

तत्त्वज्ञानना निबंधो

भगुलार्थ बंदविधाने पंजा
सोनीसी

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાશિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૩૨૬ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ તત્ત્વસાનના વિનંદો

વિષય ૪૬

તત્ત્વજ્ઞાનના નિબંધો

લેખક અને પ્રકાશક:

મનુભાઈ ચંદ્રવિદ્યાનંદ પંડ્યા

એમ. એ; ખી. એસ. સી; એલ. એલ. ખી;

સૉલીસીટર-હાઇકોર્ટ, મુંબાઈ.

(શ્રીશારદાપીઠના શંકરાચાર્ય અને નામદાર શ્રીગાયકવાડ
સરકારના અન્યકર્તા)

સંવત્ ૧૯૮૪]

[ઈ. સ. ૧૯૨૮

મુંબાઈ

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

મથમાવૃત્તિ ૧૬૧૮.

યો વૈ ભૂમા તત્સુખં નાલ્પે સુખમસ્તિ ॥ (છાં. ડ.)

અસ્તો મા સદ્રમય તમસો માં જ્યોતિર્ગમય મૃત્યોર્મામૃતમ્ ॥ (ઘૃ. ડ.)

ઉત્તિષ્ઠત જાગ્રત પ્રાપ્ય વરાન્નિબોધત ॥ (ક. ડ.)

યે યથા માં પ્રપચંતે તાંસ્તથૈવ મજામ્યહમ્ ॥ (મ. ગી.)

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ ૧૪૩૨૬
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ (સર્વ હક સ્વાધીન.)

પુસ્તકો મળવાનું ઠેકાણું:—

પંડિત નારાયણ મૂળજી પુસ્તકાલય

માલીક:—રાજગુરુ પંડિત રવિશંકર જોષીરામ એન્ડ સન્સ
કાલ્યાદેવી રોડ, ઝવેરબાગ, નં. ૨૨૯ મુંબઈ (૨).

ધી “ન્યુસ પ્રિન્ટિંગ” પ્રેસમાં

મણિલાલ ઇન્દ્રારામ દેશાપત્રે બાપ્તું.

કાળાધોડા, બેક-હાઉસ લેન, કોટ, મુંબઈ.

रा. अ. चंद्रविद्यानंद श्रीकृष्णानंद पंज्या भा.अ.
रिजिस्टर्ड असिस्टेंट सेक्रेटरी टु गवर्मेंट पी. एम.ए. डी. सेक्रेटरीयट मुंबई.

સમર્પણ.

તત્ત્વજ્ઞાનનું આ લઘુ પુસ્તક મારા પરમપૂજ્ય માન્યવર અનેક ગુણસંપન્ન
શિરછત્ર તીર્થરૂપ પિતાશ્રી રા. બા. ચન્દ્રવિદ્યાનંદ શ્રીકૃષ્ણાનંદ પંડ્યા
બી. એ. રિટાયર્ડ ઍસીસ્ટન્ટ સેક્રેટરી ટુ ગવર્નમેન્ટ પી. ડબલ્યુ.
ડી. સેક્રેટરીએટ મુંબાઈ, તેઓશ્રીના મારા પ્રત્યેના અપૂર્વ
પુત્રવાંત્સલ્ય તથા મારી વિદ્યાપ્રાપ્તિ તથા કેળવણીને માટે
તેઓએ જે પરિશ્રમ લીધો છે તથા આત્મલોગ આપ્યો
છે તેની કંઈક અદ્વયસેવા બદલ હું તેઓશ્રી પ્રત્યેની
મારો પૂજ્યભાવના પ્રદર્શિત કરવા તેઓશ્રીને
સત્રેમ સમર્પણ કરું છું.

આપનો આજ્ઞાંકિત પુત્ર
મનુભાઈ ચન્દ્રવિદ્યાનંદ પંડ્યા.

અનુક્રમણિકા

વિષય

પૃષ્ઠ

પ્રસ્તાવના વેદાંત તત્ત્વજ્ઞાનની સંક્ષિપ્ત મીમાંસા	
સંક્ષિપ્ત ચિહ્નોનો ખુલાસો તથા આધાર લેવામાં આવેલા ગ્રંથોની યાદી	
નિબંધ (૧) સાર્વભૌમધર્મમાં વેદાન્તનું સ્થાન તથા તેનું વ્યાવહારિક ઉપ- યોગીપણું	૧ - ૬
નિબંધ (૨) અધ્યાસવાદ તથા શુદ્ધદ્વૈતવાદની સમીક્ષા	૬ - ૧૧
નિબંધ (૩) હિંદુ સંગ્રહનમાં ધાર્મિક સંગ્રહાયેલો વિશેષ	૧૧- ૧૩
નિબંધ (૪) હિંદુ સાંપ્રદાયિક પંથો તથા વૈદિક ધર્મની અધોગતિ	૧૩- ૧૭
નિબંધ (૫) શ્રીકૃષ્ણનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ શું છે ?	૧૭- ૨૬
નિબંધ (૬) નિર્ગુણ પરબ્રહ્મતત્ત્વ તથા મૂર્તિપૂજનનું તાત્ત્વિક રહસ્ય	૨૬- ૩૨
નિબંધ (૭) પરિણામવાદ તથા વિવર્તવાદની સમીક્ષા	૩૨- ૪૮
નિબંધ (૮) માયાવાદનું વેદાન્તમાં સ્પષ્ટ સ્થાન	૪૮- ૬૩
નિબંધ (૯) શુદ્ધ બ્રહ્મવાદ માયાવાદથી જ સિદ્ધ થઈ શકે છે... ..	૬૩- ૭૮
નિબંધ (૧૦) માયાવાદનો સિદ્ધાન્ત ઉપનિષદ્ધ, મીતા તથા વ્યાસસૂત્રોનેજ અનુસરે છે	૭૮- ૮૮
નિબંધ (૧૧) વેદાંત પ્રતિપાદ્ય નિર્ગુણ બ્રહ્મ એજ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો પરમસિદ્ધાન્ત છે	૮૮-૧૦૩
નિબંધ (૧૨) પરમાત્માની પ્રાપ્તિનાં સાધનો તથા મુક્તિનું સ્વરૂપ	૧૦૩-૧૧૨
પરિશિષ્ટ (૧) શ્રીરાંકરાચાર્ય વિરચિત સાધનપંચક સ્તોત્ર.	
પરિશિષ્ટ (૨) શ્રીરાંકરાચાર્ય વિરચિત ચર્યટપંજરિકા સ્તોત્ર.	
પરિશિષ્ટ (૩) શ્રીરાંકરાચાર્ય વિરચિત ષટ્પદી સ્તોત્ર.	
અગત્યના દોષોનું શુદ્ધિપત્રક.	

મહામહોપાધ્યાય હાથીભાઈ શાસ્ત્રીનો અભિપ્રાય

***

તત્ત્વજ્ઞાનના ૧૨ નિબંધો રા. રા. મનુભાઈ ચંદ્રવિદ્યાનંદ પંચાએ વર્તમાન-
પત્રોમાં છુટક છુટક આપેલા. તેમાંના કેટલાક તેજ વખતે મારા વાંચવામાં આવેલા.
હાલમાં તે સઘળા એકત્ર જોવાની પ્રસિદ્ધ કર્યાં તેથી એ નિબંધો લોકોપયોગી થશે.
ભગવાન શંકરાચાર્યસમ્મત કેવલાદ્વૈતસિદ્ધાન્તને અગ્રણી રાખી ઇતર સિદ્ધાન્તોનું
નિરીક્ષણ કરવામાં સૂક્ષ્મ વિચારગ્રેણીનું અવલંબન કર્યું છે.

વિવર્તવાદ ઉપનિષદ્ધર્મવિદ્યાનું હૃદય છે અને ખીળ વાદો પ્રક્રિયા સમજ-
વામાં ઉપયોગી થાય છે એમ ખતાવી પરિણામપ્રભૃતિ વાદોની અસારતા દાખલા
દલીલોથી દર્શાવી છે તે સાથે અવિકૃત પરિણામવાદની અઘટ માનતા રચી કરી
દેખાડી છે.

ઔપનિષદ્દર્શનરૂપ અધ્યાત્મિકવિદ્યા સાક્ષાત્ ભગવદ્વિભૂતિ છે અને
તેના પ્રણેતા વ્યાસ ભગવાને ચતુર્લક્ષણીથી કેવલાદ્વૈતનું જ પ્રતિપાદન કરેલું છે
એમ નિષ્પક્ષપાત મર્મસ પુરુષોને સુવિદિતજ છે અને આ નિબંધોમાં પણ એજ
નિશ્ચય પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. આ નિબંધોની વિશિષ્ટતા ઉપોદ્ધાત દ્વારા
જણાઈ આવે છે. ઇતર સિદ્ધાન્તોની પ્રયત્ન પ્રમાણે તથા મુક્તિઓથી અસા-
રતા સ્પુટ કરી દેખાડવાની શ્રીહર્ષસ્તીકૃત કથાશૈલીનો ઉપયોગ કરવામાં દક્ષતા
દાખવી છે. વેદાંતસિદ્ધાન્તના જિજ્ઞાસુજનોને આ નિબંધો ધણુંજ ઉપકારક થવા
યોગ્ય છે.

સં. ૧૯૮૪ આવૃત્તિ ખીળ મુદ્રિ ૫ }
તા. ૨૦-૮-૨૮.

શાસ્ત્રી હાથીભાઈ હરિશંકર

ૐ પ્રસ્તાવના

મગધગણપત્ય

આ પુસ્તકમાંના ધણાખરા તત્ત્વજ્ઞાનના નિર્ણયો મેં જુદે જુદે વખતે વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. પણ મારા કેટલાએક સ્નેહીઓના ખાસ આગ્રહથી મેં તે તમામ લેખોને એકત્રિત કરી, તેમાં ઘટતા ફેરફારો કરી તથા તેમાં કેટલાએક નવીન નિર્ણયો ઉમેરી, તે નિર્ણયોને આ પુસ્તક દ્વારા પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. દરેક મનુષ્યે પોતાના જીવનના ઉત્કર્ષને માટે અવશ્ય જાણવું જોઈએ કે તે કાણુ છે, ક્યાંથી આવ્યો છે, તે ક્યાં જવાનો છે તથા તેનું શું કર્તવ્ય છે ? આ અતિ અગત્યના પ્રશ્નોનો સંતોષકારક ખુલાસો આપણને તત્ત્વજ્ઞાન સિવાય બીજા કોઈ પણ શાસ્ત્રથી મળી શકતો નથી. માટે આપણે તત્ત્વજ્ઞાનનું સાધારણ જ્ઞાન અવશ્ય મેળવવું જોઈએ.

હિંદુધર્મશાસ્ત્રમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય ધણેજ ગહન તથા સૂક્ષ્મ છે ને તેમાં આવતા કેટલાએક પારિભાષિક શબ્દો (Technical Terms) તથા સૂક્ષ્મ વિષયો સાધારણ માણસથી સમજી શકાય એવા ન હોવાથી મેં આ તત્ત્વજ્ઞાનના નિર્ણયોની શરુઆતમાં ઉપોદ્ધાતદ્વારા તે તમામ પારિભાષિક શબ્દો તથા વિષયોની બંને તેટલી સાદી ને સરળ ભાષામાં સમજાવતી કરી છે, તેમજ વેદાંત-તત્ત્વજ્ઞાનના મુખ્ય સિદ્ધાંતો અનેક શ્રુતિ, સ્મૃતિ, તથા પુરાણોના પ્રમાણથી તેમજ યૌક્તિક દલીલોથી સમજાવ્યા છે. આ તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયો સહેલાઈથી સમજી શકાય તેને માટે સુસંવાચકને મારી ખાસ વિચારણા છે કે તેઓએ તે નિર્ણયો વાંચવા અગાઉ, શરુઆતમાં ઉપોદ્ધાતવિભાગ જરૂર વાંચી જવો કે જેથી તેઓ આ નિર્ણયો બરાબર સમજી શકશે.

હિંદુ ભાષાઓનું સમસ્ત જીવન તથા તેઓનો તમામ લૌકિક તેમજ વૈદિક વ્યવહાર ધર્મપર આધાર રાખે છે. હિંદુધર્મશાસ્ત્રના મૂળ સિદ્ધાંતો વેદતારાવણુ પર રચાયેલા છે જુએ. મનુસ્મૃતિ વેદોક્તિલો ધર્મમૂલ્ય (મ. સ્મૃ.). મારા તમામ નિર્ણયોમાં વેદનુંજ સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રમાણુ ગણવામાં આવ્યું છે. તેમજ વળી વેદને અવલંબીને યુક્તિવાદનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, જે શાસ્ત્ર સંમત છે. હિંદુ-ભાષાઓમાં વેદને ધર્મપ્રસ્થિત (Divine Revelation) માનવામાં આવે છે, પણ આ માન્યતા અન્ય ધર્મો કરતાં જુદી જાતની છે. એટલે ક્રીશ્ચીયન લોકો તથા ઇસ્લામી ભાષાઓ જેમ Bible તથા Koran જેવા એક ધર્મપુસ્તકનેજ Divine Revelation તરીકે માને છે, તેમ સનાતન હિંદુ ધર્મમાં માનવામાં

આવતું નથી. જ્ઞાનાતનવૈદિકધર્મમાં વેદને મનુષ્યકૃત ગ્રંથ માનવામાં આવતો નથી. એક સંહિતાના સમયથી માંડીને, ઉપનિષદગ્રંથો પર્યંત જુદા જુદા ઋષિઓને જે અગાધ જ્ઞાનામૃતસાગરનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો હતો તેવા અનુભવગમ્ય જ્ઞાનના તમામ સંગ્રહને વેદ કહેવામાં આવે છે. ઋષયઃ મંત્રદ્રષ્ટારઃ મંત્રનું પ્રત્યક્ષઅનુભવ (Intuition)થી જે મુનિઓને દર્શન થયું હતું તે લોકોને ઋષિ કહેવામાં આવે છે, અને પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરનાર ઋષિઓએ પોતાના અનુભવના સ્ફુરણો (Inspiration)નું જે ગ્રંથોમાં દિગ્દર્શન કર્યું છે, તે સમસ્ત ગ્રંથોને વેદ કહેવામાં આવે છે. આપસ્તંબ્યજપરિભાષામાં વેદનું લક્ષણ નીચે મુજબ આપવામાં આવ્યું છે મંત્રબ્રાહ્મણયોઃ વેદનામધેયં. એટલે મંત્રસંહિતા તથા બ્રાહ્મણ ગ્રંથોનું નામ વેદ, જેનું ભારતવર્ષના બહુશ્રુત બ્રાહ્મણોએ અઘોપિ પર્યંત હજારો વર્ષોથી ગુરુશિષ્યસંપ્રદાયદ્વારા મુખપાઠથી પરિપાલન કર્યું છે. તેથી વેદને શ્રુતિ પણ કહેવામાં આવે છે. મંત્રસંહિતામાં મુખ્યત્વે કરીને ઈશ્વરની શુદ્ધ પ્રાર્થનાઓ તથા સ્તુતિ તેમજ કોઈક કોઈક સ્થળે ગૃહ તથા સ્વદેશ રીતે તત્ત્વજ્ઞાન પણ જોવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં ઘણું કરીને યજ્ઞકાંડ તથા વૈદિક કર્મનું અનુશ્ચાન તથા ધર્મમાર્ગ અનેક સુંદર આખ્યાયિકાઓ તથા પ્રાચીન ગાથાઓ સહિત નિર્દિષ્ટ છે. બ્રાહ્મણના છેવટના ભાગમાં આરણ્યકનો સમાવેશ થયેલો જોવામાં આવે છે, જેનો ઉપયોગ સાધારણ રીતે વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં કરવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણના અંતિમ ભાગને ઉપનિષદ તથા વેદાંત કહેવામાં આવે છે, જેમાં ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાન, ઉપાસનાઓ, તથા સૃષ્ટિક્રિયા વિભાગ વિ. મુખ્યત્વે નિર્દિષ્ટ છે. સમસ્ત વેદનો ઉત્કૃષ્ટ રહસ્યસાર ઉપનિષદ ગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે. હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં ઉપનિષદ સર્વોપરિ સ્થાન ભોગવે છે. હિન્દુઓના જીવનનો મુખ્ય આશય, આ અસાર સંસારના જન્મમરણના દુઃખમાંથી મુક્તિ મેળવી ઉત્તમ આધ્યાત્મિક જ્ઞાન સંપાદન કરવાનો છે. તે જ્ઞાન દ્વારા પરબ્રહ્મની સાથે ઐક્ય સાધી પરમાર્થ પ્રાપ્ત કરવાનો અંતિમ હેતુ છે. ઉપનિષદના આધ્યાત્મિક જ્ઞાનથી દરેક મનુષ્ય આ જીવનમાં પણ આત્યંતિક સુખ (Absolute Bliss) તથા સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરી શકે છે. Schopenhaur શોપન હૉઅર જેનો જર્મનીનો વિદ્વાન તત્ત્વવેત્તા ઉપનિષદને માટે નીચે મુજબ જણાવે છે: “In the whole world there is no study so beneficial and so elevating as that of the Upanishads. It has been the solace of my life and it will be the solace of my death—આખી દુનીયામાં ઉપનિષદ જેવો લાભદાયક તથા ઉત્કર્ષકારક બીજો કોઈ પણ અભ્યાસ નથી. ઉપનિષદનો અભ્યાસ મારી જીવનગીતે દિલાસારૂપ થયો છે, ને તે મારા મરણનો પણ દિલાસો રહેશે.” હિંદુજ્ઞાનાતનધર્મનો આશય, પાશ્ચાત્ય પ્રબળી માદક, માત્ર ધન, પુત્ર, તથા આ

હિંદુની કીર્તિ સંપાદન કરી સ્વાર્થ સાધવાનો નથી, પણ ભોક્ષ્યમાણને માટે પરમાર્થ સાધી બ્રહ્મઅવગતિ તથા પરમાત્માની પ્રાપ્તિ સાધવાનો છે. એકમે સનાતનવેદધર્માવલંબી હિંદુભાષ્યોત્તુ ધ્યેય, અન્ય વક્તિઓ સાથે સ્પર્ધા કરી, આસુરી-સંપદના બળથી તેઓને દબાવીને પેતાનો એકલાનો જ કુલ વૈદિક સ્વાર્થ સાધવાનો નથી પણ તેઓતું ધ્યેય ધર્મ (Duty) પાળવા પ્રયે વધારે હોય છે. જ્યારે એથી ઉલટું પાશ્ચાત્ય પ્રજાતું ધ્યેય હક્ક (Right) ને નામે સંકુચિત દ્રષ્ટિનો સ્વાર્થ સાધવા પ્રયે હોય છે. પણ આવી રીતિથી સમાજનો ઉત્કર્ષ કદી પ્રથુ સાધી શકાતો નથી. પણ એથી ઉલટું સમાજમાં પરસ્પર વિરોધ, વૈમનસ્મ, કુસંપ તથા કલહકંકાસ વધે છે. આસુરી સંપદના વિમહથી અનેક ગરીબ તથા નિરાધાર પુરુષો તેમજ પ્રજાઓ પાશ્ચાત્ય યર્ષ ખ્યાં છે, એવું આપણે અનેક ઐતિહાસિક યનાવોપરથી જોયું છે—Might-is-Right જબરો હોય તે સાચો તથા Survival of the Fittest ના Darwin ના સિદ્ધાન્તોથી જગતને ધણી હાની થઈ છે. ડાર્વિનના સિદ્ધાન્તો નીચે મુજબ છે: Marry, Multiply, Let the strongest live and the weakest die—પરણો, અને વૃદ્ધિ કરો. જબરા હોય તે જીવે ને નબળા હોય તે મરે.” ઉપલી ડાર્વિનની નીતિ જે આધુનિક સમયમાં પાશ્ચાત્ય દેશની સુધરેલી પ્રજાઓમાં પૂર જોસમાં ફેલાયલી છે, તે હિન્દુવેદધર્મશાસ્ત્રને સંમત નથી પણ સદા ઉપેક્ષ્ય છે. તેવી સ્વાર્થી નીતિતું અનુકરણ કરવામાં કદી પણ હિંદુ પ્રજાતું શ્રેય થવાતું નથી. Prof. Huxley જેવો વિદ્વાત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી ઉપલી ડાર્વિનની નીતિને વખોડી કાઢે છે, તે નીચેની ઉક્તિથી સમજાશે. તેઓ જણાવે છે કે “The law of self-sacrifice is the law of the evolution of man and the law of the survival of the fittest is the law of the evolution of Brute—આત્મબોગનો કાયદો મનુષ્યના ઉત્કર્ષનો કાયદો છે અને જળવાન પુરુષનો જીવવાનો હક્ક, પશુના ઉત્કર્ષનો કાયદો છે.” મનુષ્યમાત્રના ઉત્કર્ષને માટે સનાતન વૈદિક સિદ્ધાન્તોનો જ ઉત્તમ આશ્રય છે ને તેને માટે વેદનારાયણે વણાશ્રમધર્મની ઉત્તમ વ્યવસ્થા નિર્દિષ્ટ કરી છે, જેમાં કોઈ પણ જાતની ખીનજરૂરિ સ્પર્ધાને સ્થાન નથી, પણ તેથી પ્રજામાં સર્વત્ર બ્રાતૃભાવના (Universal Brotherhood) તથા સહયર્થ (co-operation)નો જ વિકાસ થશે. આપણને માટે વેદધર્મનું યથાધિકાર પરિપાલન કરતું એજ શ્રેયસ્કર માર્ગ છે. જુઓ ગીતા સ્વર્ગે નિષ્કન શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ વેદવિહિત ધર્મના પરિપાલનમાં આપણું મૃત્યુ આવે તો બલે પણ આપણે આપણા સ્વધર્મનો લાજ ન કરવો, કારણ કે વેદધર્મથી ઇતરધર્મો બચને આજ્ઞાન કરવા જેવા છે ને તેથી

પરિણામે આપણને દુઃખ જ થશે. તે બતાવી આપવા, મેં ઉપોદ્ધાતમાં હિંદુ-વર્ણશ્રમધર્મ, યાતિસંસ્થા (caste system) વિ. કેટલાક અગત્યના સામાજિક પ્રશ્નો પણ ચર્ચ્યા છે. તે પ્રત્યે હું સર્વ કોષ્ઠનું ધ્યાન ખેંચું છું. ઉપલા પ્રશ્નોના મથાર્ય નિર્ણયથી આધુનિક સમયના અનેક સામાજિક વિષયોમાં ધણો પ્રકાશ પડશે. જે આપણે સનાતન વૈદિકધર્મના સિદ્ધાંતોનું પરિપાલન કરીશું તથા મહુવૈવરકુંડવર્કના વેદાન્ત-અદ્વૈત સિદ્ધાન્તનો બહોળો ફેલાવો કરીશું તો હાલમાં આપણે સમાજમાં જે અનેક ધાર્મિક, સાંપ્રદાયિક, સામાજિક, બ્યાવહારિક તથા રાજ્યદ્વારી ટંટાઓ, વિરોધો તથા ક્લેશો જોઈએ છીએ, તે હંમેશને માટે નાબૂદ થશે. એટલું જ નહીં પણ આપણે હિંદુસંગઠનના મહાન કાર્યમાં દેશને અગત્યની સેવા કરીશું. આવા આશયથી જ મેં મારા તત્ત્વજ્ઞાનના નિબંધો આ પુસ્તક દ્વારા સુચવાંચક આગળ રજુ કર્યા છે.

છેવટમાં મારા બ્યવસાયી ધંધાની અનેક પ્રવૃત્તિઓને લીધે, મારાથી આ પુસ્તકના ઝુકે બરાબર તપાસી શકાયા નહતાં, ને તેથી તેમાં ધણી અશુદ્ધિઓ રહી ગઈ છે. તેને માટે શાસ્ત્રી રેવાશંકર મેધજી તે સ્વર્ગસ્થ દેવીદાસ લક્ષ્મીભાઈ પાઠશાળાના અધ્યાપક, તેમની પાસે મેં અગત્યના દોષોનું એક શુદ્ધિપત્રક તૈયાર કરાવ્યું છે, જે આ પુસ્તકના છેવટમાં મેં છાપ્યું છે. તેને માટે તેમનો આ સ્થળે જીપકાર માનું છું. તેમજ વળી મારા સ્નેહી ભાઈ હિંમતરામ અમિહોત્રી, જાદવજી શાસ્ત્રી, તથા જમનાદાસ હરખજી સંઘવી જેઓ સનાતન વેદધર્મના ઉત્કર્ષનો ધણો આગ્રહ ધરાવે છે તે ભાઈઓએ મને કેટલી અગત્યની સહયોગ કરી હતી તેઓનો પણ આ સ્થળે આભાર માનું છું.

કારોનેશન બિહારીજી.
ગીરગામ બેંક રોડ
આવજી શુકલ પંચમી
સંવત્ ૧૯૮૪
મુંબાઈ, તા. ૨૦-૮-૨૮

લી૦
મનુભાઈ ચંદ્રવિદ્યાનંદ પંચા.

॥ ॐ तत्सत् ॥

नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो वंशकृषिभ्यो महर्ष्यो नमो गुरुभ्यः ।
सर्वोपप्लवरहितः प्रज्ञानघनः प्रत्यगर्थो ब्रह्मैवाहमस्मि ॥

श्रुतिस्मृतिपुराणानामालयं करुणालयम् ।
नमामि भगवत्पादं शंकरं लोकशंकरम् ॥
शंकरं शंकराचार्यं केशवं बादरायणम् ।
सूत्रभाष्यकृतौ वन्दे भगवन्तौ पुनः पुनः ॥
यः शंकरः सकलवेदरहस्यवक्ता ।
बौद्धादिबुद्धितमसां खलु चण्डभानुः ॥
अभ्युद्धारं किमलच्छ्रुतिमार्गमद्धा ।
भूमण्डले विजयते यतिसार्वभौमः ॥
शाक्यैः पाशुपतैरपि क्षपणकैः कापालिकैर्वैष्णवै-
रप्यन्यैरखिलैः खलैः खलु खिलं दुर्वादिभिर्वैदिकम् ॥
पन्थानं परिरक्षितुं क्षितितलं प्राप्तः परिक्रीडते ।
घोरे संसृतिकानने विचरतां भद्रंकरः शंकरः ॥

॥ ॐ तत्सत् ॥

પ્રસ્તાવના-વેદાંત તત્ત્વજ્ઞાનની સંક્ષિપ્ત મીમાંસા.

૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦

કલ્યાણકિરણાચાર્યનમન્યમોદાજીવ્યે નમઃ ।

અનન્તાનન્દકુળાચ અગમ્યકમૂર્તયે ॥

(૧) નિર્ગુણ પરબ્રહ્મ-અત્યંત પ્રાચીન સનાતન વૈદિકધર્મના સમયથી માંહીને છેક પૌરાણિક સમય પર્યંત, દૈવીસંપત્ત તથા આસુરીસંપત્તનું તુલ્યયુદ્ધ આપણને સર્વત્ર દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ઋગ્વેદની અનેક ઋચાઓમાં ઈંદ્ર ને વૃત્રા-સુરનું યુદ્ધ, બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં દેવ-અસુરનું યુદ્ધ, તથા રામાયણના સમયમાં દૈવી-અવતારરૂપ શ્રી રામચંદ્ર તથા અસુરાવતારરૂપ રાવણ વચ્ચેનું યુદ્ધ સર્વ કોષને જળીતું છે. આ ભાવના માત્ર સનાતન વૈદિકધર્મમાં પ્રચલિત હતી, એટલું જ નહીં, પણ અન્ય ધર્મોમાં પણ તે ભાવના જોવામાં આવે છે. બૌદ્ધધર્મમાં શુદ્ધ અને માર, જરથુસ્ત્રીધર્મમાં અહુરમઝદ તથા અહીમન, ઇસાઈ તથા ઇસ્લામી-ધર્મમાં ખુદાને ક્ષયતાન એ નામે ઉપલાજ ફક્કયુદ્ધની ભાવના જોવામાં આવે છે. ઉપર જણાવેલા યુદ્ધમાં દૈવીસંપત્તનો વિજય થાય છે ને આસુરીસંપત્તનો પરા-જય થાય છે એટલે અંશે ઉપલા તમામ ધર્મોમાં સામ્યપણું માલમ પડે છે. પણ તેમાંથી આપણે નિર્ણય કરવાનો પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે, સૃષ્ટિમાં શું પરસ્પર વિરોધી એવાં લિંગ લિંગ એ તત્ત્વો છે કે, એકજ પરમ તત્ત્વ છે ? જરથુસ્ત્રી, ક્રીશ્ચીયન, તથા ઇસ્લામી ધર્મોમાં પરસ્પર વિરોધી એવાં એ લિંગ લિંગ તત્ત્વોને માનવામાં આવે છે. તેમજ હિંદુસ્તાનમાં પ્રચલિત અનેક ધર્મો તથા સંપ્રદાયોમાં પણ કાંઈક આવીજ દ્વૈતભાવના જોવામાં આવે છે, આ ઉપરાંત આર્યસમાજસ્ત ભાઈઓમાં વળી એક નવીન ત્રૈતભાવના માનવામાં આવે છે. એટલે તે લોકો, પર-મેશ્વર, જીવાત્મા, તથા પ્રકૃતિ એમ ત્રણ સ્વતંત્ર લિંગ લિંગ તત્ત્વોને માને છે. પરંતુ વેદાંત દર્શનમાં ઉપલા તમામ મતોની શ્રુતિ સ્મૃતિઓના સમન્વયપૂર્વક સમીક્ષા કર-વામાં આવી છે, ને છેવટે વેદાનુકૂળ અનેક યુક્તિઓદ્વારા એવો સિદ્ધાંત નક્કી કર-વામાં આવ્યો છે કે અખિલ બ્રહ્માંડમાં પરમતત્ત્વ એકજ છે, જે અદ્વિતીય છે અને તેનાથી કોઈ પણ લિંગ પદાર્થ જેવો કે ઇંદ્રિય, પ્રકૃતિ, જીવ, માયા, ક્ષયતાન વિ. પદાર્થ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી. તે સર્વ પદાર્થોના અસ્તિત્વનો આધાર એક શુદ્ધ નિર્ગુણપરબ્રહ્મતત્ત્વપરજ છે ને તેને અવલંબીનેજ તે તે પદાર્થો તેના નિય-મત ક્ષેત્રમાં કાર્યો કરી શકે છે. એટલે તે તમામ પદાર્થો પરાસ્પર કરે છે; અંધારે

પરબ્રહ્મ સ્વાધીન તથા સ્વાશ્રયી છે અને તેની સત્તાને માટે તેને કોઇ પણ અન્ય સ્વતંત્ર પદાર્થનો આશ્રય લેવો પડતો નથી. પરમતત્ત્વજ્ઞાનસ્વરૂપ એકજ ચૈતન્ય છે, જે પ્રકાશમય છે ને સર્વને પ્રકાશિત કરે છે. વેદાંતમતમાં માયા અથવા પ્રકૃતિને સ્વતંત્ર તત્ત્વ માનવામાં આવતું નથી, કારણ કે તે અજ્ઞાન અથવા છાયા સમાન છે તો તેને સ્વતંત્ર પદાર્થ કેમ કહી શકાય ? કૌશીયન ધર્મમાં શ્યતાનનું પરમેશ્વરથી સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ માનવામાં આવે છે. તે એટલે સુધી કે શ્યતાનને નર્કનો રાજા માનવામાં આવ્યો છે ને ત્યાં તે રાજ્ય કરે છે, આથી ઉલટું વેદાંત મતમાં એકજ પરમતત્ત્વને માનવામાં આવે છે. તેને પરબ્રહ્મ તથા પરમાત્મા એ નામે સંબોધવામાં આવે છે, અને તેના મૂળસ્વરૂપના જ્ઞાનથી આપણને તમામ વ્યાવહારિક તથા પારમાર્થિક કાર્યોનું જ્ઞાન થઈ શકે છે એવી વેદાંતશાસ્ત્રની મુખ્ય પ્રતિજ્ઞા છે.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગુરુ આલંકારાચાર્યલગવાને પ્રસ્થાનત્રયીપર ઉત્તમ લાખ્યે રચી, શ્રુતિ-સ્મૃતિનો યથાર્થ સમન્વય કરી વેદાનુકૂળ અનેક યુક્તિઓ તથા સખળ દલીલોથી એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે કે તમામ જગતમાં શુદ્ધ કેવલાદ્વૈત સ્વયંજ્યોતિર્મય પરમતત્ત્વ એકજ છે. તેજ પરમસત્ય અમૃત છે ને તેને અવલંબીનેજ સમસ્ત જગત્ તથા પ્રકૃતિ પોતાના તમામ કાર્યો કરે છે. એજ વેદાંતનો છેવટનો પરમ રમણીય સિદ્ધાંત છે તથા તેજ પરમ તત્ત્વ છે. તે પરમ તત્ત્વ સ્વાનુભવપૂર્વક પ્રાપ્ત કરવું એજ દરેક મનુષ્યનો પરમપુરુષાર્થ છે ને હોવો જોઈએ, કારણ કે તેનું ફળ પણ અદ્વિતીય પરમાનંદસુખ તથા સંસારમાંથી હંમેશાને માટે મુક્તિદાયક છે. તે ઉત્તમ અદ્વિતીય આધ્યાત્મિક અપરોક્ષજ્ઞાનથી દરેક મનુષ્ય પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણં પુનરપિ જનનીજઠરે શયનં રૂપી આ અસાર સંસારના કારાગ્રહમાંથી સદાને માટે મુક્ત થઈ ઉત્તમ સાત્ત્વજન્ય, સ્વાતંત્ર્ય તથા સુખ-સંપન્ન એવું પરમપદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એ અદ્વિતીય પરબ્રહ્મતત્ત્વ દરેક માણસ સહેલાઈથી સમજી, સંસારની અનેક દુઃખમય પ્રવૃત્તિઓમાં પણ અખંડાનંદરસ અનુભવી શકે, એવા આશયથી મેં આ નિબંધો લખ્યા છે.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગુરુએ જેવા અસાધારણ તીવ્રબુદ્ધિશાળી મહાશ્વરાવતારરૂપી મહા-પુરુષ, કે જેના ઉપલા કેવલાદ્વૈતના પરમ સિદ્ધાંતને હિંદુસ્તાનના કરોડો માણસો સ્વીકારે છે તથા વ્યવહારમાં મુકી સંસારિક વિપત્તિઓમાં દીલાસો લઈ અનુ-પમાનંદ સુખનો અનુભવ કરે છે, એટલું જ નહીં પણ જે રમણીય સિદ્ધાંતને પાશ્ચાત્ય ગ્રંથના અનેક તત્ત્વજ્ઞાની શીલસુકો તથા મહાશયો જેવા કે Max-muller, Denson, Gough, Jacob, Thibeaup. વિ, તેઓ એક બાબને આંતરિક પ્રેમ તથા ઉત્સાહથી અનુમોદન આપી સ્વીકારી રહ્યા છે, તેવા મહા-

પુસ્તકને પણ આજકાલના નવીન નીકળેલા કેટલાએક દુરામહી તથા શાસ્ત્રાનુચિત શાંતિદામિકાએ સ્વાર્થવૃત્તિથી તથા ખીજાં એવાં અનેક કારણથી હોજ્યા નથી, પણ તેનાપર ચક્રાત્મક અનેક પ્રકારો કર્યા છે તથા અનેક અસંબંધ જરૂરનાએ કરી રહ્યા છે. ઉપલા વિરોધાત્મક નીલિત કાર્યમાં પુષ્ટિમાર્ગસંપ્રદાયના કેટલાએક વૈષ્ણવો તથા કેટલાએક અગ્રગણ્ય કહેવાતા વિદ્વાનોએ ધણો મોટો ભાગ ભજવ્યો છે. તે એટલે સુધી કે તે પુરુષોએ શાંકરમતાવંદાઓને, પ્રચ્છન્નબૌદ્ધ, આસુરી, પાખંડી, નાસ્તિક વિ. અનેક ઉપનામોની સુંદર પુષ્પાંજલીઓથી વંધાવી લીધા છે (૧). વળી હમણાં થોડા સમયથી શ્રીયુત મગનલાલ ગણપતરામ શાસ્ત્રી એમ. એ. ડેક્કન કૉલેજના સંસ્કૃત પ્રોફેસર, તેઓએ ‘શાંકરવાસ્તવભતતુલના’ એ વિષયપર વ્યાખ્યાનમાળા શરૂ કરી છે ને તે દ્વારા પણ શ્રીશંકરાચાર્યની ધણી નીંદા કરવામાં આવે છે. આ ભાષ્યોનાં મંતવ્યો કેટલાં બધાં દૂષિત, શાસ્ત્રથી વિમુખ તથા પ્રતારણારૂપી છે, એ બતાવી આપવા, મેં ‘મુખાધ સમાચાર’ના દૈનિકપત્રમાં અનેક લેખો જુદે જુદે વખતે પ્રગટ કર્યા હતા. તેના જવાબમાં વૈષ્ણવસેવામંડળના ઓ. સેક્રેટરી રા. ચુનીલાલ પરીખ તથા તેના પ્રમુખ શ્રીયુત ધીરજલાલ વરજદાસ સાંકળીઆ હાઇકોર્ટ વકીલ, તેમજ રા. જગમોહનદાસ રણછોડાદાસ શ્રો. ખી. એ, એઓ તરફથી પણ તેજ પત્રમાં કેટલાએક લેખો પ્રગટ થયા હતા. તેઓના તમામ મુદ્દાના લેખો, મેં આ પુસ્તકમાં, પૂર્વપક્ષ તરીકે પ્રસિદ્ધ કર્યા છે, જે વાંચેથી કોઈને પણ સમજશે કે વાસ્તવભતાનુયાયીઓનો સ્વસંપ્રદાય પ્રત્યે કેટલો ને કેવો દુરામહ છે તથા શ્રી શાંકરમત પ્રત્યે તેઓ કેટલો દ્રેષ ધરાવે છે. એટલુંજ નહીં પણ તેઓના વિચાર શ્રી વેદનારાયણથી પણ કેટલા વિમુખ, બાલિષ્ઠ તથા હાસ્યાસ્પદ છે, તે પણ સમજશે. મારા નિબંધોનો આશય કોઈ પણ સંપ્રદાય યા પંથને પોષવાનો કે ઉત્તેજન આપવાનો કે નીંદવાનો નથી; પછી તે શૈવ મત હોય, વૈષ્ણવ મત હોય, આર્યસમાજસ્ત મત હોય, કે કોઈ પણ અન્ય સંપ્રદાયનો મત હોય, પણ માત્ર સત્ય તત્ત્વ શું છે, તથા વેદાંતનું જ્ઞાન રાષ્ટ્રીય સંગઠનના કાર્યમાં એકમ વૃત્તિ સાધવા તેમજ અન્ય રીતે દરેકને કેટલું બવહારોપયોગી છે, તે બતાવી આપવાનો છે, ને તેથી મેં બંને તેટલી સાદી તથા સર્વ કોઈને સમજાય એવી સરળ ભાષામાં, અદ્વૈતવેદાંતના મુખ્ય સિદ્ધાંતો જનતા સમક્ષ આ નિબંધોમાં રજૂ કર્યા છે, અને તેમ કરવાથી, આધુનિક સંપ્રદાયોમાં કોઈ કોઈ સ્થળે જોવામાં આવતા પાખંડો સ્પષ્ટ રીતે સ્વતઃ નાશુદ્ધ થઈ જાય છે.

તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય સમજવાને માટે સહુથી પ્રથમ તો આપણને સ્વચ્છ વસ્તુનો નિર્ણય કરવાની શુદ્ધિની અવશ્યકતા છે, કારણ કે તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય ક્ષેત્ર મહત્ત્વ તથા સૂક્ષ્મ છે અને તેમાં સ્પષ્ટ શુદ્ધિ આવી શકે તેમ નથી. વેદ તથા ધર્મશાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવવાને વેદાનુકૂળ તર્ક ધણોજ જરૂરનો છે, તે મનુસ્મૃતિના નીચલા શ્લોકપરથી

સમજાશે. કાર્ય કર્મોક્તેશં ચ વેદશાસ્ત્રાચિરોચિનાત્ યસ્તર્કેણાહુસંવતે સ પ્રમં વેદમેશ્વરઃ॥
 (મ. સ્ત્ર.) વેદ તથા કર્મશાસ્ત્રોનું જ્ઞાન જે પુરુષ વેદાનુકૂળ તર્કથી સંપાદન કરે છે તેજ કર્મને જાણે છે, બીજો કાંઈ નહીં. આ જગતમાં કયો પદાર્થ સત્ય છે, તેનો નિર્ણય આપણે સહુથી પ્રથમ કરવો જોઈએ. શું ઇન્દ્રિયજન્ય વિષયોનું તથા ભૌતિક પદાર્થોનું વિજ્ઞાન આપણને સત્યવસ્તુની પ્રતીતિ કરાવે છે ખરું? સામાન્ય શુદ્ધિથી પણ કાંઈ સમજી શકશે કે જે પદાર્થ સદા નિત્ય, અવિકૃત તથા અવિનાશી હોય તેનેજ સત્ય કહી શકાય. પણ આ જગતમાં આપણને સર્વે પદાર્થો પરિવર્તનશીલ પ્રતીત થાય છે. જે જગ્યાએ મોટી નદીઓ તથા સાગરો વહેતાં હતાં તે જગ્યાએ સુકા ધૂળવાળી જમીન તથા ગગનભેદી પર્વતો જોવામાં આવે છે. તેમજ જે જગ્યાએ ધૂળ ઉડતી હતી, તે જગ્યાએ પાણી ફરી વળ્યાં છે. તો પછી એવા નિત્ય યદલાતા જગતના પદાર્થોને આપણાથી સત્ય કેમ કહી શકાય? ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે ગીતામાં જણાવ્યું છે કે જાતસ્વ્ય દ્વિધ્રુવો મૃત્યુઃ જે કાંઈ જન્મ્યું છે તેનો અવશ્ય નાશ છે, એટલે આ સર્વ જગત જે ઇશ્વરે સર્જ્યું છે તે વિનાશી છે; તો તેને સત્ય કેમ કહી શકાય? છતાં પણ વાસ્તવભૂતમાં જગતને તથા તેના તમામ પરિવર્તનશીલ વિકારોને પણ સત્ય માનવામાં આવ્યા છે. એટલું જ નહીં પણ તેવા વિનાશી તથા વિકારી પદાર્થોવાળું જગત તેમ જ સંસારમાં સખડતા તમામ પાપી, ચોર, ખુની તથા શેતાન પુરુષો, તે સર્વને ઇશ્વર માનવામાં આવ્યા છે. એટલે તેલોકિકાના ભૂતમાં નિત્ય-અનિત્ય, વિકારી-અવિકારી, કર્મ-અકર્મ, વિદ્યા-અવિદ્યા તથા જ્ઞાન-અજ્ઞાન વિ. પ્રતીત થતા જગતના તમામ વિકારી તથા વિરોધી ભાવોની તારતમ્યતાનો નિર્ણય કરવાનો અવકાશ જ નથી, કારણ કે તેઓ એમ માને છે કે જગતના તમામ વિરોધી કર્મો અલૌકિકતાથી અક્ષમાં ધટી શકે છે એવું તેઓએ માનેલા પુરુષોત્તમનું મહાત્મ્ય છે. શું આનું જ નામ વેદાંત તત્ત્વજ્ઞાનની મીમાંસા તથા શાસ્ત્રનો સમન્વય કહેવાય કે? આ કેવી ભયંકર તથા બ્રાંતિકારક માન્યતા છે? આ માન્યતાથી ઇશ્વરનું કેવું પરમ રમણીય શુદ્ધ ને સુંદર સ્વરૂપ તે ભૂતમાં જળતી રાખવામાં આવ્યું છે તેનો સુષ્પ વાંચકને સ્હેજમાં જ ખ્યાલ આવી શકશે (?) અરે! શ્રીરામાનુજનુયાયીવૈષ્ણવભક્તો પણ આ કપોલકલ્પિત વિરુદ્ધકર્મશ્રયત્વના વિલક્ષણ તથા હાસ્યારૂપદ ભૂતને માનતા નથી. તેઓ સ્પષ્ટ જણાવે છે કે અક્ષમાં દેવીકર્મો જ ધટી શકે; અક્ષમાં કદી પણ અજ્ઞાન કે અવિદ્યા ધટી શકે જ નહીં. જે શુદ્ધ પરબ્રહ્મમાં વિરુદ્ધ કર્મશ્રયથી, અજ્ઞાન તથા અવિદ્યા અલૌકિકતાથી ધટી શકતાં હોય, તો પછી તેવા અવિદ્યાવાળા પુરુષોત્તમને અક્ષ જ કેમ કહેવાય, તથા તેને શુદ્ધ પણ કેમ કહેવાય? આવા ભૂતને શુદ્ધદૈત્યભૂત કહેવો એ એક જાતની પ્રતારણા જ કહેવાય. આથી ઉલટું શ્રી શંકરભૂતમાં માયાવાદથી પરબ્રહ્મનું સચ્ચિદાનંદ શુદ્ધસ્વરૂપ સ્વાભાવિક રીતે પ્રતિપાદિત રહે છે, માટે શ્રી શંકરભૂતને જ શુદ્ધ બ્રહ્મવાદ કહેવાય.

(૨) માયાવાદ-બ્રહ્મ તથા જગતમાં સંબંધ. શાંકરમતમાં માયાને કે અવિદ્યાને બ્રહ્મના ધર્મ તરીકે કદી પણ આલેખવામાં આવતી નથી. સંસારમાં જીવંતમાં અજ્ઞાની તથા પાપી જીવોનેજ અવિદ્યા હોય, પણ શુદ્ધબ્રહ્મને અવિદ્યા કદી પણ હોય જ નહીં. તેવા સંસારી જીવોની અવિદ્યાનું શુદ્ધ જ્યોતિર્મય બ્રહ્મજ્ઞાનથી નિર્મૂલ્ય કરવું એ જ પરમ પુરુષાર્થ છે, ને તેને માટે જ વેદાંતસાત્ત્વ રચવામાં આવ્યું છે કે જેથી મનુષ્યો સંસારસાગર તરી જઇ, પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરી શકે. જુઓ. શ્રીશંકરાચાર્યકૃત શારીરિકભાષ્યની અધ્યાસભૂમિકા. શ્રીશંકરમતમાં શુદ્ધ-બ્રહ્મનું સ્વરૂપ વેદમાં જણાવ્યા મુજબ નિરાકારી તથા નિર્ગુણ છે, તથા સગુણ-બ્રહ્મનું સ્વરૂપ માયાઉપાધિઅવચ્છિન્ન છે. વળી સગુણબ્રહ્મ તથા માયાનો સંબંધ આધ્યાસિક છે. સગુણબ્રહ્મ માયાથી પર, સ્વતંત્ર તથા અલિપ્ત છે. આથી ઉલટું પુષ્ટિમાર્ગસંપ્રદાયમાં બ્રહ્મને સાકારી, સગુણ, તથા અવિદ્યાશક્તિવાળા માનવામાં આવે છે. એટલે હાથ, પગ, મુખ, પેટ વિગેરે અવયવોવાળા વિમલ-શરીરવાળા સાકારી બ્રહ્મનેજ શુદ્ધ પરબ્રહ્મ માનવામાં આવે છે. તે લોકોના મતમાં શરીર જે માયાનું કાર્ય છે ને શરીરની જે શરીરથી જુદા છે, તથા જે શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે, તેનું સાંકર્ય કરવામાં આવ્યું છે. માયાનું કાર્ય શરીર જે જડ તથા નાશવંત છે તેનેજ તે લોકો નિરાકારી નિર્ગુણબ્રહ્મ માને છે. આ માન્યતાને માયાનુંજ કાર્ય નહીં તો ખીજું શું કહેવાય? માયાના નામથી કેટલાએક પુષ્ટિ માર્ગથી વૈષ્ણવો બહુ ભડકી જાય છે. પણ માયાનો ખરો અર્થ શું છે તે હજી તે બિચારાઓ સમજી શક્યા હોય એમ લાગતું નથી. જે જાણી ન શકાય અથવા જે અનિર્વચનીય છે તે માયા. અતિ પ્રાચીન વૈદિક સમયનાં રુગ્વેદના ‘નાસદીય’ સૂક્તમાં માયાનું યૂગ વાસ્તવિક સ્વરૂપ સ્પષ્ટ માલમ પડી આવે છે. જુઓ. રુગ્વેદ સંહિતા નાસદાસીમો સદાસીતદાનીં (૩. વે) એટલે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઇ તેની પ્રથમ અવસ્થામાં અસદ્ ન હતું તેમ સદ્ પણ ન હતું. માયા સત્ નથી તેમ અસત્ પણ નથી. તે સદ્-સત્ નથી કારણ કે આત્મતિક સત્ તો માત્ર નિર્ગુણબ્રહ્મજ છે. તે અસત્-અસત્ય (થન્ય) પણ નથી, કારણ કે જગતમાં અલીકવત્ મિથ્યા કેાઈ પદાર્થજ નથી. એટલે માયા સદ્-અસત્થી વિલક્ષણ છે જે વ્યવહારોપયોગી છે. છતાં વાસ્તવજગતનુયાયીઓ શ્રીશંકરાચાર્યપર એવા દોષારોપનો આક્ષેપ કરે છે કે “શાંકરમતમાં જગત આત્મતિક મિથ્યા છે. નિર્ગુણ બ્રહ્મ નપુંસક છે તથા ઇશ્વર કાલ્પનિક છે” આ અસત્ય કથન છે, ને તે એક જગતની ખાતિજ છે. શ્રીશંકરમતમાં પરબ્રહ્મને પ્રણું ઐશ્વર્યશક્તિસ્વરૂપ, પ્રણુજ્ઞાનસ્વરૂપ, તથા પ્રણુ આનંદસ્વરૂપ માનવામાં આવે છે. તેમજ માયાને બ્રહ્મની એક ઔપાસિક (accidental) અવસ્થા માનવામાં આવે છે, જે ધરિણીમાં, વૈકારિક તથા અનિત્ય છે, ને તે પરબ્રહ્મને સદૈવ

આધીન છે. તેના અસ્તિત્વનો તમામ આધાર બ્રહ્મપરજ છે. તેમ પરબ્રહ્મ તેના લય પણ કરી શકે છે. એટલે જેમ ભાકડામાં ચઢતો અમિ રહે છે, જે શક્તિનું એક રૂપાન્તર છે તેમ પરબ્રહ્મમાં માયા રહે છે. વળી શાંકરમતમાં આ જગતને અલીકવત્ આત્યંતિક મિથ્યા માનવામાં આવતું નથી, પણ જગતનું વ્યાવહારિક સત્ત્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. પરબ્રહ્મથી પ્રેરિત મૂળ પ્રકૃતિ જગતના તમામ કાર્યો કરે છે, પણ પ્રકૃતિ જડ હોવાથી તથા જગતમાં તેનું સામ્રાજ્ય હોવાથી સાંસારિક જીવો પરબ્રહ્મને ઝાળખી શકતા નથી, ને તેથી જ તેઓ માયામાં ઝાંઝા ખાયા કરે છે ને દુઃખ ભોગવે છે. એટલે સંસારના દુઃખનું મૂળ કારણ વિષયો પ્રત્યેની આસક્તિ તથા શુદ્ધબ્રહ્મના સ્વરૂપનું અજ્ઞાન છે. વેદાંતમાં મૂળ પ્રકૃતિનેજ માયા કહેવામાં આવે છે. જુઓ શ્રુતિ. માયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાત્. માયિનં તુ મહેશ્વરં. પ્રકૃતિ જડ હોવાથી, તેને અજ્ઞાન પણ કહેવામાં આવે છે, પણ તેના અધિષ્ઠાતા મહેશ્વરને માયાવી કહેવામાં આવે છે, જે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે ને માયાથી સ્વતંત્ર છે, ને તે માયાને પોતાના નિયમમાં રાખી શકે છે. અનાદિઅવિદ્યાથી જીવને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન રહેતું નથી ને તેથીજ તેને સંસારમાં જન્મ લેવા પડે છે. જુઓ ગીતા બ્રહ્મનેનાશ્વતં જ્ઞાનં તેન મુક્ષાંતિ જંતવઃ જ્ઞાનસ્વરૂપ બ્રહ્મનું મૂળસ્વરૂપ અજ્ઞાનથી (એટલે માયાથી) આવૃત થયેલું હોય છે ને તેથીજ સંસારી જીવો માયામાં મોહિત થાય છે. તેમજ વળી ભગવાન ગીતામાં જણાવે છે કે નાહંપ્રકાશઃ સર્વસ્ય યોગમાત્રાસમાક્તઃ હું સર્વને પ્રકાશિત નથી એટલે સમજતો નથી, કારણકે યોગમાયાથી હું ઢંકાયેલો રહું છું. આને શાંકરમતમાં વિવર્તવાદ અથવા માયાવાદ કહેવામાં આવે છે. તો પછી માયાવાદની સાખીતીમાંટે આથી ખીજો કયો વધુ પુરાવો જોઈએ છે ? માયાવાદનો સિદ્ધાંત વેદાંતપ્રતિપાદ છે એટલું જ નહીં, પણ શ્રીભગવદ્ગીતામાંથી પણ માયાવાદ સિદ્ધ થઈ શકે છે

માયા એટલે મિથ્યા-શૂન્ય એવો અર્થ શાંકરમતમાં થતો નથી. પણ શ્રીશાંકરમતના વિરોધી દુરામહીઓએ જાણી જોઈને એવો અસત્ય દોષારોપ શ્રીશંકરાચાર્ય પર કરી તેમને મહાન અન્યાય કર્યો છે. પણ તેમ કરવા જતાં, સાક્ષરવર્ગમાં તેઓ ભારે હિપહાસપાત્ર થાય છે. શૂન્યવાદ તો બોદલોડિનો છે જેનું સમર્થ ખંડન, શ્રી શંકરાચાર્યે વેદાંતસૂત્રના શારીરિક બાબમાં કર્યું છે. જે કાઈ પણ પુરુષ જગન્નિખન્ટા ઇશ્વરનું સર્વવ્યાપકપણું તથા અસ્તિત્વપણું શાસ્ત્રીયપદ્ધિતીથી તથા સખળ યુક્તિથી સાખીત કર્યું હોય તો તે શ્રીશંકરાચાર્ય જ છે. ગમે તેવો જડવાદી યા નાસ્તિક પુરુષ હોય, તે પણ શ્રીશંકરની દલીલ સાંભળ્યા પછી ઇશ્વરનું અસ્તિત્વપણું સ્વીકાર્યા વગર રહે નહિ, એજ તેઓશ્રીનું વિશિષ્ટપદ્ધતિ છે. છતાં પણ તે જાણીને એમ કહેવું કે શ્રીશંકરાચાર્ય પ્રચ્છન્ન બોદ્ધ હતા, નાસ્તિક હતા, તે છતી જીએ

એમ કહેવું કે હું બોલી શકતો નથી તેના જેવું છે, તથા તે કમન એક અંધ પરેપરાની માત્ર નક્ક છે. એવી મિથ્યા જરૂરનાઓથી કાંઈ પણ મનુષ્ય પુરુષ હવે છેતરાય એમ નથી. શ્રીશંકરાચાર્યે શારીરિક બાબમાં હિંદુસ્થ અસ્તિત્વ પશુની શંકા કરનારને પૂછ્યું છે, કે “બાપ, તમે બધી ચીજની શંકા કરો છો તથા કાંઈ પણ ચીજને માનતા નથી, તેમજ હિંદુસ્થને પણ માનતા નથી, તો જવાબ દો કે તમે પોતે છો કે નથી?” જો તમે એમ કહો કે ‘હું નથી’ તો તે કાંઈ પણ માણસ કબૂલ નહીં કરે, કારણ કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી તે ખોટું ઠરે છે. તેમજ વળી તમારા તે કથનથી તમે હિંદુસ્થ અસ્તિત્વ તમારી મેળેજ સાબીત કરી આપો છો, કારણ કે ‘હું નથી’ એક કહેનાર પ્રત્યક્ષ અનુભવનાર વ્યક્તિ ચોક્કસ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, પછી બલે તેથી વ્યતિરિક્ત બીજા સૃષ્ટિના તમામ બાહ્ય પદાર્થો આત્મિક સત્ય ન હોય. ડેકાર્ટે Descartes નામનો ફ્રાન્સનો આધુનિક ફિલોસોફીનો પિતા પણ એમજ જણાવે છે કે “Cogito ergo sum—હું ધારું છું કે હું છું.” એટલે દરેકના અસ્તિત્વપણાની બાબત તો સત્યજ છે, ને તે અનુભવસિદ્ધ છે. એમાં કાંઈ પણ જાતની શંકાને અવકાશજ નથી. એટલે એમ સાબિત થાય છે કે દરેક મનુષ્યમાં જે ચૈતન્ય આંતરિક રીતે તમામ શરીરમાં આત્મપ્રાત વ્યાપી રહ્યું છે ને જેને માટે માત્ર ‘જસ્તિ છે’ એટલુંજ કહી શકાય, તેજ શુદ્ધનિર્ગુણબ્રહ્મ છે, જે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે તથા અનન્ત છે પણ તેનું ‘છે’ એ સિવાય બીજી કાંઈ રીતે વર્ણન થઈ શકે એમ નથી. વળી શૂન્ય-વાદના સંબંધમાં શ્રીશંકરાચાર્યે શારીરિક બાબમાં, બૌદ્ધોને યુક્તિથી એક અમત્યનો પ્રશ્ન પૂછ્યો છે, કે “જો તમે બૌદ્ધો સર્વ જગતને શૂન્ય-મિથ્યા માનતા હો, તો પછી તમે તમારું માથું દીવાલ સાથે અક્ષણો, ને પછી જવાબ દો કે દીવાલ સાચી છે કે શૂન્ય છે?” તેને એમજ જવાબ દેવો પડશે કે દીવાલ શૂન્ય-મિથ્યા નથી. તો હવે શાંકરમતમાં સર્વ મિથ્યા છે એવો વાદ ક્યાં કહ્યો? જગતનો કેઈ પણ પદાર્થ તેમજ વ્યવહાર આત્મિક અસત્ય કે મિથ્યા નથી, અરે! સાદી બારાખડીના અક્ષરો પણ આત્મિક મિથ્યા નથી પણ તેમાંથી બાબદારા ઉત્તમ પદાર્થજ્ઞાન મળી શકે છે. તેમજ વળી સંસારિક લૌકિક વ્યવહાર અગર જો કે આધ્યાત્મિક છે તો પણ તે મિથ્યા નથી. ભગવાન બાબદારે વ્યવહારને નૈસર્ગિક તથા સ્વાભાવિક કહ્યો છે, મિથ્યા નથી કહ્યો. તમામ વ્યવહારનો આધાર ‘હું’ ને ‘મારું’ એ બે શબ્દોપર રહેલો છે, ને તે બે શબ્દોથી જ લૌકિક તેમજ વૈદિક તમામ વ્યવહાર ચાલે છે, જે મિથ્યા નથી. જનવરનો વ્યવહાર પણ તેવીજ જાતનો છે ને હિંદુ જનવરમાં પણ ‘અહંભાવ’ની પ્રેરણા અર્પી છે, જેથી તેઓ પોતાનો વ્યવહાર ચલાવી શકે છે. એટલે તે બાબતમાં જનવરનો તેમજ સાંસારિક કે વ્યુત્પન્નમિતના વૈદિકપુરુષમાં કાંઈ પણ જાતનો ફેર નથી. જુઓ. શારીરિક

શાંકર બાબ્બ પરવાદિમિશ્વરિયેવાત. આધ્યાસિક અહંભાવનાથી જ તમામ પ્રાણી-
માત્ર પોતાનો વ્યવહાર ચલાવી શકે છે તથા પોતાનું ને પોતાના આશિષોનું
રક્ષણ કરી શકે છે. જો માતા પોતાના નાના બાળક પ્રત્યે અહંતાત્મક પ્રીતિ
ન રાખે તો તે બાળક કેમ ઉછરી શકે? જો મનુષ્યો પોતાની જન્મશક્તિ
પ્રત્યે અહંતાત્મક પ્રેમ ન રાખે તો રાષ્ટ્રીય સંઘ તથા સંમહનનો કવી રીતે
વિકાસ થઈ શકે? એટલે સંસારના દરેક કાર્યમાં મનુષ્યને કંઈક 'અહંતા' રાખ-
વીજ પડે છે કે જેથી તે બ્યાવહારિક, પારમાર્થિક, તથા જનસમુદાયને લાભ-
દાયક એવાં અનેક શુભકાર્યો કરી શકે. એટલે 'અહંતા' રાખવી એ કંઈ પાપનું
કામ નથી. પણ તેની સાથે આત્માનો તાત્વિક સંબંધ શું છે તથા વ્યવહાર અને
પરમાર્થનો શું તફાવત છે તે સમજવું જોઈએ. જગતનો તમામ વ્યવહાર કામ
ચલાઉ (Pragmatic) છે, પણ નિલ નથી એમ સમજીને જો તે વ્યવહારમાં
'હું પાછું' રાખવામાં આવે તો તે વ્યવહાર હાનિકારક નથી. પણ જો એ વાત
બુદ્ધી જવામાં આવે અને સંસારિક વ્યવહાર તે જ સત્ય છે તથા શરીર, બૈરી
છાકરા, ધન, સંપતિ વિ. વિ. જગતના કામચલાઉ પદાર્થો તે જ 'મારું સ્વરૂપ
છે' અને તેજ 'હું છું' એટલુંજ માત્ર જો માનવામાં આવે તો તેથી ખરેખર
અધઃપતનજ થાય ને સંસારના બંધનમાં પડાય. તાત્વિક દૃષ્ટિથી દરેક પ્રાણિને
પ્રત્યગાત્મા, શરીર ઈન્દ્રિય મન શુદ્ધિ વિ. ઉપાધિઓથી જુદો છે. છતાં દરેક આણુસે
વ્યવહારમાં શરીર, ઈન્દ્રિય, મન, શુદ્ધિ વિ. સર્વ ઉપાધિઓ 'હું પોતેજ છું' એમ
માનવું પડે છે ને તે એમ કહે છે કે "હું ખૂબસુરત છું, લાંબો છું, ટુંકો છું, સ્વચ્છ
છું, કૃશ છું, ખાઉં છું, પીઉં છું, સુખી છું, દુઃખી છું. વિ." આને શાંકરમતમાં દેહો
ખાસ કહેવામાં આવે છે. એટલે શરીરના ધર્મોનો આત્મામાં આરોપ કરવો તથા
આત્માના ધર્મોનો દેહમાં આરોપ કરવો તેનું નામ અધ્યાસ. જુઓ શાંકર શારીરિક-
બાબ્બ. અધ્યાસો નામ જ્ઞાતસ્મિન્સ્તદ્બુદ્ધિઃ એટલે એક વસ્તુના ગુણધર્મોનો અન્ય વસ્તુમાં
આરોપ કરવો, તેનું નામ અધ્યાસ. પણ જ્ઞાની પુરુષ શરીરથી પોતાના આત્મમિ
જુદો સમજે છે, કારણ કે શરીર પ્રકૃતિનું કાર્ય છે પણ આત્મ તેથી જુદો છે,
જેત્યેતન્યસ્વરૂપ છે તથા શરીરનો નિયામક છે. તે કર્તા નથી તેમ મોકલ પણ નથી.
પ્રકૃતિજ આત્માની પ્રેરણાથી ક્રિયા કરે છે. જ્ઞાની પુરુષ શરીરને તથા તેના અવયવોને
માત્ર પોતાના બ્યાવહારિક બપયોગમાં લે છે અને તેટલા પુરતું તેની સાથે
આધ્યાસિક ઐક્યપણું રાખે છે તથા 'અહંભાવ' રાખે છે, પણ જ્ઞાની પુરુષ કદી
પણ અનિત્ય, કામચલાઉ, તથા વૈકારિક શરીરને સ્વતંત્ર પદાર્થ માનતો નથી. તેમ
તેમાં મોહ પણ રાખતો નથી, કારણ કે તે અસ્થ છે તથા મર્ત્ય છે. જ્ઞાનીનું
ધ્યેય તો માત્ર પોતાના નિરાકારી પ્રત્યગાત્મસ્વરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્યમાં જોવા
છે. જ્ઞાની પુરુષ આધ્યાસિક અહંપણુંને પ્રત્યગાત્મામાં વીસીને કરી, સમસ્ત જગતને

પોતાનું કુલ જાણી, જગતના આંતરિક આત્માનું તમા પોતાના આંતરિક આત્માનું એક સ્વરૂપ છે તે અનુભવે છે. ઉપલા વિવેચનથી કાંઈપણ પણ આવી શકે કે સાંકરમતમાં વ્યવહારની આધ્યાસિક ઉપયોગીતા સ્વીકારવામાં આવી છે પણ મીથ્યા ક્ષી વ્યવહારને ઉડાવી દેવામાં આવ્યો નથી. આથી ઉલટું, શ્રીમદ્-વલ્લભાચાર્યે તત્વાર્થનિબંધમન્યમાં સંસારને મિથ્યા જણાવી ઉડાવી દીધો છે એટલે એઓમીના મતમાં 'અહંતા મમતાત્મક ભાવ' અસત્ય છે, મિથ્યા છે, શૂન્ય છે. વળી તેઓ લખે છે કે માયાનું કાર્ય આ જગત, તે સત્ય છે પણ જીવને અહંતામમતાત્મક સંસાર જગતથી ભુદો છે ને તે અસત્ય છે, તથા મિથ્યા છે. એટલે શ્રી વલ્લભાચાર્યના મતમાં જે જડ છે તે સત્ય છે. પણ અહંતામમતાત્મક ચૈતન્યરૂપ જીવ, જેને વ્યવહારમાં 'અહંભાવ' સ્વાભાવિક રીતે સામ્યોજ પડે છે તે મિથ્યા છે, તથા તેવા જીવની તમામ વ્યાવહારિક ક્રિયાઓના જ્ઞાનને ભ્રમરૂપ મિથ્યા માનવામાં આવે છે. જે સંસારિક જીવનું જ્ઞાન મિથ્યા છે. તે તેવા જ્ઞાનથી પ્રતીત થતું સમગ્ર જગત પણ મિથ્યાજ ઠી. છતાં એમ કહેવું કે જગત્ તો સત્ય છે, પણ અહંતામમતાત્મક સંસાર મિથ્યા છે, તેનું શું પ્રમાણ? આથી ઉલટું સાંકરમતમાં એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે જગતમાં પ્રતીત થતો વ્યવહાર બ્રહ્મની અપેક્ષાએ સત્ય નથી પણ અલીકવત મિથ્યાનથી વળી વસ્તુ અવગતિ જ્ઞાન અથવા સંવિદ્ (self-consciousness) તે તો સદા સત્યજ છે. એટલે ચૈતન્યાત્મક જ્ઞાનસ્વરૂપ સાક્ષીરૂપ અસ્મદ્-પ્રત્યય પ્રત્યગાત્મા જે જ્ઞાન પ્રગટાવે છે કે આત્માથી જે બિન બિન પદાર્થો પ્રતીત થાય છે, પછી ભલે તે પદાર્થો જડ હોય, તે સર્વ પદાર્થો આભાસરૂપ છે, તે પ્રત્યગાત્મા આત્મીયિક સત્ય છે. પણ વાલ્લભ-મતમાં જે બૌતિક પદાર્થ તથા સાક્ષીરૂપ જ્ઞાતા જે વસ્તુ અવગતિ જ્ઞાન અનુભવે છે છે, તેનું સાંકર્ય કરી નાંખવામાં આવ્યું છે, કારણ કે તે લોકો હજી માયાનું તત્ત્વ સમજી શક્યા નથી. તો પછી વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધમતમાં ને ઉપલામતમાં શું ફેર? વળી વાલ્લભિઓને પ્રજ્ઞવાનું કે જગતમાં જે 'અહંતા' તથા 'મમતા' મિથ્યા છે તો મનુષ્યોનો વ્યવહાર મિથ્યા છે કે સત્ય? પણ વ્યવહારને તો તે લોકો સત્ય માને છે. અને વ્યવહાર તથા પરમાર્થમાં તે લોકો કાંઈપણ તફાવત અનતા નથી. તો અહંતાત્મક આંતરજ્ઞાનથી તથા મિથ્યાજ્ઞાનથી પ્રતીત થતો વ્યવહાર સત્ય કેમ હોઈ શકે? વળી શ્રી વલ્લભાચાર્યે અહંકાર તથા અભિમાનથી આભાસમાં એમ જણાવ્યું છે કે 'સાક્ષાત્ અમિરૂપે પ્રગટ થઈ મેં જગતના ઉદ્ધારાર્થે મુક્તિના યથાર્થ અર્થ કરીને માયારૂપી તમામ મોહનો નિરાસ કર્યા છે.' તે અહંતા વિચારવાનું રહે છે કે ઉપલ્લ શ્રીવલ્લભાચાર્યનું 'અહંતાત્મક' તથા અભિમાની વાક્ય મિથ્યા છે કે સત્ય? જે મિથ્યા હોય તો તે વાક્યનો હકિતાર્થ પણ મિથ્યાજ છે અને જે એમ હોય તો તે વાક્યને પ્રમાણ તરીકે કેમ માની શકાય? તથા

તેણું કથન કરનાર આચાર્યશ્રીને માટે આપણે શું કહેવું? અને જે તે કથન સત્ય માનવામાં આવે તો તેથી તેમના મૂળ સિદ્ધાન્તનું જ ખંડન થાય છે. વળી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં અનેક સ્થળે જણાવ્યું છે કે ‘હું આત્મા પ્રાણિમાત્રમાં સ્થિત છું’ તે તમામ અહંતાત્મક ભગવદ્વાક્યો શું મિથ્યા છે? અને એમ કહેવાની શું કાંઈ પણ વાસ્તવ્યતાનુયાયી હોંમત કરી શકશે? ઉપલી દલીલથી કાંઈની પણ ખાતરી થશે કે શ્રી વલ્લભાચાર્યનો સિદ્ધાન્ત કે ‘જગત સત્ય છે પણ સંસાર મિથ્યા છે’ તે કપોલકલ્પિત તથા પાયા વગરનો ઠરે છે.

માયાવાદનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે આ જગત નિત્ય નથી, પણ પરિવર્તનશીલ, વિકારી, ને પરિણામી છે. ‘જગત’ શબ્દ ‘ગમ્’ એટલે જવું એ ધાતુ-પરથી થયેલો છે. એટલે જગતનું મૂળ પ્રકૃતિ અથવા માયા છે, જે ચંચલ તથા વિનાશી છે અને પરબ્રહ્મને આધીન છે. પરબ્રહ્મ સૃષ્ટિ સંજવામાં પોતાના સત્ય સંકલ્પથી માત્ર અવ્યક્ત મૂળ પ્રકૃતિને નામરૂપ ઉપાધિકરૂપે વ્યક્ત કરે છે. તેથી કાંઈ નિરાકારી નિર્ગુણ બ્રહ્મનું કદાપી પરિણામ થતું નથી. પણ વાસ્તવ્ય-ભૂતમાં શુદ્ધ બ્રહ્મનું જ પરિણામ માનવામાં આવ્યું છે. તેઓ જણાવે છે કે વધવું ને મોટા થવું, એ બ્રહ્મનો ધર્મ છે. પણ શ્રુતિ તો બ્રહ્મને આત્મકામ પૂર્ણ જણાવે છે. જે વસ્તુ અપૂર્ણ હોય તેનો જ વિકાસ થઈ શકે, પણ પરિપૂર્ણ વસ્તુનો વિકાસ શી રીતે થાય? વળી જે વસ્તુ નાની મોટી થાય તે વિકારી જણાય તથા તે નાશવંત ઠરે. તો શું બ્રહ્મ રબ્બરના દડા જેવો કાંઈક પદાર્થ છે કે તેની વૃદ્ધિ તથા હ્રાસ થાય? આથી ઉલટું શાંકરમતમાં શુદ્ધ બ્રહ્મનું જગતનું વિવર્તનિપાદાન કારણ માનવામાં આવ્યું છે અને મૂળપ્રકૃતિનું પરિણામ માનવામાં આવ્યું છે, કારણ કે તે વૈકારિક છે, ને તેનાં હંમેશ વૈકારિક પરિણામો થઈ શકે છે. જુઓ વેદાંતસૂત્ર. યાવદ્ વિકારં તુ વિભાગો લોકવત્ લોકની માફક જ્યાં વિકાર હોય ત્યાંજ વિભાગ અથવા પરિણામ થાય. તો પછી શુદ્ધ બ્રહ્મનું પરિણામ માનવું ને છતાં એમ કહેવું કે તે અવિકૃતપરિણામ છે, એ તો વદતોબ્યાબાત કહેવાય! આ સર્વ જગત્ એકદેશીય છે, અલ્પ છે માટે જ તે અનિલ છે ને તેનું મૂળ, સત્ત્વ, રજસ્ તથા તમસ્ નામની ત્રિગુણાત્મક પંચમહાભૂત જડ પદાર્થોની ખીળરૂપ પ્રકૃતિ અથવા માયા છે, જે જડ છે. માયા, આવરણ તથા વિશ્લેષ નામની શક્તિથી શુદ્ધ બ્રહ્મના પ્રકાશથી પ્રકાશિત થઈ સૃષ્ટિનો વિકાસ કરે છે. આવરણ નામની શક્તિથી માયા પ્રાણિમાત્રને પરબ્રહ્મના શુદ્ધ જ્ઞાનથી વંચિત કરે છે, એટલુંજ નહીં પણ વિશ્લેષ નામની ખીળ શક્તિથી તેઓને સંસારના અનેક વિષયસુખમાં મોહિત તથા લુબ્ધ કરે છે, અને તેથી લેહ્યા પરબ્રહ્મના મૂળ શુદ્ધસ્વરૂપને જાણી શકતા નથી અને તેને બદલે બ્રાંતિથી પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ વૈકારિક તથા અનિત્ય પદાર્થોને આત્મતિક સત્ય માની બેસે

છે, અને તેમાંજ આસક્તિ જાય છે. એટલે જ્ઞાનની તેઓ સંધારિત રૂપે જોવાને છે. શ્રીમદ્ભગવાદ તત્ત્વવેતા પ્લેટો (Plato) જગતના તમામ પદાર્થોને આંશ (Shadow) મળે છે તથા કંટ (Kant) નામનો જર્મન પ્રીત્યુક, તે પદાર્થોને આભાસ (Appearance) મળે છે. પણ તે બેઉ વિદ્વાન તત્ત્વજ્ઞાનીઓ જગતમાં Idea એટલે ભાવનાત્મક તત્ત્વ તથા Nonemenal એટલે પ્રકાશાત્મક પરમ તત્ત્વ તેને Absolute-Real એટલે પરમ સત્ય પદાર્થ માને છે. તો આ ઉપરથી કાંઇને પણ સમજશે કે શ્રી શંકરાચાર્યના માયાવાદને યુરોપ દેશના જગવિખ્યાત મહાન તત્ત્વવેતાઓ પણ સ્વીકારી રહ્યા છે. માયાના સંબંધમાં હિદાય ઉપનિષદના જુદા પ્રકરણમાં જુદા-બહુલતા તેને શુદ્ધ બ્રહ્મ તરીકે જણાવી છે. એટલે સર્વાત્મભાવ તેજ બ્રહ્મ છે. આથી ઉદ્ધતું તેજ ઉપનિષદમાં જગતમાં પ્રતીત થતા ભિન્નભિન્ન પદાર્થોને અદ્ય અથવા એકદેશીય જણાવવામાં આવ્યા છે, જે વિનાશી તથા અનિત્ય છે. તેનુંજ નામ માયા છે, જે પરબ્રહ્મની અપેક્ષાએ સત્ય નથી. એટલે પરમબ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત જગતના તમામ ભિન્નભિન્ન પદાર્થો એકદેશીય તથા અદ્ય છે અને તેથી તે મર્ત્ય તથા અનિત્ય છે. પણ તે તમામ પદાર્થોમાં અવિજ્ઞાનજૂત સચ્ચિદાનંદ ભૂમારુપ શુદ્ધબ્રહ્મ અનુરૂપ રહેલા હોય છે ને તેથીજ સૃષ્ટિનો તમામ વ્યવહાર પરબ્રહ્મના પ્રકાશથી મૂળપ્રકૃતિ અથવા શક્તિ નિયત રીતે કરી શકે છે. જગતના તમામ ભૌતિક પદાર્થો જે આપણને સંસારમાં ભિન્નભિન્ન રુપે પ્રતીત થાય છે તે માત્ર શુદ્ધ બ્રહ્મની જ્ઞાનવ્યોતિથી વિકાસ પામેલી મૂળ પ્રકૃતિની વિકૃતિ છે ને તે માત્ર બ્રહ્મનુંજ એકરૂપ વ્યતિત છે પણ તે ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થો અથવા તેની બીજલ્યત મૂળપ્રકૃતિ કે શક્તિ જે પરબ્રહ્મથી જળે સ્વતંત્ર અથવા વ્યતિરિક્ત હોય એમ આપણે ભાસે છે, તે સર્વ બ્રહ્મની અપેક્ષાએ તાત્વિક દૃષ્ટિથી સત્ય નથી. આત્યંતિક સત્ય પદાર્થ તો માત્ર શુદ્ધ નિર્ગુણ નિરાકારી ચૈતન્યાત્મક બ્રહ્મજ છે. અને પ્રકૃતિ તથા તેના પરિણામો કાર્યો તેનો બ્રહ્મની સાથે માત્ર આધ્યાસિક અનન્ય સંબંધ છે. જેમ અગ્નિથી ધનધનતા લોખંડના ગોળાને આપણે અગ્નિનો ગોળો કહીએ છીએ તેમ કાર્ય જગતને આપણે બ્રહ્મમય કહી શકીએ. એટલે શુદ્ધ બ્રહ્મનો ને જગતનો અથવા પ્રકૃતિનો આધ્યાસિક સંબંધ છે. જગતની તમામ ક્રિયા કરવાનું કમ પ્રકૃતિનું છે, છતાં પણ પ્રકૃતિ પરબ્રહ્મના પ્રકાશથી ચૈતન્યાત્મક પુરુષને મારે તે તમામ ક્રિયા કરે છે. તેથી બ્રહ્મનેજ આધ્યાસથી કર્તા કહેવામાં આવે છે, જેથી રીતે એક રાજાનો સેનાપતિ તથા તેના હાથ નીચેના સીપાઇઓ લડાઇ જીતીને આજ્ઞા હોય છે છતાં પણ રાજા લડાઇ જીતે એમ કહેવામાં આવે છે, કમલ કે રાજાના હુકમથીજ તે સેનાપતિ તથા સીપાઇઓ લડાઇ કરે છે તથા રાજાના આજ્ઞાને તે લડાઇ કરે છે, તેથી જ રીતે બ્રહ્મને પ્રકૃતિદ્વારા સૃષ્ટિમાં તરીકે કહેવામાં આવે

છે, પણ તોત્વિકસ્વરૂપે શુદ્ધબલ અંકર્તા છે. પ્રકૃતિ તથા જગત્ અર્થ છે. એકદેશીય છે; તથા અર્ષને આધીન છે. માટેજ બ્રહ્મની અપેક્ષાએ પ્રકૃતિ કે જે પરાધીન તથા પરતંત્ર છે તેને જે બ્રહ્મથી સ્વતંત્ર કર્તા માનવામાં આવે તો તે અસત્ય છે, તથા મિથ્યા છે. આખા માયાવાદનું આજ તાત્પર્ય છે. શ્રુતિમાં જે સૃષ્ટિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેનો મુખ્ય આશય માત્ર શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મનુંજ મહાત્મ્ય તથા મહિમા બતાવવાનો છે. તેનું તાત્પર્ય કાંઈ જગતની ભિન્ન ભિન્ન વિભૂતિઓ જેવી કે સૂર્ય, ચંદ્ર, વાયુ, ઈંદ્રિય, અગ્નિ વિ, દેવતાઓ કે જગતના અન્ય પદાર્થો તેનું બ્રહ્મથી સ્વતંત્રપણું કે મહાત્મ્ય બતાવવાનો નથી. તેવાં સૃષ્ટિનું મહાત્મ્ય બતાવનારાં વાક્યોને અર્થવાદવાક્યો એટલે સ્તુતિવાક્યો કહેવામાં આવે છે. જેમકે સ્વર્ગકામો યજેત સ્વર્ગની ઇચ્છા રાખનાર પુરુષે યજ કરવો. અહીંઆ વાક્યનું તાત્પર્ય સ્વર્ગનું સ્વતંત્ર મહાત્મ્ય કે મહિમા બતાવવાનો નથી પણ માત્ર વિધાયક કર્મનું પ્રતિપાદન કરવાનો હેતુ છે. તે શ્રુતિનો એવો અર્થ થાય છે કે મનુષ્યોએ નિષ્કામ વૃત્તિથી નિરાસક્તિથી તથા ઇશ્વરાર્પણ ભુક્તિથી ચરણાવનાપૂર્વક સ્વાર્થનો ત્યાગ કરીને કર્મો કરવાં, એટલે તેવા પુરુષને ફળમાં સ્વર્ગ મળશે. શ્રુતિનો ઉપલો આશય ન સમજીને કેટલાએક સાંપ્રદાયિકો માયાની મહામોહિની જળમાં લપટાઈને એવો અર્થ કરે છે કે ઉપલા વાક્યનું તાત્પર્ય સ્વર્ગસુખ તથા વૈભવજનું મહાત્મ્ય બતાવવાનું છે. તેમ સમજી તે લોહા ઉપલા વેદવાક્યોનો જે મુખ્ય આશય કે મનુષ્યોએ જ્ઞાનપૂર્વક નિષ્કામ યજ્ઞકર્મો કરવાં તે બુદ્ધી નય છે, ને સ્વર્ગીય અપ્સરાઓ તથા નૃત્યો ને સુંદર વૈભવો વિ. તેનાજ સ્વપ્નો રાત્રિદીન અનુભવે છે અને વૈદિક ધર્મમાર્ગમાંથી વ્યુત થાય છે. એટલે પછી તેવા અસાની જીવને સ્વર્ગસુખ કે મોક્ષ ક્યાંથીજ મળે? તેજ પ્રમાણે સૃષ્ટિ બતાવનાર તમામ શ્રુતિઓમાં જ્યાં જ્યાં સૂર્ય, ચંદ્ર વિ. જુદા જુદા દેવતાઓની વિભૂતિનું વર્ણન તથા સ્તુતિ જેવામાં આવે છે, તે સર્વે વાક્યો અર્થવાદરૂપે છે. એટલે તે તે દેવતાઓનું સ્વતંત્ર મહાત્મ્ય કે તે તે દેવતાની સ્તુતિ કરવાનો તે વાક્યોનો આશય નથી પણ તે શ્રુતિ વાક્યોનો એવો આશય છે કે તે તે દેવતાઓ તથા વિભૂતિઓ માત્ર શુદ્ધ નિર્ગુણ નિરાકારી બ્રહ્મનુંજ મહાત્મ્ય બતાવે છે તથા તે શ્રુતિ આપણને જણાવે છે કે આ સ્થાવરજંગમ રચનાત્મક બ્રહ્માંડનું મૂળ નિર્ગુણ બ્રહ્મજ છે ને તેજ વેદાંતનો છેવટનો ધ્યેય પદાર્થ છે. એટલે હિરણ્યગર્ભ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, કૃષ્ણ વિ. તમામ દેવતાઓ જેઓ માત્ર ઇશ્વરના એક અંશ જેવા છે, તેઓ ઇશ્વરના શાસનથી જગતમાં પોતાના નિયત ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરે છે. તે સર્વ દેવતાઓ નિર્ગુણ બ્રહ્મના પ્રતીક અથવા પ્રતિનિધિ છે જે માત્ર એક નિર્ગુણ તથા નિરાકાર શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મનુંજ સૂચન કરે છે. તેને બ્રહ્મના પરિ-ચાયક લાંબ પથ કહી શકાય. જુઓ વેદાંતસૂત્ર આકાશસ્તર્જિનાત વે. સ્વ. સમસ્ત

વેદાંતનું તાત્પર્ય અદ્વિત્યઅદ્વિત્ત્વ સર્વત્ર માત્ર એક શુદ્ધ નિર્ગુણબ્રહ્મ તથા આત્માનું જ એક પ્રતિપાદન કરવાનું છે. ઔપનિષદમતમાં ભેદભાવનાનું સ્થાન પ્રથમ માંમાં આવતું નથી. કારણ કે તે દ્વૈતભાવના માત્ર બવહાર પુરતીજ છે એવવાદેત બ્રહ્મ એજ વેદાંતમતનું એક પરમતત્ત્વ છે જે આત્મતિક સત્ (Absolute-ness) છે. બુદ્ધિ શ્રુતિ મનસૈવેદ માત્રત્ત્વ નૈદ્વૈતાનાસ્તિ કિંચન સ મુત્યોઃ મુત્યું ગચ્છતિ વેદાંતેષુ વ્યવતિ. (ક. ઉ.) આ પરમતત્ત્વ માત્ર જ્ઞાનચક્ષુથીજ મેળવી શક્ય છે (સ્થૂળ ચર્મચક્ષુથી નહિ). આ જગતમાં ધૃષ્ટિરથી સ્વતંત્ર બુદ્ધિ બુદ્ધિ કાંઈ પણ પદાર્થો કે ભેદો છેજ નહીં. જે પુરુષ આ જગતમાંના તમામ પદાર્થોને બ્રહ્મથી સ્વતંત્ર તથા બિન્ન બુદ્ધિ બુદ્ધિ માને છે તેને આ અસાર સંસારમાં પુનઃ પુનઃ જન્મમરણના ફેરા ફરવા પડે છે. એટલે તેની મુક્તિ થતી નથી, પણ તે સંસારમાંજ સખ્યા કરે છે. આ શ્રુતિમાં હવે શબ્દ ભેદભાવનાની બીજરૂપ માયા અથવા મૂળપ્રકૃતિ તેનુંજ સ્વયં કરે છે. એટલે સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક, પૂર્વમીમાંસા, જૈન, બૌદ્ધ, વિ તમામ દ્વૈત પ્રતિપાદન કરનાર મતો ઉપસા ઔપનિષદ સિદ્ધાંતથી ખોટાં કરે છે ને તે ઉપેક્ષ્ય છે. અત્રે એક અગત્યનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે શું જગતના બુદ્ધિ બુદ્ધિ બિન્ન બિન્ન પ્રતીત થતા પદાર્થો અલીકવત્ મિથ્યા-શૂન્ય છે? શ્રીશંકરાચાર્યે મામાન વાદથી કાંઈ પણ પદાર્થને આત્મિક મિથ્યા માન્યો નથી, પણ તેની બાવહારિક સત્યતા સ્વીકારી છે, જેનો બાધ માત્ર શુદ્ધબ્રહ્મના અપરોક્ષજ્ઞાન તથા સાક્ષાત્કારથીજ થઈ શકે છે. બ્રહ્મજ્ઞાન થયા પછી પણ જગતના પદાર્થો કાંઈ હવામાં ઉડી જતા નથી. માત્ર તેવા બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષની દૃષ્ટિબીજુમાંજ ફેરફાર થાય છે. એટલે તેને સર્વત્ર જગતમાં એક શુદ્ધ બ્રહ્મનીજ કીર્તિ, મહિમા, તથા અનન્તતા દેખાય છે. તેમજ જગતમાંના તમામ પદાર્થો શુદ્ધબ્રહ્મની સત્તાથી કાર્ય કરતા તેને માલમ પડે છે. વધુમાં તે બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષ અનુભવ પૂર્વક જોઈ શકે છે કે તેને સાક્ષીરૂપ પ્રત્યગાત્મા તથા સમષ્ટિમાં અધિષ્ઠાનસ્થત ચંદ્રરહેલો બ્રહ્મ તે એકજ શુદ્ધ અદ્વિતીય પદાર્થ છે. તેવા ઉત્તમજ્ઞાનીની પારમાર્થિક દૃષ્ટિ વિકાસ પમેલી હોવાથી, તેને જડ પદાર્થોનું પ્રત્યગાત્માથી બિન્નપણું તથા સ્વતંત્રપણું દેખાતું નથી. તે પુરુષ દરેક પદાર્થોમાં બ્રહ્મનીજ અનન્તા બુદ્ધિ છે: એટલે તે મહાપુરુષ જગતના તમામ બાવહારિક ભેદોને માત્ર માયામય જ દેખે છે, જે માત્ર લોકસંમદ કલ્યાણને માટે તેને બાવહારોપયોગી જણાય છે. તેની દૃષ્ટિમાં માત્ર પૂર્ણચક્રિતમાત્ર નિર્ગુણબ્રહ્મ દેખાય છે, કે જે દેશ, કાલ તથા વસ્તુપરિચ્છેદથી રહિત છે. બારે એથી ઉલટું જગતના તમામ બિન્ન બિન્ન પદાર્થો, દેશ, કાલ તથા વસ્તુપરિચ્છેદથી મર્યાદિત જણાય છે. તેમજ વળી સચુલ ધૃષ્ટિર પણ નિર્ગુણ બ્રહ્મની અપેક્ષાએ મર્યાદિત તથા અદ્વૈતશકિતવાળા સમજાય છે. આવાજ અર્થમાં શ્રીશંકરાચાર્યે જણાવ્યું છે: કે 'આ સત્ત્વ જગમિથ્યા' એટલે સત્ત્વ ખે નથી હોતા. જે નિર્ગુણ પરબ્રહ્મ તેજ

એક સત્ય પદાર્થ છે તો તેની અપેક્ષાએ જગત્ આસેઆપ મિથ્યા હરે છે. એટલે આત્મતિક અધીકૃત મિથ્યા નહિ, પણ વ્યવહારિક કામચલાઉ સત્ય. આ સિદ્ધાંત ધણો ગૂઢ છે ને તેનું સત્ય શ્રીશંકરાચાર્યના સમસ્ત ઉપનિષદ, ગીતા તથા વેદાંતસારીરિકબાધ્ય તથા અન્ય ગ્રંથો વાંચવાથીજ સમજાશે. વ્યાસસૂત્રમાંથી પણ એજ સિદ્ધાંત નીકળે છે. એટલે જે અકૃત્સ્ન, અદૃષ્ટ, અથવા એકદેશીય હોય, તે માયામાત્ર છે. જુઓ વે. સ્. માયામાત્રં કાત્સ્વૈનામિત્યજ્ઞત્વરૂપત્વાત. આ સૂત્રમાં સ્વમસૃષ્ટિને માયામાત્ર કહી છે. પણ તેમાં નિર્દિષ્ટ થયેલો સિદ્ધાંત જગત્સૃષ્ટિને પણ લાગુ પડે છે. એટલે જગત્સૃષ્ટિ પણ માયામાત્રજ છે. જગત્ સૃષ્ટિ તથા સ્વમસૃષ્ટિ સંપૂર્ણ રીતે સમાન નથી; જગત્ સૃષ્ટિ, સ્વમસૃષ્ટિ કરતાં વિલક્ષણ ધર્મવાળી છે એ તો સર્વ કાંઈને જાણીતું છે, છતાં પણ જગત્સૃષ્ટિ તથા સ્વમસૃષ્ટિમાં અકૃત્સ્નતાનું લીંગ સમાન છે. અને બ્રહ્માની અપેક્ષાએ તે માયિક તથા અનિત્ય છે. સમસ્ત વેદાંત-દર્શનનો આ પરમ સિદ્ધાંત છે ને તેથીજ વ્યાસસૂત્રમાંથી માયાવાદ સ્પષ્ટ રીતે સાબીત થઈ શકે છે. એવો મત મી ગફે એમના The Philosophy of the Upanishads નામના પુસ્તકમાં જણાવ્યો છે. એટલે સ્વમસૃષ્ટિ જેમ અકૃત્સ્ન, અદૃષ્ટ અથવા એકદેશીય છે, તેવીજ જગત્સૃષ્ટિ પણ અકૃત્સ્ન, અદૃષ્ટ તથા એકદેશીય છે અને તેથીજ તે માયામાત્ર છે. સત્યનું લક્ષણ મેં મારાં નિબંધોમાં આપ્યું છે, કે જે વસ્તુનો કાંઈ પણ દેશ, કાલ, અથવા અન્ય વસ્તુથી બાધ ન થાય તેનેજ સત્ય કહેવાય. હવે જગત્સૃષ્ટિમાં આપણે જે કાંઈ પદાર્થો જોઈએ છીએ અથવા પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી અનુભવીએ છીએ તે પદાર્થોનો આપણે અન્ય વસ્તુથી બાધ કરી શકીએ છીએ. એટલે ધટને માટે આપણે એમ કહી શકીએ કે તે પટ નથી. પણ બ્રહ્માને માટે તેમ કહેવું અસંભવિત છે, કારણ કે તે સર્વવ્યાપી છે. તેમજ એક સ્થળે તથા એક વખતે જોયલી વસ્તુ અન્ય સ્થળે તથા અન્ય વખતે નથી એમ આપણે કહીએ છીએ. તેજ પ્રમાણે જગત્સૃષ્ટિનો સુષુપ્તિથી બાધ થઈ શકે છે તથા સુષુપ્તિ અવસ્થાનો જગત્ અવસ્થાથી બાધ થઈ શકે છે. પણ શુદ્ધબ્રહ્માનો કાંઈ પણ અવસ્થામાં કે કાળમાં કાંઈ પણ વસ્તુથી બાધ થઈ શકતો નથી. માટે નિર્ગુણ બ્રહ્મા તેજ એક પરમ સત્ય તત્ત્વ (Absolute-Real) છે. એટલે ઉપદ્રા લંબાણુ વિવેચનથી કાંઈને પણ સમજાશે કે જગત્ અવસ્થા આત્મતિક સત્ય નથી, પણ માયિક છે અને વાસ્તવિકતાનું કમ્પન કે જગત્ વ્યવહાર આત્મતિક સત્ય છે તે કપોલકલ્પિત હરે છે ને તે તત્ત્વજ્ઞાનજ્ઞ સામાન્ય જ્ઞાનનું પણ અજ્ઞાનજ્ઞ પ્રદર્શિત કરે છે. હવે અત્રે એક બીજો અત્યંત પ્રમુખ ઉપદ્રિય થાય છે, ને તે એ છે કે સાકારી ભક્ત લોકોને જે સાકારી મૂર્તિના દર્શન થાય છે તે માયિક છે કે આત્મતિક સત્ય છે. આ પ્રશ્નો જવાબ વ્યાસજીએ

મહાભારતના ક્ષાંતિ પર્વમાં બહુ સારી રીતે આપ્યો છે. ત્યાં એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે નારાયણ ભગવાને નારદને સાકાર ઈશ્વરનાં દર્શન કરાવ્યા હતાં ને પછી નારદને જણાવ્યું કે “હે નારદ! તું જે મૂર્તિનું દર્શન કરી રહ્યો છે તે બ્રહ્મનું સત્ સ્વરૂપ નથી પણ તે તો માયિક સ્વરૂપ છે. એ માયાને મેં સરજી છે ને તે માયાના મોહાત્મક પ્રભાવથીજ તું પરબ્રહ્મના સત્સ્વરૂપનાં દર્શન કરી શકતો નથી, કારણ કે શુદ્ધબ્રહ્મ તો નિર્ગુણ તથા નિરાકાર છે.” આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે પરમભક્ત લોકોને જે સાકારી ઈશ્વરના દર્શન થાય છે તે સ્વપ્રસૂતિ સમાન માયિક છે. એટલે અદ્વય, અકૃત્ત્વ, તથા એકદેશીય, હયાસમાન છે, આત્મતિક મિથ્યા નહીં. પરમ સત્ય આવું છે, છતાં પણ વૈષ્ણવ ભક્તોને તેવા સાકારી ઈશ્વરના હયાસ્વરૂપ દર્શનમાં પરમ સત્ય લાગતું હોય તો ભલે તે લોકો સુષુપ્તિ કોટીના આનંદમય પુરુષોત્તમ હયાપુરુષની ભક્તિ કરે ને એમ માને કે તેજ ખરું તાત્વિક સ્વરૂપ છે। એવી માન્યતાથી સત્સંદ્ધાંતનો કદી પણ બાધ થઈ શકતો નથી. માંડકય ઉપનિષદમાં તો, તુરીયકોટીની નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં જે શુદ્ધ નિર્ગુણ અદ્વૈત શાંત શિવસ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે તેનેજ પરબ્રહ્મ જણાવ્યા છે; તેજ પરમ સત્ય છે. પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવોનો અધિકાર માત્ર સુષુપ્તિકોટીના આનંદમય પુરુષોત્તમ ઈશ્વર સુધીજ પહોંચી શકવાનો છે, પણ શ્રીશંકરાચાર્ય પરમ તત્ત્વજ્ઞાની હતા અને એકલા ભક્ત ન હતા અને તેઓ તુરીયકોટીના શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું ઉત્તમ બ્રહ્માત્મક્યપ્રતિપત્તિનું આધ્યાત્મિક અપરોક્ષજ્ઞાન પ્રતિપાદન કરી શક્યા હતા અને તેથીજ વેદાંતદર્શનમાં શ્રીશંકરાચાર્ય હાંફુસ્તાનમાં તેમજ અન્યત્ર આજે પણ સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થાન ભોગવે છે.

(૩) સગુણ બ્રહ્મ અથવા ઈશ્વરનું સ્વરૂપ તથા ભક્તિમાર્ગ—(અ) મૃષ્ટિકર્તા ઈશ્વર—શુદ્ધ બ્રહ્મનું સ્વરૂપલક્ષણ મેં મારા છેલ્લા એટલે ૧૨ મા નિબંધમાં આપ્યું છે. ઉપનિષદમાં બ્રહ્મનું સ્વરૂપલક્ષણ સત્ય જ્ઞાન બનન્તે જ્ઞા એવું આપવામાં આવ્યું છે. એટલે પુષ્ટિમાર્ગીય ભાષણો જણાવે છે તેમ બ્રહ્મ કેઈ સંદેશ, ચિદંશ તથા આનંદાંશ એમ ત્રણ જુદા જુદા અંશોથી મિશ્રિત નથી પણ બ્રહ્મ એકજ શુદ્ધ અખંડ પદાર્થ છે જેના કદી પણ વિભાગ, અંશ, કે, ખંડ થઈ શકેજ નહીં. એટલે ઉપલા લક્ષણ પ્રમાણે શુદ્ધ બ્રહ્મ પૂર્ણૈશ્વર્યશક્તિ, પૂર્ણજ્ઞાન તથા પૂર્ણ આનંદસ્વરૂપ, એક અદ્વિતીય અનંત (Infinity) પદાર્થ છે તેજ સત્ય છે, તેજ નિત્ય છે. એટલે અખિલ બ્રહ્માંડમાં એકજ અવિનાશી શુદ્ધ પરબ્રહ્મ અનંત શક્તિ યુક્ત આત્મેત (Immanent) વ્યાપી રહેલું છે. જુઓ શ્રુતિ જલ્મિજુસ્ત્વ જ્ઞે ગર્મ્યાકાસ જોતજ પ્રોતજ (મુ. ઉ.) એટલુંજ નહીં પણ તે તત્ત્વ બ્રહ્માંડથી પણ પર (Transcendental) ઉચ્ચ ગૂઢરૂપે રહેલું છે, જે વાણી તથા મનથી અભોગ્ય છે. માટેજ તેનું ‘નેતિ નેતિ’ એમ નિષેધથી વેદમાં વર્ણન કરવામાં

આવ્યું છે. ભક્ત લોકોના ઈશ્વર અથવા વૈષ્ણવ લોકોના પુરુષોત્તમ તે, દેશ, કાલ તથા વસ્તુપરિચ્છેદથી રહિત નથી પણ મર્યાદિત છે, કારણ કે ભક્તિને માટે તેમ કરવાની જરૂર પડે છે, પણ તેવા ઈશ્વર કરતાં પણ નિર્ગુણ બ્રહ્મ ઉત્કૃષ્ટ, પર તથા અનન્ત (Infinity) છે. એટલે તત્ત્વજ્ઞાનીઓનું Absolute અથવા નિર્ગુણ બ્રહ્મ હંમેશને માટે ભક્ત લોકોના Anthropomorphic મનુષ્યગુણવારોપણવાળા સગુણ બ્રહ્મ-ઈશ્વર-પુરુષોત્તમ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ છે, ને ઉત્કૃષ્ટ જ રહેશે. આના સમર્થનમાં જુઓ બાલાકિ-અન્નતશત્રુ સંવાદ (બૂ. ઉ.) તથા ઈંદ્રવિરોચનપ્રજ્ઞપતિ સંવાદ (છાં. ઉ.)

નિર્ગુણપરબ્રહ્મનું તથા પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ તથા બ્રહ્મનો ને જગતનો સંબંધ ઉપર સમગ્રવ્યાપક, હવે હું સગુણ ઈશ્વરના સ્વરૂપ વિષે મુદ્દાના સિદ્ધાંતો જણાવીશ. વૈદિક ધર્મમાં અન્ય ધર્મોની માફક આ સૃષ્ટિ તે પહેલીજ તથા છેલ્લી છે, એમ માનવામાં આવતું નથી, પણ આવી કેટલીઓ સૃષ્ટિ સરળ ઈ ગમ તથા તેના કેટલાઓ પ્રલય થઈ ગયા એમ માનવામાં આવે છે. આધુનિક સૃષ્ટિ તેમાંની એક છે, જે પરબ્રહ્મની એક આગતુક, ઔપાધિક (accidental) અવસ્થા છે. છતાં પણ તે સૃષ્ટિના અધિષ્ઠાનમૂલ શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મને, પ્રકૃતિના શુદ્ધ સાત્ત્વિક ગુણોયુક્ત સગુણબ્રહ્મ-શયલ બ્રહ્મ અથવા ઈશ્વર કહેવામાં આવે છે, જે પ્રકૃતિના નિયામક છે પણ પ્રકૃતિથી પર તથા ઉત્કૃષ્ટ છે. આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયા પુર્વે માત્ર સદાત્મક એક શુદ્ધજ્ઞાનસ્વરૂપ નિર્ગુણ બ્રહ્મતત્ત્વજ્ઞ હતું. જુઓ શ્રુતિ-સદેવસોમ્યેદમપ્રાસીદેકમેવાદ્વિતીયં (છાં. ઉ.) ઉપર જણાવ્યા મુજબ તે બ્રહ્મ પુર્ણશક્તિ, પુર્ણજ્ઞાન તથા પુર્ણાન્દ સ્વરૂપ હતું અને તેના સત્ય સંકલ્પથીજ તથા તેના અધ્યક્ષપણા હેઠળ પ્રકૃતિ દ્વારા આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ. એટલે આ ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ સમગ્ર્ય છે કે નિર્ગુણ બ્રહ્મ નપુંસક નથી ને પુષ્ટિ-માર્ગીય લોકોનો શ્રીશંકરાચાર્ય પ્રત્યેનો તેવો આક્ષેપ કપોલ કલ્પિત ઠરે છે. નિર્ગુણ બ્રહ્મ અનંત તથા અવિનાશી શક્તિવાળા છે પણ તે જાતે નિષ્કલ છે જુઓ ગીતા નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાનુરચ્લોયં સનાતનઃ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાનું કામ શુદ્ધ નિર્ગુણબ્રહ્મ પોતાના એક સત્ય સંકલ્પથી પ્રકૃતિને પ્રકાશિત કરી પ્રકૃતિ-દ્વારા કરાવે છે ને તેથી ઈશ્વર સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે છે, તેનું પાલન કરે છે તથા તેનો પ્રલય પણ કરે છે. જુઓ ગીતા મયા અઘ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સ્યતે સચરાચરં । હેતુના જોનેન કૌંતેય જગદ્ વિપરિવર્તેતે ॥ શુદ્ધ નિર્ગુણબ્રહ્મના અધ્યક્ષપણા હેઠળ મૂળ પ્રકૃતિ સ્થાવર જંગમાત્મક તમામ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે, સ્થિત કરે છે તથા લય કરે છે. સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવી એ તો બ્રહ્મનો સહજ સ્વભાવ છે. એ કાંઈતેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ નથી. જ્ઞાનસ્વરૂપ શુદ્ધપરબ્રહ્મના માત્ર એક સત્ય સંકલ્પથી મૂળ પ્રકૃતિમાં સ્પન્દન તથા ક્ષોભ થવા માંડે છે અને તેથી તેમાં વિકારો ઉદભવે છે ને સત્વ રજસ્ તથા તમસ્ એવા ભાવવાળા જુદા જુદા પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે ને પરિણામે સુંદર રચનાત્મક (Design) સૃષ્ટિનો વિકાસ થવા પામ છે. સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન

ચતાં પહેલાં મૂળ પ્રકૃતિ અવ્યક્ત હોય છે. એટલે મૂળ પ્રકૃતિ શુદ્ધ નિર્ગુણ્યજ્ઞાના મૂળ શાંતસ્વરૂપમાં નામરૂપવગરની નિર્લેવજેવી, શક્તિહીન, સુષુપ્તિમાં વિલીન થઈ ગઈ હોય એવી હોય છે, અને નિર્ગુણ્યજ્ઞ શુદ્ધચૈતન્યના સંકલ્પથી તથા તેના પ્રકાશથી તે સૃષ્ટિ ક્રિયા કરી શકે છે. સૃષ્ટિકાળમાં પ્રકૃતિના અધિપતિને સમુચ્ચ જ્ઞાન અથવા ઈશ્વર કહેવામાં આવે છે, જે શુદ્ધ નિર્ગુણ્ય જ્ઞાનનું જ એક અવાન્તરરૂપ છે પણ નિર્ગુણ્ય જ્ઞાનથી તે કંઈ સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી. સૃષ્ટિમાં સર્વત્ર રચનાત્મક કાર્ય જોવામાં આવે છે, તો તેનો રચનાર કાંઈ બુદ્ધિશાળી ચૈતન્યાત્મક દેવતા હોવો જોઈએ. પ્રકૃતિ (Nature) પોતાની મેળે ચૈતન્યના પ્રકાશ વગર કાંઈ પણ રચનાત્મક (Design) કાર્ય ન કરી શકે. એટલે વેદાંતમતમાં સાંખ્ય દર્શનની માફક પ્રકૃતિ અથવા પ્રધાનને ઈશ્વરથી સ્વતંત્ર સૃષ્ટિના કારણરૂપ માનવામાં આવતી નથી. જુઓ વે. સુ. રચનાનુપવૃત્તેચ્છાનુમાનમ્। વળી બીજા સૂત્રથી વ્યાસજી જણાવે છે કે પ્રકૃતિ સ્વતઃ અચેતન તથા જડ હોવાની પોતાની મેળે ચૈતન્યની સહાય વગર જગતની પ્રતિષ્ઠા કરી ન શકે. જુઓ વેદાંતસૂત્ર પ્રવૃત્તેચ્છ. જેવી રીતે એક રેલ માડી અથવા મોટરકાર તેના ડ્રાઇવર વગર પોતાની મેળે પ્રવૃત્તિ ન કરી શકે, તેમ પ્રકૃતિ ચૈતન્યાત્મકજ્ઞાના પ્રકાશ વગર સ્વતઃ પ્રવૃત્તિ ન કરી શકે. આટલા ઉપરથી આપણે સૃષ્ટિના સરજનહાર તરીકે ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ માનવું જ પડે છે. ઈશ્વર શબ્દ રૂઝ રાજ્ય કરવું એ ધાતુપરથી આવે છે. એટલે ઈશ્વર શબ્દ સાપેક્ષ છે, જ્યારે એથી ઉલટું નિર્ગુણ્ય જ્ઞાન નિરપેક્ષ (Absolute) છે. જે કાંઈ પરાધીન વસ્તુ હોય તોજ આપણે એમ કહી શકીએ કે તે પરાધીન વસ્તુનો સ્વામી સ્વાધીન છે, જે તે પરાધીન વસ્તુ ઉપર રાજ્ય કરે છે. તેથીજ ઈશ્વરના લક્ષણને તટસ્થ લક્ષણ કહેવામાં આવે છે જે જ્ઞાના સ્વરૂપલક્ષણથી જુદું છે. જુઓ વે. સુ. જન્માદિસ્યયતઃ જેમાંથી આ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, તથા લય થાય છે તે ઈશ્વર. શાંકરમતમાં ઈશ્વરને પરબ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત સ્વતંત્ર પદાર્થ તરીકે માનવામાં આવતો નથી પણ નિર્ગુણ્ય જ્ઞાના એક પ્રતીક તરીકે માનવામાં આવે છે, પણ તેથી કંઈ ઈશ્વર કલ્પિત છે એમ સિદ્ધ થતું નથી. શ્રી શંકરાચાર્યે ઈશ્વરનું ઉપાસનામાં ધ્યાન ઉપયોગીપણું સ્વીકાર્યું છે. તેઓ ઈશ્વરના પરમલક્ષણ હતા અને તેઓશ્રીએ ઈશ્વરના અનુગ્રહને ભક્તિમાં ઘટવું સ્થાન આપ્યું છે. તો પછી શ્રી શંકરાચાર્ય સમુચ્ચ ઈશ્વરને કાલ્પનિક માને છે એવો તેમનાપર આરોપ કેમ મુકી શકાય? પણ શ્રી શંકરાચાર્યની ઈશ્વરની ભાવના અન્ય સંપ્રદાયના કરતાં ધણીજ ઉત્કૃષ્ટ હતી એ તો નિઃશંક છે, શ્રીશંકરાચાર્ય સાકારી ઈશ્વરના આગ્રહી ન હતા પણ તેઓનું ખ્યેય ઈશ્વરપ્રતીકની વૈદિકઉપાસના દ્વારા શુદ્ધચૈતન્યાત્મક સર્વમયશુદ્ધબ્રહ્મ પ્રાપ્તિ પ્રત્યે હતું, કારણ કે તેઓએ અનેક પ્રમાણોથી જણાવી આપ્યું છે કે સમુચ્ચજ્ઞાની ઉપાસનાનો હેતુ માયાને તરી જવાનો છે તથા ઈશ્વરના અનુ-

અહથી શુદ્ધબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરવાનો છે. આથી ઉલટું પુરાણોની સ્થૂલ ભાવનાઓને વળગી રહેનાર સાંપ્રદાયિકોનો આગ્રહ સાકાર ઈશ્વરનેજ ખૂંજવાનો હોય છે. ઈશ્વરની શ્રીઅંગભૂત માયાદેવી મનુષ્યોને તેના ગુણોની મોહભળમાં એવા ફસાવે છે કે તેઓ માયામાં જ લપટાઈ જાય છે ને તેઓ ઈશ્વરની પાસે પણ પહોંચી શકતા નથી. તો પછી તેઓ નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઝાંખી પણ ક્યાંથી કરી શકે? શ્રી કૃષ્ણે ગીતામાં જણાવ્યું છે કે ત્રિગુણાત્મિક માયાદેવી તો શ્રી કૃષ્ણનીજ સાકારી અવસ્થા છે, જેનું ઉલ્લંઘન કરવું ધણું દુષ્કર છે. તેને માટે તો નિર્ગુણ બ્રહ્મના નિરાકારી શુદ્ધ સ્વરૂપનો જ આશ્રય લેવો પડે છે અને તેથી જ માયા તરીકે શકાય છે. છતાં પણ એમ અડાવવું કે કૃષ્ણનું સાકારી સ્વરૂપ જે ભગવાનનાજ શબ્દોમાં માયિક છે, ને તે પણ ૧૧ વરસને ૫૨ દીવસના કૃષ્ણ તે જ પુર્ણ પુરુષોત્તમ અને પ્રૌઢવયના કૃષ્ણ તથા વિષ્ણુ, શિવ, રામ, વિ અન્ય દેવતાઓ તે સર્વે તો પુર્ણ પુરુષોત્તમ ભગવાનના અંશ છે ને તેનો આશ્રય ન કરવો એ સર્વ કથન કપોલ કલ્પિત છે ને તે માત્ર સાંપ્રદાયિકોના સંકુચિત તથા વિરોધ ઉપજાવનારા કાલ્પનિક તરંગોજ છે. વેદાંતદર્શનમાં ‘આ મારું ને આ પારકું’ એવા ટુંકી બુદ્ધિના વિચારોનો અવકાશજ નથી. શ્રી શાંકરમતમાં અત્યંત ઉદાર ભાવના જેવામાં આવે છે ને ઉપાસનામાં જેને જે રચે તે ઇષ્ટદેવતા પસંદ કરવાની છૂટ છે, કારણ કે સર્વદેવતા નિર્ગુણ બ્રહ્મના માત્ર પ્રતીક છે. તે એક સાધનરૂપ છે, પણ તે કાંઈ છેવટનું ધ્યેય નથી. ઈશ્વરના તાત્ત્વિક સંબંધમાં ભગવાન શંકરાચાર્યે સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે કોઈ પણ ઇષ્ટદેવની ઉપાસના કરવામાં, તે દેવને બ્રહ્મથી સ્વતંત્ર ગણી તે દેવના ગુણ ધર્મોમાં મોહિત થવું નહીં કારણ કે પ્રતીક સ્થૂલ છે ને તે કાંઈ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ બતાવતું નથી, તેમ તે પ્રતીકનો ને બ્રહ્મનો ઐક્ય સંબંધ પણ નથી. છતાં પણ સાંપ્રદાયિકો વેદાંતનો તે ઉપદેશ ભૂલી જાય છે ને પ્રતીકનેજ ઈશ્વર માની એસે છે અને એક નાનકડા ઇષ્ટદેવને સ્વતંત્ર પદાર્થ ગણી તેના ગુણરૂપ તથા સૌંદર્યમાં મોહિત થઈ જાય છે. પરિણામે, નિર્ગુણ નિરાકારી શુદ્ધ બ્રહ્મને ભૂલી જાય છે, અથવા તો તેની અવગણના કરે છે. પણ તેઓ ખીચારા જાણતા નથી કે તેઓએ પસંદ કરેલો નાનકડો ઇષ્ટદેવ, તે માત્ર નિર્ગુણ બ્રહ્મની સત્તાથીજ કાર્ય કરી શકે છે. ગીતાના ૧૩ માં અધ્યાયમાં ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞની તારતમ્યતા સમજાવવામાં આવી છે, ને ક્ષેત્રજ્ઞનીજ ઉત્કૃષ્ટતા બતાવવામાં આવી છે, જ્યારે ક્ષેત્રની નિષ્કૃષ્ટતા તથા અનિત્યતા બતાવવામાં આવી છે. ક્ષેત્ર એ પ્રકૃતિનું કાર્ય છે ને જડ છે જ્યારે ક્ષેત્રજ્ઞ શુદ્ધચૈતન્ય છે. ક્ષેત્રજ્ઞને પ્રાપ્ત કરવો એજ સાચી બક્ષિતનો ઉદ્દેશ છે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતાના પ્રત્યગાત્માનેજ ક્ષેત્રજ્ઞ તરીકે ઓળખાવે છે જે સર્વ પ્રાણીઓમાં એકજ છે. જુઓ ગીતા ક્ષેત્રજ્ઞમિદં વિદિ સર્વક્ષેત્રેષુ સારત (મ. ગી.) તમામ પ્રાણિ માત્રમાં તથા ક્ષેત્રમાં મનેજ ક્ષેત્રજ્ઞ જાણુ.

જતાં પણ પુષ્ટિમર્ગીય વૈષ્ણવો ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજનો બેદરશી સમજના કારણે એમ લાગતું નથી, કારણ કે તેઓના આગ્રહ ક્ષેત્રનું કાંઈ આકર્ષી શરીર જે વિનાશી છે, તેનેજ પૂજવા પ્રત્યે હોય છે અને તેથીજ તેઓ પુરાણની સ્થૂળ ભાવનાને અવલંબીને વારંવાર જણાવે છે કે જાનન્યમાત્ર કરવાનું જોઈએ વાળું સાકારી કૃષ્ણનું શરીર તેજ પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. એ કેટલું ખેદકારક બેવાય ! ભૌતિક શરીર, તેજ શુદ્ધચૈતન્ય છે એ માન્યતા ખરેખર તેઓનું વેદમાર્ગનું અસાનજ પ્રદર્શિત કરે છે, ને તે શુદ્ધચૈતન્યને મુકીને ડાયાપુરુષને પૂજવા જેવું છે. તો તેનું કળ પણ ઇન્દ્રવિરોધન-પ્રળપતિ સંવાદમાં જણાવ્યા મુજબ જેવું ડાયાપૂજક વિરોધનઅસુરને મળ્યું તેવુંજ થાય, એમાં શું નવાઈ? સાચી ભક્તિ તો શ્રીશંકરાચાર્યનીજ કહેવાય, કારણ કે તેઓ શુદ્ધચૈતન્યાત્મક પરબ્રહ્મના ઉપાસક હતા. તેઓની ભક્તિ અન્ય ધર્મોની માફક માત્ર શ્રીચિંગ પૂજવા પ્રત્યે ન હતી, પણ તેમનાં દરેક સ્તોત્રમાં વેદાંતજ્ઞાન, વૈરાગ્ય, નૈતિક બોધ, સર્વાંશભાવ તથા શુદ્ધપ્રેમરસ છલકાતાં માલમ પડી આવે છે. તે બતાવી આપવા, એ શ્રીમદ્-શંકરાચાર્યના ત્રણ જાણીતા સ્તોત્રો (૧) સાધનપંચક (૨) ચર્પટર્પનરિકા તથા (૩) પદ્મપદીસ્તોત્ર, પરિશિષ્ટમાં મૂળસંસ્કૃતશ્લોકો તેના ગુજરાતી અર્થસાહિત્ય ડાખ્યા છે, જેથી સુતવાંચકવર્ગ પોતાની મેળેજ સમજી શકશે કે ભગવાન શંકરાચાર્ય ઇશ્વરના કેવા પરમ ભક્ત હતા? શ્રીશંકરાચાર્ય વિષ્ણુના પણ પરમ ભક્ત હતા એમ તેઓના શારિરિક લાભપરથી આપણને સમજાય છે. વળી તેઓનીએ 'ભગવદ્ગીતા તથા વિષ્ણુસહસ્રનામ' પર ઉત્તમ લાભો રચ્યાં છે, તેમ વિષ્ણુ તથા કૃષ્ણના ભક્તિરસથી છલકાતાં અનેક સુંદર સ્તોત્રો પણ રચ્યાં છે; એ સર્વ કાંઈને જાણીતું છે. તેથી શ્રીશંકરાચાર્યને ઉત્તમ વૈષ્ણવ કહી શકાય. તેમની ભક્તિ જડભક્તિ ન હતી, પણ જ્ઞાનપૂર્વક હતી અને તેથીજ તે ભક્તિ બીજા વૈષ્ણવોને અનુકરણીય છે. આ વિષે વધુ હકીકત જોઈતી હોય તો જુઓ ધર્મ-સિંહુકાર કાશીનાથઉપાધ્યાયપ્રણીત શ્રીમદ્ભાગવત વેદસ્તુતિની શ્રીધરીપ્રકાશકટીકા ૧૦(૨)-૮૭-૮(૨૧). શ્રી શંકરાચાર્યને કાંઈ અમુક ઇષ્ટદેવતાનો કે અમુક સંપ્રદાયનો આગ્રહ ન હતો. અને તેથી તેઓએ હાંદુસ્તાનમાં શ્રીપદ્માયતન પૂજનો પ્રચાર કર્યો હતો. શ્રીવિષ્ણુ તથા શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે તેમનો કાંઈ પણ વિરોધ ન હતો ને તેથીજ તેમણે તે દેવોના તેમજ શિવ, પાર્વતિ, સૂર્ય વિ. અનેક દેવતાઓનાં ઉત્તમ સ્તોત્રો રચ્યાં છે. શ્રીશંકરાચાર્ય ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાની ભક્ત હોવાથી, તેઓમી દ્રવ્યાત્મક પૂજા કરતાં માનસિક પૂજાને વધારે આહતા હતા. એમ તેમના રચેલા શિવમાનસ પૂજા તથા પ્રસમાનસિકા પૂજા નામના સ્તોત્રોપરથી કાંઈને પણ સમજશે. ભક્તિ એ ઉત્તમ રસાયણ છે ને દરેક મનુષ્યને તેની જ્ઞાપ્યમહત્તા છે. હાંદુસ્તાનમાં ઇતર ધર્મોની માફક તત્ત્વજ્ઞાની તથા ભક્ત પુરો. વચ્ચે કાંઈ પણ

જાતનો વિરોધ નહીં તો ને નજ હોવો જોઈએ. તેથીજ હિંદુસ્તાનનું તત્ત્વજ્ઞાન પાશ્ચાત્ય દેશીની માફક શુષ્ક તથા નીરસ નથી, તેમ માત્ર માનસિક વિતંડાવાદનું પણ સ્થાન નથી. તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષને પણ ઈશ્વરની ભક્તિની આવશ્યકતા રહે છે. ઈશ્વર ન્યાયી છે, તેમ દયાળુ તથા પ્રેમસ્વરૂપ છે. એટલે સંસારમાં આવી પડતી અનેક વિપત્તિઓમાં જો દરેક મનુષ્ય ઈશ્વરની ખરા હૃદયથી ભક્તિ કરે તો જરૂર ઈશ્વર તે ભક્તને મદદ કરે તથા તેના દુઃખનું નિવારણ કરે. કારણ કે ઈશ્વર પ્રાણિમાત્રને પરમઆશ્રય, નિવાસસ્થાન તથા પરમમિત્ર છે. જુઓ ગીતા. ગતિર્મતા પ્રયુઃ સાક્ષી નિવાસઃ કારણસુહૃદ્। તથા સુહૃદં સર્વમૂતાનાં જ્ઞાત્વા માં શાંતિમુચ્ચતિ (ભ. ગી.) ઈશ્વર મનુષ્યને દુઃખમાં આશ્વાસન આપે છે તથા સદ્બુદ્ધિ અર્પે છે ને તેથી તે પુરુષ ધૈર્યથી અને પ્રેમથી પરમાત્માના સ્વરૂપને જાણીને શાંતિ મેળવે છે તથા દુઃખ સહન કરી શકે છે. તેમજ ઈશ્વરે અર્પેલી સદ્બુદ્ધિથી ભવિષ્યમાં તે સદ્કાર્યો તથા ધર્મમય જીવન ગાળી શકે છે. ઈશ્વરના સંબંધમાં એક જાણુવા જેવો પ્રશ્ન કેટલાક ધર્મોમાં ચર્ચાવામાં આવ્યો છે કે ઈશ્વરને ક્રોધ તથા આવેશ હોય ખરો કે નહીં? હિંદુધર્મથી અન્ય ધર્મોમાં એમ જાણાવવામાં આવ્યું છે કે ઈશ્વરને પણ માણસની માફક ક્રોધ ને આવેશ હોય છે. બાઇબલમાં એમ જાણાવવામાં આવ્યું છે કે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કર્યા પછી મનુષ્યોએ ઈશ્વરના શાસનને તોડીને અનેક પાપો કર્યા, તેથી ઈશ્વરને ધણે પશ્ચાત્તાપ થયો કે મેં સૃષ્ટિ શા સારુ ઉત્પન્ન કરી? તેથી ઈશ્વરે ગુસ્સે થઈ એકદમ નિશ્ચય કર્યો કે મારે આ પાપી માણસોની સૃષ્ટિનો પ્રલય કરવો ને તેથી તેણે સમસ્ત સૃષ્ટિનો જળમાં પ્રલય કર્યો પણ વળી ઈશ્વરે એમ વિચાર કર્યો કે જો બધાનો પ્રલય થશે, તો પાછી સૃષ્ટિ શી રીતે રચીશ? એટલે તેણે Noah નોવા નામના માણસને ખીઆં સહિત (Noah's Ark) વહાણમાં બેસવા આજ્ઞા કરી બતાવ્યો. ઈશ્વરસંબંધી વળી એક ખીજી ભાવના હિંદુ ધર્મથી ઇતર ધર્મોમાં જોવામાં આવે છે કે ઈશ્વર સાતમા આસમાન પર રાજ્યાસનના સિંહાસનપર પોતાના દેવતાઈ રૂતો સહિત બિરાજમાન રહે છે તથા મરજીમાં આવે તે માણસને તે ન્યાય કરી નાંખે છે ને મરજીમાં આવે તેનો તે નાશ કરે છે. આવી કંઈક ઉપલી ભાવનાઓ હિંદુપુરાણોમાં તથા કેટલા-એક સંપ્રદાયોમાં પણ જોવામાં આવે છે પણ તે વેદના તથા ગીતાના આશયથી બાહ્ય છે. પરમ કૃપાળુ ઈશ્વરને માણસની માફક રાગદ્વેષ હોતોજ નથી. જુઓ ગીતા. સમોહં સર્વં મૂલેષુ ન મે દ્વેષ્યોસ્તિ ન પ્રિયઃ “મને સર્વ પ્રાણિમાત્ર સમાન છે. મને કાંઈના પ્રત્યે દ્વેષ નથી તેમ રાગ પણ નથી.” ઈશ્વરને કાંઈ પણ માણસ પ્રત્યે પક્ષપાત નથી; તેને મન બધા સમાન છે. એ તો મૂર્ખ લોકોજ એમ માને કે અમુક દેવના ઉપાસકોજ ઈશ્વરના માનીતા છે ને તેઓજ ઈશ્વરના અનુમૂલને આદે અધિકારી છે. આવી કાંઈક ભાવના પુષ્ટિમાર્ગ સંપ્રદાયમાં જોવામાં આવે

છે. તેઓ એમ માને છે કે પ્રેમલક્ષણાલક્ષિતવાળા પુષ્ટિમાર્ગથી ભકતોનેજ મોઢું થયુંના ગોસાઈમાં શ્રીકૃષ્ણના સહચર્યનું તથા સખાભાવનું ઉદ્દેશ્યના મળે છે ને અક્ષરબ્રહ્મ-નિર્મુલ્ય બ્રહ્મના ઉપાસકોને ગોસાઈથી નિષ્કૃષ્ટ સ્થાન મળે છે પણ આ કપોલકલ્પિત વાત છે. સમસ્ત ગીતામાં એવા કહેવાતા ગોસાઈનું નામ કે નીશાત નથી, તેમ વૈષ્ણવોને માન્ય એવા ભાગવતપુરાણમાં પણ એવું કંઈ જણાવવામાં આવ્યું નથી. ઉલટું ભાગવતમાં તો એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે શ્રીકૃષ્ણ તે વિષ્ણુના એક અંશાવતાર છે તથા તેનું છેવટનું ધામ તો વ્યાપી વૈકુંઠ છે, ગોકુળ નહીં. વ્યાપી વૈકુંઠ તેજ અક્ષરધામ છે, કારણ કે શ્રીગીતામાં અક્ષર-બ્રહ્મનેજ ભગવાન પોતાનું પરમ છેવટનું ધામ જણાવે છે. અક્ષર ધામ પહોંઆ પહોં કાઢીને પણ પુનર્જન્મ થતો નથી અને તેજ મુક્તિનું છેવટનું ધામ છે. તેમ ઉપનિષદમાં પણ અક્ષરબ્રહ્મનેજ બ્રહ્મલોક તરીકે જણાવ્યું છે. વળી અને જણાવવું જોઈએ કે શ્રીવિષ્ણુનું વૈકુંઠ, અક્ષરબ્રહ્મ, કે બ્રહ્મલોક, તે કાંઈ ગોસાઈ જેવું નાનું ગામડું નથી પણ તે સર્વવ્યાપી છે ને ત્યાં જ્ઞાનીભક્તાલોકોને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય તથા પરમસુખ મળે છે તથા ક્રમમુક્તિ દ્વારા કેવલ્યમુક્તિ પણ મળે છે.

૩ (બ) ઈશ્વરનું સ્વરૂપ-કર્મમાર્ગ-ઉપર આપણે ઈશ્વરને સૃષ્ટિકર્તા તરીકે જણાવ્યા તથા તેની ભક્તિનું સ્વરૂપ તથા ફળ જણાવ્યાં. હવે આપણે સૃષ્ટિના નિયામક તરીકે ઈશ્વરનું કેવું સ્વરૂપ છે તેનો વિચાર કરીશું. ઉપનિષદમાં ઈશ્વરને સર્વાત્યાગી તથા શાસનકર્તા તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે. એટલે સૃષ્ટિ રચ્યા પછી, ઈશ્વર તેનું યોગ્ય શાસન તથા નિયમન કરે છે તથા મનુષ્યોને કર્મો પ્રમાણે યોગ્ય ફળ આપે છે. વેદાંતસૂત્રમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે સાક્ષ-ચોક્તિવાત એટલે જેમાંથી વેદશાસ્ત્રો ઉત્પન્ન થયા તે ઈશ્વર. ઈશ્વરે લોકોના કલ્યાણ માટે વેદશાસ્ત્રો રચી ધર્મમાર્ગનો સરળ રસ્તો દર્શાવ્યો છે. હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં વેદને સાક્ષાત્ નારાયણ કહેવામાં આવે છે. વેદમાં વિધિનિષેધાત્મક ધર્મવિર્મ જણાવવામાં આવ્યા છે, જેના પરિપાલનથી મનુષ્યો સ્વર્ગસુખ મેળવી શકે છે તથા તેના ઉલ્લંઘનથી નરકે જાય છે ચોદનાલક્ષણો ધર્મ: (પૂ. મી). વૈદિક વિધાન મુજબની પ્રવૃત્તિને ધર્મ કહેવામાં આવે છે. તમામ યજ્ઞકાંડ તથા કર્મકાંડોનો ઉદ્ભવ વેદમાંથી થયો છે અને વેદવિહિત નિયમો તથા ધર્મો પ્રમાણે જ મનુષ્યો વર્તે તો ખરેખર તેઓ સુખી થાય, તથા ફળમાં તેઓ સ્વર્ગ મેળવે છે. ઈશ્વર દરેક મનુષ્યને તેના કરેલાં કર્મો પ્રમાણે યથાર્થ ફળ આપે છે. પૂર્વભીષામાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે દરેક વૈદિક કર્મ તથા યજ્ઞ અપૂર્વને ઉત્પન્ન કરે છે ને અદ્રષ્ટ છે. ને તે અપૂર્વ સ્વતઃ ઈશ્વર વચર ફળ આપે છે, પણ વેદાંતમત આથી વિરુદ્ધ છે. વેદાંતમતમાં માત્રકર્મને ફળદાતા માનવામાં આવતું નથી કારણ કે કર્મ નિર્ભવ છે પણ ઈશ્વર જ એવો કર્મનિર્વાહક ફળ આપે છે. બુદ્ધો વે. સૂ. કલ્પવૃક્ષોત્પત્તિ: હિંદુઓ

પુનર્જન્મને માટે છે. કારણ કે તે સિદ્ધાંત કાર્યકારણ (causation)ના ધર્મિરિ
 કષ્ટદાને મુકારે ન્યાય આપે છે અને Empedocles and Pythagoras,
 એપીક્યુરીયસ તથા પાઇથાગોરાસ જેવા ઐસના તેમજ અન્યદેશના અનેક તત્ત્વજ્ઞાની
 એએ તમા ફિલસૂફીએ પણ તે સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કર્યો છે. પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતથી
 કલ્યાને કુખમાં દીક્ષાસે મળે છે. વેદમાં તથા ઉપનિષદમાં તે સિદ્ધાંત નિર્દિષ્ટ છે
 અને તે સુદિને તથા તર્કને પણ અનુકૂળ છે. તે સિદ્ધાંત પ્રમાણે દરેક મનુષ્યનો
 તેના પૂર્વજન્મના શુભકર્મ પ્રમાણે ધર્મિરના શાસનથી પુનર્જન્મ થાય છે અને
 હીંદુ આત્મવર્ણની Casteની સંસ્થા તે ધોરણુપર છેક વૈદિક સમયથી રચાયેલી છે.
 એટલે મનુષ્યને પૂર્વજન્મના કર્મો પ્રમાણે, તેના ફળરૂપ પ્રારબ્ધાનુસાર આ
 જીવનમાં અનુક જાતિ કે વર્ણમાં દેહ ધરી ફળો ભોગવવાં પડે છે. પ્રારબ્ધકર્મનો
 ધર્મિર કાયદો અચૂક છે, એટલે કરેલા કર્મો ભોગવ્યા વગર કાઢતો પણ
 છૂટકારો થતો નથી, અને તેથીજ પાપોનું નિવારણ થાય છે કે જેને માટે ખરા
 આંતરિક પચાસાપની જરૂર છે, ધર્મિરની માત્ર જડ ભક્તિ ક્યાંથી કે મંદિરોમાં
 કે ઝૂરને ત્યાં પૈસા ભરવાથી ભોગાયતનનાં કાર્યકારણના કાયદામાંથી છૂટી શકાતું
 નથી, સારે શું કૃપાળુ ધર્મિરે મનુષ્યને એમ માત્ર પ્રારબ્ધકર્મપર પરત્ર જનાવ્યા
 છે ? અને આપણે શું માત્ર કિરમત, દૈવ, યા ધર્મિરની દેવલ ઇચ્છાનેજ આધીન
 છીએ ? આનો વેદાંતશાસ્ત્રમાં એવો જવાબ આપવામાં આવ્યો છે કે દરેક
 મનુષ્ય આગામી-ભવિષ્યના કર્મોને માટે સ્વતંત્ર છે ને તેને માટે વેદ ભગવાને
 વેદમાં સૂચાર્ગનો તથા ધર્મપરાયણ વૃત્તિનો માર્ગ નિર્દિષ્ટ કર્યો છે, અને તેના
 પરિપાલનથી પ્રારબ્ધકર્મની કંઈક અસર નાશુદ થઈ શકે છે. વળી એથી પણ ઉત્કૃષ્ટ
 ઉપાય ઉપનિષદમંથોમાં તથા વેદાંતમાં બતાવવામાં આવ્યો છે કે નિર્મુળ્ય
 બ્રહ્મને એળખે, તેની ઉપાસના કરે, તથા બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે તો તેથી પ્રારબ્ધ
 કર્મોની અસર તમો નાશુદ કરી શકશે, તથા આ જીવનમાં પણ તમો પરમસુખ
 ભેગવી શકશો અને જીવન્મુક્ત દશા અનુભવી શકશો. ઉપલા વેદવિહિતધર્મના
 પરિપાલનથી મનુષ્યો બ્રહ્મપ્રાપ્તિ સાર યોગ્ય અધિકાર પ્રાપ્ત કરી શકે છે, ને છેવટે
 યોગ્ય અધિકાર પ્રાપ્ત થયે, વેદાંતજ્ઞાનથી બ્રહ્મપ્રાપ્તિ તથા આત્મસાક્ષાત્કાર સાધી
 શકે છે તે તેને પરમ કેતુલ્ય મુક્તિ મળી શકે છે. માટે જ ઉપનિષદમાં ફરી ફરીને
 જણાવ્યું છે કે, જાત્યાવારે શ્રોતવ્યો મત્તવ્યો નિદિષ્યાસિતવ્યઃ આત્માનું શ્રવણ કરો,
 આત્માનું સનન કરો, તથા આત્માનું નિદિષ્યાસન કરો; તેથી જ તમો પરમ ભૂમસ્
 તથા સુખ મેળવી શકશો.

તેમજ વળી ધર્મશાસ્ત્રકારો પણ જણાવે છે કે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ
 કરવી એજ પરમ પુરુષાર્થ છે. જુઓ આપરંતંયધર્મસૂત્ર જાલ્પજ્ઞાનસૂત્ર વિષયે
 (આ. ધ. સૂ.) પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવી, એજ પરમ ભાલ છે. અને એક બીજો

અમનને પ્રશ્ન આપણે વિચારવાનો રહે છે, ને તે એ છે કે ઈશ્વરે આ જાતના સૃષ્ટિ રચી ? પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવોએ આ પ્રશ્નને એવા જવાબ આપ્યા છે કે ઈશ્વરે આ સૃષ્ટિ ક્રીડા કરવા માટે તથા ભોગ ભોગવવાને માટે રચી છે. એટલે તે લોકોનાં સતમાં આ જગત તે ઈશ્વરનું ક્રીડાભાંડ રચવાનું એક રમકડું છે. શું ભગવતી શ્રુતિને આવો આશય કદી પણ હોઈ શકે ખરો ? આ તે અર્થગ, અર્થલક્ષિતતા તથા પરમ્પ્રપાળુ ઈશ્વરને એક નાદાન બાળક સ્વરૂપે ગણવા જેવું થાય, જે શ્રુતિના પ્રવિત્ર આશયથી વિરુદ્ધ છે ! આવી વિચિત્ર તથા હાસ્યાસ્પદ આનંદતાથી તે જગતમાં મહાન અનર્થ થવા પામ્યા છે, તેમજ તેથી જ્યનિયન્તા ઈશ્વરને મહાત્મ અન્યાય આપવા જેવું થયું છે. ઉપલા પ્રશ્નની સુંદર મીમાંસા શ્રીમદ્દશકંશ-આર્યના પરમ્પ્રપાળુ ભગવાન ગૌડપાદે માંકુચઉપનિષદપરની કારિકામાં કરી છે. તેઓશ્રીએ પુછ્યું છે કે ‘નાસકામસ્યકાસ્તૃષ્ટા’ એટલે પરિતુષ્ટપૂર્ણ પરમાત્માની સૃષ્ટિ રચવામાં કંઈ ઇચ્છા હોઈ શકે ? જે પુરુષ અપૂર્ણ અથવા ન્યૂનતાવાન હોય તેનેજ ઇચ્છા (Desire) હોઈ શકે, પણ ઈશ્વરપૂર્ણ હોવાથી તેને કંઈ પણ જાતની ઇચ્છા હોય નહીં. શ્રીગૌડપાદાચાર્ય નીચે મુજબ જણાવે છે:—

“મોગાર્થ સૃષ્ટિરિત્યેકે ક્રીડાર્થમિતિ ચાપરે ।

દેશસ્થૈવો સ્વમાલોડયમાલકામસ્ય કા સ્તૃષ્ટા” ॥ (ગો. કા. ૧-૧).

એટલે સૃષ્ટિ રચી એ પરમેશ્વરનો સહજ નૈસર્ગિક (natural) સ્વભાવ છે, અને સૃષ્ટિ સરજવામાં ઈશ્વરને ક્રીડા કરવાનું કે ઉપભોગ કરવાનું કે એવું કંઈ બીજું પ્રયોજન હોતું નથી. બાસજી પણ વેદાંતસૂત્રમાં એજ સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરે છે. જુઓ સૂત્ર લોકજગત્ કીલકૈશવમ્ (વે. સૂ.) એટલે લોકમાં જેમ કાંઈ પરિપૂર્ણ સુખી રાજા સહજ ઉપલબ્ધમાં સ્વાભાવિક રીતે કાંઈ પણ જાતની અપરા રહેલા ભોગ ભોગવવાની ઇચ્છા વગર પ્રમાણ કરે છે, તે પ્રમાણે ઈશ્વર માત્ર પોતાની લીલાથી સ્વાભાવિક રીતે સહજ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે છે, અને પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવો અને કે તેમ, તેમાં બીજી કાંઈ પણ ભોગભોગવવાની કે ક્રીડા કરવાની ઇચ્છાનો હેતુ નથી. જેવી રીતે આસોરજ્ઞાસની ક્રિયા કરવી એ મનુષ્યમાત્રનો સહજ (habitudinal) સ્વભાવ છે, તે પ્રમાણે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવી એ ઈશ્વરનો સહજ સ્વભાવ છે, એટલે એક નિમામક સ્વાભાવિક કાયદો છે. અહીંઆ કાંઈને શંકા થાય કે નિષ્ક્રયોજન સૃષ્ટિ રચવામાં ઈશ્વર શું કાંઈ ઉન્મત્ત પુરુષ જેવો છે, કે તે કાંઈ પણ હેતુ વગર સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરી મનુષ્યને શરીરરૂપી કારાગૃહમાં પુરી, આ અસાધ્ય સંસારના જન્મમરણના ચક્રમાં ફેરવી, કાંઈ પણ કારણ વગર દુઃખદેહી શું ઈશ્વરનો નિષ્ક્રુર, નિર્દય, તથા અન્યાયી છે ? પણ પ્રશ્નને સંપેદ જવાબ શ્રીમદ્દશકંશચે વેદાંત સૂત્રોમાં આપ્યો છે જુઓ સૂત્ર વૈષ્ણવ મૈત્રુત્વે ન સાધેન્નમત્તકરિદૈવમિતિ (વે. સૂ.)

એટલે સંસારમાં કેટલાએક મનુષ્યો જે દરિદ્રી, રોગી, તથા દુઃખી જોવામાં આવે છે, તેવા મનુષ્યોવાળી સૃષ્ટિ રચવામાં પરમેશ્વર અન્યાયી તેમજ નિર્દય નથી, પણ ઈશ્વર તેવા દુઃખી પુરુષોને માત્ર તેઓના પૂર્વજન્મના ગુણકર્મ પ્રમાણે આ સૃષ્ટિમાં જન્મ આપી વેદવેદાંતના ઉત્તમ જ્ઞાનથી તેઓનો ઉત્કર્ષ સાધી, છેવટે પરમ કેવલ્ય મુક્તિસુખ આપે છે. સૃષ્ટિ રચવાનો આજ મુખ્ય આશય છે, ને નહીં કે પુષ્ટિમાર્ગથી વૈષ્ણવો માને છે તેમ માત્ર લીલા કરવાને કે મનુષ્યોને હંદગી-પર્યંત દેવના, ઈશ્વરના, કે ગુરુના, દાસાનુદાસ સદૈવ ગુલામ બનાવવાનો ઈશ્વરનો હેતુ છે. વેદાંતમતમાં આ સૃષ્ટિ કાંઈપહેલી કે છેલ્લી નથી, પણ સૃષ્ટિને અનાદિ માનવામાં આવે છે. જુઓ શ્રુતિ સૂર્યાચન્દ્રમસૌધાતા ચયાપૂર્વમકલ્પયત્ (રુ. સં) એટલે ઉપલા વિવેચનથી કાઢને પણ સમજશે કે સૃષ્ટિ રચવામાં ઈશ્વર કાંઈ પણ રીતે અન્યાયી કે નિષ્કર નથી પણ સૃષ્ટિ રચી ઈશ્વર જીવોને તેઓના કરેલાં કર્મોનું માત્ર ફળ આપે છે ને વેદદ્વારા તેઓને વધુ જ્ઞાન આપી ઈશ્વર જગત્ ઉપર ઉપકાર કરે છે. તેતેજ માટે પરમકૃપાળુ ઈશ્વરે વેદવેદાંત શાસ્ત્રો રચ્યાં છે, કે જેથી તે દ્વારા અજ્ઞાની જીવો સંસારમાંથી પોતાનો પરમ ઉત્કર્ષ સાધી શકે, અને તેવા જ્ઞાનદ્વારા તેઓ ધાર્મિક તથા પારમાર્થિક જીવન ગાળી મુક્તિ મેળવી શકે. એટલે ઉપલા વિવેચનથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે આ જીવન તથા જગત્ એ કાંઈ માત્ર ઉપભોગ ભોગવવાનું સાધન નથી. પણ તેનો ઉપયોગ ધણીજ ગંભીરતાથી તથા જવાબદારીથી કરવાનો છે. દરેક કાર્યને માટે ઈશ્વર મનુષ્યને જવાબદાર ગણે છે. મનુષ્યોપર વિશ્વાસ મૂકી ઈશ્વરે જે નિયત કાર્યો તેને સોંપ્યાં છે, તે તમામ કર્મોનો યથાયોગ્ય હિસાબ તેણે ઈશ્વરને આપવોજ પડે છે. ઈશ્વરી શાસનાનુસાર જે મનુષ્યો ધાર્મિક જીવન ગાળી નિયત કાર્યો પ્રભુઅર્પણવૃત્તિથી તથા નિઃસ્વાર્થતાથી કરે તોજ તે કૃપાળુ ઈશ્વરના અનુગ્રહને માટે પાત્ર તથા અધિકારી થઈ શકે અને તેજ ખરી ભક્તિ કહેવાય. જે વેદવિહિત વર્ણાશ્રમધર્મ તથા અન્ય ધર્મો પાળવામાં ન આવે તો પછી માત્ર ઈશ્વરની કેવળ સ્તુતિ કર્યાંથી તથા જડ ભક્તિથી ઈશ્વરનો અનુગ્રહ કદી પણ મળી ન શકે. આજ કર્મ-ભક્તિ તથા જ્ઞાનમાર્ગનો મુખ્ય આશય છે. તેમજ વળી પરમ કૃપાળુ ઈશ્વર ધર્મનું સંરક્ષણ કરવાને તથા લોકો મહાપુરુષોના સદાચાર તથા ધાર્મિક જીવનનું વ્યવહારમાં અનુકરણ કરે એવા આશયથી તેઓ પર અનુગ્રહ કરવાને અનેક વાર અવતારો પણ લેાડે, એવો સનાતન વૈદિક ધર્મનો જાણીતો સિદ્ધાંત છે. જુઓ ગીતા.

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे

(ભ. ગી.)

“જ્યારે જ્યારે ધર્મનો લોપ થવા માટે છે તથા અધર્મનું પ્રાપ્ત્ય થવા માટે છે ત્યારે ત્યારે હું જન્મ લઉં છું. સાધુ પુરુષોના રક્ષણને માટે, દુષ્ટ પુરુષોનો નાશ કરવાને, તથા ધર્મનું સંસ્થાપન કરવાને હું યુગયુગમાં અવતાર લઉં છું.” એટલે અવતારો લેવામાં માત્ર ધર્મનું રક્ષણ કરવાનો જ ધ્વજનો હેતુ હોય છે. ઉપલા શ્રી કૃષ્ણના ભગવદ્વાક્યો ધણા અગત્યનાં તથા અર્થસૂચક છે તથા તેપરથી પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવોને બોધ લેવાનો છે કે તે વાક્યો એક ધ્વજરત્ન સૂચન કરે છે ને નહીં કે એકલા સાકારી કૃષ્ણનું. કારણ કે છેલ્લા પદમાં શ્રીકૃષ્ણપરમાત્માએ સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે, હું પરમેશ્વર અનેક યુગોમાં ધર્મના રક્ષણાર્થે અવતાર લઉં છું. એટલે ભગવાન અનેક અવતારો લઇ શકે છે અને તેમાં પૂર્ણપુરુષોત્તમ તો શ્રીકૃષ્ણ (બાળકૃષ્ણ)નોજ અવતાર ને શ્રીરામચંદ્ર વિ. અવતારો તો ભગવાનના અંશ છે, એવી પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવોની સંકુચિત તથા પાયા વગરની માન્યતાને સ્થાન પણ નથી. દરેક અવતારોમાં માત્ર અવતારી પુરુષ એટલે એક પરમાત્મા તેનુંજ પ્રાધાન્ય છે, ને નહિં કે અવતારનું કે અવતારિ શરીરનું, કારણ કે તે માયિક છે તથા વિનાશી છે.

(૪) જીવનું તાત્ત્વિકસ્વરૂપ તથા મુક્તપુરુષનું સ્વરૂપ—ઉપર મેં ધ્વજરત્ના સ્વરૂપ તથા ભક્તિ વિષે તેમજ ધર્મ વિષે વિવેચન કર્યું. હવે હું જીવના તાત્ત્વિકસ્વરૂપ વિષે તથા મુક્તપુરુષના સ્વરૂપ વિષે વેદાન્તના સિદ્ધાન્તો જણાવીશ. પુષ્ટિમાર્ગીય સંપ્રદાયમાં એમ માનવામાં આવે છે કે જીવ અંશ છે અણુ છે, અદ્ય છે તથા સ્વભાવે દુષ્ટ છે ને તે બ્રહ્મ કરતાં સદૈવ નિમ્ન છે. પણ ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્ય આ વિચાર કબૂલ કરતા નથી અને તેઓશ્રીએ અનેક શ્રુતિ-સ્મૃતિના પ્રમાણથી સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે જીવ તાત્ત્વિકદૃષ્ટિએ સદા, નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત, ચૈતન્ય, બ્રહ્મસ્વરૂપજ છે તથા તે ક્ષેત્ર છે. તત્ત્વમસિ તથા અહં બ્રહ્માસ્મિ એ બે શ્રુતિનાં મહાવાક્યો શુદ્ધ અદ્વૈતવાદનુંજ પ્રતિપાદન કરે છે. તેમ વળી ભગવદ્ગીતામાં પણ એ સિદ્ધાંતનુંજ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, જીએ ગીતા ક્ષેત્રજ્ઞાપિ જ્ઞાં વિદિ સર્વક્ષેત્રેષુ ભારત એટલે તમામ પ્રાણીના શરીરમાં રહેલા મને પરમાત્મા-ક્ષેત્રજ્ઞને હે ભારત તું જાણ. તાત્ત્વિકદૃષ્ટિએ જીવ તેજ શિવ છે, આત્મા તેજ પરમાત્મા છે. પ્રૈક્ષર મેક્ષમુલરે તેમના Three Lectures on Vedant નામના પુસ્તકમાં જણાવ્યું છે કે સમસ્ત શાંકરમતનું દોહન માત્ર એકજ લીટીમાં સમાઈ જાય છે, કે જીવો જ્ઞૈવ નાપર: એટલે જીવ તેજ બ્રહ્મ છે, ખીન્ને કોઇ નહિં. પારમાર્થિક અવસ્થામાં શરીર, ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ, નામ, રૂપ વિ. તમામ ઉપાધિઓથી જીવ રહિત છે ને તે અખંડ શુદ્ધચૈતન્ય બ્રહ્મજ છે. તે વિભુ છે, અણુ નહિં, તથા તે અકર્તા છે, અબોક્તા છે તેમજ શરીર, ઇન્દ્રિય, વિ. તમામ પ્રકૃતિની ઉપાધિઓથી તે જુદો, સ્વતંત્ર તથા નિર્વિત છે. વળી જીવ ઉપાધિઓનો ધ્વજ તથા નિયામક છે. એટલે પ્રકૃતિની તમામ ઉપાધિઓ શુદ્ધ જીવતમાને

આધીન છે. શુદ્ધ પ્રત્યગાત્મા પ્રકૃતિને આધીન નથી. પરંતુ અનાદિ જન્મોની વચ્ચેના, આસક્તિ તથા અવિદ્યાથી જીવ સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન ભૂલી ગયો છે તે પોતાના શરીર ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ વિ. ઉપાધિવાળો સાકારી માની બેઠો છે. તેમજ અનાદિ અધ્યાસથી તે જીવ, શરીર, ઇન્દ્રિય વિ. ઉપાધિઓ સાથે પોતાનો કૌંકસંબંધ માની બેઠો છે, તથા તેમાંજ આસક્તિ ને સંગ રાખે છે, ને તેથી તે સંસારરૂપી કારાગૃહમાં ભોગાયતનરૂપી બંધનદશા ભોગવે છે. શ્રુતિમાં તો જણાવ્યું છે કે અસંગ ન હિ સજ્જતે (બૃ. ઉ.). આત્મા અસંગ છે ને તે કાંઈ પણ વિષયોમાં આસક્તિ રાખતો નથી. ભગવાન શંકરાચાર્યે વેદાંતશરીરિક ભાષ્યમાં જણાવ્યું છે કે સાંસારિક વિષયો સ્વતઃ દુઃખનું કારણ નથી પણ તે વિષયોનો માત્ર સંબંધ તથા વિષયોમાં આસક્તિ એજ દુઃખનું કારણ છે. ધનની આસક્તિવાળો લોકી પુરુષ અજ્ઞાન તથા અધ્યાસથી ધનનેજ પોતાનો પ્રાણ તથા આત્મા માની લે છે અને ધન જોઈનેજ પોતાને તે સુખી માને છે પણ જો તેના ધનનું હરણ થઈ જાય તો તે પુરુષ પોતાને દુઃખી સમજે છે. હવે જો તેજ પુરુષ અધ્યાસવૃત્તિ તથા અજ્ઞાન તિમિરનો નાશ કરી, વૈરાગ્ય વૃત્તિ સંપાદવ કરી, કોઈ તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષ પાસે અધ્યાત્મજ્ઞાન મેળવે તો તે પોતે સમજી શકે છે કે તે પુરુષનો ને ધનનો સંબંધ માત્ર આગન્તુક, ઔપાધિક (accidental) તથા કામચલાઉ વ્યવહાર પૂરતો હતો પણ તાત્ત્વિકદૃષ્ટિએ તે સંબંધ સ્થાયી ન હતો. એટલે પછી તેનો શોક હંમેશને માટે ટળી જાય છે ને તે સુખી થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાન મેળવ્યા પછી તે પુરુષ આંતરિક જ્ઞાનથી સમજે છે કે સંસારનો કોઈ પણ સંબંધ સ્થાયી કે નિત્ય નથી પણ અનિત્ય છે. સ્થાયી ને નિત્ય પદાર્થ તો ચૈતન્યસ્વરૂપ ઉપાધિરહિત તેનો સ્વસ્વરૂપ પ્રત્યગાત્માજ છે, અને આત્માથી વ્યતિરિક્ત કાંઈપણ ભિન્ન પદાર્થ સત્ય નથી ને તે દુઃખકારક જ છે જુઓ શ્રુતિ અતઃ અન્યદ્ માર્તે (બૃ. ઉ.) એટલે આત્માથી વ્યતિરિક્ત દરેક ભિન્ન પદાર્થ દુઃખમય છે. આત્મજ્ઞાન સંપાદન થયા પછી તે પુરુષને વ્યવહારમાં પણ સર્વ વસ્તુમાં તેનો પોતાનો પ્રત્યગાત્માજ દેખાય છે ને તેથી તે શોક તરી જાય છે ને તે અત્યંત અનિર્વર્ણનીય આનંદસ્વપ્ન અનુભવે છે. જુઓ શ્રુતિ આત્મવિત્તરતિ શોકં (ઈ. ઉ.) આત્મજ્ઞાની પુરુષ શોકને તરી જાય છે તથા બ્રહ્મવિદામોત્તિ પરં (તૈ. ઉ.) એટલે બ્રહ્મને સાક્ષાત્ જાણવાવાળો પુરુષ, (અહીં આ ‘ઈશ્વરની ભક્તિ કરવાવાળો’ એવા શબ્દો નથી) કેવલ્યરૂપી મુક્તિનો તથા સ્વાતંત્ર્ય સુખનો અનુભવ કરે છે. જ્ઞાની પુરુષ પોતાના મૂળ સ્વરૂપને એક વાર જોળખે, પછી તેને સાંસારિક વિષયોની કામવૃત્તિ તથા આસક્તિ થતીજ નથી. મૂળસ્વરૂપે આત્મા ચૈતન્યાત્મક સાક્ષી તથા કેવળ નિર્ગુણ છે. જુઓ શ્રુતિ સાક્ષી જૈત્ત કેવલોર્નિર્ગુણઃ (મં. ઉ.) એટલે પછી સંસારની દરેક અવસ્થામાં તે તટસ્થ, અસંગ, તથા નિર્લિપ્ત રહે છે. તે આત-

રિક્ત ઇતિથી પોતાના તમામ કાર્યોને સાક્ષીરૂપે તપાસે છે તથા તેનું વૈદિક ધર્મના શાસનાનુસાર નિયમન કરે છે. તે જ્ઞાની પુરુષ આત્મજ્ઞાન થયા પછી, પોતાની પત્ની, સંતાનો, સગાં, સ્નેહી, સંબંધી તથા તમામ ભૌતિક પદાર્થોને પોતાના આત્માથી કદી પણ જુદા ગણતોજ નથી પણ તે પદાર્થોને પોતાના આત્મેનાજ જાણે વિકાસ તથા આભાસ હોય એમ ગણી પરપ્રેમથી તે પ્રત્યે અમીદૃષ્ટિ વરસાવે છે તથા તમામ જગતપ્રત્યે લોકસંમ્રહને સારુ શુભ ઇતિથી તથા પ્રેમદૃષ્ટિથી કદયાણુજ કરે છે. જે બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સર્વત્ર સન્યાસવૃત્તિનુંજ પરિપાલન કરી, આત્મદૃષ્ટિથી પ્રેમપૂર્વક વર્તન કરે તો તેનો સંસાર સ્વર્ગમય બને, તથા તેને શોકમોહ કે રાગદ્વેષ કદિ પણ થાય જ નહીં. આજ જ્ઞાન વ્યવહારમાં ખરું સુખ મેળવવાની એક ગુપ્ત ચાવી છે તથા રામબાણુ ઔષધ છે, જે મેળવ્યા પછી કોઇ પણ પુરુષ કદાપી દુઃખી થાયજ નહીં. વેદાંતદર્શનનું આ અતિગુપ્ત રહસ્ય છે. અને દરેક પુરુષે આત્માના મૂળ શુદ્ધ સ્વરૂપને ઓળખવું એજ તેનો પરમ પુરુષાર્થ છે. માટેજ વેદાંતમાં કહ્યું છે કે બ્રાહ્મા બારે શ્રોતવ્યો મંત્રવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ દરેક મનુષ્યે આત્માનું સતત શ્રવણ, મનન, તથા નિદિધ્યાસન કરવું જોઇએ. આત્માના જ્ઞાનથીજ વ્યવહારનું તેમજ પરમાર્થનું તમામ જ્ઞાન મળી શકે છે. જે વેદાંતનો ઉડો અભ્યાસ કરવામાં આવે, જે બ્રહ્મની શુદ્ધ ઉપાસના કરવામાં આવે, તથા વૈરાગ્યવૃત્તિથી શુદ્ધ વૈદિક ધર્મો પાળવામાં આવે તોજ સમજશે કે જીવનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ શું છે, અને ભારેજ તમો સમજી શકશો કે તમો, અદ્વૈત, અણુ, કે પાપી નથી પણ તમો નિસ શુદ્ધ, શુદ્ધ, મુક્ત, નિર્ગુણ, નિરાકાર, બ્રહ્મજ છે. આવું ઉત્તમ આત્મજ્ઞાન દરેક માણસને વ્યવહારમાં કેટલું ઉપયોગી તથા આનંદદાયી નીવડે ? પણ અત્રે એક શંકા કરવામાં આવે છે કે કોઇ માણસ અધર્મ તથા પાપાચરણ કરતો હોય તો તે પણ શું પરબ્રહ્મ છે ? આનો જવાબ શ્રીશંકરાચાર્યે બહુ સચ્ચેટ તથા સ્પષ્ટ રીતે આપ્યો છે. તેઓશ્રી જણાવે છે કે શુદ્ધજ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા કોઇ પણ ક્રિયા કે કર્મ કરતોજ નથી, પણ તે માત્ર ઈદ્રિઓને, મનને, બુદ્ધિને તથા પ્રકૃતિને પ્રકાશિત કરે છે અને તેથી પ્રકૃતિ તે તે ક્રિયા તથા કર્મ કરે છે. હવે અજ્ઞાની પુરુષ આત્માનું ઉપલું સ્વરૂપ જાણતો નથી અને તેથીજ તે પ્રકૃતિના કાર્યને અધ્યાસથી પોતાના કાર્ય તરીકે માની બેસે છે, પણ તાત્ત્વિકદૃષ્ટિથી તમામ કર્મોની જવાબદારી પ્રકૃતિની છે, જે જીવની અનાદિ પૂર્વજન્મની ક્ષારી નક્કી વાસનાને આભારી છે અને તેનું મૂળ, મન તથા બુદ્ધિ છે. પણ આત્મા, મન તથા બુદ્ધિથી પર છે. એટલે શુદ્ધ આત્મા કદી પણ કર્મ કરતો નથી; તો પછી પાપની જવાબદારી પ્રકૃતિની તથા માયાની એટલે અજ્ઞાનની હરે છે, જેને વેદાંતમતમાં આત્માથી સ્વતંત્રતત્ત્વ તરીકે માનવામાં આવતી નથી. એટલે શરીર, ઈદ્રિય,

મન તથા શુદ્ધિ જે પ્રકૃતિ તથા જ્ઞાનાના કાર્ય છે, તેનેજ જે પુરુષ જ્ઞાતાનથી કર્તા, ભોક્તા, આત્મા તરીકે માને છે તેને શુદ્ધબદ્ધ કેમ કહી શકાય ? જ્ઞાની સંસારી જીવ તે શુદ્ધબદ્ધ નથી, કારણ કે શુદ્ધબદ્ધ અકર્તા તથા અભોક્તા છે. આ વિષય ધણી ગહન છે. ને તેથી કાંઈએ પણ એવી માન્યતા રાખવાની બંધકર બૂલ ન કરવી કે શાંકરમતમાં અવિદ્યાવાળા જ્ઞાનીસંસારીજીવને બદ્ધ માનવામાં આવ્યો છે. શ્રીશંકરાચાર્ય દેહઉપાધિવાળા જીવને કદી પણ બદ્ધ કલ્પી જ નથી ને એવું કહેવું એ એક જાતની ધૂષ્ટતાજ કહેવાય ને તે શ્રીશંકરાચાર્યને એક અન્યાયસ્વરૂપ જ ગણાય. હવે આપણે વાલ્મીકીમત તપાસીએ. તેઓ આત્માને કર્તા તથા ભોક્તા માને છે, તેમજ વ્યવહારદશા તથા પારમાર્થિકદશાનો તથા શુદ્ધબદ્ધ તથા પ્રકૃતિનો ભેદ પણ તે લોકો માનતા નથી. તેઓ સર્વ વસ્તુ તથા પ્રાણિમાત્રને શુદ્ધબદ્ધ જ માને છે. માત્ર એક પુરુષોત્તમની પ્રેમ-લક્ષણા ભક્તિનેજ પરમ ફળસ્વરૂપે તેઓ માને છે. તેઓના મતમાં પ્રકૃતિના કર્તૃત્વ વિ. ગુણકર્મોનું શુદ્ધઆત્મામાં સાંકર્ય કરવામાં આવ્યું છે, અને તેથી તેઓ પ્રેમને નામે પ્રકૃતિના આવેશનાજ પરમ ઉપાસક છે. વળી કેટલાએક સંપ્રદાયોમાં કાંઈક પુરુષ પોતાને ઇશ્વરનો ભક્ત ગણાવી ભક્તિને નામે પ્રજુના વિરહથી જાણે અત્યંત વેદના ન થતી હોય, તેમ મૂર્ચિત થવાનો દેખાવ કરે છે તથા અશ્રુસહિત ગદ્ગદિત કંઠે રુદન કરે છે કે “હે નાથ ! તું મને છોડીને ક્યાં ગયો ? તારા વિરહથી હું ઝુરાઈ મરું છું. માટે કૃપા કરો, દર્શન દો, તથા પ્રેમામૃત વધાવો.” પછી વળી થોડી વાર રહીને તે ભક્તને અંદરથી કાંઈ જાણે પીણુ આવતી હોય તથા પોતાના મનોચરની સિદ્ધિ થઈ હોય, કે જાણે ઇશ્વર તેના હાથમાં પકડાયા હોય તેમ તે એકદમ હસવા માંડે છે, તથા નાચે છે, કુદે છે, તથા ‘તાળીઓ’ પાડીને કાંઈક ‘અસંબદ્ધ’ ભાષણ કરતો જોવામાં આવે છે. આવી કાંઈક મનોદશાનું વાસ્તવિકપણું અપવાદસ્વરૂપે શ્રીકૃષ્ણના પરમભક્ત ચૈતન્યે તેમના જીવનચરિત્રમાં વર્ણવેલું જોવામાં આવે છે. પરંતુ આ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે ભક્તિની પરાકાષ્ટાની દશામાં ભક્તને શોક તથા મોહની લાગણીઓ સતત થયાં કરે છે ને તે પુરુષ તેવી હૃદયની લાગણીઓને હંમેશ વશ રહે છે, પછી જાણે તે લાગણીઓ શુદ્ધ તથા પવિત્ર હોય; તેની સાથે અને કાંઈ સંબંધ નથી. આપણે વિચારવાનો પ્રશ્ન માત્ર એટલોજ છે કે વેદાંતનું તાત્પર્ય શું આવી રીતે કહેવાતી જડભક્તિદ્વારા શોકમોહની લાગણી વધારવામાં છે ? ઉપનિષદ્ તેનો નકારમાં જવાબ આપે છે. જુઓ શ્રુતિ ચસ્મિન્સર્વાણિ મૂતાન્ચાત્મૈશ્વામ્યદ્વિજાન્તઃ તત્ર કો મોહઃ કઃ શોકઃ દુઃસ્વપ્ન-વચ્ચતઃ (ઇ. ઉ.) જે જ્ઞાની મુક્તજીવમાં તમામ પ્રાણીમાત્રો આત્મારૂપે થઈ ગયા હોય તેવા આત્મેક્યસુખ અનુભવનાર પુરુષને કયો મોહ કે શોક હોય ?

વળી જુઓ ગીતા- પ્રસન્નાત્મા ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ (મ. ગી.) પ્રસન્નમુત
 મયેન્દ્રો પુરુષ સતત પ્રસન્ન તથા આનંદસ્વરૂપી હોય છે. તેને શોક પણ નથી
 થતો તેમ મોહ પણ નથી થતો. આ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે ઉપલી
 ભક્તલેખિકાની મુક્તિમાં વર્ણવેલી શોકમોહની સ્થિતિને વેદાંતમતમાં સ્થાન નથી અને
 એવું મંતવ્ય વેદ વિરુદ્ધ હરે છે. ઉત્કટ લાગણી થવી એ પ્રકૃતિનું કાર્ય છે ને સાધારણ
 રીતે એવી લાગણીઓ અવર્ગમાં વિશેષ હોય છે. માટેજ હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રમાં અગ્નિને
 પુરુષપ્રધાના કહી છે ને તેને પુરુષના સંયમનની જરૂર છે. અગ્નિ લાગણીઓને
 વશ હોય છે એ સર્વ કાંઈને જાણીતું છે. પુષ્ટિમાર્ગસંપ્રદાયમાં ભક્તિરસ તથા પ્રેમ-
 રસની લાગણીઓનું પ્રાધાન્ય હોવાથી ગોપીઓને શ્રીકૃષ્ણના આદર્શ પરમભક્ત તરીકે
 ગણવામાં આવી છે, અને તેનું અનુકરણ કરવામાંજ તેઓ પરમ પુરુષાર્થ સમજે છે.
 આ મંતવ્ય પણ ઘણું જલજરેલું તથા દૂષિત છે. વ્રજની ગોપીકાઓ તથા તેઓની
 અગ્રણી રાધીકાજી એ સર્વ માયા-પ્રકૃતિ એટલે અજ્ઞાનની સાક્ષાત્ ભૂતિઓ હતી.
 ગોપીકાઓનો શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યેનો પ્રેમ સ્થૂલ હતો તથા તેઓની ભક્તિ અંધભક્તિ
 હતી. એટલે તેઓ માત્ર શ્રીકૃષ્ણના શરીરનીજ પૂજારણો હતી. તેઓ શ્રીકૃષ્ણના
 હાર્દ સ્વરૂપને જાણતી ન હતી, ને તેથીજ તેઓ શ્રીકૃષ્ણના સાકારી શરીરપર મોહિત
 થઈ ગઈ હતી, તેમજ પોતાના આત્માનું જ્ઞાન પણ જૂલી ગઈ હતી. ગોપીકા-
 ઓનું તેવું અજ્ઞાન દૂર કરવાને શ્રીકૃષ્ણે પરમકૃપાથી ઓહવળને ગોકુળ મોકલી
 ગોપીઓને ત્યાં મુજબ સંદેશો મોકલ્યો હતો કે;—

મવતીર્નાં વિયોગો મે નહિ સર્વાત્મના કષિત ॥

આત્મન્યેવાત્મનાત્માનં સુજે હમ્યનુપાહયે ।

આત્મમાયાનુમાવેન મૂતેન્દ્રિયગુણાત્મના ॥

“હે ગોપીકાઓ મારું તાર્કિક સ્વરૂપ સર્વાત્મભાવ છે અને હું તમામ
 પ્રાણીઓના મન, પ્રાણ, શરીર તથા ઇન્દ્રિયોના ગુણના અધિક્ષતા આત્મરૂપે
 નિવાસ કરું છું. તેથી હું તમારાથી જરા પણ જુદો નથી. મારી યોગસામાના
 પ્રભાવથીજ હું તમામ પ્રાણીમાત્રની ઇન્દ્રિયોના ગુણોને પ્રકાશક એવા ચૈતન્યાત્મક
 મારા આત્માથી, મારા આત્મામાંજ, આત્માને સરજું છું, પાલન કરું છું. તથા
 રક્ષણ કરું છું.” (જુઓ ભા. પુ. ૧૦ (૧)—૪૭-૨૯, ૩૦) એટલે ભાગવતપુરાણ-
 ના ઉપલા વાક્યથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે ગોપીકાઓનો શ્રીકૃષ્ણપ્રત્યેનો પ્રેમ, અંધ તથા
 અજ્ઞાનતિમિરથી ભરપૂર હતો. તેઓ શુદ્ધચૈતન્યાત્મક આત્માના સ્વરૂપને જોઈ-
 ન્ પતીજ ન હતી, પણ તેઓ તો માત્ર નંદનંદનના સ્થામસુંદર તથા મામાત્રી શરીર
 પર વારી ગઈ હતી, તથા શ્રંગારરસથી મુગ્ધ થઈ ગઈ હતી, તેમજ તેઓએ શ્રી-
 કૃષ્ણને આત્માથી જુદા માન્યા હતા, જે વેદાંતમતથી ખાત વિચાર છે. અજ્ઞાની

મોખીઓ/ પ્રકૃતિજન્ય પ્રેક્ષકો ઉત્કટ લાગણીઓને ત્રિવક્ષ હોવાથી તેઓ
 જીભારીઓને આત્માના સ્વરૂપનું ક્યારીજ્ઞાન હોય? તો પછી મનની મોખી
 ઓને આદર્શમય ભક્ત કેમ માની શકાય? એમ માનવાથી તો આપણે પોતેજ
 અસાની ઠરીએ. હવે ક્ષતુસ્થિતિ તપાસીશું તો આપણને સમજશે કે ખરો પુરુ
 પાર્થ તે ક્ષાણીઓને વશ કરવામાં તથા નિયંત્રિત કરવામાંજ છે, અને નહીં
 કે લાગણીઓને વધારવામાં. જે પુરુષ સંયમનથી શોકમોહની તેમજ રાગદ્વેષની
 તંમાશ લાગણીઓને વશ કરી શકે છે, તેને ગીતામાં સ્થિતપ્રજ્ઞ તથા યોગી નર
 કહ્યો છે. વેદાન્ત દર્શનમાં આટલાજ માટે કહ્યું છે કે, જે તમારે માયાનું ઉલ્લંઘન
 કરવું હોય તથા પ્રકૃતિના આવેશથી બચવું હોય તો તમારા અંતર્યામી આત્માને
 ઓળખો. તે તમારી પ્રકૃતિને તથા તમામ લાગણીઓને સંયમનરૂપી લગામથી
 કબજે કરી યથાર્થ રીતે નિયમન કરશે. તેને માટે યોગ તથા વૈરાગ્ય સાધવાની જરૂર
 છે. ભક્તિથી પણ યોગ ઉત્કૃષ્ટ છે. માટેજ ગીતામાં કહ્યું છે કે અન્યાસે તુ
 કૌન્તેય વૈરાગ્યેણ ચ ગૃણતે એટલે યંચળ ચિત્તનું સંયમન યોગના સતત અભ્યાસથી
 તથા વૈરાગ્યથી થઈ શકે છે. આથી ઉલટું વાલ્મીકીસંપ્રદાયમાં ઈશ્વરની ભક્તિજ સર્વો
 ત્કૃષ્ટ માનેલી હોવાથી તેઓનું ધ્યેય જીવને સદાને માટે ઈશ્વરનો દાસાનુદાસ બના
 વવા પ્રત્યે હોય છે અને તેને માટે તેઓ ઈશ્વરના માત્ર એક અનુગ્રહનેજ આહે છે
 અને અલ્પસંબંધની દીક્ષા લઈ તેઓ તન, મન, ધન, દારા વિગેરે સર્વ શ્રીકૃષ્ણને
 સમર્પણ કરે છે અને શ્રીકૃષ્ણના પ્રતીક-પ્રતિનિધિ (Mediator) તરીકે તેઓ
 શ્રીવલ્લભાચાર્યના વંશજ ગોસ્વામીમહારાજને તથા બાળકાને શુરુ તરીકે માને
 છે અને તેમના દ્વારા અલ્પસંબંધ બાંધે છે. આ પ્રથાથી કેવાં ભયંકર
 પરિણામો તથા ધર્મને નામે કેવી અનીતિ પ્રસરી હતાં તે મહારાજલાઘવલોકેસ
 જેવા બનાવોથી સર્વ કાંઈ જાણી શકે એમ છે. વલ્લભાચાર્યના પંથમાં અંધ
 તથા જડ ભક્તિનું જે અનિષ્ટ પરિણામ ઉદ્ભવ્યું હતું, તેના સંબંધમાં રેવરંડ
 ઇ. એસ.એન. માર્ટીન, એમના 'The Gods of India' નામના અંગ્રેજી
 પુસ્તકમાં જે મત દર્શાવ્યો છે તે પ્રત્યે હું વાંચકવર્ગનું ધ્યાન ખેંચું છું.
 ઉપલા અનિષ્ટ પરિણામને માટે રેવરંડ માર્ટીન સાહેબ કૃષ્ણભક્તિને જવાબદાર
 ગણે છે-પણ તેમના આ મત સાથે હું મળતો થતો નથી, કારણ કે શ્રી
 કૃષ્ણની ભક્તિ તો ખરેખર ઘણી પવિત્ર તથા ઉત્કર્ષકારક છે, એ નિઃશંક
 છે. પણ શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિમાંથી ભક્તિના તાત્ત્વિક જ્ઞાનના અભાવે, જે અતિ
 રેક કાંઈક વાર થયેલો આપણે જાણ્યો છે તેને માટે આપણે માત્ર સંપ્રદાયના
 તે વખતના નેતાને તથા તેવી અનિષ્ટ પ્રથા પાડનારનેજ જવાબદાર ગણી
 શકીએ. આવા કારણથીજ સર ભાંડારકર જેવા પ્રસિદ્ધ વિદ્વાને એમના
 વૈષ્ણવીઝમ-શૈવીઝમ નામના પુસ્તકમાં જણાવ્યું છે કે રાધાકૃષ્ણસંપ્રદાય કરતાં

રાશ્ત્રસંપ્રદાયની નીતિ વધારે ઉત્કૃષ્ટ છે, તેમજ રાધાને કૃષ્ણના કરતાં પણ જે ઉચ્ચ સ્થાને જણવામાં આવે છે તેથી વૈષ્ણવધર્મની કેવી અધોગતિ થઈ છે તેનો આભેદ્ય ચિંતાર તેઓએ ઉપલા પુસ્તકમાં ૮૭ મે પાને આપ્યો છે. જે વાંચવાથી કાંઈની પણ ખાતરી થશે કે ઉપલા અભિપ્રાયો કેવા મજબૂત આધારપર બાંધવામાં આવ્યા છે. દુકામાં જણાવવાનું કે વલ્લભસંપ્રદાયમાં જડભક્તિની પ્રથાથી જીવને સદૈવ દાસ, પરાધીન, તથા અન્યઆશ્રયી માનવામાં આવે છે. પણ મનુસ્મૃતિમાં નીચે મુજબ જણાવવામાં આવ્યું છે. સર્વ વરણ કુલઃ સર્વમાત્મવર્ણ સુખં (મ. સ્મૃ.) એટલે અન્યવસ્તુ અથવા પારકા ઉપર આધાર રાખવો એ મોટું દુઃખ છે પણ પોતાના આત્માપર આધાર રાખવો તેજ ખરું સુખ છે. એટલે જે ભક્તલોકો પોતાની ઉન્નતિને માટે માત્ર ઈશ્વર અનુગ્રહ (Divine Grace) ઉપર આધાર રાખી બેસી રહે છે, તેવા પરાધીન લોકો ઉપલા મનુસ્મૃતિના પ્રમાણથી દુઃખીજ છે, કારણ કે, ખરું સુખ તો સ્વાશ્રયમાં તથા આત્મિક સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવામાં છે. વૈદિક મતમાં તો આત્મજ્ઞાન એજ છેવટનું ધ્યેય હોવાથી જીવ સ્વસ્વરૂપ આત્માને ઓળખી સદૈવ સ્વાશ્રયી તથા સ્વતંત્ર થાય છે અને તે દ્વારા તે આ જીવનમાં પણ અનુપમ મુક્તિ સુખ મેળવી શકે છે. આનું નામજ ખરી જીવનમુક્તિ છે. ઉપલા વિવેચનથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે વલ્લભસંપ્રદાયની ઉપલી માન્યતાઓ વેદધર્મથી વિરુદ્ધ છે. વેદાંતદર્શનમાં તેમજ હિંદુધર્મશાસ્ત્રમાં પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવી તથા આ અસારસંસારના બંધનમાંથી મુક્ત થઈ પરમ નિઃશ્રેયસ્ મેળવવું એજ આ જીવનનો મુખ્ય હેતુ છે એમ માનવામાં આવે છે અને તે હેતુ પાર પાડવા, શાંકરમતમાં સાંસારિક વિષયો પ્રત્યે નિરાસક્તિ તથા વૈરાગ્યની ઉત્કટ આવશ્યકતા સ્વીકારવામાં આવી છે. પરંતુ એવી વૈરાગ્યની ભાવના, માયાની વ્યામોહજળમાં ફસાતલા તથા પરવશ થયલા સંસારી જીવને સાધારણ રીતે સહેલાઈથી થતી નથી અને તેથી સનાતન વૈદિકધર્મમાં વણુશ્રિમધર્મની પ્રણાલિકા, છેક વેદના પ્રાચીન સમયથી ચોળવામાં આવી છે. એટલે વણુશ્રિમધર્મની ઉત્તમ વૈદિક વ્યવસ્થા પરમાત્માની પ્રાપ્તિને માટે પહેલું પગથીજ છે ને તેથી દરેક જાણુસ જ્ઞાતોક્ત રીતે મથાધિકાર પોતાને અનુકૂળ એવા ગુણધર્મોનો વિકાસ કરી શકે છે. ધર્મશાસ્ત્રકારોએ ઉપલા વેદના સિદ્ધાંતાનુસાર આતુર્વણ્ય પ્રજ્ઞની તેમજ ચાર આશ્રમોની ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરી છે અને તેના પરિપાલનમાંજ હિંદુપ્રજનનું શ્રેય છે. ઉપનિષદનું જ્ઞાન મળ્યું ત્યાર તથા ગહન છે ને તેને માટે યોગ્ય અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાની અતિ આવશ્યકતા છે. વણુશ્રિમનું યોગ્ય પરિપાલન કરવું એ પહેલું પગથીજ છે, બીતાનો પણ એજ સિદ્ધાંત છે. જુઓ બીતા જાતુર્ભવ્ય મથા સદૈવ ગુણકર્મવિભાગજ્ઞઃ એટલે પૂર્વજન્મના ગુણકર્મ પ્રમાણે પરમાત્માએ જ્ઞાતશુ, જ્ઞાનિય, વૈરમ, તથા શ્રદ્ધ, એમ ચાર વર્ણોની

ઉત્પત્તિ કરી. ઋગ્વેદના સિદ્ધાંત પ્રમાણે તે ચાર વર્ણો પરમાત્માના મુખ, હાથ, ઉર તથા પાગ એમ ચાર અંગો તથા અવયવોરૂપે ઐક્ય સંબંધથી અનુસૂત છે જુઓ. પુરુષસૂક્ત. બ્રાહ્મણોક્ત્યમુલ્કમાસીદ્વાદ્વાજન્યઃ કૃતઃ ઋત્વત્ત્વય ચક્ષુષ્ય પદ્મયાં શુદ્ધો જ્ઞાયત (૩. સં) એટલે વિરાટપુરુષનું મુખ તે બ્રાહ્મણ વર્ગ હતો, હાથ તે ક્ષત્રિય વર્ગ, સાથળ તે વૈશ્યવર્ગ ને શુદ્રવર્ગ તે વિરાટ પુરુષના પાગને માટે એટલે સેવાને માટે ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યો હતો. એટલે એ ચારે વર્ણો એકજ શરીરના અવયવો હોવાથી તેમાં કોઈ પણ જાતના વિરોધને અવકાશ નથી અને આધુનિક સમયમાં બ્રાહ્મણ-અબ્રાહ્મણ તથા અન્ય વર્ણોમાં જે મતભેદ, વૈમનસ્ય, તથા વિરોધો ઉદ્ભવ્યા છે તે વૈદિકધર્મના અજ્ઞાનનેજ આભારી છે. જે બ્રાહ્મણો એમ સમજે કે શુદ્ધો તેમના પાંગ છે તથા ક્ષત્રિયો ને વૈશ્યો તેમના શરીરના હાથ ને સાથળ છે તથા ધતર વર્ણના પુરુષો પણ તેમાં વર્ણોને એકજ શરીરના અવયવો તરીકે ગણે, તો પછી તેઓ કદી પણ પોતાનાજ શરીરરૂપી ખીજવર્ણના પુરુષને દ્રેષ કે હાનિ ન કરે. પરંતુ પાશ્ચાત્ય પ્રજાના જડવાદનું વાતાવરણ આધુનિક સમયમાં હિંદુસ્તાનમાં પૂર જોસમાં ચોકરદમ ફેલાયું છે. તેમજ કહેવાતું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય (Liberty) પણ વાસ્તવિક રીતે સ્વચ્છંદપણું (License) તેના વિચારોએ આપણું મગજ ફેરવી નાંખ્યું છે ને આપણને વેદ-ધર્મથી વિમુખ કરી દીધા છે, જેને પરિણામે આપણે સ્થળે સ્થળે સ્વતંત્રતાને નામે કલહ, કંકાસ, તથા દુઃખજોષ્યો છીએ. પાશ્ચાત્ય પ્રજાના Socialism, Communism તથા Bolshevism વિગેરે એવી રોગો અહીંઆ ફેલાઈ ગયા છે અને મૂડીવાદીઓ (Capitalists) તથા મજૂરવર્ગ (Labourers) મીલમાલેકા તથા નોકરો, શેઠ તથા નોકર, પતિ તથા પતિન, પિતા તથા પુત્ર વિ. અનેક સંબંધોમાં હક્કને નામે ખીનજરૂરિ પરસ્પર વિરોધ વધી ગયો છે અને પ્રતિસ્પર્ધિઓ અન્યોન્યને દુશ્મન તરીકે જુએ છે. આ સર્વની જવાબદારી પાશ્ચાત્ય સામાજિકસંસ્થાઓ તથા અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા વગર વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના હવાઈ વિચારોને આભારી છે. દરેક સ્ત્રી પુરુષને સમાન હક્ક જોઈએ છે. તેમજ દરેક ગરીબ માણસને એકદમ ધનાઢ્ય થઈ જવું છે પણ તેની સાથે જરૂરીયાતની લાયકાત મેળવવાની તથા યોગ્ય અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાની કોઈને દરકાર જણાતી નથી. ઉપલા હવાઈ વિચારોથી દેશને ધણી હાનિ થઈ છે ને જે એવાજ વિચારો કાયમ રાખવામાં આવશે તો હજુ પણ વધારે હાનિ થશે. યોગ્ય અધિકાર પ્રાપ્ત થયા વગર કદી પણ જગતમાં ખુદા માણસો સમાનપદ મેળવી શકે નહી. આરાખીડીનું પણ સાદું જ્ઞાન જે પુરુષ ધરાવતો ન હોય, તે પુરુષ યુનિવર્સિટીની ઉત્તમ પદવીથી વિશ્વપિત થયેલા પુરુષની સાથે કેમ બરોબરી શકે ? તેમજ સ્ત્રીઓ પણ પશ્ચિમનીનકલ કરી સ્વચ્છંદે ચઢીને પોતાની શાસ્ત્રવિહિત કક્ષાને છોડીને પુરુષોની સાથે દરેક ક્ષેત્રમાં કેમ સ્પર્ધા કરી શકે ? એવા અધિકારભેદની તારતમ્યતાને અવકાશ આપવાને હિંદુ જ્ઞાતન

ધર્મમાં વર્ણશ્રમધર્મની પ્રથા વેદનારાયણે અનાદિ કાળથી રચી છે જે દેહને ધણીજ ઉપયોગી છે. એક અધિકારમાં સંપૂર્ણતા મેળવ્યા પછીજ ઉપમા અધિકારમાં પ્રવેશ થઈ શકે છે. બ્રહ્મચર્ય આશ્રમનું યથાર્થ પાલન કર્યું હોય પછીજ ગૃહસ્થાશ્રમધર્મ શોભી નીકળે ને સાર પછીજ વાનપ્રસ્થ તથા સન્યાસ આશ્રમનો અધિકાર પ્રાપ્ત થઈ શકે. વળી શ્રદ્ધવર્ગ પણ જે યથાર્થ ધર્મનું પાલન કરે તો તે વૈશ્ય, ક્ષત્રિય, તથા બ્રાહ્મણની ઉચ્ચગતિમાં ક્રમવાર જન્મવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરી શકે. ને જે તેનો શુદ્ધ પ્રયાસ હોય તો પરમાત્મા જરૂર તેને બીજે જન્મે ઉચ્ચગતિમાં જન્મ આપે કારણ કે ઇશ્વર બ્યાપી તથા દયાળુ છે, પણ અન્ય અધિકાર જ્યાં સુધી પ્રાપ્ત થયો નથી ત્યાં સુધી તો કોઈ પણ પુરુષે સ્વધર્મનો ત્યાગ ન કરવો. જુઓ ગીતા. સ્વર્ગને નિર્ગળ શ્રેયઃ પરમર્મો મયાવહઃ ઇશ્વરે નિયત કરેલા આપણા વર્ણશ્રમધર્મના પાલનમાં મોત આવે તો ભલે, પણ આપણા સ્વધર્મનો ત્યાગ ન કરવો. ઉંચો અધિકાર પ્રાપ્ત થયે આપો આપ નીચલી પાયરીના કર્મો સ્વતઃ ગોણુ થાય છે. વર્ણસંકરતા ન થાય તેને માટે હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રકારોએ ધણી કાળજી રાખી છે. તેમજ ગીતામાં પણ વર્ણસંકરતામાંથી બચવાને ધણીજ કાળજી રાખવાનું સૂચવવામાં આવ્યું છે. જુઓ ગીતા. સ્ત્રીપુત્રાણુ વાળેય જાયતે વર્ણસંકરઃ (ભ. ગી.) જે સ્ત્રીઓ પોતાનો ધર્મ છોડી દુષિત થાય તો વર્ણસંકર પ્રભુ થાય. ઉપલા વિષયના સંબંધમાં સ્વામી વિવેકાનંદ પણ નીચે મુજબ જણાવે છે કે “we must revise the old laws of the Kishis. We must initiate the whole people into the codes of our old Manu and Yagnavalkya with a few modifications here and there to adjust them to the changed circumstances of the time. Remember always there is not in this world one other country whose institutions are really better than the institutions of this land.” “આપણે આપણા ઋષિમુનિઓના પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રોનો પુનરુદ્ધાર કરવો જોઈએ. બદલાયેલા કાળને તથા સંજોગને અનુકૂળ એવા થોડા ધણા ઘટતા જરૂરી ફેરફારો સહિત મનુસ્મૃતિ તથા યાગવલ્ક્યસ્મૃતિનું જ્ઞાન સમસ્ત પ્રજાને આપવું જરૂરનું છે. તમારે યાદ રાખવું જોઈએ કે દુનિયામાં એવો એક પણ દેશ નથી કે જેની સંસ્થાઓ તેના ધારાધોરણ તથા આશયની બાબતમાં આ દેશની સંસ્થાઓ કરતાં વધારે સારી હોય.” મનુસ્મૃતિ જેવા સર્વોપયોગી કથાણુમંદ ઉત્તમ ધર્મશાસ્ત્રના પુસ્તકને બાળી નાંખવાને કેટલાએક સ્વાર્થી તથા અજ્ઞાની પુરુષો હમણા ભારતવર્ષમાં પામ્યા છે ! તેઓની જાણને માટે મુરોપનો મહાન શીલસુદ્ર Neitzsche નીટશેએ મનુસ્મૃતિને માટે જે ઉત્તમ વિચારો દર્શાવ્યા છે તે અત્રે

ટૅકી જણાવીશ. “Such a law book as that of Manu sums up the experience, sagacity and experimental morals of long centuries, it comes to a final decision. To draw up a law book like that of Manu means to permit a nation henceforth to get the upper hand, to become perfect, to be ambitious of the highest art of living માનવ ધર્મશાસ્ત્ર જેવું પુસ્તક ધણા સૈકાના અનુભવ તેમજ ડહાપણ અને વ્યાવહારિક નીતિધર્મના સારરૂપે છે, ને તે છેવટનો નિર્ણય બતાવે છે. મનુસ્મૃતિ જેવું પુસ્તક ભવિષ્યમાં પ્રગ્નને બળ વધારવાનું, ઉત્કર્ષ મેળવવાનું તથા ઉત્તમ વ્યવહારિક રહેણીનું સર્વોત્કૃષ્ટ સાધન છે એમ સમજવું.” તેમજ વળી Sir George Birdwood જેવા અનુભવી અને વિદ્વાન ઇંડીયન સીવીલિયન નીચે મુજબ જણાવે છે કે “The caste system of the code of Manu, the charter of the very essence of India—the breaking of which would reduce India to a deadlier anarchy than that of a thousand years, was brought to an end by our great victory of Plassey—હિંદુસ્તાનના ખરા તરનના તામ્રપટરૂપી મનુસ્મૃતિ તેમાં વ્યવસ્થિત વર્ણવેલી જ્ઞાતિ સંસ્થાના અંધારણનો ઉચ્છેદ કરવાથી, અમોએ પ્લાસીના યુદ્ધની મહાન જીતથી હજાર વર્ષની અંધાધુંધીનો જે નાશ કર્યો હતો, તેનાથી વિશેષ ભયંકર અંધાધુંધીનો ઉપદ્રવ હિંદુસ્તાનમાં ઉદ્ભવ થવા પામશે.” અરે શ્વદોને પણ મનુસ્મૃતિ બહુ ઉપયોગી પુસ્તક છે. એટલે આ રીતે આધુનિક કાળમાં પણ અત્યંત તેમજ પાશ્ચાત્ય દેશના વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો જેતાં, મનુસ્મૃતિને બાળી નાંખવાના વિચારો ફેટલા અયોગ્ય તથા ઉદ્ધત છે એ સહુ કોઈ સમજી શકશે. વળી ફેટલાએક લોકોની એવી ભ્રમણા છે કે ભગવાન મનુ બ્રાહ્મણ હતા, તેથીજ તેઓએ બ્રાહ્મણની તરફેણમાં ધર્મશાસ્ત્ર રચ્યું તથા એમ પ્રતિપાદન કર્યું કે વર્ણનાં વ્રાજ્ઞાનો પ્રભુ: (મ. સ્મ.). ચારે વર્ણોનો બ્રાહ્મણ ગુરુ છે તથા તે સર્વોત્કૃષ્ટ છે. પણ મનુસંબંધી આ દલીલ ભૂલ ભરેલી છે, કારણ કે મનુ ભગવાન બ્રાહ્મણ ન હતા પણ ક્ષત્રિય હતા. છતાં પણ વેદના આધારથી તેઓશ્રીએ જણાવ્યું છે કે ઇશ્વરના ઉત્તમ અંગ એટલે મુખમાંથી બ્રાહ્મણની ઉત્પત્તિ થયેલી હોવાથી તેઓ ઉત્તમ બ્રહ્મવિદ્યાના અધિકારી છે, તથા ચારે વર્ણોમાં સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થાન ભોગવે છે.

આપણે ઉપર જોયું કે પરમાત્માની પ્રાપ્તિને માટે ઉત્તમ અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાને આપણે સહુથી પ્રથમ વર્ણાશ્રમધર્મનું પાલન કરવું જરૂરનું છે. પણ

અત્યંત દિલગિરીની વાત છે કે હાલમાં આજકાલના કેટલાએક નવીન સંપ્રદાયો તથા મતમતાંતરો નીકળેલા હોવાથી ત્રૈવર્ણિક દ્વિજોએ વૈદિકધર્મને તિલાંજલિ આપી દીધી છે ને તેને બદલે નવીન તથા પાયાવિગરના સંપ્રદાયોનો આશ્રય લીધો છે. એ કેટલું શોચનીય કહેવાય ? હાલમાં કેટલાઓ સંખ્યાબંધ વૈષ્ણવો જોવામાં આવે છે કે જે લોકોએ દ્વિજત્વનો ઉત્તમ અધિકાર પોતાને હાથે ગુમાવી દીધો છે, ને વૈદિક ઉપનયનસંસ્કારનો ત્યાગ કરી, કંઠી તથા જુદી જુદી જાતના તિલક આદિનો ઉપયોગ કરે છે, અને તેમાંજ તેઓ પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે, પણ આ વિચાર ભૂલભરેલો છે. એવા પુરુષોને માટે ભગવાન યાજ્ઞવલ્કય નીચે મુજબ જણાવે છે:

અતઃ ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मबहिष्कृताः ।

सावित्रीपतिता व्रात्या व्रात्यस्तोमादृते क्रतोः ॥ या. स्मृ.

શાસ્ત્રવિહિત યજ્ઞોપવીતના કાળમાં જો કેઈ પણ ત્રૈવર્ણિક પુરુષોએ યજ્ઞોપવીત-સંસ્કાર ન કર્યો હોય તો તે કાળ વીત્યા બાદ તેવા પુરુષો સર્વ ધર્મના અનધિકારી તથા પતિત થાય છે. સાવિત્રી (ગાયત્રી મંત્ર)થી પતિત થએલા તેવા પુરુષો વ્રાત્યસ્તોમ નામના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપી યજ્ઞસંસ્કાર કર્યા વગર વ્રાત્ય એટલે સંસ્કારહીન કહેવાય છે.” હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રમાં દરેક ત્રૈવર્ણિક પુરુષે ગાયત્રી મંત્રનો નિત્ય જપ કરવો એવી આજ્ઞા (Injunction) છે, ને જો તેમ ન કરે તો મનુસ્મૃતિ આદિ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે તે શ્વર જેવો પતિત થાય છે ને તેને ધણું મોટું પાપ લાગે છે, જેના નિવારણાર્થે શાસ્ત્રોક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે. તેવા પુરુષોએ જો પોતાની ધાર્મિકસ્થિતિ સુધારવી હોય તો તેઓએ સત્વર વર્ણ-ગુરુ એવા વિદ્વાન બ્રાહ્મણોદ્ધારા યથાયોગ્ય શાસ્ત્રવિહિત પ્રાયશ્ચિત્ત કરી લેવું તથા ઉપનયનનો સંસ્કાર કરી લેવો. વેદાંતજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને ઉત્તમ અધિકાર પ્રાપ્ત કરવોજ પડે છે ને તેથી દરેક ત્રૈવર્ણિક પુરુષે સહુથી પ્રથમ ઉપનયનસંસ્કારથી ચિત્તશુદ્ધિનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરી લેવો. પણ તેને માટે યોગ્ય ગુરુની જરૂર છે. વૈદિકધર્મમાં માત્ર પુસ્તકોના શુષ્ક અધ્યયનથી જ્ઞાન મળી શકતું નથી પણ તેવું જ્ઞાન ગુરુશિષ્યપરંપરાની સાંપ્રદાયિક પ્રણાલિકાદ્વારાજ સંપાદન થઈ શકે છે, અને તેને માટે વેદવેદાંત તથા ધર્મશાસ્ત્રોજ સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રમાણ છે તસ્માચ્છાન્નં પ્રમાણં (ભ. ગી.) અને તર્કનું પ્રમાણ વેદને આધીન છે. વિરુદ્ધ શુષ્કતર્કનું સ્વતંત્ર પ્રમાણ નથી, વળી જુઓ શ્રુતિ. આચાર્યવાનુસ્મૃતો વેદ (છાં. ઉ.) આચાર્યવાજો પુરુષ જ પરબ્રહ્મને જાણે, તથા જુઓ અન્ય શ્રુતિ.

तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः क्षेत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् । (મું.ઉ.)

આધ્યાત્મિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને માટે હાથમાં સમિધ લઈને સ્થિર દીનતાથી બ્રોત્રિય તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ એવા કેષ્ઠ ગુરુ પાસે જવું. તેમ વળી પુરાણ પણ તેમજ કહે છે.

વિદ્યા ધનં વલં ચૈવ તેષાં માર્ગ્યં નિરર્થકમ્

યેષાં ગુરુરૂપા નાસ્તિ અથો ગચ્છન્તિ પાર્વતિ ॥ (સ્કં. પુ.)

શ્રીમહાદેવ પાર્વતિ પ્રત્યે કહે છે કે, “હે પાર્વતિ ? જે પુરુષોએ ગુરુરૂપા સંપાદન કરી નથી, તે લોકોને, વિદ્યા, ધન, શક્તિ તથા લાભ્ય ફળીભૂત થતાં નથી અને તેઓ અધોગતિને પામે છે.”

હવે આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે કેવા ગુરુ જોઈએ તેનો આપણે વિચાર કરીએ. શિષ્યનો જન્મમરણનો ફેરો હંમેશને માટે ભાંગે તેનેજ સદ્ગુરુ કહી શકાય. ઉપલી શ્રુતિમાં જણાવ્યું તેમ જેને આત્મસાક્ષાત્કાર થયો હોય, તથા શ્રૌતરમાર્તધર્મનિષ્ઠ એવા શ્રોત્રિય તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષોજ વેદાન્તનું જ્ઞાન આપવાને સદ્ગુરુ તરીકે લાયકાત ધરાવી શકે છે. એવી લાયકાત જેનામાં નહોય તે પુરુષ સદ્ગુરુ થઈ શકે નહીં. એ બાબતમાં સ્કંદપુરાણમાં નીચે મુજબ જણાવવામાં આવ્યું છે.

ગુરવો વ્રહ્મવઃ સન્તિ શિષ્યવિત્તાપહારકાઃ ।

તમેકં દુર્લભં મન્યે શિષ્યહસ્તાપહારકમ્ ॥ (સ્કં. પુ.)

શિષ્યોનું ધનહરણ કરે એવા ધણા ધૃતારા ગુરુ હોય છે. પણ હૃદયના ત્રિવિધ તાપ તથા દુઃખમાંથી શિષ્યને મુક્ત કરે એવો ગુરુ મળવો બહુ દુર્લભ છે.

ગુરવો નિર્મલાઃ જ્ઞાન્તાઃ સાધવો મિતમાષિણઃ ।

કામક્રોધવિનિર્મુક્તાઃ સદાચારા જિતેન્દ્રિયાઃ ॥ (સ્કં. પુ.)

નિર્મળ, શાંત, નિર્દોષ, કામક્રોધથી રહિત, સદાચારી જીવનવાળા તથા જીતેન્દ્રિય એવા પુરુષો હોય તેજ ગુરુપદ શોભાવી શકે. સંસારમાં રહેલા એટલે ધન, વૈભવ, સત્તા, વિ. માયાના પ્રપંચમાં ફસાયલા પુરુષો ગુરુ થવાને લાયક નથી. તેમજ જેની ઇન્દ્રિયો કાબૂમાં નથી તથા જેઓ રાગદ્વેષને પરવશ છે તેવા પુરુષો પણ ગુરુ થવાને લાયક નથી. એટલુંજ નહીં પણ એવા પુરુષો જે ગુરુપદે બેસે તો તેઓ સમાજને બહુ જોખમકારક છે. માટે તેવાં પુરુષોનો કાંઈએ પણ ગુરુ તરીકે સ્વીકાર કરવો નહીં. એ બાબતમાં વેદાન્ત કવિ અખો કે જેને એવા ધૃતારા ગુરુનો કડવો અનુભવ થયો હતો, તેની નીચેની ઉક્તિ અત્રે હું ટાંકીશ.

“ગુરુ કીધા મેં ગોકુળનાથ, ધરડા બળદને ધાલી નાથ,

ધન હરે પણ ધોખો ન હરે, એવા ગુરુ કસ્યાણ શું કરે?”

ગુરુ કરવાની બાબતમાં આપણે બહુજ સાવધ રહેવાની જરૂર છે. ઉપર જણાવેલાં લક્ષણવાળો પુરુષ મળે તોજ તેને ગુરુ કરવો, નહીંતર પોતાના ઇષ્ટદેવને ગુરુ તરીકે પૂજવા. તેથી પણ આપણે શ્રેયસ સાધી શકીશું.

ઉપર આપણે જીવના તાત્ત્વિક સ્વરૂપ, મુક્તજીવનનું સ્વરૂપ તથા ગુરુ-શિષ્યોના ધર્મો વિ. પ્રશ્નોની ટુંકામાં સમાલોચના કરી. તેની સમાપ્તિમાં હું માત્ર ભારતસાવિત્રીના નીચલા શ્લોકો ટાંકીશ. જીવોને માટે ધર્મનું પરિપાલન કરવું

એજ પરમ ઉત્કૃષ્ટ સાધન છે, કારણ કે તે દ્વારા અધિકાર પ્રાપ્ત થયે છેવટે મુક્તિ સાધી શકાય છે.

ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येव न च कश्चिच्छृणोति मे ।

धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ॥

ન જાતુ કામાન્ન મયાન્ન કોમાદર્મં ત્યજેજીવિતસ્યાપિ હેતોઃ ।

धर्मो नित्यः दुस्त्वदुःखे त्वनित्ये जीवो नित्यो हेतुस्तस्य त्वनित्यः ॥

હાથ ઉંચા કરીને હું નીચે મુજબ પૌકાર કરું છું, પણ મારું કોઈ સાંભળતું નથી. ધર્મમાંથી અર્થ તેમજ કામની સિદ્ધિ થાય છે, તો પછી ધર્મનું સેવન શા સાર કરવામાં આવતું નથી ? કામનાથી, ભયથી, લોભથી, કે પ્રાણના હેતુથી પણ ધર્મનો ત્યાગ ન કરવો. ધર્મ નિત્ય છે. સુખ દુઃખ અનિત્ય છે; જીવ નિત્ય છે પણ તેનો હેતુ (એટલે પ્રકૃતિ અથવા વાસના) અનિત્ય છે.”

(૫) ઉપસંહાર—અત્યાર સુધી આપણે (૧) પરબ્રહ્મ (૨) માયા—પ્રકૃતિ (૩) ઈશ્વર તથા (૪) જીવાત્મા, એમ ચાર પદાર્થો તથા તેના સ્વરૂપનો લંબાણપૂર્વક વિચાર કર્યો. સાધારણ રીતે તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય આ ચાર પદાર્થોના તાત્ત્વિક સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવાનો હોય છે, પણ તે ઉપરાંત તત્ત્વજ્ઞાનનું વધુ અગત્યનું કામ એ ચારે પદાર્થોની સમન્વયપૂર્વક એકવાક્યતા કરવાનું તથા તેનો પરસ્પર શું સંબંધ છે, તેનો છેવટનો નિર્ણય કરવાનું છે, તથા તે દ્વારા સંસાર-નિવૃત્તિથી પરમશ્રેયસ્કરૂપ મુક્તિ સાધી શકાય છે. વેદાંતધર્મથી ઇતર ધર્મો જેવા કે જરથુસ્ત્રીધર્મ, ક્રીશ્ચીયનધર્મ, ઇસ્લામીધર્મ, તથા અદ્વૈતમતથી જુદા પડતા હિંદુધર્મો જેવા કે મધ્વાચાર્યમત, ભાગવતધર્મ, પાશુપતિધર્મ, શૈવમત, તથા કેટલાએક પૌરાણિક મતો, તે સર્વધર્મોમાં ઈશ્વરને પરમતત્ત્વ માનવામાં આવે છે, તથા પ્રકૃતિને ઈશ્વરથી સ્વતંત્ર તત્ત્વ તરીકે માનવામાં આવે છે. આ તમામ મતો દ્વૈતવાદી છે ને તેમાં એ સ્વતંત્ર ભિન્નભિન્ન તત્ત્વો માનવામાં આવે છે. છતાં પણ તે મતોમાં છેવટનું ઉત્કૃષ્ટ તથા સ્વતંત્ર સ્થાન ઈશ્વરનું માનવામાં આવે છે. પણ આથી વિરુદ્ધ શુદ્ધાદ્વૈતમતનો દાવો ધરાવનાર પુષ્ટિમાર્ગસંપ્રદાયમાં સર્વ જગત્ તથા જીવો તે ઈશ્વરજ છે એમ માનવામાં આવે છે. એટલે પછી તમામ વિકારી-અવિકારી, શુદ્ધ-અશુદ્ધ, વિ. પ્રકૃતિના જડ પદાર્થો, તેમજ ધર્મી-અધર્મી, સાધુ-પાપી વિ. તમામ જીવો તથા પ્રાણિમાત્રને ઈશ્વરજ ગણવામાં આવે છે. તે મતમાં કર્તા કારયિતા હરિઃ એમ માનવામાં આવે છે. એટલે ઈશ્વરજ જગત્તા તથા પ્રાણિ-માત્રના તમામ સારાં નરસાં કર્મો કરે છે, તથા તેની પાસે તે કર્મો કરાવે છે. એટલે તે મતમાં તમામ સારાં નરસાં કર્મોની જવાબદારી ઈશ્વરનીજ હરે છે. આને અંત્રેજીમાં Pantheism કહેવામાં આવે છે; એટલે સમસ્ત સ્થાવરજંગમામક જગત્ ઈશ્વરજ છે એવી માન્યતા. પણ આ માન્યતા વેદાંતમતની, ઔપનિષદ્ધમતની, કે

શાંકરમતની નથી. આવી વિચિત્ર માન્યતાથી તો જગતમાં સર્વત્ર અધર્મજ પ્રવર્તે, પાપાચરણોની વૃદ્ધિ થાય, તેમજ સંસારી જીવો તમામ દુષ્ટ તથા પાપી કામો કરી તેની જવાબદારી ઈશ્વરપર મૂકે. વળી શેતાન તથા પાપી માણસ પણ ઈશ્વર છે, એવી ભયંકર, દુષ્ટ, તથા પાપી માન્યતાનો દુર્ભાગ્ય પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવા પામે, જે સર્વથા તથા સર્વદા અનિષ્ટ તથા ઉપેક્ષ્ય છે. એટલુંજ નહીં, પણ આવી માન્યતાથી તો ન્યાયી, શુદ્ધ, તથા દયાળુ ઈશ્વર એક જંગલી, નિષ્ઠુર, તથા જડપુરુષ જેવો ઠરે! આવા વિલક્ષણમત કરતાં તો શ્રીમધ્વાચાર્યપ્રણીત દ્વૈતવાદનો મત પણ ઉત્કૃષ્ટ છે, કારણ કે તે લોકો ઈશ્વરને કદી પણ જડ માનતા નથી પણ સદૈવ દ્વિવિધ-મયુક્ત માને છે. અરે! ત્રૈતવાદી આર્ય સમાજીઓ પણ, અગર જે વેદાંતના કેવલાદ્વૈતમતથી વિમુખ છે, છતાં પણ, તેઓનો મત વાલ્લભમતના ઉપલા Pantheistic સર્વઈશ્વરવાદના મત કરતાં વધારે શુદ્ધ છે, કારણ કે તે લોકો પણ ઈશ્વરનું કદી પણ જડપદાર્થો તથા પાપી અધર્મી પુરુષોની સાથે ઐક્યપણું માનતા નથી. આ બધા વાદોમાં પરમ સત્ય તત્ત્વ શું છે, તેનો આપણે છેવટનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. વેદાંતમતમાં ભક્તલોકોને ઉપયોગી એવો ઈશ્વર એ છેવટનું તત્ત્વ નથી, પણ તેથી પણ પર તથા ઉત્કૃષ્ટ એવા અદ્વૈત પરબ્રહ્મ પ્રત્યગાત્મા છે, એજ વેદાંતનો છેવટનો સિદ્ધાંત છે, અને તે અદ્વૈત તત્ત્વ સંપાદન કરવાથી માયાની આત્યંતિક નિવૃત્તિ થાય છે ને મુક્તિ મળે છે. જુઓ શ્રુતિ. તસ્યામિજ્ઞાનાયોજનાત્તત્ત્વભાવાદ્મયશ્વાન્તે વિશ્વમાયાનિવૃત્તિઃ (શ્વે. ઉ.) અમૃત અક્ષર એટલે નિર્ગુણ બ્રહ્મના ધ્યાનથી, યોગથી, તથા તત્ત્વજ્ઞાનથી, છેવટે આ જગતની તમામ દ્વૈતભાવની ઉત્પાદક એવી માયાની આત્યંતિક નિવૃત્તિ થાય છે. શ્રીભગવદ્ગીતાનો પણ તેજ સાર છે. જુઓ ગીતા.

યત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસેવયા ।

યત્ર ચૈવાત્મનાત્માનં પશ્યન્નાત્મનિ તુષ્યતિ ॥

સુસમાર્ત્યતિકં યત્તદ્બુદ્ધિપ્રાપ્તમર્તીદ્રિયસ ।

વેત્તિ યત્ર ન ચૈવાર્યં સ્થિતશ્ચલતિ તત્ત્વતઃ (ય. ગી ૬-૨૭,)

જે પુરુષ પોતાના ચંચળ ચિત્તનો યોગદ્વારા નિરોધ કરે છે તથા પોતાના આત્માથી પોતાના આત્મામાં, પરમાત્માને જોઈને સંતુષ્ટ થાય છે, તેવો પુરુષ ઇદ્રિઓથી પર તથા અપરોક્ષજ્ઞાનથી ગમ્ય એવું જે આત્યંતિક સુખ (Absolute Bliss) તેનો અનુભવ કરે છે. સમાધિથી સ્થિત થયેલો (steady) તે ધીર પુરુષ ઉપલા પરમ તત્ત્વથી કદી પણ ચલિત થતો નથી. પરબ્રહ્મથી સ્વતંત્ર એવો કોઈ પણ પદાર્થ વેદાંતમતમાં માનવામાં આવતો નથી. દ્વૈત-ભાવનું મૂળમાત્ર માયા-અવિદ્યા તથા અજ્ઞાનજ છે, જે કોઈ સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી, પણ માયા-પ્રકૃતિ અલીકવત્ શૂન્ય નથી. મૂળપ્રકૃતિ વ્યવહારની બીજરૂપા

છે. તે જડ, અદ્ય, એકદેશીય, વૈકારિક, તથા અન્યાશ્રયી છે. બ્રહ્મના પ્રકાશ વગર માયા કાંઈ પણ કાર્ય કરી શકતી નથી, તેથી તેને અજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે, જે સાપેક્ષ છે. જેમ અંધકારનું સ્વરૂપ શું છે તેનો નિર્ણય કરવા, જે આપણે હાથમાં દીવો લઇને શોધ કરીએ, તો આપો આપ તે અંધકારનો નાશજન થાય છે, પણ આપણે તે અંધકારને એક સ્વતંત્ર પદાર્થ તરીકે કહી પણ જોઈ શકતા નથી. તે મુજબ સ્વયંજ્યોતિર્મય અદ્વૈતજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી, માયા-અજ્ઞાન તિમિર જેવો દ્વૈતભાવોત્પાદક કાંઈ સ્વતંત્ર પદાર્થજ રહેતો નથી. આનું નામજ માયાની આત્યંતિક નિવૃત્તિ. દુનીયાના બીજા બધા ધર્મો કરતાં વેદાંત-અદ્વૈતમત અગાડી વધેલો છે, ને તે મતમાં ઈશ્વર-પુરુષોત્તમ કરતાં પણ પર તથા ઉત્કૃષ્ટ પરબ્રહ્મ-પરમાત્મા, તેને છેવટનું પરમતત્ત્વ માનવામાં આવે છે. પણ તેથી કરીને કંઈ ઈશ્વર, પ્રકૃતિ, તથા જીવ, અલીકવત્ આત્યંતિક મિથ્યા ઠરતાં નથી. તે તે પદાર્થોને માટે વાપરવામાં આવેલા શબ્દ માત્ર સાપેક્ષ છે. એટલે પરબ્રહ્મની અપેક્ષાએ તે તમામ પદાર્થોને, ગૌણ હોવાથી, માયાની કાટીમાં મુક્યા છે. પણ આ જગતમાં તે તે પદાર્થોની, તેના નિયતક્ષેત્રમાં ઉપયોગિતા છે. મુક્તિમાં તે તમામ પદાર્થો બ્રહ્મમાંજ વિલીન થાય છે, તથા કાર્ય કરતા શાંત થઈ જાય છે. તે સ્થિતિમાં માત્ર શુદ્ધ જ્યોતિર્મય પ્રકાશજ પ્રકટિત થાય છે. તેમજ વળી તે અવસ્થામાં તે તમામ પદાર્થો, માત્ર શુદ્ધ પરબ્રહ્મનેજ અવલંબીને વિલીન થયેલા માલમ પડે છે. જુઓ શ્રુતિ ઉદ્ગીતમેતત્ત્વમં તુ બ્રહ્મ તસ્મિંજ્ઞયં સુપ્રતિષ્ઠિતાક્ષરં ચ । અત્રાન્તરં બ્રહ્મવિદો વિદિત્વા લીના બ્રહ્મણિ તત્પરા યોનિમુક્તાઃ ॥ (શ્વે. ઉ) એટલે ઉપનિષદોમાં જેનું ગાન હંમેશ ગવાઇ રહ્યું છે, તે શુદ્ધ નિર્ગુણબ્રહ્મજ પરમતત્ત્વ છે, ને તે ત્રણ પદાર્થો એટલે (૧) ભોક્તા સંસારી જીવ (૨) કર્મના ભોગાયતનરૂપ ભોગ્ય પ્રકૃતિ તથા (૩) જીવોને વેદધર્મદ્વારા સદ્માર્ગની પ્રેરણા કરનાર તથા સર્વાન્તર્યામી ઈશ્વર, તે ત્રણ પદાર્થો પરબ્રહ્મનો આશ્રય કરીને સ્થિત થયેલા છે. પરબ્રહ્મ તે સર્વે પદાર્થોના અધિષ્ઠાનરૂપ છે ને તે અવિનાશી અક્ષર છે. વેદવેત્તાઓ જ્યારે તે પરબ્રહ્મને આ જગતમાંના તમામ પદાર્થોની અંદર ગ્રંથપણે રહેલા પણ તે પદાર્થોથી પર ને સ્વતંત્ર તેના મૂળસ્વરૂપે જાણે છે, ત્યારેજ તેઓ તેવા તત્ત્વજ્ઞાનથીજ બ્રહ્મમાં લીન થયેલા તથા બ્રહ્મમય થયેલા (એટલે ‘હું બ્રહ્મ છું’ એવી જ્ઞાન-સ્વરૂપસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલા) જાણાય છે તથા છેવટમાં તેવા લોકો (સમાધિથી) સંસારની જન્મમરણ અવસ્થાથી મુક્ત થાય છે. આ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે અધિષ્ઠાનરૂપ પરબ્રહ્મ, કે જે દરેક પદાર્થોમાં અંતર્યામી, સૂત્રાત્મા તરીકે અનુસ્મૃત (Immanent) હોય છે, તેની સત્તાથીજ તે પદાર્થો તેની નિયત મર્યાદામાં તમામ કાર્યો કરી શકે છે. પણ પરબ્રહ્મ તે ત્રણ પદાર્થોથી પર તથા સ્વતંત્ર (Transcendental) છે. પણ પરબ્રહ્મનું ને તે પદાર્થોનું ઐક્યપણું નથી, કારણ

કે તે પદાર્થો અલ્પ, અસ્પેશ, અન્યાશ્રયી, તથા પરતંત્ર છે; જ્યારે પરબ્રહ્મ સર્વ-
 વ્યાપી, સર્વદા તથા સ્વાશ્રયી છે. કોઇને અત્રે શંકા થાય કે ઇશ્વરથી પર તથા સ્વતંત્ર
 પરબ્રહ્મ માનવાની શી જરૂર છે? તેના જવાબમાં જણાવવાનું કે ઇશ્વરની ભાવના
 સાપેક્ષ (Relative) છે; જ્યારે પરબ્રહ્મની ભાવના આત્યંતિક (Absolute)
 છે. એટલે પ્રકૃતિ તથા જીવની અપેક્ષાએ ઇશ્વરને તે પદાર્થોના અધિપતિ તથા
 નિયામક તરીકે કહેવામાં આવે છે. એટલે દરજ્જે ઇશ્વર સાપેક્ષ છે પણ પરબ્રહ્મ,
 ઇશ્વર, પ્રકૃતિ, તથા જીવ વિ. તમામ જગતના પદાર્થોથી નિરપેક્ષ છે, ને તેનો તે
 પદાર્થોની સાથે ઐક્ય સંબંધ નથી, એટલે પ્રલયકાળમાં ઇશ્વર, પ્રકૃતિ, કે જીવો એ
 ત્રણ પદાર્થો, નામરૂપ વિ. સર્વ ઉપાધિથી રહિત અવ્યક્ત અવસ્થામાં હોય છે,
 અને તેથી તે અવસ્થામાં તે પદાર્થોનો કોઇપણ શબ્દથી નિર્દેશ થઇ શકતો નથી,
 પણ કેવળ પરબ્રહ્મજ સત્ય પદાર્થરૂપે રહે છે અને તેથીજ નિર્ગુણ બ્રહ્મને સાપેક્ષ
 (Relative) નહીં, પણ આત્યંતિક (Absolute) કહેવામાં આવે છે. તેમજ વળી
 પરબ્રહ્મ, કાર્યકારણસંબંધ (Causality)થી પણ રહિત છે; જ્યારે ઇશ્વર
 કાર્યકારણસંબંધના નિયામક છે. સૃષ્ટિક્રિયામાં ઇશ્વરને, પ્રકૃતિની તથા જીવકૃત
 પૂર્વજન્મના કર્મોની, અપેક્ષા રહે છે, ને તેથી જ તે કાર્યકારણના અનાદિ નિયમ
 તથા શાસનપૂર્વક જગતનો યથાર્થ ન્યાય કરે છે. છતાં પણ તેથી ઇશ્વર કાંઈ પ્રકૃતિ
 ને વિવશ નથી, પણ પ્રકૃતિ તથા જીવથી અધિક, ઉત્કૃષ્ટ, તથા સ્વતંત્ર છે. જુઓ
 વેદાંતસૂત્ર અધિકં તુ મેદનિર્દેશાત્ (વિ. સૂ). સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવી તથા તેનું વેદશાસ્ત્રના
 નિયમપૂર્વક યથાર્થ શાસન કરવું, એ ઇશ્વરનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે. એટલે કાર્ય-
 કારણ (causality)ની નિયંત્રણા તથા શાસન ઇશ્વરને આધીન ઠરે છે. આવા
 કારણથીજ સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક, પૂર્વમીમાંસા વિ. તમામ દ્વૈતદર્શનો કરતાં
 વેદાંતદર્શનનું વિશિષ્ટપણું તથા શ્રેષ્ઠપણું જળવાઈ રહ્યું છે. એટલે વેદાંતમતમાં પર-
 બ્રહ્મના અધ્યક્ષપણા હેઠળ, ઇશ્વર, પ્રકૃતિ તથા જીવનો, તમામ વ્યવહાર સાચવી રાખવામાં
 આવ્યો છે. વેદાંતમતમાં જગતને, સંસારને, કે વ્યવહારને કોઇપણ રીતે અલીક-
 વત્ ગણી ઉડાવી દેવામાં આવ્યો નથી અને શ્રીશંકરાચાર્યપર તેવા દોષનો
 આરોપ કરવો એ દુરાગ્રહી સાંપ્રદાયિકોની એક મહામોહક માયાજન્ય ભ્રમણા
 તથા ભ્રાંતિ છે. વેદાંતમતમાં પરબ્રહ્મ ને તે ત્રણ પદાર્થો, જે પરતંત્ર તથા
 પરાધીન છે, તેનો અનન્ય, અદ્વિતીય સંબંધ માનવામાં આવ્યો છે. એટલે તે
 પદાર્થો પરબ્રહ્મથી અન્ય, દ્વિતીય, ભિન્ન, કે સ્વતંત્ર નથી, પણ તે પદાર્થો
 પરબ્રહ્મને સદૈવ આધીન છે. આજ અદ્વૈતસિદ્ધાન્તનો યથાર્થ અર્થ છે ને શ્રુતિ
 પણ એજ સિદ્ધાંત બતાવે છે. જુઓ શ્રુતિ સદૈવ સોમ્યેદમગ્ર આસીદેકમેવાદ્વિતીયમ્
 (છાં. ઉ.) એટલે આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થતા પહેલાં સદાતમક શુદ્ધ નિર્ગુણબ્રહ્મ હતું કે
 જે એકજ તથા અદ્વિતીય હતું. ઉપલી શ્રુતિમાં અદ્વિતીય શબ્દ પરબ્રહ્મનો ને

ધશ્વર, પ્રકૃતિ, તથા જીવનો, અનન્ય સંબંધ બતાવી આપે છે. છતાં પણ દુરામણી તથા વેદશાસ્ત્રરહસ્ય (esoteric knowledge) ના અનભિસ્ર સાંપ્રદાયિકાએ પોતાના સંકુચિતમતને મારીમચડીને પણ ખરો કરાવવા, ઉપલી શ્રુતિનો અનર્થ કર્યો છે કે બ્રહ્મનો, ધશ્વર, પ્રકૃતિ તથા જીવ સાથે ઐક્ય સંબંધ છે અને સર્વ ધશ્વરવાદ (Pantheism)નો દૂષિત મત પ્રવર્તાવ્યો છે. ‘અદ્વિતીય’નો અર્થ જો ‘ઐક્ય’ એવો થતો હોય તો પછી એક શબ્દ નિરર્થક ઠરે, કારણકે એ શબ્દ ઉપલીશ્રુતિમાં એકવાર આવી ગયો છે. તો પછી ભગવતી શ્રુતિ શા સારુ એકનો એક અર્થજ બે વાર જણાવે ? આવા કારણથીજ ભગવાનશંકરાચાર્યે અદ્વિતીયનો ઉપલો ને અર્થ કર્યો છે, તેજ ખરો અર્થ છે, શ્રીવેદવ્યાસાચાર્યે પણ ‘અનન્યત્વ’ સ્વત્ર યોજી, ભગવાન શંકરાચાર્યના ઉપલા અર્થનેજ અનુમોદન આપ્યું છે. એટલે સમસ્ત વેદાંતનો એટલોજ ફલિતાર્થ થાય છે, કે નિર્ગુણબ્રહ્મ એજ પરમ, નિરપેક્ષ, Absolute-Real સત્યતત્ત્વ છે, જે જગતના તમામ પદાર્થો સાથે અનન્ય સંબંધ ધરાવે છે. એટલે તે પદાર્થો નિર્ગુણબ્રહ્મથી ભિન્ન કે સ્વતંત્ર નથી, પણ નિર્ગુણ બ્રહ્મની સત્તાથીજ તમામ કાર્યો કરી શકે છે. આજ અદ્વૈતસિદ્ધાંતનું મુખ્ય તાત્પર્ય છે, અને તેને પાશ્ચાત્ય દેશના અનેક વિદ્વાન તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષોએ અનુમોદન આપ્યું છે. જર્મનીના જગવિખ્યાત મહાન ફિલસૂફ Kant કેટ મહાશયે અનેક આધુનિક ન્યાય (Logio)ની ઉત્તમ દલીલોથી જગતને સાબીત કરી બતાવ્યું છે કે પરબ્રહ્મ, દિક, કાલ, તથા કાર્યકારણ (Space, Time, and causation) તેના સંબંધથી રહિત છે, તથા અગર જો પરબ્રહ્મ સમસ્ત જગતમાં વ્યાપક Immanent છે, છતાં પણ તે સર્વ પદાર્થોથી પર તથા સ્વતંત્ર (Transcendental) છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે. અને તેનું યથાર્થ જ્ઞાન ઈન્દ્રિય, મન, તથા બુદ્ધિથી થઇ શકતું નથી, પણ (Intuition) યોગસમાધીથી અનુભવકર્તા પૂર્વક થઇ શકે છે. આજ ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાન છે અને એજ છેવટનો પરમસિદ્ધાંત છે. પાશ્ચાત્ય દેશના આધુનિક સમયના વિદ્વાન અંગ્રેજ શીલસુફ જેવા કે Taylor તથા Bradley તેઓએ પણ ઉપલા Transcendental Philosophy ના પરમસિદ્ધાંતને સંપૂર્ણ અનુમોદન આપ્યું છે. જુઓ Taylor’s elements of Metaphysics તથા Bradley’s Appearance and Reality. એટલે વેદાંતમતનો તથા શાંકરમતનો નિર્ગુણબ્રહ્મ જે પૂર્ણઐશ્વર્ય, જ્ઞાન તથા આનંદસ્વરૂપ એક અખંડિત સર્વવ્યાપી પદાર્થ છે તેજ, ધશ્વર, પ્રકૃતિ, તથા જીવનું, સ્વાર્થ સ્થિતિસ્થાપકપણું તથા એકીકરણ કરાવે છે. તે પરબ્રહ્મતત્ત્વ અથવા પ્રત્યાગત્મા દરેક મનુષ્યની હૃદયસ્થ બુદ્ધિગુહામાં ગૂઢ રીતે અત્યંત નિકટ નિવાસ કરે છે. છતાં આપણે અજ્ઞાનથી તેને ઓળખી શકતા નથી, જે તેની સોધમાં બહારના પ્રદેશોમાં બર્થ પ્રયાસ કરીએ છીએ. આત્મા બહિર્બુદ્ધિપ્રકૃતિથી કદી

પણ શોધી શકાતો નથી. તે સાતમાસ્વર્ગપર કે ગોલોક જેવાં પ્રગામકામાં કે અન્યપ્રદેશના ખુલામાં નથી. પણ આપણી પોતાની હૃદયરૂપ શુદ્ધિગુણમાં છે. જ્ઞાનયોગ ચક્ષુથી શાંતિથી શોધશે તો તે તમને જાણાશે. જીઓ શ્રુતિ.

પરંપિ જ્ઞાનિ ક્યવૃણસ્ત્વયંમૃત્સ્માત્પરાકૃપ્યતિ નાન્તરાત્મન્ ।

કશ્ચિદ્ધીરઃ પ્રત્યગાત્માનમૈકદાહતત્ત્વમિચ્છન્ ॥ (ક. ઉ.)

ધૃમ્બિરે ઇન્દ્રિઓને બહિર્મુખ રચી છે; એટલે મનુષ્ય, પદાર્થોને બહિર્ જોઈ શકે છે, પણ અંતરાત્માને જોઈ શકતો નથી. પણ જ્ઞાનયોગથી જેના અંતરચક્ષુ ખુલી ગયાં હોય તથા અમૃત સંપાદન કરવાની ઇચ્છા ધરાવતો હોય એવો કાષ્ઠક ધીરપુરુષ તે પ્રત્યાગાત્માને પોતાના અંતરમાં જોઈ શકે છે. એ પ્રત્યાગાત્માને ઝોળખવો તથા અનુભવવો એજ વેદાંતનો, શાંકરમતનો, તથા તમામ તત્ત્વજ્ઞાનનો પરમ આશય છે. અને તેના અપરોક્ષ જ્ઞાનથીજ આપણે અનિર્વર્ણનીય અમૃતસુખનો આનંદ, ઐશ્વર્ય, તથા સ્વાતંત્ર્ય મેળવી શકીએ તથા તે દ્વારાજ આપણે આપણો વ્યવહાર તથા પરમાર્થ યથાર્થ રીતે સફલ કરી શકીએ.

આધુનિક સમયમાં આપણે વેદ વેદાંતનો અભ્યાસ છોડી દીધો છે અને તેને બદલે મહામોહીની આસુરીસંપદનો તથા જડવાદનો આશ્રય લીધો છે, અને ભૌતિકપદાર્થોની તથા વિષયસુખની પ્રાપ્તિને માટે આપણે સતત પ્રયાસ કર્યા કરીએ છીએ. વૈદિક ભાવનાઓને છોડીને આપણે પૌરાણિક સ્થૂલ ભાવનાઓ તથા સંકુચિત સાંપ્રદાયિક ભાવનાઓને પકડી બેઠા છીએ અને પરિણામે આપણે અધોગતિએ પહોંચ્યા છીએ, અરે! આપણે આપણું આત્મિક સ્વાતંત્ર્યપણું પણ ગુમાવી બેઠા છીએ, અને તેથીજ આપણે પરાધીનઅવસ્થા ભોગવીએ છીએ. હિન્દુભાષાઓમાં પ્રચલિત લિન્ન લિન્ન મતમતાંતરો તથા અનેક નવીન જાતના તથા વિલક્ષણ સંપ્રદાયો તથા પંથોએ આપણને શૂંપલાબદ્ધ કરી દીધા છે તથા બાયલા બનાવી દીધા છે—નિર્બળ બનાવ્યા છે. અને પરિણામે આપણામાં પરસ્પર વિરોધ, વૈમનસ્ય, કુસંપ, અને કલેશ વધી ગયાં છે તે સર્વ આ દેશની કેવી અધોગતી બતાવે છે? આનું કારણ માત્ર એકજ છે કે આપણે આપણા ઋષિ-મુનિઓએ સંપાદન કરેલું સ્વયંજ્યોતિર્ભય ઉત્તમ વેદાંતતત્ત્વજ્ઞાન વિસારી દીધું છે. જો તમારે રાષ્ટ્રીય સંગઠન વધારવું હોય, દેશમાં સંપત્તિ વૃદ્ધિ કરવી હોય તથા સામાજિક ને આર્થિક ઉન્નતિ કરવી હોય, તો માત્ર એકજ ઉપાય છે કે વેદાંત-મતનો સત્વર સ્વીકાર કરો, તથા વેદાંતજ્ઞાનનો બહોળો ફેલાવો કરો, વસુધૈવ કુટુંબકંતી વિસ્તૃતભાવનાનો વિકાસ કરો, ‘આ મારું ને આ પારકું’ એવી ક્ષુદ્ર ભાવના ભુલી જાઓ. અશિક્ષિત વર્ગને ઉત્તમ કેળવણી આપો, તથા ગરીબ ને અનાથ ભાષાઓને આર્થિક મદદ કરો તથા તેઓ પ્રત્યે પ્રેમની અમીદાદિ વર-

સાવો. વેદાંતધર્મ એજ પરમ રસાયણ તથા ઔપધ છે જે સર્વ દુઃખોને નાશ કરવા સમર્થ છે. વેદાંતધર્મ માત્ર હિન્દુભાષાઓને ઉપયોગી છે એટલુંજ નહીં પણ તે દરેક મનુષ્યમાત્રને ઉપયોગી છે. વેદાંતધર્મ સાર્વભૌમધર્મ Universal Religion થઈ શકે એમ છે, અને તેમાં કોઈપણ જાતના વિરોધને અવકાશજ નથી, કારણ કે તે કાંઈ સંકુચિત સંપ્રદાય નથી, પણ અતિઔદાર્યચિત્તની ભાવનાવાળો ધર્મ છે. વેદાંતધર્મના બહોળા ફેલાવાથી હિંદુભાષાઓના તમામ સાંપ્રદાયિક તથા સામાજિક વિરોધો તેમજ હિંદુમુસ્લીમ ભાષાઓનો તથા બ્રાહ્મણ-અબ્રાહ્મણનો આધુનિક વિરોધ જે માત્ર અજ્ઞાનનેજ આભારી છે, તે હંમેશને માટે નાબૂદ થશે. આ તત્ત્વજ્ઞાનના નિબંધો વાંચીને જે કોઈના પણ હૃદયમાં એક શુદ્ધ પરબ્રહ્મની ભાવના સ્પુરશે, તથા વ્યષ્ટિસમષ્ટિનું ચૈતન્યાત્મક અદ્વૈતપણું તથા ઐક્ય સમજશે, તથા તદનુકૂળ ધાર્મિક વર્તન કરવામાં આવશે, તો ખરેખર હું મારા આ લેખોનો આશય પાર પડ્યો એમ માનીશ. પરમ કૃપાળુ જગદીશ્વર સર્વ ભાષાઓમાં પરબ્રહ્મના અદ્વૈતજ્ઞાનની તથા ઐક્યવૃત્તિની ભાવના પ્રદીપ કરે તથા તેઓને વ્યાવહારિક બનાવવાની સન્મતિ પ્રગટાવે इति शिवम्.

સંક્ષિપ્ત ચિહ્નોનો ખુલાસો તથા આધાર લેવામાં આવેલા ગ્રંથોની યાદી.

- (१) श्वेद संहिता (श. सं.) (श. वे.)
(२) यास्काचार्यकृत निरुक्ता (या. नि.)
(३) व्युत्पत्तिरस्य उपनिषद् (व्यु. उ.)
(४) छन्दोग्य उपनिषद् (छं. उ.)
(५) कठ उपनिषद् (क. उ.)
(६) मुण्डक उपनिषद् (मुं. उ.)
(७) तैत्तिरीय उपनिषद् (तै. उ.)
(८) श्वेताश्वतर उपनिषद् (श्वे. उ.)
(९) मांडूक्य उपनिषद् (मां. उ.)
(१०) धशावाख्य उपनिषद् (ध. उ.)
(११) अथर्ववेद उपनिषद् (अथर्व. उ.)
(१२) कौषीतकि उपनिषद् (कौ. उ.)
(१३) कुण्ड उपनिषद् (कु. उ.)
(१४) कुण्ड उपनिषद् (कु. उ.)
(१५) सर्वसार उपनिषद् (स. सा. उ.)
(१६) नृसिंह पर्वतापिनी उपनिषद् (नृ. पू. उ.)
(१७) गौडपाद कारिका (गौ. का.)
(१८) वेदांत सूत्र (वे. सू.)
(१९) अथर्वसूत्र (अथर्व. सू.)
(२०) नैमिनीय पर्वभाषा (नै. भा.)
(२१) पाणिनी सूत्र (पा. सू.)
(२२) व्यापस्तम्भ धर्मसूत्र (व्या. ध. सू.)
(२३) मनुस्मृति (म. स्मृ.)
(२४) याज्ञवल्क्य स्मृति (या. स्मृ.)
(२५) लघुवृत्तिगीता (ल. गी.)
(२६) महाभारत (म. भा.)
(२७) अथर्ववृत्ति पुराण (अथर्व. पुरा.)

- (૨૮) સ્કંદ પુરાણ (સ્કં. પુ.)
 (૨૯) શ્રીમદ્દશંકરાચાર્યકૃત વેદાંત શારીરકભાષ્ય.
 (૩૦) પંચદશી.
 (૩૧) વાક્યસુધા.
 (૩૨) સાધનપંચકસ્તોત્ર.
 (૩૩) ચર્પટપંજરિકાસ્તોત્ર.
 (૩૪) ષટ્પદી સ્તોત્ર.
 (૩૫) શ્રીમન્નયુરામશર્માકૃત શ્રીશંકરાચાર્યના અષ્ટાદશસ્તોત્રો
 (૩૬) શ્રી મહિમ્ન સ્તોત્ર.
 (૩૭) અણુભાષ્ય. (Bombay Sanskrit series)
 (૩૮) તત્ત્વાર્થ દીપનિબંધ.
 (૩૯) શ્રીઅનંતાચાર્યકૃત વડવાનલ-પ્રથમમજ્જવાલા.
 (૪૦) સ્વામિનીઅષ્ટક સ્તોત્ર.
 (૪૧) રાધાપ્રાર્થના ચતુઃશ્લોકી,
 (૪૨) કાશીનાથોપાધ્યાયપ્રણિત શ્રીધરીપ્રકાશવ્યાખ્યાસહિત ભાગવત
 વેદસ્તુતિ (નિ. સા. પ્રે.)
 (૪૩) રેવરન્ડ ઇ. ઓસબોર્ન માર્ટિનના ધી ગોડસ ઓફ ઇન્ડિયા નામના
 અંગ્રેજી પુસ્તકનું રા. બ. કમળાશંકરકૃત ગુજરાતી ભાષાંતર.
 (૪૪) Gough's philosophy of the Upanishads.
 (૫૫) Thibaut's translation of the Vedant Sutras
 (S. B. E. Series)
 (૪૬) Jacob's Vedant Sara.
 (૪૭) Paul Deussen's system of Vedant.
 (૪૮) The philosophy of the Upanishads by Paul
 Deussen.
 (૪૯) A constructive survey of Upanishadic Philo-
 sophy by R. D. Ranade.
 (૫૦) Indian Philosophy by, Professor Radhakrishna
 (2 Vols)
 (૫૧) La Vedant by Professor Ghate (PH. D).
 (૫૨) Professor Maxmuller's Six systems of Indian
 philosophy.

- (५३) Professor Maxmuller's Three lectures on the
Vedant philosophy.
- (५४) Professor Maxmuller's History of Ancient
Sanskrit Literature.
- (५५) Translations of the Upanishads by Prof. Max-
muller 2 Vols (S. B. E. Series)
- (५६) Advaita philosophy by Kokileshwar Shastri
M. A.
- (५७) Studies in Vedant by Rao Bahadur V. J.
Kirtikar.
- (५८) Thoughts from the Vedant, by R. K. Aiyar
M. A. B. L.
- (५९) The Vedant. Its doctrine of Divine personality
by K. S. Iyer M. A.
- (६०) The Vedant—Its ethical aspect by K. S. Iyar.
M. A.
- (६१) Dharma and Life by do do.
- (६२) The Riddle of the Ramayana by C. V. Vaidya.
M. A., LLB.
- (६३) Sir Ramkrishna Bhandarkar's Vaishnavism-
Shaivism.
- (६४) Bradley's Appearance and Reality.
- (६५) Elements of Metaphysics by A. E. Taylor.

તત્વજ્ઞાનના નિબંધો

(૧) સાર્વભૌમ ધર્મમાં વેદાન્તતું સ્થાન તથા તેતું વ્યાવહારિક ઉપયોગીપણું

હાલના પ્રગતિના સમયમાં મનુષ્યો પોતપોતાની બુદ્ધિ અનુસાર ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં પોતાનું જીવન વ્યતીત કરતા જોવામાં આવે છે. ત્યારે સહજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે તે કાર્યની પ્રવૃત્તિનો શો આશય છે તથા તેથી શા લાભ થાય છે ? દરેક મનુષ્યનો હેતુ પોતાનાં વ્યાવહારિક કાર્યોમાં સફળતા મેળવી ઉત્તમ સુખ મેળવવાનો હોય છે. પરંતુ તે સુખ પ્રાપ્ત કરવાને તેઓને અનેક જાતની ઉપાધી તથા સંકટો વેઠવાં પડે છે અને ઘણી વાર સંસારમાં આવી પડતાં અનેક પ્રકારનાં આધિભૌતિક, આધિદૈવિક તથા આધ્યાત્મિક દુઃખો સહન કરવાં પડે છે. તે દુઃખમાંથી છૂટવાને જ્યારે કાંઈ માર્ગ દેખાતો નથી, ત્યારે તેઓ અનેક જાતના તર્કવિતર્કો કરતા માલમ પડે છે અને પોતપોતાની બુદ્ધિ અનુસાર અનેક કારણો શોધે છે. સંસાર સુધારકોને એમ લાગે છે કે હિંદુ પ્રજામાં અનેક વર્ણો તથા પેટા વર્ગોના અસંખ્ય વિભાગો હોવાથી લોકો દુઃખ ભોગવે છે. કેટલાએકને એમ લાગે છે કે હિંદુઓમાં રાષ્ટ્રીય ઐક્ય નથી અને તેથી તેઓ દુઃખ ભોગવે છે. સાંપ્રદાયિક ધર્મનિયાયિકો તથા આચાર્યોને એમ લાગે છે કે હિંદુ લોકો સંપ્રદાયનું તથા શિષ્ટાચારનું પાલન કરતા નથી; તેથી તેઓને સંકટ વેઠવું પડે છે. ત્યારે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના હિમાયતીઓને એમ લાગે છે કે હિંદુસ્તાનમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર તથા કળાકૌશલ્યના જ્ઞાનનો અભાવ છે અને તેથી લોકોમાં આર્થિક ઉન્નતિ નથી. અને પરિણામે તેઓને દુઃખ ભોગવવું પડે છે. આ પ્રમાણે જુદા જુદા માણસો વ્યાવહારિક કુશળતા તથા સુખ પ્રાપ્ત કરવાના જુદા જુદા ઉપાયો બતાવે છે. ત્યારે કોઈને સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થાય છે કે એવો કાંઈ સાદો અને સરળ ઉપાય છે કે જેથી કરીને સંસારમાં નડતી દરેક મુશ્કેલીનું આપોઆપ નિવારણ થઈ જાય તથા સ્થાયી શાન્તિ અને સુખ મળે ?

આ પ્રશ્નનો જવાબ જુદા જુદા ધર્મવાળાઓ જુદી જુદી રીતે આપે છે. પરંતુ તેઓને સીધો માર્ગ જણાતો નથી, અને તેઓના ઉપાય એકદેશીય હોવાથી વસ્તુ-

સંકલના સુગમ થઈ શકતી નથી. આ પ્રશ્ન આજથી હજારો વર્ષપર ધણા જ પ્રાચીન કાળમાં કે જે વખતે પાશ્ચાત્ય પ્રજામાં કેળવણી, તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, કળા કૌશલ્ય વિગેરેનો અભાવ હતો તેવા સમયમાં ભારતવર્ષના બહુશ્રુત ઋષિ મુનિઓને ઉદ્ભવ્યો હતો અને તેઓએ તેનો ધણો જ સાદો અને સરળ ઉપાય વેદ અને ઉપનિષદના વાગ્ધેનુ દુગ્ધામૃતના સિંચનથી દર્શાવી વેદાંતના ઉત્તમ જ્ઞાનદ્વારા હિંદુસ્તાનના જ લોકો પ્રત્યે નહિ પરંતુ સમસ્ત દુનીઆના લોકો પ્રત્યે હંમેશનો ઉપકાર કર્યો છે. એ સૂક્ષ્મ તથા સર્વોપયોગી જવાબનો માત્ર એ નાના શબ્દોમાં સમાવેશ થાય છે. તે શબ્દો આત્મા અને બ્રહ્મ છે; જેનું શ્રુતિમાં પુનઃ પુનઃ કથન કરવામાં આવ્યું છે. બ્રહ્મજ્ઞાનથી શું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તે નીચેની શ્રુતિ ધણી સરળ રીતે જણાવે છે. તે શ્રુતિ આ પ્રમાણે છે. તત્તિ શોકમાત્મવિત્ આત્માને જાણવાવાળો શોકને તરી જાય છે (છાં. ઉ.) બ્રહ્મવિદાપ્રોતિ ફમ્ બ્રહ્મને જાણવાવાળો પરની એટલે મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરે છે (તૈ. ઉ.) અત્રે જાણવું જરૂરનું છે કે આત્મા અને બ્રહ્મનો પરમેશ્વર એવો અર્થ થાય છે. અને જીવાત્મા કે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહાદેવ વિગેરે આત્માથી વ્યતિરિક્ત કોઈ બીજા દેવતા એવો અર્થ થતો નથી.

આ એ ટુંકા શબ્દોમાં આખા વેદાન્તના તાત્પર્યનો સમાવેશ થઈ જાય છે. એ શબ્દો ટુંકા છે પણ તેમાં ધણો મહત્વનો તથા સૂક્ષ્મ આશય રહેલો છે. વેદાંતમાં આ એ પદાર્થોને માટે જ અનેક રીતે વિધિ વાક્યથી તેમ જ આનંદ-દાયક તથા રસિક દૃષ્ટિોથી ઉત્તમ જ્ઞાનદાયક વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. આત્માના સંબંધમાં બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં કથન કરવામાં આવ્યું છે કે આત્મા વા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ અરે આત્માનું જ દર્શન શ્રવણ મનન તથા નિદિધ્યાસ કરવું જોઈએ. (બૃ. ઉ.) એ જ આત્માના સંબંધમાં પાછું તે જ ઉપનિષદમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે આત્માના દર્શન, શ્રવણ, તથા વિજ્ઞાનથી જગતની સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે. આત્મા પદાર્થ સ્પર્શમણિકાન્ત જેવો છે, જેના સ્પર્શમાત્રથી જેમ લોખંડ સુવર્ણ થઈ જાય છે તેમ જીવાત્મામાં સત્યજ્ઞ દર્શનથી આત્માનો ચૈતન્યમય જ્યોતિ પ્રકાશ પ્રકટ થાય છે અને તે જીવાત્મા સર્વમય આત્મારૂપે થઈ પોતે જ પરમાત્મારૂપે પોતાના આત્માને સર્વત્ર જોવા લાગ્ય-શાળી થાય છે. આ પ્રમાણે આત્મદર્શનના પ્રકાશથી તે દરેક કાર્ય સહેલાઈથી તથા સરળતાથી કરવા શક્તિમાન થાય છે. વેદાંતમાં આત્મા શબ્દ બહુ જ બહોળા અર્થમાં વાપરવામાં આવ્યો છે. આત્મા શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જ્ઞ (વ્યાપવું) એ ધાતુ ઉપરથી થયેલી છે. જે સર્વત્ર વ્યાપી રહેલો છે તે આત્મા. છાદોગ્ધ ઉપનિષદના ભૂમા વિદ્યાના પ્રકરણમાં નારદઋષિ તથા સનત્ કુમારના સંવાદદ્વારા જ્ઞાનજ્ઞાનની પ્રતીતિ કરવામાં આવી છે. અને તે શ્રુતિમાં આત્માનું સૂક્ષ્મ તરીકે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તથા ભૂમાનું નામ જ સુખ એમ જણાવવામાં આવ્યું છે.

યો વૈ ભૂમા તત્સુખં નાલ્પે સુખમસ્તિ મૂમૈવ સુખમ્ ભૂમા એટલે બહુલતા તે જ સુખ છે, અલ્પમાં સુખ નથી ભૂમા સુખી જ સુખ છે. (છાં. ઉ.) એ ભૂમા વિષે તે જ ઉપનિષદમાં વધારે વિસ્તારથી નીચે મુજબ સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે; યત્ર નાન્યત્પશ્યતિ નાન્યચ્છૃણોતિ નાન્યદ્વિજાનાતિ સ મૂમાડય યત્રાન્યત્પશ્યત્યન્યચ્છૃણોત્યન્યદ્વિજાનાતિ તદલ્પં યો વૈ મૂમા તદમૃતમથ યદલ્પં તન્મત્તૈ (છાં. ઉ.) જ્યાં આત્માથી વ્યતિરિક્ત, અન્યનું દર્શન, શ્રવણ તથા વિજ્ઞાન જણાતું નથી તેને ભૂમા અથવા બહુલતા કહેવામાં આવે છે, પણ જ્યાં અન્યનું દર્શન, શ્રવણ, તથા વિજ્ઞાન થાય છે તેને અલ્પ કહેવામાં આવે છે. જે ભૂમા છે તે અમૃત છે અને જે અલ્પ છે તે નાશવંત છે. વેદાન્ત દર્શનનો જાણીતો સિદ્ધાંત છે કે આત્માથી બિન્ન કુનીયામાં કોઈ પણ પદાર્થ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી અને તેવા જ અર્થમાં જગદ્ગુરુ શ્રીમચ્છંકરાચાર્યજીએ જણાવ્યું છે કે બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિચ્ચાં બ્રહ્મ સત્ય છે ને જગત મિથ્યા છે, અસત્ય છે. આ મતને પાશ્ચાત્ય દેશના વિખ્યાત તત્ત્વવેત્તાઓ જેવા કે પ્લેટો, કેટ, શોપનહોઅર, તથા બર્કલી એઓએ પણ અનુમોદન આપ્યું છે.

જે બ્રહ્મનું ભૂમા તથા અમૃતરૂપે ઉપનિષદમાં કથન કરવામાં આવ્યું છે તેનું શું લક્ષણ છે તે અત્રે જણાવવું જરૂરનું છે. બ્રહ્મને વેદમાં, ધર્મિહાસમાં, પુરાણમાં વિગેરે અનેક સ્થળે જુદે જુદે નામે સંબોધવામાં આવે છે. વેદના પ્રાચીન કાળમાં તે જ બ્રહ્મનું ઈન્દ્ર, અગ્નિ, મિત્રાવરુણ, સૂર્ય વિગેરે અનેક નામોથી ધ્યાન કરવામાં આવતું હતું; જુઓ શ્રુતિ એકં સદ્વિપ્રાઃ બહુવા વદંત્વચ્ચિં યમંમાતરિ શ્વાન માહુઃ (૩. વે) પરંતુ તેવા પ્રાચીન સમયમાં પણ તે દરેક દેવોથી પર એક સર્વોપરી તત્ત્વ માનવામાં આવતું હતું. અને તે એક જ ચૈતન્ય; સૂર્ય, ચન્દ્ર, પૃથ્વી, મનુષ્ય, દેવ વિગેરેને પોતાના પ્રકાશથી ચેતનમય કરેતું હતું એમ તે વખતના ભારતવર્ષના ઋષિ મુનિઓ માનતા હતા. વેદ પછીના સમયમાં તે જ ચૈતન્યની બ્રહ્મ તરીકે, કૃષ્ણ તરીકે, તથા પુરુષોત્તમ તરીકે સ્તુતિ કરવામાં આવી છે આ ઉપરથી આપણને સમજાશે કે પ્રાચીનકાળથી હિંદુઓ એક જ પરમેશ્વરને માનતા આવ્યા છે અને તેનું જ નામ ઉપનિષદમાં બ્રહ્મ તથા આત્મા એમ આપવામાં આવ્યું છે.

હવે બ્રહ્મ શબ્દનો શો અર્થ થાય છે તેનો આપણે વિચાર કરીએ. ઉપનિષદમાં બ્રહ્મનું લક્ષણ નીચે મુજબ આપવામાં આવ્યું છે. સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ સત્ય, જ્ઞાન, તથા અનન્ત એ બ્રહ્મ છે (તે. ઉ) સત્યં જ્ઞાનમનન્ત માનન્દં બ્રહ્મ સત્ય, જ્ઞાન, અનન્ત તથા આનંદ એ બ્રહ્મ છે. (સ. સા. ઉ) એટલે બ્રહ્મનો અર્થ સચ્ચિદાનંદ એમ કરવામાં આવ્યો છે. શ્રીવાક્યસુધા ગ્રંથમાં બ્રહ્મનું લક્ષણ નીચે મુજબ આપવામાં આવ્યું છે.

અસ્તિ માતિ પ્રિયં રૂપં નામ ચેત્યંશપંચકં ।

આર્થં ત્રયં બ્રહ્મરૂપં જગદ્ભૂતં તતો દ્વયમ્ ॥

અસ્તિત્વ, જ્ઞાન, આનંદ, રૂપ, તથા નામ એમ પાંચ અંશ છે. તેમાંના પહેલા ત્રણ અંશ બ્રહ્મરૂપ છે તથા છેવટનાં બે અંશ જગદ્ભૂતરૂપ છે. એટલે બ્રહ્મનું સચ્ચિદાનંદરૂપ સદૃશ, ચિદૃશ તથા આનંદાંશ એમ ત્રણ અંશથી એક જ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, નામ રૂપ, તથા ક્રિયાથી મનુષ્ય માત્રનો જગતનો તમામ વ્યવહાર થાય છે પણ નામ રૂપાત્મક જગતનું અધિષ્ઠાન માત્ર સચ્ચિદાનંદ-રૂપ પરમાત્મા પોતે જ છે અને પરમાત્માથી વ્યતિરિક્ત જગત કદિ પણ ટકી શકે નહિ. છતાં પણ વ્યવહારમાં જગતને બ્રહ્મથી ભિન્ન ગણવામાં આવે છે. પણ તેવું નામરૂપાત્મક જગત મિથ્યા છે, એમ શ્રુતિ આપણને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવે છે, છદોઽય ઉપનિષદ્માં આ સિદ્ધાંત ધણી સ્પષ્ટ રીતે જણાવવામાં આવ્યો છે. તે શ્રુતિ જણાવે છે કે સદેવ સૌમ્યેદમગ્રે આસીદેકમેવાદ્વિતીયમ્ (છાં. ૭) હે સૌમ્ય! આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પૂર્વે કેવળ એક સદ્માત્ર તત્ત્વ હતું અને બીજું કંઈ જ ન હતું.

આ ઉપરથી આપણને સ્પષ્ટ સમજાય છે કે સચ્ચિદાનંદ રૂપ પરમ તત્ત્વ સિવાય જગતમાં કંઈ પણ અન્ય વસ્તુ સત્ય નથી. છતાં પણ સંસારી મનુષ્યો નામરૂપાત્મક વ્યાવહારિક વસ્તુઓને વ્યવહારને ખાતર આત્માથી ભિન્ન માને છે, અને તેટલા માટે તેને સત્ય માનીને ચાલવું પડે છે. એમ કરતાં સહજ આસક્ત થઈ જવાય છે, અને પોતાનો વ્યવહાર ચલાવે છે. સચ્ચિદાનંદ ભૂમા-રૂપ આત્મા એ પોતે છે તેનું જ્ઞાન, એ પ્રકારની આસક્તિને લીધે, અવિદ્યાથી વિસરી જવામાં આવે છે. અને સંસારી જીવાત્માઓ પોતાના કર્મોના ફળની પ્રબળ વાસનાથી એમ માને છે કે આત્માથી વ્યતિરિક્ત બાહ્યિક વસ્તુઓ જેવી કે શરીર, નામ, સૌન્દર્ય, સંપત્તિ વિગેરે કે જે નાશવંત છે, તે જ સત્ય છે, અને તે જ આત્મા છે એમ માની પોતાનો વ્યવહાર કેવળ અવિદ્યાને લીધે સ્વાર્થબુદ્ધિથી ચલાવે છે અને પરિણામે સંસારમાં અનેક કલહ, કંકાસ તથા કુસંપ જેવામાં આવે છે. એવા સ્વાર્થી જીવાત્માઓ સંસારની વ્યામોહ-જાળમાં ફસાય છે અને તેથી તેઓને સંસારમાં અનેક સંકટો સહન કરવાં પડે છે અને આ સંસારચક્રમાં પુનઃ પુનઃ જન્મમરણના ફેરા ફરવા પડે છે અને અનેક સંકટો ભોગવવાં પડે છે. સત્ય જ્ઞાન થયા વિના તેઓનો છૂટકારો કદિપણ થતો નથી તથા સ્થાયી શાન્તિ તથા સુખ મળી શકતાં નથી. કુદરતી નિયમ છે કે મનુષ્યને દરેક બાહ્ય વસ્તુ કરતાં પોતાનો આત્મા ધણો પ્રિય હોય છે અને તેના સુખને માટે મનુષ્યો દરેક કિંમતી વસ્તુઓનો પણ ભોગ આપે છે. આ બાબતમાં મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્ક્યે પોતાની સ્ત્રી મૈત્રેયીને બ્રહ્મોપદેશ આપીને કહ્યું છે કે ન વા અરે પત્યુઃ કામાય પતિઃ પ્રિયો

भवति आत्मनस्तु कामाय वतिः प्रियो भवतिः अरे! पति पतिना प्रेम्ने ખાતર પત્નીને પ્રિય નથી લાગતો પણ આત્માના પ્રેમથી પતિ પ્રિય લાગે છે. તે જ પ્રમાણે દરેક વસ્તુ તે વસ્તુ પ્રત્યેના પ્રેમથી પ્રિય નથી લાગતી. પરંતુ મનુષ્ય માત્રને આત્મા પ્રત્યે એટલી બધી પ્રીતિ હોય છે કે તેને લીધે જ તે વસ્તુઓ તેને પ્રિય લાગે છે. વેદાંતનો એવો સિદ્ધાંત છે કે જ્યાં જ્યાં આપણે બહિર કે અંતર નજર કરીએ, ત્યાં ત્યાં તાત્વિક દૃષ્ટિથી સચ્ચિદાનંદરૂપે ચૈતન્યાત્મક આત્માની જ પ્રતીતિ થાય છે. એટલે બહારની જેટલી જેટલી વસ્તુઓ આપણે જોઈએ છીએ તે પ્રત્યેનો આપણો આનંદ માત્ર આપણા અંતરમાં પ્રકાશતા આત્મા રૂપી ચૈતન્યના પડતા પ્રતિબિંબથી જ થાય છે, તથા આપણા અંતરાત્માના તથા બહિર વસ્તુના આત્માના તાદાત્મ્યથી જ તે વસ્તુની આપણને પ્રતીતિ થાય છે. એટલે તે વસ્તુ આપણાથી ભિન્ન અને આપણે તે વસ્તુથી ભિન્ન એમ નથી થતું. વસ્તુ પદાર્થ જ્ઞાનથી પણ વેદાંતનો અદ્વૈત સિદ્ધાંત જ સાબીત થાય છે.

પાશ્ચાત્ય પ્રખ્યાત જર્મન તત્ત્વવેત્તા હેગલનો પણ આવો જ મત છે. આ સિદ્ધાંતનો વિસ્તાર કરવામાં હિન્દુ ધર્મની પરાકાષ્ટા તથા નિઃસીમતા છે. આ સિદ્ધાંતના જેવો જ કાંઇક જરથોસ્તી ધર્મવાળાઓનો પણ મત હોય એમ લાગે છે: કારણ કે તેઓ પણ ચૈતન્યને પ્રધાન માને છે અને તેમ જ અહુર-મઝદને વર્ણવે છે. ઇજીપ્શીઅન ધર્મમાં પણ કાંઇક આવી જ માન્યતા હતી. હવે ક્રીશ્ચિયન ધર્મ તરફ નજર કરીએ તો આપણને માલમ પડશે કે બાઇબલમાં ઉંચામાં ઉંચી નૈતિક દૃષ્ટિથી જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે કે 'Love your neighbour as yourselves' "તમારા પાડોશી પ્રત્યે તમારા આત્મા જેવો જ પ્રેમ રાખો." પણ આપણે જો એઓને સવાલ પૂછીએ કે આ પ્રમાણે શા માટે વર્તવું તો તેનો જવાબ આપણને બાઇબલમાંથી મળી શકતો નથી. બ્યવહારમાં આપણે જોઈએ છીએ કે સ્વાર્થની ખાતર લાઇ લાઇને બાપ દીકરાને તથા ધણી ધણીયાણીને, અનેક રીતે સંતાપે છે તથા દુઃખ દે છે. તો પછી પાડોશી પાડોશી વચ્ચે આપણે કેવા વર્તનની આશ્ના રાખી શકીએ? ઉપલા સૂક્ષ્મ પ્રશ્નનો સંતોષકારક જવાબ આપણને હિંદોબ્ય ઉપનિષદના તત્ત્વમસિ 'તે તું છે' એવા માત્ર ત્રણ શબ્દના ટુંકા વાક્યમાંથી મળી આવે છે. એ શ્રુતિ આપણને ઉત્તમમાં ઉત્તમ નીતીનું જ્ઞાન આપે છે કે તમારે તમારા પાડોશી પ્રત્યે તમારો પોતાનો આત્મા સમજી પ્રેમથી વર્તન રાખવું જોઈએ. કારણ કે તમારો પાડોશી એ તમારો પોતાનો આત્મા છે. અને તમારાથી વ્યતિરિક્ત કોઈ ભિન્ન વ્યક્તિ નથી. માત્ર અવિચાર અથવા અજ્ઞાનથી તમે એમ માનો છો કે તમારો પાડોશી તમારાથી જુદો છે તથા તમે તમારા પાડોશીથી જુદા છો. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં પણ આ જ રહસ્ય સમજાવ્યું છે કે सर्व भूतस्य मात्मानं

સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ । ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ જેનો આત્મા આ પ્રમાણે યોગયુક્ત થશે તેની દૃષ્ટિ સર્વત્ર સમ થઇને તેને સર્વ પ્રાણી માત્રમાં પોતે છે એવું દેખાવા માંડે છે. આ પ્રમાણે શાસ્ત્રીય રીતથી વિરુદ્ધ ન વર્તન કર તથા સમજનાર માણસ કાંઈ પણ દહાડે પોતાને હાથે પારકાને ઇજા કરી પારકાના રૂપમાં પ્રતીત થતા પોતાના આત્માને હાનિ ન કરે.

દુનીયામાં એવો બીજો કયો ધર્મ છે કે જે આત્મા સર્વમય છે એમ સમજવી માણસ માણસમાં, પ્રજામાં, દેશમાં, ન્યાતમાં, સમાજમાં વિગેરે સર્વમાં સ્થાયી ઐક્ય કરી પ્રેમની વૃદ્ધિ કરે ? આવા ઉત્તમ અમૃતમય બોધનો જે જગતમાં બહોળો ફેલાવો થાય તો ખરેખર સંસારમાં ચાલતા અનેક કલહો ને કંકાસો હંમેશને માટે નાશુદ્ધ થઈ જાય અને સ્વાર્થવૃત્તિરૂપે આસુરી સંપદ કે જે દરેક કલહનું મૂળ હોય છે તેનો હંમેશને માટે નાશ થઈ જાય અને મનુષ્યોમાં સમાજમાં તથા દેશમાં શક્તિ, આબાદી, તથા સુખનો સર્વત્ર ફેલાવો થાય તથા હિન્દુસ્તાનમાં ચાલતા ધાર્મિક, તથા રાજકીય અનેક ટંટાઓનો પણ હંમેશને માટે અંત આવી જાય. વેદાંત સિદ્ધાંતના જ્ઞાનથી અનેક દુઃખી માણસોને દિલાસા મળે છે, તેની પુષ્ટીમાં હું માત્ર જર્મન તત્ત્વવેત્તા શોપનહોઅરના શબ્દો અત્રે ટાંકીશ, “In the whole world there is no study so beneficial and so elevating as that of the Upanishad as. It has been the solace of my life and it will be the solace of my death.” “આખી દુનીયામાં ઉપનિષદ જેવો લાલકારક તથા ઉત્કર્ષકારક બીજો કાંઈ પણ અભ્યાસ નથી. ઉપનિષદનો અભ્યાસ મારી જીંદગીને દિલાસા રૂપ થાય છે અને મારા મરણનો પણ તે દિલાસો રહેશે.”

ઉપલા શબ્દોને પ્રો. મેકરચ્યુલર કે જેને વેદાંતશાસ્ત્રનો અત્યંત પ્રેમ હતો, તેઓ સંપૂર્ણ રીતે પોતાના અનુભવપૂર્વક અનુભોદન આપે છે. વેદાંતના ઉપલા સિદ્ધાંતો જાણ્યા પછી કયો મનુષ્ય એમ કહેવાની હિંમત કરશે કે વેદાંત નીતિ શાસ્ત્રોથી અલગ છે, અને માણસોને અવ્યવહારી બનાવી માત્ર કલ્પના કરવાનું જ શીખવે છે ? વેદાંતનું જ્ઞાન વ્યવહારમાં અત્યંત ઉપયોગી છે તથા મનુષ્યોને ઉત્તમમાં ઉત્તમ નીતિ શીખવે છે. દુનીયામાં ચાલતા દરેક ધર્મમાં વેદાંત સાર્વભૌમ સ્થાન લઈ શકે એમ છે અને તેના જ્ઞાનનો સર્વત્ર બહોળો ફેલાવો થવાની જરૂર છે.

(૨) અધ્યાસવાદ તથા શુદ્ધાદ્વૈતવાદની સમીક્ષા.

જગદ્ગુરુ શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યે બ્રહ્મસૂત્ર પર શારીરિક લાબ્યની શરુઆતમાં અધ્યાસવાદની ભૂમિકા લખી છે; અને તેમાં આચાર્યશ્રીએ એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે કે, મનુષ્ય, દેવ, પશુ વિગેરે તમામ પ્રાણીમાત્રનો વ્યવહાર અધ્યાસ

તથા અવિદ્યાથી થતો જોવામાં આવે છે. કાંઈ પણ વસ્તુમાં તે વસ્તુથી અતિ-રિક્ત અથવા ભિન્ન વસ્તુનું અથવા તેના ધર્મોનું આરોપણ કરવું તેને અભ્યાસ કહેવામાં આવે છે, જેમ દોરડીમાં સર્પની પ્રતીતિ થવી. જગતના તમામ વ્યવહાર બેદભાવથી ઉદ્ભવે છે અને એવી બેદભાવના થયા વગર કાંઈ પણ વ્યવહાર કાર્ય થઈ શકતું નથી. કાંઈ પણ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે જ્ઞાનને જાણવામાં જાતા, જાણવાની જેમ વસ્તુ અને જાણવાની ક્રિયા એમ ત્રણ ભિન્ન ભિન્ન ભાવનાઓ ઉભી થવા પામે છે. વ્યવહારમાં આપણે એમ કહીએ છીએ કે મેં અમુક પદાર્થ જાણ્યો. એમ કહેવાવાળી જાણનાર વ્યક્તિ જુદી અને જાણવાની વસ્તુ જુદી પ્રતીત થતી હોય એમ લાગે છે. હવે તે વસ્તુનું ખરું તથા તાત્ત્વિક સ્વરૂપ શું છે તે જાણવાને માટે આપણને અધ્યાત્મિક જ્ઞાનની જરૂર પડે છે. અને તે વસ્તુનું યથાર્થ જ્ઞાન આપણને વેદાન્તશાસ્ત્રથી જ થાય છે.

જગતમાંના નામ રૂપાત્મક જે જે પદાર્થો આપણને પ્રતીત થાય છે તે શું તેનું યથાર્થ તથા તાત્ત્વિક સ્વરૂપ બતાવે છે ? જે વસ્તુ ત્રિકાળ અબ્યાધિત તથા દેશકાળ તથા વસ્તુ પરીચ્છિન્નતા રહિતવાળી હોય તે જ વસ્તુને તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી સત્ય કહી શકાય; કારણ કે વેદાન્ત મતમાં એવું અવિનાશી અને અબ્યાધિત એક જ સત્ય છે કે જે સર્વવ્યાપી તથા અખંડિત રૂપે રહેલું છે અને તેને બ્રહ્મ તથા આત્મા એમ કહેવામાં આવે છે. જગતની દરેક વસ્તુ કે જેને નામ રૂપ આપવામાં આવે છે તે માત્ર જગતનો વ્યવહાર ચલાવવા પુરતી સાચી હોય છે પણ તે કાંઈ જિપર જણાવ્યા પ્રમાણે તે રૂપે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી સત્ય નથી; કારણ કે બ્રહ્મ સિવાયની દરેક વસ્તુ વિકારી, વિનાશી અને પરિણામી હોય છે; છતાં પણ જન્મથી જ મનુષ્યનો એવો સ્વભાવ હોય છે કે તે પોતાનાથી ભિન્ન અનાત્મા વસ્તુને પોતાની ગણી સત્ય હોય એમ માની પોતાનો વ્યવહાર કરે છે. તમામ પ્રાણિઓનું તથા તેનાથી ભિન્ન પ્રતીત થતા જડનું અધિજ્ઞાન અખંડ, અભિન્ન, રસાત્મક બ્રહ્મ જ છે; પરંતુ વ્યવહારમાં, પછી તે લૌકિક કે વૈદિક હોય, તેમાં બેદભાવના તથા વિકારાત્મક ભાવના જોવામાં આવે છે. અને તેથી જ જગતનો વ્યવહાર ચાલી રહ્યો છે. વ્યાસ સૂત્રમાં પણ જણાવવામાં આવ્યું છે કે યાવદ્ વિકારં તુ વિભાગો લોકઋત્વ. જેટલા વિકારો છે તેટલામાં બેદભાવ જોવામાં આવે છે અને લોક વ્યવહાર એ પ્રમાણે છે. આવી વિકૃતિ તથા બેદભાવના મૂળ પ્રકૃતિમાંથી થવા પામે છે અને તેથી જ તે કારણને વ્યવહારની ખીજ શક્તિ તરીકે આલેખવામાં આવે છે અને તેના કાર્યને જ અભ્યાસ, અવિદ્યા તથા ભ્રાન્તિ એવાં નામો આપવામાં આવે છે.

આ અભ્યાસ, અવિદ્યા તથા ભ્રાન્તિ જીવ માત્રમાં અનાદિ કાળથી છે. પ્રકૃતિમાં વિકારનું ખીજ હોવાથી વસ્તુઓના વિભાગ થઈ શકે છે તથા જીવ અને જડનો

વ્યાવહારિકભેદભાવ પણ થઇ શકે છે; પરંતુ આ નૈસર્ગિક વ્યવહાર કાંઇ તાત્ત્વિકદૃષ્ટિથી સાચો ઠરતો નથી અને તે વ્યવહારનું મૂળ કારણ જે અવિદ્યા તથા અધ્યાસ છે તેની શાસ્ત્રદ્વારા નિવૃત્તિ કરવાથી જ પરમાત્માનું સત્ જ્ઞાન તથા મોક્ષરૂપે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ભૌતિક શાસ્ત્રના વિદ્વાનો પણ કબૂલ કરે છે કે આપણે વસ્તુનું સાચું સ્વરૂપ જોઈ શકતા નથી. આપણે જે સ્વરૂપ જોઈએ છીએ તે માત્ર ઈન્દ્રિયોના વિષયનું જ જ્ઞાન કરાવે છે અને પ્રતીત થતી વસ્તુઓ વિનાશી તથા નશ્વર હોવાથી તેને સાચી કહી શકાય નહિ. ગ્રીસનો મહાન તત્ત્વવેત્તા પ્લેટો એમ કહે છે કે જગતમાં પ્રતીત થતી વસ્તુઓ સત્ય સ્વરૂપની માત્ર છાયાઓ જ છે. બીજો કેન્ટ નામનો જર્મનીનો મહાન ફિલસૂફ તથા તત્ત્વવેત્તા એમ જણાવે છે કે વ્યવહારમાં નજરે પડતી વસ્તુઓ તે આભાસ માત્ર છે, પણ તે કાંઇ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી સત્ય નથી.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે નામરૂપાત્મક દૃશ્ય વસ્તુઓ આપણાથી જુદી પ્રતીત થાય છે તેનું કારણ જીવની અનાદિ અવિદ્યા તથા અધ્યાસ છે અને તેથી જ જીવને રાગ, દ્વેષ, સુખ, દુઃખ વિગેરે થાય છે અને તે અજ્ઞાન તથા અવિદ્યાની નિવૃત્તિ બ્રહ્માત્મૈક્ય જ્ઞાનથી જ થાય છે અને તે દ્વારા મોક્ષ સાધી શકાય છે. એટલે અભેદ સાક્ષાત્કારના સ્વાનુભવપૂર્વક અખંડાનંદ રસનો અનિર્વર્ણનીય અનુભવ થાય છે. જીવતે દેહે પણ મનુષ્યો જીવનમુક્ત દશા ભોગવી શકે છે. તેના સમર્થનમાં જુઓ શ્રુતિ અથ મત્યોડ મૃતો ભવતિ અત્ર બ્રહ્મ સમસ્તુત્ત્વમ્ ઇતિ (બૃ. ઉ) શાંકરમતના અધ્યાસવાદમાં અવિદ્યાને બ્રહ્મની શક્તિ યા ધર્મ ગણવામાં આવતી નથી અને તેથી જ જગદ્ગુરુ શ્રી શંકરાચાર્યનો મત વાસ્તવિક રીતે ખરેખરા અને યથાર્થ શુદ્ધ બ્રહ્મવાદનું પ્રતિપાદન કરે છે.

હવે આપણે શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય પ્રતિપાદિત શુદ્ધાદ્વૈત નામે ચાલતા મતનો વિચાર કરીએ. આ મતવાળાઓ શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય પ્રતિપાદન કરેલા અધ્યાસવાદને સ્વીકારતા નથી અને તેઓ શુદ્ધ બ્રહ્મને માયા ઉપાધી વગર જગતના ઉપાદાન તથા નિમિત્ત કારણ તરીકે માને છે. તેઓ જગતને અવિકૃત બ્રહ્મના પરિણામ તરીકે સત્ય માને છે. શુદ્ધાદ્વૈત મતવાળાઓ શ્રીશંકરાચાર્યે બતાવેલા વ્યાવહારિક તથા પારમાર્થિક ભેદને પણ સ્વીકારતા નથી અને નામરૂપાત્મક જગતના તમામ પદાર્થો સત્ય છે એમ માને છે શ્રીશંકરાચાર્યના મતથી પોતાનું બુદ્ધાપહું બતાવવા માટે પોતાના મતનું શુદ્ધાદ્વૈત એમ નામ આપ્યું છે અને તેનો મુખ્ય આશય એમ બતાવવામાં છે કે જગતનું અભિજ્ઞ ઉપાદાન તથા નિમિત્ત કારણ શુદ્ધ બ્રહ્મ જ છે અને તેમાં માયાનું કારણ માનવામાં આવતું નથી. આથી જ તેઓ શ્રીશંકરાનુયાયિક મતવાળાઓને માયાવાદી કહે છે અને પોતાના મતનું શુદ્ધ બ્રહ્મવાદ એવું નામ રાખ્યું છે. હવે આપણે નિરીક્ષણ કરીશું તો

આપણને જણાશે કે શુદ્ધાદૈત મતમાં પણ અધ્યાસવાદનો અમુક રીતે સ્પષ્ટ સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. તેઓ એમ માને છે કે અહંતા મમતાત્મક સંસારનું કારણ અવિદ્યા છે કે જે અસત્ય છે પણ તેઓ સંસારનો ને જગતનો ભેદ માને છે. સંસારને તેઓ અસત્ય માને છે કારણ કે તેનું મૂળ અવિદ્યા છે, પણ નામ રૂપાત્મક જગતને તેઓ સત્ય માને છે. હવે આ શુદ્ધાદૈતનો દાવો ધરાવનારનાં મતમાં પણ માયા, અવિદ્યા, તથા અધ્યાસને માનવામાં આવે છે, પણ તે કેવી રીતે તેનું આપણે નિરીક્ષણ કરીએ. આ મતવાળાઓ માયાને બ્રહ્મની શક્તિ તથા પ્રપંચ જગતના કારણરૂપે માને છે અને અવિદ્યાને પણ બ્રહ્મની શક્તિ તરીકે માનવામાં આવે છે અને તેને લીધે જ જીવનો સંસાર થયો એમ કહેવામાં આવે છે એમ તેઓ માને છે અને તેનું કારણ અહંતા મમતાત્મક અવિદ્યા તથા અધ્યાસ છે કે જેને તેઓ અસત્ય માને છે. આ ઉપરથી કોઈને સહ જ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે નિત્ય, શુદ્ધ બુદ્ધ, મુક્ત સ્વરૂપવાળા પર-બ્રહ્મમાં અવિદ્યા ક્યાંથી આવી ને જે અવિદ્યા પરબ્રહ્મની શક્તિ હોય તો પછી પરબ્રહ્મને શુદ્ધ તથા નિર્વિકારી કેમ કહી શકાય? અવિદ્યા બ્રહ્મની શક્તિ હોવાથી તેના વિકારો તથા દોષો બ્રહ્મને લાગુ પડશે. વળી અવિદ્યાને બ્રહ્મની શક્તિ માનવાથી આપણે એમ પણ માનવું પડશે કે જીવ કે જેને તે લોકો બ્રહ્મના અંશ તરીકે માને છે, તેના રાગદ્વેષ, પાપવિકાર તથા દોષોનું કારણ પણ પર-બ્રહ્મ છે અને જીવના પાપાચરણની જવાબદારી પણ બ્રહ્મની હરે છે અને તેને માટે જીવ જવાબદાર નથી. આ મતમાં એમ માનવામાં આવે છે કે જીવ જે કાંઈ ક્રિયા કરે છે, પછી તે સારી કે નરસી, તે બધી પ્રભુ પોતે જ કરે છે, અને તે સર્વ પ્રભુની લીલા છે. તેઓ પરબ્રહ્મને કર્તા તથા ભોક્તા માને છે. અગર જે આનાથી ઉલટું શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવ્યું છે કે:

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकोक्त्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ (અ. ૫. શ્લો. ૧૪)

પ્રભુ એ કાંઈ લોકનું કર્તૃત્વ તેમને પ્રાપ્ત થનારાં કર્મો કે કર્મના ફળનો યોગ નિર્માણ કરતા નથી. સ્વભાવ એટલે પ્રકૃતિ એ સર્વ કરે છે. તેની અગાડીનો શ્લોક પણ એ જ આશય બતાવે છે:—

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन भ्रष्टंति जंतवः ॥ (અ. ૫ શ્લો. ૧૫.)

સર્વવ્યાપી પરમાત્મા કોઈનું પાપપુણ્ય કાંઈ લેતા નથી. જ્ઞાન ઉપર અજ્ઞાનનું આવરણ પડ્યું છે અને તેથી એટલે અજ્ઞાનથી પ્રાણીઓ મોહ પામે છે. આ શ્લોકનું મૂળતત્ત્વ સાંખ્યશાસ્ત્રનું છે. શાંકરમત પ્રમાણે આત્મા

અભિન પ્રકૃતિને નિયંત્રિત રાખી, પોતે શુદ્ધ સ્વરૂપે પરમેશ્વર હોવાથી અકર્તા તથા અભોક્તા છે; છતાં પણ શુદ્ધાદૈતવાળાઓ આત્માને તથા પરમાત્માને કર્તા તથા ભોક્તા એમ માને છે અને જીવનાં તમામ કાર્યો પછી તે સારા કે નરસાં તેની તમામ જવાબદારી તેઓ પ્રજુને શીર મુકે છે. એટલે આ મતમાં પ્રકૃતિ તથા અવિદ્યાના ગુણ ધર્મોનું શુદ્ધ બ્રહ્મમાં આરોપણ કરવામાં આવે છે. પ્રકૃતિના ધર્મો શુદ્ધ બ્રહ્મથી તદ્દન વિરોધી હોય છે છતાં પણ તેનું આ મતમાં સાંકર્ય કરવામાં આવ્યું છે. આને જ શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યે અધ્યાસ કહ્યો છે અને સત્ય તથા અનૃતનું મિથુનીકરણ કહ્યું છે. હવે વસ્તુસ્થિતિ આમ હોવાથી આ મતને શુદ્ધાદૈત મત કેમ કહી શકાય ? વળી શુદ્ધાદૈત મતવાળાઓ વિભૂતિ વાદનો ખાસ આગ્રહ રાખે છે અને જગતનાં નામરૂપાત્મક પદાર્થો કે જે તે રૂપે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી નશ્વર છે તેને પણ તે લોકો શુદ્ધ બ્રહ્મના પરિણામરૂપે તથા વિભૂતિરૂપે સત્ય માને છે. આ મત પણ અધ્યાસવાદના રહસ્યના તથા શુદ્ધ બ્રહ્મ અને પ્રકૃતિના વિવેકના અજ્ઞાનને આભારી છે; જગતના તમામ દૃશ્ય ભૌતિક પદાર્થો નશ્વર છે તેના પ્રમાણમાં જુઓ અધિમૂંત ક્ષરોમાવઃ (મ. ગી.) છતાં પણ શુદ્ધાદૈતનો દાવો ધરાવનારના મતમાં જગતના નશ્વર તથા વિકારી પદાર્થોને સત્ય માનવામાં આવે છે એ ખરેખર આશ્ચર્યકારક છે ! આથી આ મતવાળાઓ પણ માયાને જ આડકતરી રીતે સ્વીકારી રહ્યા છે. આ ઉપરથી સુરત વાંચકવર્ગે સહજમાં સમજી શકશે કે શુદ્ધાદૈતવાળાઓ શુદ્ધ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરતા નથી પણ તેઓ માયા અવિદ્યા તથા અધ્યાસને જુદી રીતે સ્વીકાર કરે છે. પણ તેમ કરવામાં તેઓ શુદ્ધ પરબ્રહ્મ અને વિકારાત્મક પ્રકૃતિનું સાંકર્ય કરે છે. તેથી બ્રહ્મનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જાળવી શકતા નથી. તેા તેવા મતને શુદ્ધાદૈત નામ કેમ આપી શકાય ? શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યે જણાવ્યું છે કે પરબ્રહ્મ સદૈવ નિત્ય શુદ્ધ બુદ્ધ, મુક્ત સ્વભાવવાળો છે અને તે કર્તા પણ નથી તેમ ભોક્તા પણ નથી. તેથી કિલકું જીવના સંબંધમાં આચાર્યશ્રી એમ જણાવે છે કે જીવ અવિદ્યાત્મક અનાદિ વાસનાને લીધે પોતાના મૂળ સ્વરૂપને ભૂલી માયા તથા અવિદ્યાની મોહજાળમાં ફસાઈ પોતે કર્તા તથા ભોક્તા છે એમ માની પોતાનો વ્યવહાર કરે છે અને તેથી દુઃખી થાય છે અને સંસારચક્રમાં બ્રમણ કરે છે. તે અનાદિ અવિચારની નિવૃત્તિ કરવાને જ વેદાન્ત શાસ્ત્રના બ્રહ્મત્ત્વેક્ય વિજ્ઞાનની ખાસ જરૂર છે અને તેવા જ ઉદ્દેશથી આચાર્યશ્રીએ બ્રહ્મસૂત્રપર શારીરિક ભાષ્ય લખી અજવાળું પાડ્યું છે. પરબ્રહ્મનું નિત્ય શુદ્ધપણું જાળવવાને જ શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યે વિવેકપૂર્વક અવિદ્યાત્મક બીજ શક્તિરૂપે પ્રકૃતિને બ્રહ્મથી અવ્યતિરિક્ત માની છે, કે જે પરબ્રહ્મને જ આધીન છે અને જેની વ્યાવૃત્તિ પરબ્રહ્મના અદ્વૈત જ્ઞાનથી જ થઈ શકે છે અને તેથી પરબ્રહ્મના

અપરોક્ષાનુભવરૂપ મોક્ષ સુખ સાધી શકાય છે. ઉપલા લખાણથી કોઈ પણ વાંચક સહેલાઈથી સમજી શકશે કે અવિદ્યા રહિત પરબ્રહ્મનું શુદ્ધ અદ્વૈત-સ્વરૂપ શાંકર મતમાં જ પ્રતિપાદન કરી શકાય છે.

(૩) હિંદુ સંગઠનમાં ધાર્મિક સંપ્રદાયોના વિરોધ

ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ તપાસતાં કોઈને પણ સ્પષ્ટ જણાશે કે ભારત-વર્ષની પ્રજા અસારસુધી અનેક વિપરીત પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થયેલી છે. અનેક વિદેશી પ્રજાઓએ ભારતવર્ષ પર વખતો વખત આક્રમણ કર્યા છે અને જુદાં જુદાં વિદેશી રાજ્યોએ હિન્દુ પર ચઢાઈઓ કરી હકૂમત ચલાવી છે. છેવટે હાલમાં આપણો ભારતવર્ષ નામદાર બ્રિટિશ સરકારના સામ્રાજ્યમાં અનેક પ્રકારની વિપરીત દશામાં અનેક મહત્વાકાંક્ષા પુરઃસર અનેક પ્રગતિના કાર્યમાં વિચરતો જોવામાં આવે છે. પણ આધુનિક સમયમાં ભારતવર્ષ ધણી જ ગંભીર પરિસ્થિતિમાં મુકાયેલો જોવામાં આવે છે. હિન્દુના જુદા જુદા પ્રતિભાં, જુદા જુદા શહેરોમાં તથા જુદાં જુદાં ગામડાંઓમાં અશાન્તિનું વ્રાતાવરણ પ્રચંડ જોરમાં ફેલાયેલું જોવામાં આવે છે. હિન્દુ મુસ્લીમ વિરોધ દીનપ્રતિદીન વધતો જતો જોવામાં આવે છે અને એ વિરોધનું પર્યવસાન કાંઈ સ્થિતિમાં થશે તે કહેવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે. આવા સંજોગોમાં કોઈને પણ સ્વભાવિક પ્રશ્ન ઉદભવે કે હિન્દુ સંગઠનના મહાન કાર્યમાં વિક્ષેપ તથા વિરોધ પેદા કરનાર કયા કારણો છે અને તેનું નિવારણ કરવાનો કોઈ ઉપાય છે કે નહિ? હાલની પરિસ્થિતિમાં એટલું તો સર્વ કોઈને સ્પષ્ટ જણાય છે કે હિન્દુમાં રાષ્ટ્રીય ઐક્યનું સ્વરૂપ ધણું જ શિથિલ તથા અસંતોષકારક છે. હિન્દુઓ પર પડતા અનેક આધાતોથી સહુ કોઈ રાષ્ટ્રીય એકતાની જરૂર એક મતે સ્વીકારે છે ને જણાવે છે કે હિન્દુ સંગઠન માટે હિંદમાં પ્રચલિત અનેક વિરોધી મતમતાંતરો સંપ્રદાયો, પંથો તથા સંસ્થાઓ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. હિન્દુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ તપાસતાં આપણને માલમ પડે છે કે પ્રાચીન કાળમાં હિન્દુસ્તાનમાં અનેક ધાર્મિક તથા અન્ય બાબતના મતમતાંતરો અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા. છતાં પણ તે સમયના લોકોમાં ઐક્યની ભાવના ધણી મજબૂત જોવામાં આવતી હતી. દર્શનકાળની પરિસ્થિતિ તરફ નજર કરતાં જણાય છે કે તે સમયે હિંદમાં ધાર્મિક બાબતમાં અનેક મતમતાંતરો હતા જેવા કે “ન્યાય, વૈશેષિક સાંખ્ય, યોગ, મીમાંસા, વેદાન્ત, બૌદ્ધમત, જૈનમત વિ. વિ.” પરંતુ તે લોકોમાં સહિષ્ણુતાનો મોટો ગુણ જોવામાં આવતો હતો અને તે કાળના વૈદિક મતના ચુસ્ત તથા આમહી હિન્દુઓ બૌદ્ધ તથા જૈન દર્શનોના નાસ્તિકવાદીઓ સામે પણ સારી રીતે હથોળીને એકચિત્તથી રફી શકતા હતા અને તેઓ પ્રત્યે અંતરવિરોધ ધરાવતા ન હતા. હિન્દુમાં એવો પણ સમય આવ્યો કે જે વખતે વૈદિક ધર્મ

અર્થકર જોખમમાં આવી પડ્યો હતો ને ઠેર ઠેર બૌદ્ધમત ફેલાવો કરતો હતો ને ધણી વૈદિક બ્રાહ્મણો પણ તે નવીન મતના પ્રવાહમાં ખેંચાઈ ગયા હતા. તે સમયે જગદ્ગુરુ શંકરાવતાર શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યનું પ્રાગલ્ભ્ય થયું હતું તેઓશ્રીએ પોતાની અસાધારણ બુદ્ધિ તથા વિદ્વત્તાથી વૈદિક સિદ્ધાંતોનો બહોળો ફેલાવો કરી સમસ્ત ભારતવર્ષમાં વેદાંતના યથાર્થ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન ધણી જ શાન્તિથી તથા ક્રોધ પણ જાતની મારામારી કર્યા વગર કર્યું હતું, ને તે દ્વારા બૌદ્ધધર્મનું સચોટ ખંડન કર્યું હતું. શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યે ઠેર ઠેર પ્રવચનોદ્વારા તથા ઉપદેશથી બ્રહ્માત્મિક વિજ્ઞાનનો બહોળો ફેલાવો કર્યો હતો તથા બૌદ્ધ ધર્મમાં વટલાયલા અનેક હિન્દુઓને યથાર્થ જ્ઞાન આપી પાછા વૈદિક ધર્મમાં લાવવા તેઓશ્રી કતોહમંદ થયા હતા. આવી શાન્ત પદ્ધતિથી તેઓ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં અનેક સામાજિક તથા ધાર્મિક સુધારાઓ કરી શક્યા હતા તથા રાષ્ટ્રીય ઐક્યનું પ્રતિપાદન કરી શક્યા હતા. પરંતુ હિન્દના કમલાગ્રે આજે તેનાથી ધણી જ વિપરીત પરિસ્થિતિ થયેલી જોવામાં આવે છે. રાષ્ટ્રીય ઐક્યને બદલે હાલમાં વૈષ્ણવ પુષ્ટિમાર્ગીય સંપ્રદાય, શૈવ, પાશુપત, શાકત, સૌર વગેરે અનેક વિરોધી સંપ્રદાયો, તથા પંથો તેમ જ અસંખ્ય જ્ઞાતિઓ તથા સંસ્થાઓ દષ્ટિગોચર થાય છે. આવા વિરોધી મતવાળાઓ પરસ્પર ગાળી પ્રદાન કરીને સ્વાર્થી ઉત્કર્ષ સાધવા મથે છે એ શું થોડું શોચનીય છે? આવવા કટાકટીના વખતમાં હાલમાં પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવો તથા શાંકર મતાનુયાયીઓ વચ્ચે વિરોધ ઉભો થવા પામ્યો છે. શું પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવો એમ ધારે છે કે શાંકરમત નાબુદ થઈ જશે? આજે હિન્દુસ્તાનમાં કરોડો માણસો શાંકરમતના સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર કરે છે, અને તેથી સંસારની અનેક આપત્તિઓને દૂર કરી શકે છે તથા શાન્તિમય જીવન ગાળી શકે છે. તેઓ શું પોતાના વિચારો બદલશે ખરા કે? સાંપ્રદાયિક પંથાનુયાયીઓએ વિવાદો છોડી સાંકડા વાડાઓને વળગી ન રહેતાં દૂરઅદેશીપણું રાખી પોતાના વિચારો વિસ્તૃત કરવાની જરૂર છે. કૃપમંદ્રક નીતિથી હિન્દુસ્તાનનો ઉત્કર્ષ ન થઈ શકે. આવા સાંકડા વિચારથી તે લોકો સમગ્ર વેદાંતની જ અવગણના કરી રહ્યા છે કારણ કે વેદાંતમાં તો ‘વસુધૈવ કુટુમ્બકં’ની જ ભાવના જોવામાં આવે છે. હાલમાં ભાવનાઓને વિસ્તૃત કરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. અને એમ થશે તો જ રાષ્ટ્રીય ઐક્યનો ફેલાવો થશે. વેદાંત મતમાં સર્વોપરી એક જ દેવતાની ભાવના જોવામાં આવે છે ને તેનો આશય મનુષ્ય માત્રમાં અવિદ્યાના તિમિરનું આવરણ નાબુદ કરી ઐક્ય ભાવના પ્રતિપાદન કરવાનો છે. પુરુષ एव इदं सर्वं यदभूतं यच्च भव्यं । (ઋ. સં.) જગતમાં જે કંઈ દ્રશ્ય પદાર્થ છે ને હવે પછી થશે તે સર્વ પુરુષરૂપે એટલે પરમેશ્વરરૂપે જ છે. વૈદિક ધર્મમાં દરેક મતવાળાને યોગ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે ને દરેક બક્ષિતની સ્ત્રી પ્રમાણે

જુદા જુદા માર્ગો દર્શાવવામાં આવ્યા છે. જેવા કે કર્મમાર્ગ, ઉપાસના, જ્ઞાનયોગ, સન્યાસ, વિ. વિ. પરંતુ તે દરેકનું ધ્યેય એક જ ઈશ્વર છે. શ્રી મહિમ સ્તોત્રમાં કહ્યું છે કે:

“કર્મીનાં વૈચિત્ર્યાદૃજ્જુહ્વિકાનાપયજુર્વાં।

નૃણામેકો ગમ્યસ્ત્વમસિ પયસામર્ણવદ્વહ॥

જેમ જુદી જુદી દિશાઓમાં વહેતી નદીઓનું પર્યવસાન એક સમુદ્ર જ છે તેમ લોકોની સ્ત્રીઓ અનેક પ્રકારની ને જુદી જુદી હોય છે છતાં પણ દરેકનું ધ્યેય એક ઈશ્વર જ છે. તે પ્રમાણે જુદા જુદા ધર્મો તથા સંપ્રદાયો અધિષ્ઠાનરૂપ એક જ પરમાત્માને અવલંબી રહ્યા છે. શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યનો કોઈ પણ સંપ્રદાય નથી એ સર્વ કોઈને જાણીતું છે. તેઓશ્રીનો માત્ર બ્રહ્માત્મૈક્ય પ્રતિપત્તિદ્વારા અવિદ્યાની નિવૃત્તિ કરી વેદાંત સિદ્ધાંતનો ફેલાવો કરવાનો મુખ્ય આશય છે એટલે તેઓનાં મતમાં વિરોધનો અવકાશ જ નથી. આનાથી ઉલટું પુષ્ટિમાર્ગમાં શાંકરમતની નિંદા તથા ઉપેક્ષા સ્થળે સ્થળે જોવામાં આવે છે. તેમ જ મર્યાદામાર્ગ, પ્રવાહમાર્ગ, પુષ્ટિમાર્ગ, પુષ્ટિપુષ્ટિ માર્ગ વિ, અનેક વિલક્ષણ સંકુચિત બેદો જોવામાં આવે છે. આથી કંઈ વેદાન્તનું શુદ્ધ ઐક્ય તેમ જ રાષ્ટ્રીય ઐક્ય સાધી શકાતું નથી. પણ આથી તો પરસ્પર વિરોધ જ વધે છે. તેથી સાંપ્રદાયિક પંથાનુયાયીઓએ સંકુચિત દૃષ્ટિનો ત્યાગ કરી વિશાળ દૃષ્ટિ રાખી ભારતવર્ષના બહુશ્રુત પ્રાચીન ઋષિમુનીઓની માફક ઔદાર્યચિંતિથી પ્રેમપૂર્વક અત્યંત સહિષ્ણુતાથી કાર્ય કરવું જોઈએ કે જેથી ભારતવર્ષમાં ઐક્યની તથા હિન્દુ સંગઠનની વૃદ્ધિ થાય તથા રાષ્ટ્રીય ભાવના સર્વત્ર ફેલાય.

(૪) હિન્દુ સાંપ્રદાયિક પંથો તથા વૈદિક ધર્મની અધોગતિ

હાલમાં હિન્દુ ભાષ્યોમાં અનેક સાંપ્રદાયિક પંથો તથા મતોએ ધર્મને નામે પરસ્પર વિરોધ તથા કુસંપ કરાવી હિન્દુ પ્રજાને નિર્બળ કરી નાંખી છે, તથા હિન્દુ સંગઠનના મહાન કાર્યને અત્યંત મુશ્કેલ કરી નાંખ્યું છે. તો તેવા વિરોધોને નાબૂદ કરવા વેદાન્ત પ્રતિપાદ બ્રાહ્મવત્ સર્વમૂતેષુ એ ભાવનાનો બહોળો ફેલાવો થવાની જરૂર છે. તે દ્વારા જ હિન્દુ સંગઠનના મહાન કાર્યમાં ફતેહ મળી શકે. તેવી ઐક્યભાવનાની વૃદ્ધિ કરવાના ઉદ્દેશથી જ હું આ લેખ લખવા પ્રેરાયો છું.

આર્યપ્રજાનું મૂળ કેન્દ્રસ્થાન વેદ છે અને હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્ર તથા સ્મૃતિઓનું પણ મૂળ પરબ્રહ્મના નિઃસ્વાસરૂપ સમસ્ત વેદ ભગવાન જ છે. જુઓ: વેદોઽસિલો ધર્મમૂળં। (મ. સ્મૃ.) સમસ્ત વેદનું અદ્વૈત અમૃતરૂપી રહસ્ય જ્ઞાન (esoteric knowledge) ઉપનિષદોમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. પરંતુ તે જ્ઞાનામૃતપર પક્ષ-પાતી તથા પરસ્પર વિરોધી એવા સાંપ્રદાયિક પંથાનુયાયીઓએ અજ્ઞાનરૂપ તિમિરનું

આવરણુ યોતરક ફેલાવી દીધું છે અને વેદાંતના મુખ્ય સિદ્ધાંતોથી મળતે વિમુખ કરી સંકુચિત દૃષ્ટિથી ધ્વિર સંબંધી મનફાવતી નવી નવી વિલક્ષણ કલ્પના ક્રીંડી કરી ભક્તિને નામે લોકોને ઉધે માર્ગે લઈ જઈ વ્યામોહજાળમાં ફસાવી દીધા છે. જુઓ: અજ્ઞાનેનાઙ્ગત્ જ્ઞાનં તેન મુઙ્ગતિ જંતવઃ (મ. ગી.)

વૈદિક સમયમાં એક પરમેશ્વરની અદ્વૈત ભાવના પ્રચલિત હતી ને લોકો એક જ પરમેશ્વરને ઓળખી સમજી જુદે જુદે નામે પ્રજ્ઞતા હતા. જુઓ શ્રુતિ एकं सद्ब्रिषाः बहुधा वदन्ति अग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः। (ऋ. वे.) વિપ્રવયો એક જ સદાત્મક પરમેશ્વરને જુદે જુદે નામે સંબોધે છે. કાઈ એને અમી કહે છે, કાઈ માતરિશ્વા કહે છે વિનામે સંબોધે છે. જે કે વેદના કાળમાં અનેક દેવતાની ભાવના હતી, જેમકે વસુ, રુદ્ર, આદિત્ય, ઇન્દ્ર, પ્રજાપતિ વિ. તોપણ પરમાત્માથી વ્યતિરિક્ત એવા કાઈ અમુક દેવતાને તેઓ પરમેશ્વર તરીકે નહોતા માનતા પણ તે તે દેવતાને માત્ર આધીદૈવિક સ્વરૂપે જ ગણવામાં આવતા. પરંતુ તેનાથી પણ ઉપર આધ્યાત્મિક એવું અક્ષર બ્રહ્મ, તેનું સર્વોપરી એક જ સ્થાન ગણવામાં આવતું હતું. એટલે આવી આધ્યાત્મિક ઉત્તમ ભાવનાપૂર્વક સર્વમય સર્વવ્યાપી, તથા નિરાકાર અને નિર્ગુણ એવા એક સર્વોપરી તત્ત્વને જ વૈદિક સમયના ઋષિઓ માનતા હતા. પણ કાળક્રમે ઉપલી એક ધ્વિરની ભાવના વિસરી જવામાં આવી ને તેને બદલે પુરાણિક નવા નવા દેવતાઓ તથા કલ્પનાઓ યોજાયાં તથા નવા નવા સંકુચિત દૃષ્ટિના સંપ્રદાયો તથા પંથો વધતા ગયા. ઉત્તમ અધિકારીને માટે વેદ છે તેથી ઉતરતા અધિકારીને માટે ગીતા સ્મૃતિ છે ને તે પણ જેને ન સમજાય તેને માટે તેમ જ સ્ત્રી બાળકો માટે પુરાણો ઉપયોગી છે. તેમાં અનેક સુંદર આખ્યાનો તથા બોધદાયક કથાઓ દ્વારા મુખ્યત્વે કરીને વૈદિક જ્ઞાન જ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. તે સિવાયના અન્ય વિષયો ગૌણ તથા અર્થવાદરૂપ છે એટલે નિર્ગુણ બ્રહ્મની સ્તુતિરૂપ છે. છતાં પણ તેવી વૈદિક ભાવનાને બલી જઈ પુરાણોના સ્થૂળરૂપને વળગી દુરાગ્રહી સાંપ્રદાયોએ પરસ્પર વિરોધી તથા દ્વેષ ઉત્પાદક અનેક નવા નવા મતો ફેલાવ્યા છે.

હવે આપણે જે સમસ્ત વેદનું તાત્પર્ય તપાસીશું તો આપણને સમજાશે કે વેદનો સિદ્ધાંત નિરાકાર તથા નિર્ગુણ એવા એક સર્વ વ્યાપી તત્ત્વને જ પરમેશ્વર તરીકે પ્રતિપાદન કરવાનો છે જુઓ પુરુષ સ્વકૃત પુસ્તક એવં હં સર્વં યદ્દૂતં વચ મચ્યં। (ઋ. વે.) એટલે જગતમાં જે કાંઈ સ્થાવર જંગમ્માતૃકપદાર્થો છે તે એક જ અખંડ પરમેશ્વરરૂપ છે અને તેથી વ્યતિરિક્ત સર્વ જુદી જુદી વસ્તુ માત્ર બહાર ઉપયોગી છે ને તેનો ઉપશ્રમ અદ્વૈતની પામાર્થિક ભાવનામાં જ થતી શકે છે. પરમેશ્વરના શુદ્ધ નિર્ગુણ સ્વરૂપને સમજવામાં તથા તે દ્વારા સર્વાત્મ પ્રેમમય બ્રહ્મ સાધવા પ્રકૃપાથી સમજતા હતા ને નહિ કે કહેવાતી ભક્તિને નામે સ્વાર્થસાધક સંકુચિત પંથો તથા

સંપ્રદાયોનો ફેલાવો કરવામાં. જે એક નિર્ગુણ પરમેશ્વરની ભાવના જ વેદાન્ત પ્રતિ-
પાદ્ય તથા સર્વોપરિ ઠરે તો પછી આપોઆપ જુદા જુદા સગુણ દેવતાઓની ભાવના
ગીણ જ ગણાય અને તે માત્ર સાધન રૂપે જ છે પણ ફળરૂપે નથી. શ્રુતિ જણાવે
છે કે ઋતેજ્ઞાનાન મુક્તિઃ આધ્યાત્મિક જ્ઞાન વગર મુક્તિ નથી. વળી તે જુદા જુદા
દેવતાઓને પણ અનુસ્થૂત કરનાર પરમ બ્રહ્મતત્વ સર્વોપરિ સ્થાન ભોગવે છે, કે જે
સર્વના અધિજ્ઞાનરૂપ છે ને તે જ સત્ય છે. જુઓ શ્રુતિ “સ બ્રહ્મા સ શિવઃ સોક્ષરઃ
પરમઃ સ્વરાદ્ સ એવ વિષ્ણુઃ” (કે. ઉ.) એટલે એક જ પરબ્રહ્મની જુદી જુદી વિશ્વતિ
રૂપે દેવતાઓની ભાવના છે પણ તેનું પર્યવસાન આધિભૌતિક કે આધિદૈવિક ભાવ-
નામાં નથી પણ આધ્યાત્મિક અદ્વૈતમાં જ છે.

વેદના સમયમાં છેક સંહિતાના સમયથી માંડી ઉપનિષદના સમય પર્થત કાંઈ
પણ હાથપગવાળા કે વસ્ત્ર આભુષણવાળા મનુષ્યને ઈશ્વર તરીકે પૂજવામાં આવતો
ન હોતો એટલે શ્રીકૃષ્ણ રામ વિ. અવતારોને દેવ તરીકે વેદના સમયમાં પૂજવામાં
ન હોતા આવતા, પરંતુ તે ભાવના પૌરાણિક સમયથી ઉદ્ભવેલી છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન
પોતે પણ વેદમાં બતાવેલા એવા પરમ નિર્ગુણ બ્રહ્મના આધ્યાત્મિક સ્વરૂપનું જ જ્ઞાન
પાઈ રહ્યા છે ને નહિ કે પોતાના આધિભૌતિક શરીરનું કે આધિદૈવિક અભિમાની
દેવતાનું કે જેને માટે કેટલાએક વૈષ્ણવ ભાવિક ભક્તો સમજ્યા વગર લડી મરે છે.
જુઓ ગીતાઃ બ્રહ્મણો હિ પ્રતિષ્ઠાહ મમૃતસ્યાન્યયસ્ય ચ. એટલે અમૃત તથા અવિનાશી
એવા પરબ્રહ્મની જ હું પ્રતિષ્ઠારૂપ છું. તો આ શ્લોક પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે,
કે ગીતામાં મુખ્ય પ્રતિપાદ્ય વસ્તુ તે વેદમાં વર્ણવેલી નિર્ગુણ પરબ્રહ્મ જ છે ને
નહિ કે કાંઈ સાકારી મનુષ્ય કે દેવધારી આકૃતિ. વળી ભગવાન ભગવદ્ગીતામાં
અન્ય સ્થળે બ્રહ્મનું અવ્યક્ત તથા નિર્ગુણ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે. જુઓ;

અવ્યક્તં વ્યક્તિમાપન્નં મન્યન્તે મામહૃદયઃ ।

પરંભાવમજાગર્જતો મમાખ્ય ચમનુક્તમમ ॥ (મં. ગી)

એટલે મૂર્ખા લોકો અને એટલે પરબ્રહ્મને કે જેનું સ્વરૂપ અવ્યક્ત તથા
નિરાકારી છે તેને વ્યક્ત એટલે સાકારી સમજે છે. તેઓ મારા પર એટલે નિર્ગુણ
બ્રહ્મ સ્વરૂપને જાણતા જ નથી. વળી ભગવાન વધુ જણાવે છે કે,

જહાં જન્મનામન્તે જ્ઞાનવાન્મા પ્રપચતે ।

વાહરેવઃ સર્વમિતિ સ મહાત્મા હંદુર્હયઃ ॥ (મ. ગી.)

એટલે ધણા જન્માંતરે કાંઈક જ જ્ઞાની વિરલો સર્વ વસ્તુ પરમેશ્વરમયજ
છે એમ સમજી મારા ખરા સ્વરૂપને પામે છે. તેવો મહાત્મા મળવો દુર્લભ
છે. આ ઉપરથી પરમેશ્વરની સર્વમયતારૂપી નિર્ગુણ સ્વરૂપની એક ભાવના
સાંખીત થાય છે કે જે વેદાંત પ્રતિપાદ્ય છે ને તેમાં જ તમામ સગુણ સ્વરૂપની
ભાવના અંતર્ગત થઈ જાય છે કારણ કે સગુણ ઈશ્વરની ભાવના ત્રિગુણાત્મક

એવી પ્રકૃતિની કાટીમાં છે. તત્ત્વજ્ઞાનનું મુખ્ય ધ્યેય પ્રકૃતિથી પર જઈ પર-
બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરવામાં છે. જુઓ શ્રુતિઃ અઘ્યક્ષાત્પુસ્ત્ત્વઃ પરઃ (કઉ) તેમ જ માંડુક્ય
ઉપનિષદમાં પણ આનંદમય સગુણ ધ્વિરને સુષુપ્તિની કાટીમાં મુક્યા છે પણ અદ્વૈત
શિવને તુરીય એવી મોક્ષ કાટીમાં મુક્યા છે એટલે તેને જ બ્રહ્મનું પરમ સ્વરૂપ
ગણાય. વસ્તુસ્થિતિ આવી છે, છતાં પણ એમ માનવું ને મનાવવું કે વેદમાં વર્ણ-
વેલા બ્રહ્મના અક્ષરધામની પણ ઉપર શ્રીકૃષ્ણનું ગોલોકધામ છે કે જ્યાં ભક્તો
ગોપીકાભાવથી શ્રીકૃષ્ણની જ સેવાભક્તિ કરે છે તથા એમ જણાવવું કે વસુદેવ-
દેવકીપુત્ર દેહવાળા શ્રીકૃષ્ણ ને તે પણ ૧૧ વર્ષ ને પર દિવસના કૃષ્ણ તે જ પૂર્ણ
પુરુષોત્તમ ભગવાન તથા તેની બાળપણની લીલાઓ તે જ ખરી ભક્તિનું સાધન
અને શિવ વગેરે અન્ય દેવો ખરા દેવો નથી માટે તેને માનવા નહિ. એવું
શિક્ષણ આપવું એ એક જાતનો દુરાગ્રહ જ કહેવાય ને તે વેદાંત શાસ્ત્રનું માત્ર
અજ્ઞાન જ બતાવે છે. જો ભાવિક વૈષ્ણવ ભક્તોને એમ કહેવામાં આવતું હોય કે
પરમેશ્વરનું શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મવાળું સાકાર શરીર તે જ સાચું છે તો તે પણ
માત્ર અજ્ઞાન જ છે. આના પ્રમાણમાં જુઓ મહાભારત શાન્તિપર્વ અધ્યાય ૩૩૯.
નારાયણ ભગવાન નારદને પોતાનું સ્વરૂપ દર્શાવીને જણાવે છે કે “હું નિર્ગુણ
હું, નિષ્કલ (કળાથી રહીત) હું તથા પરિગ્રહ વિનાનો છું. આ સર્વ તારાથી નહિ
સમગ્રાય કારણ કે હમણાં હું આવો રૂપવાળો (એટલે) સાકાર દેખાઉં છું. હે
નારદ! મેં આ માયા સજી છે કે જેથી હમણાં તું મારા દર્શન કરે છે.” એટલે
નારદે જે સાકાર સ્વરૂપ જોયું તે બધું માયિક ઠરે છે. તો તેને પારમાર્થિક સત્ય કેમ
કહી શકાય? તથા તેની મહત્તા વિષે પરસ્પર મારામારી કરી કલહ કંકાશ કરવો એ
કેટલું શોચનીય કહેવાય? આ ઉપરથી સાકારવાદીનો તમામ આગ્રહ નિર્બળ
તથા લૂલો પડી જાય છે.

શિવ તથા વિષ્ણુ એ એ દેવો વચ્ચેનો વિરોધ પુરાણના વખતથી જ
જાણીતો છે. ને તે વિરોધ વધારવામાં પુરાણોએ તથા અંધશ્રદ્ધાવાળા દુરાગ્રહી
સાંપ્રદાયિકોએ ઘણો મોટો ફાળો આપ્યો છે. વૈષ્ણવોનો મુખ્ય સપાટો જ શૈવો
પ્રત્યે છે. એ ખરેખર દેશની અધોગતી જ બતાવે છે, તથા શાસ્ત્રનું અજ્ઞાન
બતાવે છે. મહાભારતમાં તો શ્રીકૃષ્ણ પોતે શિવપૂજા કરે છે તથા તેની અર્જુનને
ભલામણ કરે છે. છતાં પણ કેટલાક મરજદીઓ શિવનું નામ લેતાં પણ અભડાઈ
જાય છે! એમાં એ લોકોનો બહુ દોષ નથી કારણ કે એમને નાનપણથી જ
એવા સંસ્કારો આપવામાં આવે છે કે શિવનું નામ લેવું નહિ તેમ જ કૃષ્ણ સિવાય
બીજા કોઈ દેવનું પણ નામ લેવું નહિ તથા પૂજવા નહિ. તો એ બાબતમાં
આવા દ્વેષમૂલક શિક્ષણની મુખ્ય જવાબદારી ઠરે છે. તેવાં અનિષ્ટ શિક્ષણથી
બચવાને દેશના હિતને ખાતર વેદાન્તના વિસ્તૃત પ્રદેશમાં વિહરવા ઠરેક સુઝ

પુરુષે કાશીય કરવી જરૂરની છે. પુષ્ટીમાર્ગ ગુજરાતમાં છે તેટલો ને તેવા સ્વરૂપમાં બીજે ક્યાંય નથી. એ લોકો તિલક છાપાં કરે છે ને ઊર્ધ્વ પુંડ્રરૂપી ટીકું કરે છે તથા રાધાકૃષ્ણની પૂજા કરે છે ને ફટલાએક લકતો તો એમાં જ પોતાને કૃતકૂલ માને છે. ગોપીકા ભાવે શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવાનું ખાસ માહાત્મ્ય માનવામાં આવે છે. આ માન્યતાનું કેવું ભયંકર તથા વિપરીત પરિણામ આવે છે તેનો ખ્યાલ સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકર એમના ‘વૈષ્ણવીઝમ-શૈવીઝમ’ એ નામના પુસ્તકમાં રાધાપંથ નામનો એક પંથ તે સંબંધી છાપેલી હકીકત પરથી સમજાશે. તેમાંથી થોડો ઉતારો અત્રે આપીશ. તેઓ સદરહુ પુસ્તકના ૮૭ મે પાને લખી જણાવે છે કે ‘રાધાને કૃષ્ણના કરતાં પણ ઉચ્ચ સ્થાને ગણવામાં આવે છે, તેથી વૈષ્ણવ ધર્મની અધોગતિ થઈ છે. આથી ઉલટું રામ સંપ્રદાયનું નૈતિક ધોરણ વધારે ઉત્કૃષ્ટ છે.’ વળી વલ્લભ સંપ્રદાયમાં અનેક ભેદો જોવામાં આવે છે, જેવા કે મર્યાદા માર્ગ, પુષ્ટિમાર્ગ, પુષ્ટિ પુષ્ટિ માર્ગ વી. વી. આ પ્રમાણે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાંથી અનેક જુદા જુદા પંથો નીકળ્યા તેમ જ શૈવ સંપ્રદાયમાંથી પણ કાળક્રમે અનેક ફાંટાઓ નીકળ્યા જેમાં અદ્વાપી પર્યંત અનેક વિરોધો જોવામાં આવે છે. આર્યદેશની આવી વિપરીત અને શાશ્વત નીચ સ્થિતિ જોઈને કોને ગ્લાની થયા વગર રહેશે? આનું કારણ માત્ર એક જ છે, કે પ્રાચીન વૈદિક ધર્મનું વિસ્મરણ તથા પૌરાણિક સ્થૂલ ભાવનાનું અનુવર્તન અને તેમાં ધર્મગુરુઓએ પણ ઘણી શૈથિલ્યતા બતાવી છે. આનો ટુંકો તથા સરળ ઉપાય એક જ છે કે જેની રીતે જગદ્ગુરુ શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યે તમામ પાખંડી ધર્મોને નાબુદ કરી સમસ્ત ભારતવર્ષમાં અદ્વૈતનો વિજય વાવટો પ્રસારી હિન્દુ પ્રજાનું કટોકટીના સમયમાં સંગઠન કર્યું હતું તે મુજબ આધુનિક સમયમાં પણ અદ્વૈત જ્ઞાનનો બહોળો ફેલાવો કરવાની જરૂર છે, કે જેથી લોકોમાં એક ધર્મનો પ્રચાર થઈ એકત્રિતપણું તથા સંપ વધે, ને તેવા ખરે માર્ગ સમજી કર્તવ્ય પરાયણ નિષ્ઠ થઈ તેઓ પોતાની યથાયોગ્ય લૌકિક તેમ જ ધાર્મિક ફરજો બજાવે, તેમ જ વળી તેઓ અનેક સંકુચિત સાંપ્રદાયિક જાળમાંથી મુક્ત થઈ ભૂમારૂપી સચ્ચિદાનંદના પરમ રમણીય સ્થાનમાં વિભૂષિત થઈ ખરું આત્મિક સ્વાર્તંત્ર્ય બળ, વિજય તથા સામ્રાજ્ય મેળવે. જગદ્નિયન્તા પરમેશ્વર, આત્મૈક્યભાવના દરેક હિન્દુ ભાઈઓમાં પ્રકટ થાય એવી સન્મતિ આપે એવી મારી અંતિમ પ્રાર્થના છે.

(૫) શ્રી કૃષ્ણનું તાત્વિકસ્વરૂપ શું છે?

શ્રી કૃષ્ણના તાત્વિક સ્વરૂપ વિષે પુષ્ટીમાર્ગીય વૈષ્ણવોની એવી માન્યતા છે કે શ્રીકૃષ્ણ તે જ પરબ્રહ્મ છે તથા કૃષ્ણથી ઇતર દેવતા કે દૈવી પુરુષ જેવા કે નારાયણ વિષ્ણુ, શિવ, રામ વિગેરે તેનો શ્રીકૃષ્ણની અપેક્ષાએ ઈશ્વર તરીકે નિષેધ કર્યો છે પણ આ માન્યતાનું કાંઈ પણ વૈદિક પ્રમાણ નથી. હવે એથી

ઉલટું જો રામ સંપ્રદાયવાળા કહે કે શ્રી રામચંદ્ર તે જ પરબ્રહ્મ છે તથા વિષ્ણુ સંપ્રદાયવાળા ને શિવ સંપ્રદાયવાળા કહે કે વિષ્ણુને શિવ તે જ પરબ્રહ્મ છે તો તે બધા જ ખોટા છે એમ કેમ કહી શકાય ? રુવેદમાં વિષ્ણુના તથા રુદ્રના સ્વક્રો છે પણ શ્રીકૃષ્ણનું તો રુવેદમાં દેવતા તરીકે નામ પણ નથી. રુવેદમાં કૃષ્ણનું નામ આવે છે પણ તે અનાર્ય દસ્યુના સરદાર તરીકે છે કે જે અંશુમતી નદીના કાનારાપર પોતાના કાફલા સાથે હતો અને જેનો ઇંદ્રે પરાભવ કર્યો હતો, જુઓ ૩. વે. ૮-૯૬-૧૩ તેમ જ વળી છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં કૃષ્ણનું નામ આવે છે પણ તે ઘોર આંગીરસનો શિષ્ય હતો એટલે વસુદેવ દેવકી પુત્ર કૃષ્ણ જુદાજ ઠરે છે. પુષ્ટીમાર્ગિય સંપ્રદાય કરતાં વધારે પ્રાચીન એકાન્તિક અથવા ભાગવત ધર્મ હતો. તે લોકો નારાયણને ઇશ્વર તરીકે માને છે. એ વિષે વધુ હકીકત જોઈતી હોય તો જુઓ સર ભંડારકર કૃત વૈરતવીઝમ-શૈવિઝમ. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં જણાવવામાં આવેલું શ્રીકૃષ્ણનું પ્રત્યગામારૂપી તાત્વિક પારમાર્થિક સ્વરૂપ જુદા જ પ્રકારનું છે ને તે ચૈતન્યાત્મક નિર્ગુણ તથા નિર્વિશેષ બ્રહ્મતત્ત્વ જ છે કે જે તુરીય અથવા સમાધીની ઉચ્ચ કોટીમાં છે તેનાથી એક દરજ્જે નીચે સગુણ ઇશ્વર અથવા આનંદમય ઇશ્વર આવે છે કે જે ત્રિગુણાત્મિક પ્રકૃતિની કોટીમાં છે. તેવા સગુણ ઇશ્વરને કાર્યબ્રહ્મ પણ કહેવામાં આવે છે. શ્રીકૃષ્ણના આધિદૈવિક સ્વરૂપની ગણત્રિ પણ કાર્યબ્રહ્મના જ તે કાળના એક અંશાવતાર રૂપે કરી શકાય. જો શ્રીકૃષ્ણ તે જ પરબ્રહ્મ છે એમ માનવામાં આવે તો કાર્યબ્રહ્મ તથા કારણ બ્રહ્મનું સાંકર્ય થઈ જાય. કાર્ય કારણની વચ્ચે અનન્ય સંબંધ હોય છે પણ ઐક્ય સંબંધ નથી હોતો. જુઓ તદનન્યત્વ અધિકરણ પરનું શાંકરભાષ્ય. કાર્યમાં હમેશાં કારણ કરતાં કાંઈક ઉણપ રહે છે ને તેથી જ તેનું વિલક્ષણપણું રહી શકે છે. પરબ્રહ્મ દિક, કાલ તથા કાર્ય કારણના સંબંધથી રહિત છે. જુઓ શ્રુતિ “ન તસ્ય કાર્ય કરણં ચ વિચિતે” (શ્વે ઉ) પણ શ્રીકૃષ્ણના સંબંધમાં તેમ કહી શકાય નહીં કારણ કે વસુદેવ દેવકી પુત્ર નામ ધારી ઐતિહાસિક દૈવી પુરુષનો અમુક દેશ કાલમાં જન્મ થયો હતો તેમ જ તેમના આધિભૌતિક શરીરનો નાશ પણ થયો હતો તો તે નામધારી વ્યક્તિ પ્રજ્ઞ નિર્ગુણ પરબ્રહ્મ જ છે એમ કેમ કહી શકાય ? પુષ્ટીમાર્ગિય સંપ્રદાયમાં પ્રમાણુ ભૂત શ્રીમદ્ ભાગવતમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે શુદ્ધ પરબ્રહ્મને કર્તૃત્વ વિ હોતું નથી ને પરબ્રહ્મમાં સૃષ્ટિ ક્રિયા વિના આરોપ કરવામાં આવે છે જેને શાંકરમતમાં અધ્યાસ કહેવામાં આવે છે જે માયાવાદવડે જ ધટી શકે છે. પરંતુ વસ્તુતઃ એ સત્ય નથી. એટલે સૃષ્ટિ ખતાવનાર શ્રુતિઓનું તાત્પર્ય પરબ્રહ્મનું કર્તૃત્વ પ્રતિપાદન કરવામાં નથી પાળ્યું તેનું તાત્પર્ય અદ્વૈત સિદ્ધિમાં છે. જુઓ ભા. પુ; ૨-૧૦-૪૪, ૪૫. વળી શ્રુતિ કહે છે કે ઇશ્વર માયાવડે અનેક રૂપ ધારણ કરે છે. જુઓ “ઇન્દ્રો માયામિ:

પુરુષપ ઈયતે” (૩. વે.) “માયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાન્માયિનં તુ મહેશ્વરં (શ્વે ઉ) એટલે આ જગત તે એક આજીવરના ખેલની માફક માયિક છે. ઈશ્વર તેનો નિયામક છે જે માયાથી અલિપ્ત છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી છે, તો પછી શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યે પ્રતિપાદન કરેલા માયાવાદથી વૈષ્ણવ સંપ્રદાયવાળાઓ આટલી બધી ભીતી શ્વા સારુ રાખે છે? મહાભારતમાં પણ જણાવવામાં આવ્યું છે કે પરમેશ્વરનું સાકાર સ્વરૂપ માયિક છે પણ તેનું ખરું સ્વરૂપ તો નિર્ગુણુજ છે તેનો કંઈ પણ જવાબ પુષ્ટીમાર્ગથી વૈશ્નવો તરફથી મળી શકતો નથી. વધુ પ્રમાણ માટે જુઓ ભા. પુ ૧૦ (૨)-૬૯-૩૮. ત્યાં નારદજીએ શ્રીકૃષ્ણને એકને જ તેમની હજારે રાણીઓના મહેલમાં જુદી જુદી ક્રિયાઓ કરતા જોયા, અને તે યોગમાયાના પ્રતાપે જ. આવા માયિક સ્વરૂપને કાંઈ પરમાત્માનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ ન કહેવાય. પરમાત્માને કંઈ પણ શરીર જ નથી એમ અનેક શ્રુતિથી સિદ્ધ થાય છે. તેમ જ વળી જુઓ ભા. પુ. ૮-૩-૮ ત્યાં ગર્જેન્દ્ર ઝુંડના પંડામાંથી બચવાને ઈશ્વરની નીચે મુજબ સ્તુતિ કરે છે “જે ભગવાનને જન્મ અથવા કર્મ, નામ, રૂપ, ગુણ તથા દોષ એમાંનું કાંઈ નથી તો પણ પોતાની માયાવડે લોકોનેા સંહાર કરવા તથા લોકોને ઉત્પન્ન કરવાને અવતારો ધારણ કરે છે તેની હું પ્રાર્થના કરું છું” એટલે તમામ અવતારો જેમાં શ્રી કૃષ્ણાવતાર પણ અંતર્ગત થઈ ગયો તે બધા વ્યક્તિ તરીકે માયિક ઠરે છે. અત્રે જણાવવું જરૂરનું છે કે ભગવાનના તમામ અવતારોમાં અવતારી પુરુષ એટલે નિર્ગુણુ બ્રહ્મ અથવા પરમાત્મા તે જ પ્રતિપાદ્ય વસ્તુ છે કે જે એક જ છે તેનો જન્મ પણ નથી તેમ નાશ પણ નથી. અવતારોનું તત્ત્વજ્ઞાન કંઈ ભિન્ન ભિન્ન આકૃતિવાળી વ્યક્તિનું પ્રાધાન્ય બતાવવાનું નથી પણ તેનું તાત્પર્ય માત્ર પરબ્રહ્મનું અદ્વૈત તત્ત્વ બતાવવાનું છે. આના પ્રમાણમાં જુઓ ભાગવત પુરાણ; ત્યાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે અદ્વૈત. જ્ઞાનરૂપી એક જ પરબ્રહ્મને બ્રહ્મ, પરમાત્મા તથા ભગવાન એવે નામે સંબોધવામાં આવે છે. જુઓ ભા. પુ ૧-૨-૧૧. વળી જુઓ શ્રુતિ. નેહ જ્ઞાનાસ્તિ કિંચન-સ મૃત્યોઃ મૃત્યું ગચ્છતિ યેહ નાનેવ પથ્યતિ ॥ (ક. ઉ.) હવે ભાગવતના બીજા પ્રમાણથી માલમ પડે છે કે શ્રીકૃષ્ણ વૈકુંઠને પોતાનું ધામ જણાવે છે ને નહીં કે ગોલોકને જેને વેદ તથા ઉપનિષદમાં વર્ણવેલાં વિષ્ણુપદ તથા અક્ષરધામ કરતાં પણ ઉપર પુષ્ટીમાર્ગથી સંપ્રદાયવાળાઓ માને છે પણ તેનું કાંઈ પણ પ્રમાણ નથી. જુઓ ભા. પુ. ૧૧-૧-૪. આ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે શ્રીકૃષ્ણને એટલે તેના સગુણ સ્વરૂપને વિષ્ણુના દૈવી અંશ તરીકે માની શકાય પણ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ પરબ્રહ્મ તરીકે ન માની શકાય. પુરાણોમાં જ્યાં જ્યાં એવું વર્ણન આવે છે તે શ્રીકૃષ્ણના પારમાર્થિક અથવા નિર્ગુણુ સ્વરૂપને ઉદ્દેશીને હોય છે અને તેવા સ્વરૂપથી વ્યતિરિક્ત એવું કાંઈ વ્યક્તિ સ્વરૂપ નથી અને તેવું વર્ણન તો માત્ર ઉપાસના માટે

ભક્તોની સુકરતા માટે જ કરેલું હોય છે. તે માત્ર એક સાધન તરીકે છે ને ગૌણ છે. તેનું પર્યવસાન આધ્યાત્મિક જ્ઞાનમાં જ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણ જેવા યોગેશ્વર તથા દુનિયામાં સર્વોત્કૃષ્ટ એવી ભગવદ્ગીતામૃતરૂપી સર્વમાર્ગદર્શક આધ્યાત્મિક તત્ત્વ વિદ્યાના જ્ઞાતા દૈવી પુરુષ તરીકે તેને અમો ધણા આનંદની સાથે સગુણ ઈશ્વરના દૈવી અંશાવતાર તરીકે માનવાને તથા પૂજવાને સંમત છીએ પણ ૧૧ વરસને પર દિવસના શ્રીકૃષ્ણ તે જ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ પરબ્રહ્મ છે ને તે પછીની ઉત્તર અવસ્થાના પ્રૌઢવયના શ્રીકૃષ્ણ તેમ જ બીજા કોઈ પણ દેવતા કે દૈવી પુરુષને ન માનવા તે વાતતો કોઈ પણ શાસ્ત્રો પુરુષ સ્વીકારશે નહીં. આધ્યાદિક દેહની અવસ્થા બદલાય તેથી શું આત્માના તાત્ત્વિક સ્વરૂપનું કદી પણ પરિવર્તન થાય ખરું કે? તેમ જ આધ્યાવસ્થાની લીલાઓને જ પ્રાધાન્ય માનવી ને ઉત્તરવયનાં પ્રૌઢાવસ્થાના ચરિત્રોને ગૌણ માનવાં એ શું વાસ્તવિક કહી શકાય? ઉપલા વિવેચનથી કોઈની પણ ખાત્રી થશે કે સાંપ્રદાયિકોનો તમામ સાકારવાદનો આગ્રહ શિથિલ તથા નિર્બળ થઇ જાય છે.

હવે રાધાભક્તિના સંબંધમાં પુષ્ટીમાર્ગીય સંપ્રદાયના એક વૈશ્ણવ ભાઈ જણાવે છે કે તેમના સંપ્રદાયને રાધાવલ્લભી પંથ સાથે કંઈ લેવાદેવા નથી તથા તેમને ત્યાં રાધાને કૃષ્ણની દાસીરૂપે માનવામાં આવે છે, પણ તેને પરમતત્ત્વરૂપે માનવામાં આવતી નથી. આ હકીકત સત્ય નથી એમ તેમના સંપ્રદાયના પુસ્તકો પરથી જ સ્પષ્ટ સમજાય છે. જુઓ ગોસાંઇજીકૃત સ્વામિન્યષ્ટક સ્તોત્ર શ્લોક પહેલો “રહસ્યં શ્રીરાધેત્યલિલનિગમાનામિવ ધનં । નિગૂઢં યદ્વાણી જપતુ સતતં જાતુ ન પરમં ॥ શ્રી રાધિકા તમામ વેદના ધનની માફક રહસ્ય છે. તે જ ગુપ્ત રહસ્યનો વાણી જપ કરે ને બીજા કોઈ પરતત્ત્વનો નહીં. આ તો આડકી રીતે વામ-માર્ગના શાક્તવાદને મળતો વિચાર જણાય છે કે જેનું શ્રીશંકરાચાર્યે સમર્થ રીતે ખંડન કર્યું છે. તેમ જ વળી શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યે શ્રીકૃષ્ણાષ્ટક નામના સ્તોત્રમાં રાધા-કૃષ્ણ સંબંધી નીચે મુજબ શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો છે. “રાધાપતે, શ્રી રાધિકા-રમણ, રાધાવર પ્રિય, શ્રીરાધિકાવલ્લભ” જે રાધિકાને શ્રીકૃષ્ણની દાસી તરીકે માનવામાં આવતી હોય તો પછી રાધાકૃષ્ણના મંદીરોમાં રાધિકાની મૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિની સાથે શા સારુ હોય છે? આવું સહચર્ય તો પતિપત્નીનો તથા ઈશ્વર ઈશ્વરીના સંબંધમાં જ ધટી શકે ને નહીં કે દાસીભાવમાં. વળી ગોસાંઇજી રાધા પ્રાર્થના ચતુઃશ્લોકીમાં જણાવે છે કે “યસ્તુ મોહન તવાતિવલ્લભા જન્મ જન્મનિ મદોશ્ચરી પ્રિયા ।” હે મોહન તારી અતિ પ્રિયા એવી રાધિકા જન્મોજન્મમાં મારી આનંદકારી ઈશ્વરી થાય. હવે એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે રાધિકાજી ભગવાનની શક્તિ છે તો તે બાબતમાં શ્રી વલ્લભાચાર્યના નિબંધ ગ્રંથમાં તો એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે ભગવાનની માયા નામની શક્તિથી જગત ભગવદ્દરૂપે

ઉત્પન્ન થયું તથા ભગવાનની અવિદ્યા નામની શક્તિથી જીવાત્માનો સંસાર ઉદ્ભવ્યો એમ કહેવાય છે. એટલે પુષ્ટિમાર્ગિય સંપ્રદાયમાં અવિદ્યા ને ભગવાનની સાચી શક્તિ-માનવામાં આવે છે. આથી ઉલટું શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય અવિદ્યાને ભગવાનની શક્તિ ગણતા નથી પણ તેને માયાની કાઠીમાં ગણે છે જેનો બાધ અદ્વૈત જ્ઞાનથી થઈ શકે છે. તેમ જ શાંકરમતમાં ઇશ્વરને માટે “સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન, સત્યકામ, સત્યસંકલ્પ,” એવાં વેદમાં દર્શાવેલાં શુદ્ધ વિશેષણોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે પણ પરબ્રહ્મને તો નિર્વિશેષ તથા નિર્ગુણ જ જણાવવામાં આવ્યા છે અને તેથી જ શાંકરમતમાં પરબ્રહ્મનું વેદાંત પ્રતિપાદ્ય એવું શુદ્ધ સ્વરૂપ સદૈવ જાળવી રાખવામાં આવ્યું છે.

ઉપલા લેખથી સુત્ર વાંચકવર્ગ પોતાની મેળે સહેલાઈથી સમજી શકશે કે પુષ્ટિમાર્ગિય સંપ્રદાય તથા શુદ્ધ સનાતન વૈદિક ધર્મમાં કેટલો ને કેવો મોટો તફાવત છે. સમસ્ત વેદનું તાત્પર્ય સંકુચિત મર્યાદાવાળા સાંપ્રદાયિક પંથોનું સમર્થન કરવા પ્રત્યે નથી તેમ લોકોને માયિક ચમત્કારો બતાવી મોહિત કરી પરસ્પર વિરોધ ઉત્પન્ન કરાવવામાં પણ નથી પણ તેનું તાત્પર્ય તો સર્વત્ર શુદ્ધ નિર્ગુણ. ચૈતન્યાત્મક અદ્વૈત સિદ્ધાન્તના યથાર્થ જ્ઞાનદ્વારા, તથા વસુધૈવ કુટુંબની સર્વોત્તમ પ્રેમભાવનારૂથી ભક્તિદ્વારા તેમ જ ધર્મશાસ્ત્ર ઉપદિષ્ટ નિષ્કામ ભાવનાવાળા શુદ્ધ સદાચારી આચરણ દ્વારા, મનુષ્ય માત્રને પરમ કેવલ્યરૂપી મુક્તિ સાધી આપવામાં છે જે આ જીવનમાં પણ સંપાદન થઈ શકે છે.

પુષ્ટિમાર્ગિય પૂર્વપક્ષીને જવાબ

એક પુષ્ટિમાર્ગિય વૈશ્ણવભાઈએ ઉપલા વિષયમાં પોતાના વિચારો જણાવ્યા છે પણ તે ભાઈના લખાણમાં વૈદિક સિદ્ધાંતોને બદલે સાંપ્રદાયિક પુસ્તકોપર ખાસ ભાર મુકવામાં આવ્યો છે. તેમ જ લોકોને ઘેર બેઠાં વગર પૈસે પુસ્તકો પુરાં પાડવાની ઇચ્છા બતાવી છે. આ ઉપરથી સહેજમાં જણાઈ આવે છે કે તેઓનો સ્વસંપ્રદાય પ્રત્યે કેટલો પક્ષપાત છે, પણ સર્વે સનાતની હિંદુભાઈઓ વેદભગવાનને જ પ્રમાણભૂત ગ્રંથ માને છે. ધર્મની તમામ શંકાઓનો નિર્ણય તો વૈદિક પુસ્તકોના પઠનપાઠન તથા અધ્યયનથી જ થઈ શકે છે ને નહીં કે કોઈ મનુષ્યકૃત છતર સાંપ્રદાયિક પુસ્તકોથી. શું તેઓ એવો દાવો કરી શકે ખરા કે તેમના સંપ્રદાયના પુસ્તકો ઇશ્વરપ્રણીત છે ને જો એમ કહે તો તેનું વૈદિક પ્રમાણ શું ? પ્રસ્થાનત્રયીમાં તો આજકાલના સાંપ્રદાયિક નવીન પુસ્તકોને સ્થાન પણ આપવામાં આવ્યું નથી. પૂર્વપક્ષી પોતે જ જણાવે છે કે તેનો કોઈ વેદનો ખાસ અભ્યાસ નથી અને તેમના મંતવ્યોનો આધાર તેમના સંપ્રદાયના પુસ્તકોપર જ રહેલો જણાય છે. શું થોડા ઘણાં સાંપ્રદાયિક પુસ્તકોની

ઝાંખી કરવાથી કદીપણ ધર્મની તમામ શંકાઓનું સમાધાન થઈ શકે ખરું કે ? અને જો તેમ અને તો પછી વૈદિક પુસ્તકોના અધ્યયનની શી જરૂર રહે ? આધ્યાત્મિક જ્ઞાન માત્ર પોથીજના શુદ્ધ પોપટીઆ જ્ઞાનથી નથી મળી શકતું પણ તે તો શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યજી જેવા વેદાંત દર્શનમાં પારંગત થયેલા એવા અસાધારણ સામર્થ્યવાળા ગુરુના શિક્ષણથી જ તથા યોગબળથી મળી શકે છે ને તે દ્વારા જો આત્મસાક્ષાત્કાર થાય તો જ તેને ખરું અપરોક્ષ જ્ઞાન કહી શકાય. જુઓ શ્રુતિ ‘આચાર્યવાન્પુણો વેદ (છાંડો) આત્મ સાક્ષાત્કાર કરાવે એવા આચાર્ય દ્વારા જ બ્રહ્મજ્ઞાન મળી શકે છે. તેથી ઉલટું સંસારમાં રચ્યાપચ્યા રહેલા પામર પુરુષો આત્મસાક્ષાત્કારની ઝાંખી પણ કરવા ભાગ્યશાળી થઈ શકતા નથી.

શ્રીકૃષ્ણના પરમતત્વ વિષે પણ પૂર્વપક્ષી કાંઈ બ્રમણમાં પડ્યા હોય એમ લાગે છે. તેઓએ મારા લખાણના શબ્દોને ફેરવી નાંખી ગેરસમજૂતી કરી છે કે ‘કૃષ્ણ તત્વ એ પરબ્રહ્મ નથી પણ લૌકિક છે,’ પણ મારું કથન આવું નથી. મારું કથન માત્ર એટલું જ હતું કે વસુદેવ દેવકી પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ જ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છે ને બીજા કોઈ પણ દેવ યા દૈવી પુરુષ ભગવાન નથી, એ મંતવ્ય વેદ વિરુદ્ધ છે તથા બ્રમિત છે. વસુદેવ દેવકી પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ નામધારી વ્યક્તિનું આધિભૌતિક સ્વરૂપ તો વિનાશ પામેલું હોવાથી સાકારી શ્રીકૃષ્ણ ને તે પણ ૧૧ વરસ ને ૫૨ દીવસના શ્રીકૃષ્ણ તે જ પરબ્રહ્મ છે એમ કેમ કહી શકાય ? વેદાંતનો આગ્રહ પણ સાકાર સ્વરૂપમાં નથી તેમ જ શ્રીકૃષ્ણનું આધિદૈવિક સ્વરૂપ પણ મુખ્ય નથી પણ તે માત્ર ઉપાસના માટે છે તથા સાત્વિક ગુણોના ઉત્કર્ષ માટે છે ને ગૌણ છે. આધ્યાત્મિક નિર્ગુણ બ્રહ્મ તત્વ તો ત્રિકાળ અબાધિત છે ને તે સત્ય છે ને તેમાં શ્રીકૃષ્ણનો દૈવી અંશ અંતર્ગત થઈ જાય છે. ભગવાનનું કોઈ પણ સગુણ સ્વરૂપ પરબ્રહ્મના અમુક અંશ જેવું ગણાય પણ તેને પૂર્ણ બ્રહ્મ કહી શકાય નહીં કારણ કે તે માયાની કાટીમાં છે ને વળી એકદેશીય છે. જો શ્રીકૃષ્ણને એકલાને જ પૂર્ણ પરબ્રહ્મ કહેવામાં આવે તો રામ સંપ્રદાયવાળા તથા શિવ-સંપ્રદાયવાળા તે કબુલ કરશે નહીં ને વિરોધ કરશે. તો પછી રાષ્ટ્રીય સંગઠન કેમ થશે ? વૈદિક ઋષિઓ પરબ્રહ્મની અનેક પ્રતીક ઉપાસના કરતા હતા અને તે વખતે તે તે પ્રતીકના ગુણોનો આરોપ બ્રહ્મમાં કરતા હતા, પણ તેઓનું છેવટનું ધ્યેય પ્રતીકમાં ન હતું પણ માત્ર સદાત્મક શુદ્ધ ચૈતન્યાત્મક નિર્ગુણ નિરાકાર બ્રહ્મમાં જ હતું. એ સિદ્ધાંત અનેક શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ વિ. પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે પણ તે સત્યના અમૃતમય તત્વનો પૂર્વપક્ષી સ્વપક્ષના દુરાગ્રહને લીધે સ્વીકાર કરી શકતા નથી તેથી જ તેમના સંપ્રદાયને માન્ય એવા ભાગવત વિ. પુસ્તકોના ઉતારા મેં ઉપર આપ્યા છે.

પુષ્ટીમાર્ગથી સંપ્રદાયમાં તો શ્રી કૃષ્ણના આધિદૈવિક સ્વરૂપ કરતાં પણ આધિભૌતિક સ્વરૂપને વિશેષ પ્રાધાન્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. વેદકાળમાં પ્રચલિત ઉત્તમ ઉપાસનાઓને બદલે અધમ મૂર્તિપૂજનને સાંપ્રદાયિકાએ સ્વાર્થ-વૃત્તિથી ચોકરદમ ફેલાવી દીધી છે ને વૈદિક ઉત્તમ ઉપાસનાઓને હીમાલયના શાંત તથા ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી નીચે ઊડી ખીણમાં હડસેલી દીધી છે ને લોકોને એમ શીખવવામાં આવ્યું છે કે અમુક પ્રતીક તેજ પૂર્ણ પરબ્રહ્મ છે. અરે! હિન્દુસ્તાનના ભોળા ને ગરીબ લોકોના લાખખો રૂપીયાનો ધુમાડો કરવામાં આવે છે એ કેટલું શોકજનક કહેવાય? વેદાંત સૂત્રમાં તો વ્યાસજી જણાવે છે કે ‘ન પ્રતીકે નહિસઃ (વે. સૂ.) પ્રતીક ઉપાસનામાં આત્મદષ્ટિ કરવી નહીં કારણ કે પરબ્રહ્મ પ્રતીક નથી ને તેમ કરવાથી તો મનુષ્ય જડ થઈ જાય. વૈદિક ઉપાસનાનું પર્યવસાન પણ બ્રહ્માત્મક્ય પ્રતિપત્તિ પરત્વે જ છે, ને નહીં કે માત્ર પ્રતીકની જ પૂજા કે અંધલક્ષિત પરત્વે. પ્રતીક તો માયિક છે ને તેમાં વ્યાપ રહેલો અધિજ્ઞાન પરબ્રહ્મ તેજ સત્ય છે.

હવે પરબ્રહ્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજ્યા વગર જે લોકો માત્ર આધિભૌતિક પ્રતિમા પરત્વે અંધશ્રદ્ધાથી લક્ષિત કરે છે, તેની કેવી અધોગતી થાય છે તે ઇશાવાસ્ય ઉપનિષદમાં સારી રીતે જણાવવામાં આવ્યું છે. જુઓ શ્રુતિ “અંધં તમઃ પ્રવિશંતિ ચે અસંમૂહિસુપાસતે તતો મૂયો ઇવ તે તમો ય ડ સંમૂત્યાં રતાઃ (ઇ. ઉ). જેઓ અજ્ઞાનમાં એવી પ્રકૃતિની ઉપાસના કરે છે તેઓ અંધકારને પામે છે પણ જે લોકો ઉત્પન્ન થયેલી એવી કાઈ પણ વ્યક્તિ યા પ્રતિમાના સ્વરૂપમાં મગ્ન રહે છે તેઓની ગતી તેનાથી પણ વધારે અંધકારમાં થાય છે. તેમ જ ભગવદ્-ગીતા તથા ભાગવતમાં પણ તેજ કહેવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી કાંઈ પણ સુત્ત પુરુષ સમજી શકશે કે પરબ્રહ્મનું તાત્વિક સ્વરૂપ તે શ્રીકૃષ્ણનું સાકાર સ્વરૂપ નથી ને ન જ હોઈ શકે.

હવે પૂર્વ પક્ષીએ વેદના સંપૂર્ણ અભ્યાસ વગર શીલોસોશીના સૂક્ષ્મ પ્રદેશમાં માથું મારવાની જે કાશીશ કરી છે તે પણ ભ્રાંતિમૂલક છે. તેઓએ તેમના આચાર્યકૃત અણુભાષ્યનો ઇસારો કર્યો છે. તે બાળ્યતમાં જણાવવાનું કે શાંકર-ભાષ્ય સાથે તેની તુલના કરતાં અણુભાષ્યને શીલોસોશીનું નામ પણ યોગ્ય રીતે આપી શકાય કે કેમ તે પણ શક્ય છે. કારણ કે વિરોધી વેદાંત વાક્યોના સમન્વયનો તો તેમાં અવકાશ જ નથી. તે ઉત્તમ કાર્ય તો શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યનું જ છે. એમ ડાહસન, જંકણ, થીઓ, મેક્સમુલર વિ પાશ્ચાત્ય તત્વજ્ઞાનીઓ એકે અવાજે જણાવે છે. વળી તેઓએ શ્રીકૃષ્ણનો સદાનંદ એવો અર્થ કર્યો છે તથા જણાવ્યું છે કે પરબ્રહ્મ એ જ સદાનંદ સંપૂર્ણ શ્રીકૃષ્ણ છે. આ અર્થ પણ પરબ્રહ્મના સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપને સમજ્યા વગર કરવામાં આવેલો જણાય છે. જુઓ શ્રુતિ ‘સત્યં જ્ઞાનં અનંતં બ્રહ્મ (તૈ ઉ) વિજ્ઞાનં બ્રહ્મ (બૃ ઉ) પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ (ઐ ઉ) તેઓએ કરેલા અર્થમાં પ્રત્યક્ષ તત્ત્વાત્મક સ્વરૂપની

તિલાંજલી કરવામાં આવી છે અને તેમ કરવાથી પરબ્રહ્મ તત્વને જડ બનાવવાનો દુર્ભાગ્ય પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે. વળી તેઓ જણાવે છે કે પરબ્રહ્મ મનવાણીથી અગોચર છે તો પછી એમ કેમ કહી શકાય કે શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ તે જ પરબ્રહ્મ છે? આ તો વદતો વ્યાધાત કહેવાય ને વળી તે શ્રુતિથી વિરુદ્ધ છે. જુઓ શ્રુતિ ‘અવિજ્ઞાતં વિજાનતાં’ ‘અસ્ય મતં ન વેદસઃ’ (કે ઉ). હવે તેઓએ વેદ પણ મિથ્યા છે એવો શાંકર સિદ્ધાંત પ્રત્યે આક્ષેપ કર્યો છે. તે બતાવી આપી છે કે તેઓએ વેદાંતશાસ્ત્રનો ને તે પરના શાંકરભાષ્યનો અભ્યાસ કર્યો નથી. અરે! સાદી બારાબીડના અક્ષરમાંથી પણ બોધદાયક જ્ઞાન મળી શકે છે. સંવિદ્ અથવા અવગતિ જ્ઞાન (Self Consciousness) તે સત્ય છે એમ શ્રી શંકરાચાર્ય અનેકવાર જણાવ્યું છે. વળી ગીતા પણ જણાવે છે કે ‘ઋગ્વેદગુણ્યવિષયા વેદાઃ સિદ્ધિગુણ્યોભવાર્જુન (ભ. ગી.) વેદ ત્રિગુણાત્મક છે પણ હે અર્જુન તું તેની પાર જઈ ત્રિગુણ રહિત થા. આ ઉપરથી એટલું જ જણાવવાનું કે સાંપ્રદાયિક દુરાગ્રહ છોડી દહને વેદાંત દર્શનનો તથા તેપરના શાંકર ભાષ્યનો અહોનીશ અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે તેથી જ આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજી શકાશે.

હવે પૂર્વપક્ષી જણાવે છે કે શ્રી કૃષ્ણ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છે તે કથન પણ ખોટું છે. તેમના સંપ્રદાયને માન્ય એવા શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણમાં તો શ્રીકૃષ્ણને વિષ્ણુના એક અંશ તરીકે ગણવામાં આવ્યા છે એટલે વેદપ્રતિપાદ વિષ્ણુનું સ્થાન શ્રીકૃષ્ણના સાકારી સ્વરૂપ કરતાં ચઢીયાતું ઠરે છે, કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ તો વિષ્ણુનો એક અંશ છે અને બીજા વૈશ્ણવો વિષ્ણુ તથા નારાયણને શ્રીકૃષ્ણના કરતાં પણ ચઢીઆતા માને છે. વૈષ્ણવ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પણ વિષ્ણુ શબ્દની જ પ્રાધાન્યતા બતાવે છે. જુઓ ભા. પુ. ૧૦-૧-૨; ૧૦-૨-૯, ૧૬, ૧૮, ૧૦-૨-૪૧. વળી વિષ્ણુ પુરાણમાં તો એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે વિષ્ણુના શ્યામ અને શ્વેત એવા બે વાળમાંથી શ્રી કૃષ્ણ તથા બળભદ્રના અવતાર થયા એટલે પછી તેઓનું કથન કે શ્રીકૃષ્ણ તે જ ૧૬ કળાવાળા પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ભગવાન તે પાયા વગરનું ઠરે છે. તે જ પ્રમાણે વ્યાપી વૈકુંઠ કરતાં અંશાવતારી શ્રીકૃષ્ણનું ગોલોક એક દરજ્જે નીચે સ્થાને ઠરે છે. છતાં પુષ્ટીમાર્ગી સંપ્રદાયવાળાઓ એમ અડાવે છે કે વેદમાં વર્ણવેલા અક્ષરધામ કરતાં પણ શ્રીકૃષ્ણનું ગોલોકધામ કે જ્યાં હંમેશાં રાસલીલા રમવામાં આવે છે તે ઉચ્ચ સ્થાને છે. પણ આ માન્યતા પણ કપોલ કલ્પિત છે કારણ કે શ્રી કૃષ્ણ ગીતામાં અક્ષરધામ વિષે નીચે મુજબ જણાવે છે:

ન તદ્ભાવયતે સૂર્યો ન શર્માક્ષો ન પાવકઃ ।

ચક્રસ્વા ન નિર્વર્તન્તે તાલ્લમ પરમં મમ ॥ ગી. ૧૧-૬

એટલે અક્ષર ધામમાં તો સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ, વિ. દેવતાઓ પણ પ્રકાશ આપી શકતા નથી તો પછી બિચારી મજની ગોપીકાઓનો ક્યાં પત્તો લાગે ?

તેમ જ શ્રીકૃષ્ણ પોતે ગોલોકનું વર્ણન પણ કરતા નથી. તો આ ઉપરથી આપણને સમજાય છે કે સાંપ્રદાયિક લોકોએ પછવાડેથી એમ ઠસાવી દીધું કે વેદમાં વર્ણવેલા અક્ષરધામ કરતાં પણ શ્રીકૃષ્ણનું ગોલોક ઉત્કૃષ્ટ છે. મનુષ્યોનો પુરુષાર્થ કાંઈ શ્રીકૃષ્ણની આળલીલાનું અનુકરણ કરવામાં કે સખી ભાવે રાસક્રીડા ખેલવામાં નથી. એ તો પુરુષોને નામરદ બનાવવા જેવું કહેવાય. શાસ્ત્રીય પુરુષાર્થ તો ‘આત્મ વત્સર્વભૂતેષુ’ એ બ્રહ્મભાવનાના આદર્શપૂર્વક અંતઃકરણ વિ.ની શુદ્ધિ સાધવામાં તેમ જ શ્રીભગવદ્ગીતામાં પ્રતિપાદન કરેલી નિષ્કામ કર્તવ્ય પરાયણ નિષ્ઠાના શુદ્ધધર્મના પરિપાલનમાં જ છે. જ્યાં સુધી વેદવેદાંતનો અભ્યાસ ન થાય ત્યાં સુધી વેદનો ગ્રંથ આશય સમજવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત ન થાય. માટે જ પ્રથમ વેદવેદાંતના કાંઈ સમર્થ ગુરુ પાસે અધ્યયન કરવાની જરૂર છે.

હવે છેવટમાં રાધાતત્ત્વના સંબંધમાં જણાવવાનું કે પૂર્વપક્ષીએ રાધા શબ્દના અર્થમાં એકદમ ફેરફાર કરી નાંખ્યો છે. તેઓએ એકવાર રાધીકાને તો દાસી જણાવી હતી પણ જ્યારે તેમને બતાવી આપવામાં આવ્યું કે આ મંતવ્ય તો એમના રાધાકૃષ્ણ સંપ્રદાયના ધોરણથી વિરુદ્ધ છે ત્યારે હવે એઓએ રાધા શબ્દના અર્થમાં એકદમ ફેરફાર કરી નાંખ્યો. અસ્તુ. પણ તેમના સંપ્રદાયમાં સ્વામિનીજી-રાધીકાજીને જે પરમ તત્ત્વરૂપે માનવામાં આવી છે, તેના સંબંધમાં કાંઈ ખુલાસો નથી. બીજા પ્રમાણમાં જુઓ ગોસાંઇજીકૃત રાધાપ્રાર્થના શ્લોક પહેલો “કૃપયતિ યદિ રાધા બાધિતાશેષબાધા। કિમપરમવશિષ્ટં પુષ્ટિ મર્યાદયોર્મે ॥” જે રાધીકાજી કે જેમણે તમામ વિદ્યોને નાબૂદ કર્યા છે તે જે કૃપા દષ્ટિ કરે તો પછી પુષ્ટિ મર્યાદામાં બીજું શું બાકી રહ્યું? એટલે અહીં શ્રીકૃષ્ણને બદલે રાધીકાજીની કૃપાને જ પરમતત્ત્વ માનવાનાં આવી છે. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે એમના સંપ્રદાયમાં રાધાવલ્લભી સંપ્રદાયની તથા વામમાર્ગી શાકતવાદની કાંઈક અસર કદાચ થઈ હોય! હવે રાધાનો બીજો અર્થ શક્તિ કયો છે પણ તે પણ તેમના સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતને અનુકૂળ નથી કારણ કે એમના આચાર્ય શ્રી વલ્લભાચાર્યે અવિદ્યાને ભગવાનની સાચી શક્તિ માની છે તેમ જ પરબ્રહ્મમાં સર્વ ધર્મો તથા ગુણો ધટાવ્યા છે પછી તે ચૈતન્ય હોય કે જડ હોય. આથી ઉલટું બીજા વૈષ્ણવ આચાર્યો જેવા કે શ્રી રામાનુજચાર્ય વિ. તેઓ ભગવાનમાં અવિદ્યા ધર્મ ધટાવતા નથી પણ શુદ્ધ ચૈતન્યના ધર્મો ધટાવે છે. તેમ જ શ્રી શંકરાચાર્ય પણ અવિદ્યા કે માયાને બ્રહ્મના ધર્મ તરીકે આલેખતા નથી, અને તેથી જ શ્રીમદ્-શંકરાચાર્યે પ્રતિપાદન કરેલા બ્રહ્મવાદને જ શુદ્ધ બ્રહ્મવાદ કહી શકાય ને નહીં કે પુષ્ટીમાર્ગી સંપ્રદાયને શુદ્ધાદ્વૈત મત કહી શકાય, કારણ કે એમને ત્યાં તો વૈષ્ણવી માયા તથા અવિદ્યાના ગુણ ધર્મોનું શુદ્ધ પરબ્રહ્મમાં સાંકર્ય કરી નાંખવામાં આવ્યું છે. વળી તેઓ જણાવે છે કે શાંકરમતમાં ઇશ્વર માયાને આધીન છે તથા તે નચાવે તેમ

નાયે છે. આ કથન પણ અજ્ઞાન જ પ્રદર્શિત કરે છે અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ખોટું ઠરે છે. શું કાઈ પણ બાહ્યગર માયાવી પુરુષ પોતાની રચેલી બાહ્યથી કદી પણ પરાધીન થયો એમ કહેવાય ખરું છે કે? તે માયાવી પુરુષ તો પોતે રચેલી માયાથી સ્વતંત્ર તથા અલિપ્ત છે. તે જ પ્રમાણે ઈશ્વર પણ માયાથી અલિપ્ત છે. હવે તેઓ પાણીનીનું સૂત્ર ટાંકી જણાવે છે કે ‘સ્વતંત્રઃ કર્તા’ એટલે પરમાત્મા સ્વતંત્ર કર્તા છે પણ તેની નીચેનું જ સૂત્ર આ પ્રમાણે છે ‘તત્ત્વયોજકો હેતુશ્ચ પા. સ્વ. ૧-૪-૫૫. એટલે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવામાં બીજો પણ હેતુ જણાય છે જેને ભગવાન શંકરાચાર્ય માયા તથા બીજશક્તિ તરીકે વર્ણવે છે જે આત્માને આધીન છે તથા આત્માથી પ્રેરાય છે. તે પણ સૃષ્ટિ ક્રિયામાં હેતુભૂત છે એમ ભગવદ્ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણના અનેક વાક્યોથી સમગ્રય છે. અને તેથી કાંઈ ઈશ્વરનું સ્વતંત્રપણું જરાપણુ ઓછું થતું નથી.

૬ નિર્ગુણ પરબ્રહ્મતત્ત્વ તથા મૂર્તિપૂજનું તાત્ત્વિક રહસ્ય

પરબ્રહ્મનું નિર્ગુણ સ્વરૂપ શું છે એ વિષે સાંપ્રદાયિકામાં તથા સાકાર-મૂર્તિઓના સ્થૂલ સ્વરૂપને પૂજનારાઓમાં ઘણું જ અજ્ઞાન ફેલાયલું જોવામાં આવે છે. પુણીમાર્ગીય વૈષ્ણવ સેવા મંડળના ઑ. સેક્રેટરી રા. સુનીલાલ પરીખ એમ જણાવે છે કે વેદમાં પરબ્રહ્મ તે શ્રીકૃષ્ણ જ છે. એ ભાઈએ શ્રીકૃષ્ણના પારમાર્થિક તથા સાકારી સ્વરૂપનું સાંકર્ય કરી કેટલીએક વેદવિરુદ્ધની હાસ્યાસ્પદ તથા અસંબંધ વાતો લખી છે. શ્રીકૃષ્ણનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ શું છે તેનો આપણે પ્રથમ વિચાર કરીએ. જો ગીતાનો આશય બરાબર સમજવામાં આવ્યો હોય તો એમ કદીપણુ ન કહી શકાય કે પૂર્ણ પરબ્રહ્મ તે એક શ્રીકૃષ્ણ જ છે ને બીજા કાંઈ નહિ તથા શ્રીકૃષ્ણને જ માનવા ને બીજા અંશાવતાર વિભૂતિ-રૂપ દેવતાઓને ન મેંવવા. આ કથન કપોલકલ્પિત છે તથા દુરાગ્રહ ભરેલું છે ને તે માત્ર શાસ્ત્ર અનભિજ્ઞના સાબીત કરી બતાવે છે. આ તો યોગ્યો દ્વૈત-વાદ થયો જે અવૈદિક છે તથા ઉપેક્ષ્ય છે. જુઓ શ્રુતિ ‘નેહ નાનાસ્તિ કિંચન સ મૃત્યોઃ મૃત્યું ગચ્છતિ યેહ નાનેવ પશ્યતિ’ (ક. ઉ.) પુણીમાર્ગીય સંપ્રદાય પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ તે જ પૂર્ણ પરબ્રહ્મ કહેવાય ને બાકીના બધા દેવતાઓ અંશાવતાર રૂપ છે ને તે અન્ય હોવાથી ઉપેક્ષ્ય છે. શું શ્રીકૃષ્ણ પોતે ગીતામાં કદીપણુ બીજા કાંઈ પણ વિભૂતિ જેવી કે વિષ્ણુ, શિવ, વિ. તેની પરબ્રહ્મથી સ્વતંત્ર ગણી ઉપેક્ષા કરી છે? જુઓ ‘હ્રદાણાંશંકરશ્ચાસ્મિ’ ‘આદિત્યાનામહં વિષ્ણુઃ’ (ભ. ગી.) શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા સમસ્ત ગીતામાં ડીડીમ વગાડીને વેદાંતપ્રતિપાદ્ય એવા અદ્વૈત વાદનો જ ઘોષ કરે છે ને જણાવે છે કે પરબ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત અથવા સ્વતંત્ર કાંઈ અન્ય તત્ત્વ નથી એટલે શ્રી કૃષ્ણ પોતે સર્વાત્મભાવરૂપે પોતાનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ

બતાવે છે તથા તે દ્વારા પરબ્રહ્મનું જ ગાન ગાઈ રહ્યા છે જુઓ ‘બ્રહ્મણો હિ પ્રતિષ્ઠા-
 હમમૃતસ્યાબ્યયસ્ય ચ ભ. ગી. એટલે અવિનાશી તથા અમૃતરૂપ નિર્ગુણ પરબ્રહ્મની
 હું પ્રાંતણા છું. બીજું શ્રીકૃષ્ણ ગીતામાં એમ પણ જણાવે છે કે અસ્મત્પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષ
 આત્મા તે જ બ્રહ્મ છે ને નહિ કે તેના શરીરનો અભિમાની દેવતા. જુઓ ‘બ્રહ-
 માત્મા ગુણકેશ સર્વમૂતાશયસ્થિતઃ’ ભ. ગી. ભગવાન જ્યાં જ્યાં ‘હું’ તથા ‘મારું’
 એવા શબ્દોનો ઉપયોગ કરે છે ત્યાં માત્ર પ્રરબ્રહ્મ તથા પ્રત્યગાત્મારૂપ પરમાત્માનું જ
 પારમાર્થિક નિર્ગુણ એક તત્ત્વ જ સૂચવે છે ને તે દ્વારા વેદાંતના અદ્વૈતસિદ્ધાંતનું પ્રતિ-
 પાદન કરે છે, પણ તેઓ પોતાના આધિદૈવિક તથા આધિભૌતિક શરીરનું પરબ્રહ્મથી
 સ્વતંત્ર એવા સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરતા નથી. ભક્તિને માટે પણ ગીતામાં
 ‘અનન્યમક્ષિ,’ ‘અવ્યમિચારિણી મક્ષિ’ એવા શબ્દો વાપર્યા છે જે પણ અદ્વૈત
 સિદ્ધાંતનું જ પ્રતિપાદન કરે છે. એટલે ગીતાની ધ્યેય વસ્તુને વેદાંતપ્રતિપાદ
 ‘બ્રહ્મ’ તથા ‘પ્રત્યગાત્મા’ તે એક જ નિર્ગુણ પરતત્ત્વ છે ને તે જ સત્ય છે ને નહિ
 કે કોઈ સ્વતંત્ર વ્યક્તિ જેવી કે શિવ, વિષ્ણુ, રામ વિ. જુદી જુદી વિભૂતિઓ. તે તે
 વિભૂતિઓ તથા સાકારી દેવોને પરબ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત અથવા સ્વતંત્ર ગણવામાં
 આવ્યા નથી પણ તે તમામ વિભૂતિઓમાં વ્યાપી રહેલું પરબ્રહ્મ તત્ત્વ સર્વ જગતનું
 એકીકરણ કરાવે છે ને તે જ ઉપાસ્ય વસ્તુ છે અને તે નિર્ગુણ પરબ્રહ્મ તત્ત્વ આ
 લોક તેમ જ પરલોકમાં વ્યક્ત થયેલા સગુણ બ્રહ્મ કરતાં પણ વધારે ઉત્કૃષ્ટ છે.
 આ પ્રમાણે બ્રહ્મ પરમતત્ત્વ શું છે તે જણ્યા વગર જુદા જુદા દેવતાઓની પર-
 બ્રહ્મથી પૃથગ્રૂપે જે ભક્તિ કરવામાં આવે છે તેની ગીતામાં નિંદા કરવામાં આવી
 છે તથા તેનું ફળ પણ અનિષ્ટ તથા કનિષ્ટ છે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. જુઓ
 ગીતા કામૈસ્તૈસ્તૈર્હૃતજ્ઞાનાઃ પ્રપંથંતેઽન્યદેવતાઃ જેઓનું જ્ઞાન કામનાઓથી હરાઈ ગયું
 છે તેવા લોકો પરબ્રહ્મથી જુદા દેવતાઓની ઉપાસના કરે છે ‘અંતઃકૃત્તુ ફલં તેષાં તદ્ભવ-
 ત્ત્વત્પમેઘસામ્ તેવા ટુંકી બુદ્ધિવાળા ભક્તોને અનિલ ફળ મળે છે; ‘તે તં મુક્ત્વા સ્વર્ગ-
 લોકં વિશાલં ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશંતિ ।’ તેઓ વિશાળ સ્વર્ગલોકનું સુખ
 ભોગવીને જ્યારે તેમનું પુણ્ય ક્ષીણ થાય છે ત્યારે પાછા આ મૃત્યુલોકને પામે છે.
 શ્રીકૃષ્ણના બે સ્વરૂપો છે. એક વેદાંતપ્રતિપાદ સર્વાત્મભાવવાળું નિર્ગુણ
 નિરાકાર પારમાર્થિક સ્વરૂપ; જેમાં શ્રી બાળકૃષ્ણ અભિમાની દેવતાનો સમાવેશ
 થઈ જાય છે; અને બીજું આધિદૈવિક તથા આધિભૌતિક સાકારી સ્વરૂપ
 એટલે હાથ, પગ, નાક, કાનવાળા, નંદનંદનનું સ્વરૂપ કે જેને જ તમો ભક્ત
 વૈષ્ણવજનો અલૌકિક પરમતત્ત્વ તરીકે માનો છો ને મનાવો છો. પણ આવા
 સ્વરૂપનું તો પારમાર્થિક સ્વરૂપમાં તીરોધાન થાય છે. શું અલૌકિક સાકારી
 સ્વરૂપને તમો કદાપી પ્રકૃતિની કાટીમાંથી બાંધ કરી શકશો ? જેમ સ્વપ્નમાં
 અનેક કલ્પનાઓ મૂર્તિરૂપે દેખાય છે તેવું જ તમારા અલૌકિક સાકારી પુરુષોત્તમનું

દર્શન સમજવું. પણ તે કાંઈ પારમાર્થિક સ્વરૂપ નથી કારણ કે તે તો સર્વ વ્યાપી તથા નિરાકાર છે. તમારી આવી માન્યતાથી તો તમે તમારી જ્ઞાતને છેતરી રહ્યા છો. જુઓ શ્રુતિ ‘દ્વે વાવ બ્રહ્મણો રૂપે મૂર્તે ચૈવામૂર્તે ચ અથાત આદેશો નેતિ નેતિ’ (બૃ ઉ) અક્ષરીરં શરીરેષુ (ક. ઉ.) અપાણિપાદો (શ્વે. ઉ.) ન તસ્ય પ્રતિમા અસ્તિ (શ્વે. ઉ.) અકાયમ્’ (ધ ઉ) એટલે મૂર્ત કે અમૂર્ત વિ. તમામ સાકારી સ્વરૂપોનો પછી તે લૌકિક કે અલૌકિક હોય તેનો શ્રુતિ નિષેધ કરે છે. પારમાર્થિક દશામાં તો માત્ર સ્વસંવેદ સત્તાસ્ફૂર્તિ સ્વરૂપ હોય છે. છતાં એમ અડાવવું કે ભગવાનનું શંખ, ચક્ર, ગદા પદ્મવાળું અલૌકિક શરીર છે એ વાત પાયા વગરની ઠરે છે. એ તો છાયા પુરુષના દર્શન જેવું કહેવાય. એ બાબતમાં ગીતાનો પણ તેવો જ મત છે જુઓ પ્રમાણો અનાદિ મત્પરં બ્રહ્મ ન સત્તન્નાસદુચ્યતે’ ‘અવ્યક્તં વ્યક્તિમાપન્નં મન્યંતે મામબુદ્ધયઃ’ મારું પારમાર્થિક નિરાકારી સ્વરૂપ તેની અવગણના કરી જેઓ મને કેવળ વ્યક્તિરૂપે એટલે સ્વતંત્ર સાકારી માને છે તેવા લોકો મૂર્ખ છે. ‘વાસુદેવઃ સર્વમિતિ સ મહાત્મા સુદુર્લભઃ’ ‘જ્ઞેત્રજ્ઞં ચાપિ માં વિદ્ધિ સર્વક્ષેત્રેષુ ભારત’ ‘સ સર્વવિદ્બ્રજતિમ સર્વભાવેન ભારત’ (જે મને સર્વ ગ્રાણીમાં સર્વાત્મભાવે એક તત્ત્વરૂપે જ સમજી લઈ છે તે જ મારા પરમતત્ત્વને જાણે છે.) આ ઉપરથી કાંઈ પણ સુત્ર પુરુષ સમજી શકશે કે શ્રીકૃષ્ણ પોતાના મૂર્ત સ્વરૂપને કે બાળસ્વરૂપને સ્વતંત્ર ગણી પૂજવતા નથી. શ્રીકૃષ્ણથી ઉચ્ચરાયલા અહં ને મામ્ શબ્દથી સૂચવાતું પારમાર્થિક સ્વરૂપ તે સર્વવ્યાપી નિર્ગુણ પરમતત્ત્વ જ છે, તેજ અક્ષરબ્રહ્મ ને નહિ કે વસુદેવ દેવકી પુત્ર કૃષ્ણ નામધારી વ્યક્તિ કે તેની ઐતિહાસિક બાળલીલાઓ કે ગોપીકા સાથેનો રાસ-શૃંગાર કે તમારું કદપેલું તથા પ્રમાણ વગરનું કહેવાતું ગોલોકધામ. શ્રી બાળકૃષ્ણની નાનપણની શૃંગારી લીલાઓનો સર ભંડારકરે બણો ઉપહાસ કર્યો છે. જુઓ એમનું “વૈષ્ણવિઝમ-શૈવિઝમ” નામનું પુસ્તક. ભક્તિને નામે આવી બાળપણની લીલાઓને જ મુખ્ય માનવાથી તથા તેને જ પૂર્ણપુરુષોત્તમરૂપે પૂજવાથી શ્રીકૃષ્ણ જેવા સમર્થ યોગેશ્વરની અબળપણે નીંદા કરવા જેવું થાય છે અને તે હિંદુ ધર્મને હાસ્યાર્પદ બનાવે છે. આવી વિચિત્ર તથા સંકુચિત ભાવનાઓ વેદના તથા ગીતાના આશયથી વિરુદ્ધ છે.

હવે મૂર્તિપૂજની બાબતમાં પ્રથમમાં જ જણાવવાનું કે મૂર્તિપૂજનું મંડાણ પ્રતીક ઉપાસનાથી થયેલું છે પણ તે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ સારુ એક પગથીયાં અથવા સાધન તરીકે જ; ને નહિ કે ફળ તરીકે. તે ગૌણ છે ને તેથી કંઈ પરમ મુક્તિ મળતી નથી. જુઓ શ્રુતિ જ્ઞાતે જ્ઞાનાન્નમુક્તિઃ એટલે જ્ઞાનવગર મુક્તિ ન મળે. અત્રે જાણવું જરૂરનું છે કે વેદકાલના ઋષિઓ પ્રતીકને પરબ્રહ્મથી સ્વતંત્ર ગણી ઉપાસના નહોતા કરતા. તેઓનું ધ્યેય માત્ર શુદ્ધ સગુણ બ્રહ્મના સાત્વિક ગુણોનો ઉત્કર્ષ સાધવાનું હતું. બ્રહ્મ દષ્ટિસ્ત્કર્ષાત્ (વે. સ્વ.) એટલે દેવી ગુણોનો ઉત્કર્ષ થાય તેટલા માટે પ્રતીકમાં

અક્ષરદષ્ટિ કરવી. પણ પ્રતીકમાં આત્મદષ્ટિનો નિષેધ વ્યાસસૂત્રમાં કરવામાં આવ્યો છે, કારણ કે તેમ કરવાથી માણસ જડ થઈ જાય. પ્રતીક ઉપાસનાથી મુક્તિ મળી શકતી નથી; મુક્તિને માટે તો આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની જ જરૂર પડે છે. પુણ્યમાર્ગીય સંપ્રદાયમાં તો મૂર્તિપૂજની કાંઈ વિપરીત પ્રથા તથા ભાવ જોવામાં આવે છે ને તેથી તો મનુષ્યને ઈશ્વર બનાવવાને બદલે, પૂર્ણબ્રહ્મને સ્થૂલભાવે આલેખી અધોગતિએ લઈ જવા જેવું થાય છે. તે સંપ્રદાયમાં તો શ્રી અંગના ભૌતિક શરીરની સેવાનું ખાસ માહાત્મ્ય માનવામાં આવે છે. આથી તો ઉલટું માયામાં વધારે ફસાવા જેવું થાય છે. શ્રી શંકરાચાર્ય તો જણાવે છે કે ભગવાનની માયા નામની અનેક શક્તિવાળી જે કારણ ઉપાધિ છે તે ભગવાનનો દેહ છે પણ ભગવાન તેનાથી સ્વતંત્ર છે ને તે જ ઉપાસ્ય છે ને નહિ કે શરીર. શ્રીકૃષ્ણ પણ ગીતામાં પોતાના પારમાર્થિક સ્વરૂપને માયા ઉપાધિવાળા શરીરથી સ્વતંત્ર જણાવે છે તથા તે માયા તરી જવાનો ઉપદેશ કરે છે. બુદ્ધો. દૈવી ભૈષા ગુણમયી મમ માયા દુરત્યયા । મામેવ ચે પ્રપંચતે માયા મેતાં તરંતિ તે ॥ ભ ગી. આ ઉપરથી એટલું ઠરે છે કે શ્રીકૃષ્ણનું અલૌકિક સ્વરૂપ સાકારી છે એ મંતવ્ય ખોટું ઠરે છે કારણ કે તે માયાની કોટીમાં છે. ને તે પરમતત્ત્વ નથી. તો પછી પુણ્યમાર્ગીય સંપ્રદાયને શુદ્ધાદ્વૈત મત કેમ કહેવાય ? જે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા પોતાના ભૌતિક શરીરને જ પારમાર્થિક સ્વરૂપે માનતા હોય કે મનાવતા હોય તો પછી પોતાનાથી ઉત્કૃષ્ટ ઉપાસ્યરૂપે શ્રીશંકરને માની તેની ઉપાસના કરવાનું તેમને કાંઈ કારણ રહેત નહિ. પણ જ્યારે તેમણે શિવજીની ઉપાસના કરી છે તો એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે તેઓએ પોતાના આધિભૌતિક તથા આધિદૈવિક સ્વરૂપથી વ્યતિરિક્ત એવા પરબ્રહ્મરૂપ અન્યસ્વરૂપને માન્યું છે અને ઉદ્ધવ આદિ ભક્તને પોતાના સ્થૂલ શરીર ઉપરનો મોહ ટાળી નાંખવાને જે ઉપદેશ ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં આપ્યો છે તે ન આપત. મહાભારતમાં તો શ્રીકૃષ્ણે પોતે શિવજીની ઉપાસના કરી છે ને અર્જુન પાસે પણ શિવજીની ઉપાસના કરાવી છે ને તે દ્વારા તે એક ભક્તને શ્રીમહાદેવ તરફથી સારું ફળ મળ્યું છે. એક સ્થળે તો મહાભારતમાં એમ જણાવ્યું છે કે શ્રીકૃષ્ણ મહાદેવના પરમ ઉપાસક હતા ને તેથી જ મહાદેવ શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે બધી પ્રીતિ ધરાવે છે. મહાભારતના સમયમાં શૈવ તથા વૈષ્ણવ સંપ્રદાય વચ્ચે હાસના જેવો વિરોધ જોવામાં નહોતો આવતો. તે વખતે લોકોમાં સહિષ્ણુતાનો વિશેષ ગુણ જોવામાં આવતો હતો. તેમ જ બુદ્ધ બુદ્ધા દેવોને માત્ર એક જ પરમાત્માની વિશ્વતિરૂપે જ ગણવામાં આવતા હતા; ને તે દ્વારા અદ્વૈતવાદ જળવી રાખવામાં આવ્યો હતો. પણ મહાભારતમાં શ્રી મહાદેવને જે ઉચ્ચ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે તે પછી વાડેથી નીકળેલા નવા વૈષ્ણવ સાંપ્રદાયિકોને ખુચ્ચું ને તેથી જ તેઓએ એમ ફસાવી દીધું કે કૃષ્ણથી ઇતર દેવોની સ્તુતી માત્ર લોકોમાં મોહ જાગ્ર કરાવી તે

દ્વારા અનધિકારીઓનું નિકંદન કરાવવાના ઉદ્દેશથી કરવામાં આવી હતી. ધન્ય છે એવી ઉંધી પુતળીવાળા મહાપુરુષોને કે જેઓએ પદ્મપુરાણ જેવા સાંપ્રદાયિક પુસ્તકોમાં શાંકરમત તથા માયાવાદની વિરુદ્ધમાં કેટલાએક નિંદાકારક ક્ષેપક શ્લોકો પછવાડીથી હસાવી દીધા! જુઓ એ બાબતમાં પ્રો. મેક્સ્મુલરનું “The Six Systems of Hindu Philosophy” એ નામનું પુસ્તક. વળી તે પુષ્ટિમાર્ગીય લાઇ એમ લખે છે કે શ્રીકૃષ્ણનું ભજન વારવા ઈશ્વર પોતે જ આ કળીકાળમાં સ્વેચ્છાથી લોકોને ઉધે માર્ગ દોરે છે. તો પછી એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે જે ઈશ્વર પોતે જ સ્વેચ્છાથી લોકોમાં ખોટો મત ફેલાવે તો પછી એવી માન્યતા ધરાવનાર લોકોના મતમાં ઈશ્વર એક જંગલિ તથા નિષ્કુર પુરુષ જેવો હરે! તેમ છતાં જે તે લોકો પ્રમણિકપણે એમ જ માનતા હોય કે ઈશ્વરે પોતે જ પોતાની ઈચ્છાથી લોકોમાં માયાવાદ ફેલાવ્યો તો પછી ભક્ત લોકોથી તેવા ઈશ્વરપ્રણીત મતની એટલે માયાવાદની વિરુદ્ધ કેમ જવાય? અને જે એમ કરે તો પછી તેમની ભક્તિ અધુરી કહેવાય ને તેથી તેઓ ભગવાનની નજરમાં પાપી તથા ગુન્હેગાર હરે!

હવે પુષ્ટિમાર્ગીય સંપ્રદાયમાં વેદમતથી વિરુદ્ધ પરમાત્માથી સ્વતંત્ર એવા એક નવીન તત્ત્વને માનવામાં આવે છે ને તેને તેઓ રાધાપરતત્ત્વ કહે છે. જુઓ ગોસાંઇજીત સ્વામિન્યષ્ટકસ્તોત્ર શ્લોક પહેલો. તેમાં તેઓ લખે છે કે શ્રી રાધિકાજીથી બીજું કોઈ પરમ તત્ત્વ જ નથી. આ બાબતમાં પૂર્વપક્ષીએ જે ખુલાસો કર્યો છે તે ધણો લુલો તથા ધ્યાનમાં ન ઉતરે એવો છે. બીજું તે ભાઈ જણાવે છે કે શ્રીકૃષ્ણ રાધિકાજીને ભક્તિથી વશ છે એટલે એમને હાથે જ એમ હરે છે કે ઈશ્વર માયાને વશ છે પણ શ્રી શંકરાચાર્ય તો આ મત સ્વીકારતા નથી ને તેમના મતમાં તો પરબ્રહ્મ માયાથી સ્વતંત્ર જ છે.

બીજું પૂર્વપક્ષી તરફથી એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે આધિદૈવિક સ્વરૂપ તે જ સર્વોપરિ પરમ તત્ત્વ છે તે પણ વેદથી વિરુદ્ધ છે. જુઓ બાલાકી-અન્નત-શત્રુસંવાદ-(બૃ. ઉ. તથા કૌ. ઉ.) તેમ જ ઈંદ્ર વિરોચન-પ્રભપતિ સંવાદ (છાં. ઉ.) આધિદૈવિક પુરુષોત્તમ તે જ સગુણ ઈશ્વર અને તેનાથી પણ ઉપલી ક્રાંતિમાં નિર્ગુણ નિરાકાર બ્રહ્મનું સ્થાન છે જેનો સમાધિ અથવા તુરીય અવસ્થામાં યોગસંરાધન વિ સાધનથી સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે. જુઓ માં. ઉ. તથા પુરુષ સૂકત ઇતાવાનસ્ય મહિમા ભતો જ્યાયાંશ્વ પુરુષઃ’ (ઋ. સં) એટલે જેને અક્ષરધામ માનવામાં આવે છે તે જ સગુણ પુરુષોત્તમ છે અને તેમાં જ ગણિત આનંદ છે પણ નિર્ગુણ નિરાકાર બ્રહ્મનો આનંદ નિરવધિ છે ને ત્યાં તો સૂર્ય ચંદ્ર અગ્નિ વિષ્ણુ આદિ દૈવિક દેવતાઓ જેને પૂર્વપક્ષી સર્વોપરિ માને છે તે દેવતાઓ પ્રકાશ પણ પ્રકટ કરવા અસમર્થ છે. જુઓ શ્રુતિ ‘ન તત્ર સૂર્યો માતિ ન ચંદ્ર તારક’ (મું ઉ).

તે જ કેવલ્ય મુક્તિનું સ્થાન છે પણ તે પ્રાપ્ત કરવાને ધણા વરસોની તપશ્ચર્યા કરવી પડે છે તથા વેદાંત શાસ્ત્રનો સતત અભ્યાસ કરવો પડે છે. તેમ જ તમમ સાંસારિક વિષયોમાંથી મનને અંતર્મુખ કરી સન્યાસવૃત્તિ રાખવાથી જ યોગ દ્વારા અધિકાર પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. પણ સાચી સન્યાસવૃત્તિ તથા યોગ થવાં એ કાંઈ સહેલી વાત નથી. તે કાંઈ ‘રાધે કૃષ્ણ! રાધે કૃષ્ણ!’ તથા ‘શ્રી કૃષ્ણ: શરણું મમ!’ એમ ટાપડા પાડી તથા ભક્તિને નામે ભજન મંડળિઓમાં જોડાઈને અંધ ભોળપણથી તત્ત્વ સમજ્યા વગર માત્ર મિથ્યા જલ્પના કરવાથી સાધ્ય થઈ શકતાં નથી. તેવા ઉત્તમ સન્યાસ યોગ તથા જ્ઞાન સંપાદન કરવાને તો શ્રી જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય જેવા કોઈ શ્રોત્રિય તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ એવા કોઈ સમર્થ ગુરુ પાસે શાસ્ત્રના ઉંડા અભ્યાસની જરૂર છે. જે મુક્તિ જ્ઞાન વગર એકલા ટાપડા પાડવાથી, નાચવા કુદવાથી તથા કહેવાતી ભક્તિથી જ મળી જતી હોય તો પછી વેદશાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવવાની શી જરૂર રહે? પણ શાસ્ત્ર તો એમ કહે છે કે, કુરસ્યધારા નિશિતા કુરત્યયા (ક.ઉ) એટલે મુક્તિનો માર્ગ તો અસ્થાની તીણી ધાર જેવો છે તથા તે ઓળંગવો બહુ મુશ્કેલ છે. વળી પૂર્વપક્ષિના સંપ્રદાયમાં ચતુર્થ-સન્યાસાશ્રમની ઘણી ટેકડી કરવામાં આવી છે પણ તે વેદથી તથા ધર્મશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે. જુઓ શ્રુતિ ‘વેદાંત વિજ્ઞાન મુનિશ્ચિતાર્યા સન્યાસયોગાયતયઃ શુદ્ધસત્ત્વાઃ’ (મું ઉ) એટલે વેદપ્રમાણે સન્યાસ દ્વારા જ ખરી પરમમુક્તિ મળી શકે છે ને તે પણ ધર્મશાસ્ત્રના વિધાન મુજબ જ.

બીજું અણુભાષ્યની બાબતમાં કાંઈક પૂર્વપક્ષી તરફથી ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તે વિષે જણાવવાનું કે અણુભાષ્યમાં કાંઈ અપૂર્વતા નથી. માત્ર બીજા પૂર્વ આચાર્યો જે કાંઈ લખી ગયા છે તેનો અનુવાદ તથા સહેજસાજ રૂપાંતર છે. તેમ તેમાં કાંઈ ઉંડી તથા અસર કરે એવી કાંઈ ફિલોસોફી પણ નથી. શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય જેવા તીવ્ર બુદ્ધિશાળી પૂર્વ આચાર્યોએ વમન કરેલાં મંતવ્યોનો તેમાં અંગીકાર કરવામાં આવ્યો છે. આજ લગભગ ૪૦૦ વરસ થયાં, છતાં પણ અણુભાષ્યનો હજુ સુધી ગુજરાત મુંબાઈ વિ. સિવાય અન્ય સ્થળે જોઈએ એટલો બહોળો ફેલાવો થયો નથી તેનું શું કારણ? માત્ર આંતરિક સિદ્ધાંતની નિર્બળતા તથા નિર્માલ્યતા. ભાષાશૈલી પણ શાંકરભાષ્યની માફક સાદી સરળ આલ્હાદકારક કે રાસક નથી પણ કિંચિત્ છે. તેમ જ વળી પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ જેવી રીતે શાંકરભાષ્યની આદરપૂર્વક નોંધ લીધી છે તથા પ્રશંસા કરી છે, તે પ્રમાણે તેઓએ અણુભાષ્યની નોંધ પણ લીધી નથી. વધુમાં અણુભાષ્યમાં શ્રીમદ્ જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્યને ‘પ્રચ્છન્ બૌધ’ ‘આસુર’ વિ. અનેક ઉપનામો આપી છૂટથી ગાલીપ્રદાન કરવામાં આવી છે. સન્યાસાશ્રમને પાખંડ ધર્મ ગણવામાં આવ્યો છે તથા શૈવ અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાય વચ્ચે, હમેશના વિરોધનું બીજ

વાવવામાં આવ્યું છે; જેનું કેટલાએક દુરાગ્રહી ઉપદેશકો તથા સંચાલકો તરફથી અવગણનાવાર સમર્થન કરવામાં આવે છે ને કોઈક વાર તો બળતામાં ઘી પણ હોમવામાં આવે છે. એકંદર અણુભાષ્યમાં અત્યંત સંકુચિત તથા વિલક્ષણ સંપ્રદાયિક માન્યતાઓને જ ઉત્તેજિત કરવામાં આવી છે એવો પ્રો. ધાટે તથા પંડિત શ્રીધર શાસ્ત્રી પાઠેક વિ. ધણા અત્યંત વિદ્વાન પંડિતોએ મત આપ્યો છે.

છેવટમાં જણાવવાનું કે સમસ્ત વેદ, વેદાંત તથા ગીતાનું તાત્પર્ય કાંઈ જુદા જુદા સંકુચિત દષ્ટિના સંપ્રદાયોને પોષવાનું નથી પણ શ્રીવિષ્ણુ, શિવ, કૃષ્ણ, રામ વિ. તમામ દેવતાઓમાં એક નિર્ગુણ પરબ્રહ્મનું જ પરમતત્વ અંતર્યામી તરીકે પ્રાધાન્યપણે વ્યાપી રહેલું છે તથા સમસ્ત જગતમાં તથા પ્રાણીઓમાં સર્વત્ર એક જ ચૈતન્ય છે એ બતાવવા પ્રત્યે છે. જે ઉપલો વેદાંત પ્રતિપાદ્ય બ્રહ્માત્મક્ય પ્રતિપત્તિનો જ સિદ્ધાન્ત સમગ્રય ને તે પ્રમાણે જે વર્તન કરવામાં આવે, તો જ દેશમાં રાષ્ટ્રીય સંગઠનની ઊંચી ભાવનાઓનો વિકાસ થાય તથા આધુનિક સમયમાં જે જુદા જુદા મતમતાંતરો પંથો ને સંપ્રદાયો જોવામાં આવે છે તેમાંથી પરસ્પર મિથ્યા વિરોધ નાબૂદ થઈ તે તમામ સંપ્રદાયો ને પંથોનું એકીકરણ થાય. જગન્નિયન્તા પરમેશ્વર એવી અદ્વૈતજ્ઞાનની તથા ઐક્યની ભાવના સર્વત્ર પ્રકટાવો.

(૭) પરિણામવાદ તથા વિવર્તવાદની સમીક્ષા-સિદ્ધાન્તપક્ષ

સૃષ્ટિકાર્યના મુખ્યત્વે કરીને ત્રણ જુદા જુદા વાદો જાણીતા છે. ૧ આરંભવાદ, ૨ પરિણામવાદ, અને ૩ વિવર્તવાદ. પહેલો આરંભવાદ નૈયાયિકોનો છે. પરિણામવાદ સાંખ્યવાદીઓનો તથા કેટલાએક વેદાન્તિઓનો છે અને વિવર્તવાદ શાંકરમતાનુયાયિઓનો છે. હવે આપણે ઉપલા વાદોનું વિવેકપુરઃસર નિરીક્ષણ કરીએ. નૈયાયિકો એમ માને છે કે કાર્યસૃષ્ટિનો પરમાણુંઓમાંથી આરંભ થયો છે. દરેક પદાર્થ ઉત્પન્ન થતાં પૂર્વે તે પદાર્થનો તેઓ પ્રાગભાવ માને છે. જ્યારે તે પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તેનાં કારણનો નાશ છે. આ મતમાં કારણ અને કાર્યને અલગ અલગ પદાર્થો માનવામાં આવે છે. આ મતવાળાઓ દ્વૈતવાદીઓ છે. આ મતમાં વસ્તુની મૂળ સ્થિતિ અભાવમાં હોય છે માત્ર વચગાળાવાળી સ્થિતિમાં જ વસ્તુનો ભાવ હોય છે. પણ વસ્તુનો આરંભ અભાવમાંથી થયેલો હોવાથી તેનો નાશ થવાનો અને તેનું પર્યવસાન પણ અભાવમાં થશે. એટલે એ મતમાંથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે જગતમાંના દરેક ઉત્પત્તિ પામનારા પદાર્થો નાશવંત હોય છે અને તે સત્ય નથી. આ વાતનું વેદાન્તિઓએ સમર્થ રીતે ખંડન કર્યું છે. બીજા પ્રમાણમાં જુઓ શ્રી. ભ. ગી. નાસતો વિષયો માત્રો નામાત્રો વિદ્યતે સતઃ । ઊમયો રપિ દદ્યૌંસ્તસ્ત્વનયો સ્તસ્ત્વદર્શિભિઃ ॥

હવે આપણે પરિણામ વાદનો તથા વિવર્તવાદનો વિચાર કરીશું. પરિણામ-વાદીઓ એમ માને છે કે આ સૃષ્ટિ પૂર્વે તેના મૂળ કારણમાં અવ્યક્તરૂપે અસ્તિત્વમાં હતી. અને સૃષ્ટિ થઈ તે વખતે માત્ર તે મૂળ કારણમાંથી વ્યક્ત થઈને પરિણામ પામી છે. એટલે તેઓ કાર્ય અને કારણનો અનન્ય સંબંધ માને છે. સાંખ્યવાદીઓ પરિણામવાદી છે ને તેઓ સૃષ્ટિનાં મૂળ કારણ પ્રધાન અથવા પ્રકૃતિને માને છે અને પુરુષ અથવા ચૈતન્યના માત્ર સંયોગથી પ્રકૃતિ યા પ્રધાન (Nature) સૃષ્ટિકાર્ય કરે છે. આ મતમાં પ્રકૃતિ તથા પુરુષને બે જુદાં જુદાં તત્ત્વો માનવામાં આવે છે. હવે કેટલાએક વેદાંતિઓ પણ પરિણામવાદને માને છે: પણ તેઓના મતમાં સૃષ્ટિ બ્રહ્મમાંથી જ પરિણામ પામી છે. શુદ્ધાદૈત વાળાઓ આ વાદને માને છે અને એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે શુદ્ધ પરબ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાન તથા નિમિત્ત કારણ છે. અને બ્રહ્મની કેવળ ઇચ્છાથી જ નામરૂપાત્મક તથા ક્રિયાત્મક સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થવા પામી છે. તેઓ સૃષ્ટિને બ્રહ્મનું અવિકૃત પરિણામ કહે છે. તેમના મતમાં જેટલું શુદ્ધ ને સત્ય કારણ બ્રહ્મ છે તેટલું ને તેવું જ શુદ્ધ ને સત્ય કાર્ય બ્રહ્મ છે કારણ કે તે ભગવદ્ વિભૂતિ છે અને ભગવદ્ પરિણામ છે. એટલે સૃષ્ટિને તેઓ સત્ય માને છે. આ વાદમાં સૃષ્ટિ કાર્યમાં પ્રકૃતિને માનવામાં આવતી નથી. અને બ્રહ્મ પોતે જ પોતાની મેળે પ્રકૃતિ વગર પરિણામ પામે છે. આના પ્રમાણમાં તેઓ નીચેની શ્રુતિઓનો આધાર રાખે છે. યતઃ સ્માનિ મૂતાનિ જાયન્તે યેન જાતાનિ જીવન્તિ યત્પ્રયન્તિ અમિસંવિશન્તિ (તૈ. ઉ.) સર્વં સ્વલુ ર્દં બ્રહ્મ તજ્જલ્લાનિતિશાંત ઉપાસીત (ઇં.ઉ.) એતસ્માદાત્મનઃ આકાશઃ સંમૂતઃ । આકાશાદ્વાયુઃ વાયોરમિઃ અમેરાપઃ અદ્ભ્યઃ પૃથિવી (તૈ. ઉ.) તેમજ જન્માદ્યસ્ય યતઃ તથા આત્મકૃતેઃ પરિણામાત્ એ વેદાંત સૂત્રોનો પણ આશ્રય લે છે. આ વાદમાં કાર્યને કારણનું એકય માનવામાં આવે છે એટલું જ નહિ પણ જેટલું કારણ બ્રહ્મ સત્ય છે તેટલું જ કાર્ય બ્રહ્મ પણ સત્ય છે એમ માને છે. જુઓ: તદનન્ય-ત્વમારંભણસંબદ્ધિમ્યઃ (બ્ર. સુ.)

હવે આપણે શાંકરમતાનુયાયીઓએ માન્ય કરેલા વિવર્ત વાદનો વિચાર કરીશું. આ મતમાં પણ ઉપલા બ્રહ્મસૂત્રાનુસાર કાર્ય કારણનો અનન્ય સંબંધ માનવામાં આવે છે. કાર્યસૃષ્ટિને કારણબ્રહ્મથી સ્વતંત્ર કે વ્યતિરિક્ત માનવામાં આવતી નથી એટલે કાર્યસૃષ્ટિ કારણબ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત અથવા સ્વતંત્ર વાસ્તવિક રીતે નથી છતાં પણ ઇશ્વરની અનિર્વચનીય માયાની આવરણ તથા વિશેષ નામની બે અલૌકિક શક્તિથી જુદી હોય તથા બ્રહ્મના વિવર્ત અથવા રૂપાંતર સરખી હોય એમ ભાસ થાય છે. અને નામ રૂપાત્મક જુદી દેખાતી દશ્ય સૃષ્ટિ અવિદ્યા કલ્પિત હોવાથી તે સૃષ્ટિને પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી સત્ય માનવામાં આવતી નથી. આ મતને વિવર્તવાદ કહેવામાં આવે છે. આ મતમાં બ્રહ્મથી

વ્યતિરિક્ત જુદી ભાસમાન થતી સૃષ્ટિનો નિત્ય શુદ્ધબુદ્ધ મુક્ત બ્રહ્મની સાથે વાસ્તવિક અભિન્ન એક્ય સંબંધ માનવામાં આવતો નથી. પણ માત્ર વ્યવહાર ચલાવવા પુરતો આધ્યાસિક સંબંધ માનવામાં આવે છે અને જેનું પર્યવસાન બ્રહ્માત્મૈક્ય વિજ્ઞાનથી અદ્વૈતાખંડાનંદરૂપ કારણ બ્રહ્મમાં જ થાય છે. કાર્યસૃષ્ટિમાં કારણ બ્રહ્મના સત્વાંશનું સત્તા સ્ફૂર્તિરૂપ હંમેશા અસ્તિત્વ હોય છે પણ તેની સાથે કાર્યસૃષ્ટિમાં પ્રકૃતિ જે નામ રૂપાત્મક દૃશ્ય જગતની બીજરૂપ શકિત છે તેની વિકૃતિ પણ પ્રતીત થાય છે. એટલે બ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત તેની પારમાર્થિક સત્યતા માનવામાં આવતી નથી. આવી સૃષ્ટિના દરેક પદાર્થો વિકારી અને નાશવંત હોય છે. જગતની દરેક વસ્તુ જે આપણને દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તે દિ઼ કાલ અને વસ્તુપરિચ્છિન્ન હોય છે, તેમજ વિકારી ને નાશવંત હોય છે. તે વસ્તુઓ આપણને વ્યવહારમાં આપણાથી વ્યતિરિક્ત તથા જુદી હોય એમ ભાસે છે પણ તે પારમાર્થિક સત્ય નથી. કારણ કે તે ત્રિકાળ અબ્યાપ્ત નથી. જગતનો કોઇ પણ પદાર્થ એક સ્થળમાં કે કાળમાં પરિચ્છિન્ન રૂપે જોવામાં આવે છે. તે પદાર્થનો તે જ વખતે બીજે સ્થળે, બીજે વખતે તથા તેનાથી અન્ય પરિચ્છિન્ન પદાર્થથી નિષેધ કરાય છે. માટે જ તે પદાર્થ અગર જો તેનું ધ્રુવ કારણ બ્રહ્મ છે તો પણ તેને પારમાર્થિક સત્ય ન કહી શકાય. આનાથી ઉલટું શુદ્ધ કારણ બ્રહ્મ દેશ કાળ તથા વસ્તુ પરિચ્છેદથી અબ્યાપ્ત એકી વખતે સર્વ સ્થળે ને સર્વ બેદથી રહિત અખંડિત સ્વરૂપમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. એટલે તેને જ પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી સત્ય કહી શકાય ને તેથી જ અદ્વૈતવાદ સિદ્ધ થઈ શકે છે. વિવેકી તથા તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષો વિકારી અને નાશવંત વસ્તુમાં અવિનાશી એક તત્ત્વ નીરખી શકે છે અને તેને આત્યંતિક સત્ય માને છે, જે ત્રિકાળ અબ્યાપ્ત છે. હવે આ અવિનાશી તત્ત્વ જુદા રૂપમાં એટલે રૂપાંતર થયેલું વિવર્તન તરીકે કેમ ભાસમાન થાય છે તેનો આપણે વિચાર કરીએ. દાખલા તરીકે રજ્જુ (દોરડી) અંધારામાં માણસને સર્પ તરીકે ભાસે છે ને તેથી તે દોરડી સાપ જ છે એમ સમજી વ્યવહાર કરે છે. હવે આનું કારણ માત્ર અજ્ઞાન છે અને તેથી જ તે માણસ દોરડીનું સર્પ તરીકે વિવર્તન અથવા રૂપાંતર થયેલું દેખે છે. અગર જો વાસ્તવિક રૂપે આવા અજ્ઞાનથી દોરડી કાંઈ સર્પ થઈ જતી નથી. હવે જો આ માણસ પ્રકાશથી સૂક્ષ્મ રીતે નિરીક્ષણ કરે તો તેને સમજાય છે કે તે વસ્તુનું ધ્રુવ સ્વરૂપ તો રજ્જુ જ છે ને સર્પ તો રજ્જુને બદલે મિથ્યાજ્ઞાનથી ભાસતો હતો અને તે સત્યજ્ઞાનથી તે માણસના સર્વ સંશયનો નાશ થાય છે, ને તેને સ્થાયી નિશ્ચયાત્મક અને સત્ય જ્ઞાન થાય છે. દોરડીનું કાંઈ સર્પ તરીકે પરિણામ પામતું નથી. તે જ પ્રમાણે કાર્યપ્રપંચના દરેક પદાર્થો નામરૂપે અવિદ્યાથી જીવને જુદાં જુદાં ભાસે છે અને તેને પરિણામે તે જીવને સંસારચક્રના બંધનમાં અદ્વૈત જ્ઞાનથી મુક્તિ ન થાય

લાંસુધી રહેવું પડે છે. હવે અવિદ્યા જીવને જન્મથી જ હોય છે તેનું કારણ તેની પૂર્વજન્મની વાસનાઓને જ આભારી હોય છે. તે અવિદ્યાના નિવારણાર્થે વેદાન્તશાસ્ત્રનાં બ્રહ્માત્મકય ભાવ ના ઉત્તમ અદ્વૈતજ્ઞાનથી તેની અવિદ્યાનો નાશ થાય છે અને તે જ્ઞાન દ્વારા સ્વાનુભવપૂર્વક કેવલ્યરૂપી મુક્તિ તથા સ્થાયી સુખ શાન્તિ અને આનંદ અનુભવે છે. આ અભેદ જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં જ મનુષ્યનો પુરુષાર્થ રહેલો છે ને વેદાંત શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય પણ એમાં જ સમાયેલું છે.

હવે આપણે પરિણામવાદમાં શું દોષો છે તેનો વિચાર કરીએ. કારણ બ્રહ્મના મૂળ સ્વરૂપનો જો આપણે વિચાર કરીશું તો આપણને સમજશે કે તે તો નિલ શુદ્ધ, શુદ્ધ, મુક્ત તથા અખંડ સચ્ચિદાનંદરૂપે છે અને તેમાં કદિ પણ વિકાર થતો નથી. તેથી ઉદ્ભવ જગતમાં વિકાર વગર કોઈપણ પદાર્થનું પરિણામ થતું જોવામાં આવતું નથી. દુધમાં વિકાર પામવાની પ્રાકૃતિક અવ્યક્ત બીજ શકિત છે. અને તેથી તે દહીંના રૂપમાં પરિણામ પામે છે. તે જ પ્રમાણે જગતના તમામ પદાર્થો વિકાર પામવાથી જ પરિણામ પામે છે. પરબ્રહ્મ હમેશાં અવિનાશી કૃતસ્થ અવિકારી અને નિશ્ચલ છે અને તેનું પરિણામ થાય તો તે વિકારવાળો કહેવાય માટે બ્રહ્મનો પરિણામવાદ સૃષ્ટિકાર્ય સમજાવવામાં ટકી શકતો નથી. બ્રહ્મ દેશ, કાળ તથા કાર્ય કારણના સંબંધથી પર છે. આના પ્રમાણમાં જુઓ: અન્યન્નાસ્માત્કૃતાકૃતાત્. અન્યન્ન મૃતાન્ન મવ્યાન્ન. (ક. ઉ.) ન ત્વ્ય કાર્ય કરણં ચ વિચલે. (શ્વે. ઉ.) જ્ઞાનં મૃતમવ્યસ્ય (બૃ. ઉ) અન્નં તમઃ પ્રવિશન્તિ વેજ્સમૃતિમુપાસતે. તત્તો મૃય જ્ઞ તે તમો ય ડ સંમૂલ્યાં રતાઃ. (ઇ. ઉ.).

કાર્ય બ્રહ્મ ઉત્પન્ન થયું છે અથવા મૂર્ત સ્વરૂપમાં સત્યરૂપે પરિણામ પામ્યું છે એમ માનનારની ગતિ અતિ ગૃહ અંધકારમાં છે એમ ઇશ્વારાસ્ય ઉપનિષદ્ પરથી સિદ્ધ થાય છે. સંભૂતિનો અર્થ જુદા જુદા ભાષ્યકારો જુદી જુદી રીતે કરે છે. પરંતુ તેનો ખરેખરો અર્થ વ્યક્ત અથવા મૂર્તરૂપે ઉત્પન્ન થયેલો એવો છે કે જેને પરિણામવાદીઓ વિશ્વતિરૂપે પારમાર્થિક સત્ય માને છે. તેના સમર્થનમાં જુઓ ગૌ. કા. ૩-૨૫. વળી બ્રહ્મ કાર્ય કારણના સંબંધથી પર છે તેને માટે જુઓ ગૌ. કા. ૪-૧૧-૩૧.

આ ઉપરથી આપણને સહજ સમજશે કે બ્રહ્મનું કોઈ પરિણામ થઈ શકતું નથી તો પછી આપણને સહજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે કાર્ય બતાવનારી શ્રુતિ શું નિર્ણયક છે? તેનો જવાબ માત્ર એટલો જ કે તે શ્રુતિઓ માત્ર કાર્ય પ્રપંચ પરબ્રહ્મને જ આધીન છે ને કાર્ય સૃષ્ટિમાં સત્ય પદાર્થ માત્ર બ્રહ્મ જ છે ને કાર્ય-પ્રપંચ જેમ સાંખ્યવાદીઓ માને છે તેમ કોઈ પ્રકૃતિ પ્રધાન કે કોઈ બ્રહ્મ બ્યતિરિક્ત અન્ય કારણને આધીન નથી. બીજું કાર્ય શ્રુતિનું તાત્પર્ય તથા ફળ કાર્ય કારણનો માત્ર સંબંધ બતાવવામાં નથી પણ પરબ્રહ્મ સાથે કાર્યસૃષ્ટિનો

અનન્ય સંબંધ બતાવવા પર તેનો મુખ્ય આશય છે આને માટે જુઓ; કય સોડમયં ગતો ભવતિ । યદાદ્યેવૈષ્ણવેતદસ્મિન્નુદરમન્તરં કુરતે અયતસ્ય મયં ભવતિ । (તૈ. ઉ.)

મુખ્ય માત્રને જગતમાં સર્વથી પ્રિય પોતાનો આત્મા હોય છે એટલે અન્ય પદાર્થમાં પોતાના આત્માથી જરા પણ બુદ્ધિ ગણે તો તેને ભય ઉત્પન્ન થાય છે પણ આત્મિક અભેદ જ્ઞાન થાય એટલે ભય નષ્ટ થઈ જાય છે ને તેને જીવનમુક્ત દશા પ્રાપ્ત થાય છે ને તે અખંડાનંદ રસનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરે છે

બીજું જગતમાં તમામ પદાર્થો માત્ર વ્યવહાર પુરતા જ સાચા છે ને પારમાર્થિક રીતે તે કાંઈ તે સ્વરૂપમાં સાચા નથી પણ માત્ર વાણીના વિકાર છે જે તુચ્છ છે; તો તેને સત્ય કેમ માની શકાય? જુઓ શ્રુતિ વાચારંમણ વિકારો નામધેયં મૃત્તિકા इति एव सत्यं (છાં. ઉ.) એક સદ્ વિપ્રાઃ બહુબા વદન્તિ અર્મિં યમં માતરિશ્વાનમાહુઃ (જ્ઞ. સં.) જગતમાં જે પદાર્થો જેવામાં આવે છે, તે રૂપમાં બ્રહ્માના પરિણામ રૂપે અથવા વિભૂતિ રૂપે સત્ય હોય તો જગતના બધા વિકારી પદાર્થો જેવા કે બગડી ગયેલું દહીં, મોરીનું પાણી, દુર્ગંધીવાળી ચીજો, પાપી માણસો, અસુરો વિ. વિ. બધા જ બ્રહ્મ છે એમ માનવું પડે. અને નિત્યાનિત્ય વસ્તુનો વિવેક દર્શાવનાર શાસ્ત્રોની કાંઈ પણ જરૂર ન પડે. તેમ જ ક્ષેત્ર ક્ષેત્રજ તથા ક્ષર અક્ષર, વિનાશી અવિનાશી, એમ વિભાગ કરવાની જરૂર ન પડે. વાણીથી શરૂ થતાં નામરૂપાત્મક પદાર્થો જેવા કે માટીના પદાર્થો ધટ વિ. માટીના વિકાર છે પણ તાત્વિક દૃષ્ટિથી સત્ય પદાર્થ માત્ર માટી જ છે. એટલે વ્યવહાર ઉપયોગી પદાર્થો જેને આપણે માત્ર વ્યવહાર ચલાવવા નામરૂપ આપ્યાં છે, તે માત્ર વ્યવહાર પુરતાં સાચાં છે. પણ તેથી તે કાંઈ પરમાર્થ દૃષ્ટિથી સત્ય હરતાં નથી અને જગદ્ગુરુ શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યે માત્ર તેવા જ અર્થમાં કહ્યું છે કે ब्रह्म सत्यं जगद् मिथ्या એટલે બ્રહ્મ સત્ય છે પણ બ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત સ્વતંત્ર રીતે જગતના તમામ પદાર્થો જેને આપણે વ્યવહારને માટે નામ રૂપે સાચા માન્યા છે, તે પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી મિથ્યા છે. જુઓ અનન્યત્વ અધિકરણ ઉપર શાંકરભાષ્ય. વળી બીજી શ્રુતિ પણ આમ જ કહે છે જુઓ અપાગાદાદિત્યાદાદિત્યત્વં વાચારંમણ વિકારો નામધેયં ત્રીણિ રૂપાણિ इति एव सत्यम् (છાં. ઉ.) સૂર્યનું સૂર્યત્વ નશ્વર છે મિથ્યા છે; ને માત્ર વાણીનો વિકાર છે. એમાં માત્ર મૂળ ત્રિગુણાત્મક કારણ જ સત્ય છે. ઉપલા પ્રમાણોથી કામની પણ ખાત્રી થશે કે પરિણામવાદ બ્રહ્મવાદમાં ધટી શકતો જ નથી અને તેને માટે ભગવાન શંકરાચાર્યે વિવર્તવાદનો આશ્રય ઋગ્વેદ સંહિતા તથા અન્ય શ્રુતિના પ્રમાણપૂર્વક લીધો છે. જુઓ શ્રુતિ; ય इमा विश्वा भुवनानि x x प्रथमच्छब्दस्यो आचि-वेद्या । (રૂ. સં.) એટલે, સૃષ્ટિકાર્ય વખતે ઇશ્વરે પોતાનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ અંત-ર્ધાન કરીને આ જગતમાં પોતે પ્રવેશ કર્યો, એને પરિણામે જ જીવોને અવિ

લાથી નામરૂપાત્મક પ્રપંચ ધ્વિરથી જુદો છે એમ પ્રતીત થાય છે. ધ્વિરનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ અંતર્યામિ થવાથી પામર જીવો વાસના રૂપી અધિભક્તી ખીજ શક્તિથી પરબ્રહ્મ તથા આત્માના અદ્વૈત જ્ઞાનથી વંચિત થાય છે. એકે હું જ નહિ, પણ કલ્પિત નામરૂપાત્મક પ્રપંચ સાચો છે, એમ માની પ્રપંચની મોહજાળમાં ફસાય છે. ને માયાની વિક્ષેપ નામની શક્તિથી અનેક રંગ બે રંગી વિચિત્ર પ્રકારની સૃષ્ટિઓ તથા કલ્પનાઓ ઉભી કરે છે. અહંત્વ મમત્ત્વ રૂપી ક્ષણિક સુખમાં મોહિત થઈ દુઃખ પામે છે. તે એટલે સુધી કે કેટલાએક ભોળા માણસો જ્ઞાતના રહસ્ય જ્ઞાનના અભાવે એમ માને છે કે જગતના નામ રૂપાત્મક વિકારી પદાર્થો ધ્વિરની વિક્ષિતિ હોવાથી સત્ય છે. અરે ! ધ્વિર જ છે. આ કેવી ભૂલ ભરેલી અને ભયંકર માન્યતા છે ! આ માન્યતા પરિણામવાદને આભારી છે. આના પ્રમાણમાં જીએ અધિમૂર્ત ક્ષરો જાવઃ । (મ. ગી.)

ખીજું જે પરિણામવાદ સ્વીકારવામાં આવે તો કૃત્સ્નપ્રસક્તિ દોષ તથા નિરવયત્વ શ્રુતિનો વ્યાકોપ દોષ નડશે. જે આખું બ્રહ્મ પરિણામ પામે તો જગતરૂપે આખું બ્રહ્મ સૃષ્ટિની ક્રિયા હંમેશાં કર્યા જ કરશે ને બ્રહ્મનો ઉચ્છેદ થઈ જશે ને વળી મુક્તિને પણ સ્થાન નહિ રહેશે. જે બ્રહ્મના અમુક ભાગનું પરિણામ માનશે તો નિઃકલંક નિઃકલ્મશ (સ્વે ઉ) એ શ્રુતિનો આધ નડશે. કારણ કે બ્રહ્મ તો અખંડ તથા નિરવયવ છે ને તેનો અમુક ભાગ કાંઈ પરિણામ પામી ન શકે. ખીજું જે આખું શુદ્ધ બ્રહ્મ પરિણામ પામે તો તે અવિકૃત ન રહી શકે અને બ્રહ્મમાં અવિકૃતત્વ અને વિકૃતત્વ તથા અપરિચિન્ન અને પરિચિન્ન એવા વિરોધી ધર્મો બ્રહ્મમાં ધટાવવા પડે પણ એવો કોઈ ખુલાસો બ્રહ્મવાદમાં ટકી ન શકે. જે કોઈ માણસ એમ કહે કે અમિ એકી વખતે ઉજી પજી છે ને શીત પણ છે અને કહે કે હું શ્રુતિના શબ્દ પ્રમાણ ઉપર આધાર રાખું છું તો ખરેખર ! તે હાત્મારૂપ થાય છે ! આ તો વદતો વ્યાધાત બેવું કહેવાય અને શ્રુતિનો આવો અનર્થ કરનારની બુદ્ધિ બાલિષ્ઠ છે, એમ જ ઠરે. ઉપલી સર્વ દલીલો ધ્યાનમાં લઈ સુસ વાચક વર્ગ વિચાર કરશે તો સહેલાઈથી સમજાશે કે સૃષ્ટિવાદમાં પરિણામવાદ બિલકુલ ટકી શકે એમ નથી, પણ વિષર્તવાદ જ ટકી શકે એમ છે.

વાદલભમતાનુયાયી પૂર્વપક્ષ

વિવર્તવાદ એ જ્ઞાકરવાદીઓનો મત છે અને અવિકૃત પરિણામવાદ એ શુદ્ધ દ્વૈત સિદ્ધાંતમાં માન્ય છે. આપણે પ્રથમ અવિકૃત પરિણામવાદ શું છે તે જોઈએ.

પરિણામ એ પ્રકારનાં છે. (૧) મૂળ કારણ જ સુવર્ણવત્ સર્વ જ્ઞાતસ્થ થાય; છતાં પણ કારણમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર ન થાય; અર્થાત્ કે કાર્ય રૂપે પરિણમતાં છતાં પણ ફરી પોતાના પૂર્વ સ્વરૂપને એટલે કે કારણ સ્વરૂપને માત્ર જાણ શકે છે. આનું નામ અવિકૃત પરિણામ.

(૨) બીજો પ્રકાર એ છે કે કારણ કાર્યમાં પરિવર્તન થયા પછી પોતાના અસલ સ્વરૂપમાં ન આવી શકે. દાખલા તરીકે દહીં. દુધનું દહીં થાય, પરંતુ દહીં થયા પછી પાછું દુધ ન થઇ શકે. આનું નામ વિકૃત પરિણામ. વાદીએ આ બે પ્રકારની સેળભેળ કરી નાંખી છે. અને અવિકૃત પરિણામ વાદમાં કહેવાતા દોષ વિકૃત પરિણામનું દૃષ્ટાંત આપી બતાવ્યા છે.

પરિણામ થયાં પહેલાં, થતી વખતે અથવા થયા પછી એમ ત્રિકાળમાં કોઇ પણ પ્રકારનો અન્યથા ભાવ થયા વગર જે કારણ કાર્ય સ્વપથી પરિણામ પામે છે તેને અવિકૃત પરિણામ કહે છે. બ્રહ્મ પણ અવિકૃતતાથી જગદ્ગરૂપે પરિણામને પામ્યું છે. જેમકે મૃતિકા, સુવર્ણ તથા લોહું તેમાં ઘટ કુંડળ, અથવા કદાર્ધ રૂપ પરિણામ પામવા છતાં પોતાના અસાધારણ ધર્મો ગંધવત્વ, કસોટીપર ચઢવું, કાળાશ વિગેરેનો પરિત્યાગ કરતા નથી, અને ફરીથી પાછાં પોતાની પૂર્વાવસ્થામાં આવી શકે છે. ઘડાની માટી, કુંડળનું સોનું, આદિ થઇ શકે તેવી જ રીતે બ્રહ્મ પણ જગદ્ગરૂપે પરિણામ થયા પહેલાં, થતી વખતે, અને પાછું પૂર્વાવસ્થામાં આવ્યા પછી પણ તેવુંને તેવુંજ રહે છે. તેના સ્વરૂપનો અન્યથા ભાવ થતો નથી. રૂપભેદનો વિકાર સમજવો એ ભૂલ છે. એક કપડાંની ઘડી કરી હોય અથવા ઘડી ખોલી નાંખી હોય તો વસ્ત્ર કાંઈ બુદ્ધ થતું નથી. આ જ પ્રમાણે જ્યારે પ્રભુને રમણ કરવાની ઇચ્છા થઈ ત્યારે એ ઇચ્છા રૂપમાત્રના પરિવર્તન થયા વિના સિદ્ધ ન થઇ શકે એમ હોવાથી ભગવાન પોતાના આનંદાંશનો તીરો-ભાવ કરી આ જગદ્ગરૂપે પરિણામને પ્રાપ્ત થયા. સદ્માત્રનો જ કહો કે અવસ્થાનો ઐચ્છિક ભેદ સ્વીકારવામાં ઈકોઝ્ઝ બહુલ્યાં પ્રજાયેય ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પ્રમાણ છે.

અત્રે એક શંકા થાય છે કે જેમ મૃતિકા, સુવર્ણ આદિમાંથી ઘટ, કુંડળ, બનાવવા માટે કુંભાર, સોની આદિ જેમ નિમિત્ત કારણ છે તેમ બ્રહ્મ ભલે જગતનું સમવાયી કારણ હોય, પરંતુ જગતનું નિમિત્ત કારણ? આનો ઉત્તર એ છે કે કરોળીઓ પોતાના સ્વરૂપમાંથી પોતે જ અનેક જાળ બનાવી લે છે. તેને જેમ અન્ય કોઈ કર્તા, કે નિમિત્ત કારણની જરૂર નથી; તેમ જ બ્રહ્મ પણ પોતાની મેળે જ જગદ્ગરૂપ થઇ જાય છે, અને તેને કોઇપણ ઇતર કર્તા અથવા નિમિત્ત કર્તાની જરૂર નથી. તેથી બ્રહ્મ અલિપ્ત નિમિત્તોપાદાન છે—ઉપનિષદમાંજ કહ્યું છે કે:—યયોર્જ્જનામિઃ સજતે શૃણ્વેતે ચ યથા વૃથિવ્યામોષઘયઃ સંભવન્તિ! (મુ.૫૩૩ ઉ.)

વળી ઉપનિષદ કહે છે કે સૃષ્ટિની પૂર્વે એક બ્રહ્મ સિવાય બીજું કાંઈ પણ ન હતું. સર્વેષ સોમ્યેદમત્ર બ્રહ્મીત્વ અને ત્યારપછી તેણે પોતે જ આત્માને જગદ્ગરૂપે કયો સ આત્માનં સ્વચ્ચમકુસ્ત ઇત્યાદિ.

આથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે બ્રહ્મ જ કર્તા, નિમિત્ત તથા ઉપાદાન કારણ છે. ઉપર્યુક્ત કથનને બ્રહ્મસૂત્રમાંથી પણ પુષ્ટિ મળે છે. ઉદાહરણ: આત્મકૃતે:

પરિણામતા શાંકરમતાનુયાયીઓ વિવર્તવાદને સ્વીકારે છે. તેઓ કહે છે કે નિર્મુખ નિરાકાર, નિષ્ક્રિય, નિર્ધર્મક, બ્રહ્મમાં જ અનાદિ માયાના સંબંધથી જન્મરૂપ વિવર્તન થાય છે. અર્થાત્ તેઓ માયા કહ્યે છે અને તેના સંબંધથી અધિક્ષાન-રૂપ બ્રહ્મમાં જ જગતની બ્રાંતિ થાય છે એમ માને છે. આ માયાને તેઓ અનાદિ માને છે, અને બ્રહ્મના માયાકૃત વિવર્ત થવામાં રજ્જુ, સર્પ અને શુકિત રજતનું દૃષ્ટાંત આપે છે. આ મત કેટલે અંશે સત્ય છે તે આપણે જોઈએ. પ્રથમ તો શ્રુત્યાદિથી માયાવાદ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, કારણ કે એક બ્રહ્મ સિવાય બીજો કોઈપણ પદાર્થ મૂળમાં નથી. આથી માયા જે અનાદિ માનીએ તો અદ્વૈતની હાની પ્રાપ્ત થશે. શુકિત-રજત તથા રજ્જુ સર્પના દૃષ્ટાંત માટે પણ કહેવાનું કે અત્રે સાકાર અને સમાન આકાર છે એટલે પરસ્પર બ્રાંતિ થવી સંભવિત છે. પરંતુ નિરાકાર નિર્ધર્મક, નિષ્ક્રિય, બ્રહ્મમાં સાકાર, સધર્મક, સક્રિય જગતની બ્રાંતિ થવી સંભવિત નથી, કારણ કે બ્રહ્મ તો નિરાકાર અને જગત સાકાર એમ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. ઉપરાંત બ્રાન્તિ થવામાં એવો નિયમ છે કે જેની બ્રાન્તિ થતી હોય તે પદાર્થને પહેલાં કોઈ પણ ઠેકાણે જોયો હોવો જોઈએ. પરંતુ જે કદાપી જોયું ન હોય તેની બ્રાંતિ થવી અસંભવિત છે. રજ્જુ, સર્પ વિગેરેમાં જન્મે દ્રષ્ટ છે. બ્રહ્મ અને જગતના સંબંધમાં તેમ નથી. “બ્રહ્મમાં જગતની બ્રાંતિ થાય છે.” એમ બોલીએ તો અવશ્ય કોઈક સત્ય જગતનો આપણને અનુભવ થયો છે એમ કબૂલ કરીએ છીએ. ત્યારે તો સત્યની વાસનાથી જગતની બ્રાંતિ થઈ શકે નહિ ને ક્યાંથી થાય ? અને જે બ્રાંતિવાદ સિદ્ધ કરવા માટે પહેલાં સત્ય જગતનું દર્શન માનીએ તો વિવર્તવાદ જ વ્યર્થ થઈ જાય છે. કદાચિત્ બ્રાંતિનું કારણ અનાદિ વાસનાથી પેદા થયેલા સંસ્કારો માનીએ તો તેમાં અંધપરપરા અને અનવસ્થા એ બે દોષો આવી પડે છે. વિવર્તવાદીઓ માયાવાદ વ્યાસ સૂત્રોમાંથી કાઢવા મહે છે અને તેને માટે તદનન્યત્વ (૨-૧-૧૪) એ સૂત્રનો આધાર લે છે. તેઓ કહે છે કે વાચારંભણુ શ્રુતિમાં મૃત્તિકા જ સત્ય છે. અને નિશ્ચયાત્મક એવ શબ્દથી જણાય છે કે કારણ મૃત્તિકા અથવા બ્રહ્મ જ સત્ય છે અને કાર્ય (ધટ) અથવા જગત અસત્ય છે. આની સામે પ્રશ્ન એ થાય છે કે સત્ય અસત્યનો આ વિભાગ ક્યાં વાઢીએને કેવી રીતે માલમ પડ્યો ? જે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી જ તેમ સિદ્ધ કરતા હોય તો પ્રપંચ પણ સત્ય જ માલમ પડે છે, કારણ કે પાંચે જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી એનું મહણુ થઈ શકે છે. જ્યારે પ્રત્યક્ષથી પ્રપંચ (કાર્ય) સત્ય જ હોય તો પછી પ્રત્યક્ષ-મૂલક અનુમાનથી તો એની મેળે જ કાર્ય સત્ય સિદ્ધ થાય છે.

ઉપર જણાવેલું તદનન્યત્વ સૂત્ર હાદિગ્યની વાચારંભણુ શ્રુતિને લક્ષીને કહેવાયલું છે. વ્યાસ સૂત્ર બે હેતુ સાધે છે. એક તો વૈદિક વિચારોની સંકાનું સમાધાન, અને બીજું ઉપનિષદ્ રહસ્ય રહાટ. આ સૂત્ર પણ ‘આરંભણુ’ ‘નામ-

ધેય' અદી શબ્દોથી જે શંકા થાય તેને નિર્મૂળ કરવા માટે છે. મૂળ શ્રુતિ જ કહે છે કે—યથા સોમ્યૈકેન મુર્તિપદેન સર્વ મૃન્મયં વિદ્વાતં સ્યાદ્ વાચારંભણં વિકારો નામધેયં મુર્તિકૈત્વેવ સત્યમ્ ।

આનો સ્વાભાવિક અર્થ એ છે કે—“કેવળ મુર્તિપિડના જ જાણી લેવાથી માટીના બનેલા ઘટાદિ બધા કાર્યો જાણી લેવાય છે; કારણ કે ઘટ વિગેરે કાર્ય-રૂપમાં પણ મુર્તિકાત્વનો નાશ થતો નથી.”

એ જ આશયને ફરીથી સ્પષ્ટ કરીને કહે છે કે વાચારંભણં વિકારો નામધેયમ્—મુર્તિકાનું જ એક જુદું રૂપાંતર જે ઘટાદિ તે માત્ર વાણીથી જ આરંભાય છે, માટે તે કાર્ય રૂપને જ પામેલું કારણ માત્રનું જ નામ છે અને કાલત્રયમાં તે મુર્તિકારૂપ હોવાથી સત્ય પણ છે.

સત્ય એ વાચારંભણં નામધેયમ્ શબ્દનું વિશેષણ છે. મુર્તિકા શબ્દનું નહિ, કારણ કે નહિ તો મુર્તિકૈવ સત્ય એમ શ્રુતિ કથત. શ્રુતિમાં ઇતિ શબ્દ પણ ‘હેતુ’માં અથવા ‘પ્રકાર રૂપ’ અર્થમાં પ્રયોજાયો છે. હવે શું અર્થ થયો તે જોઈએ. “ઘટાદી સર્વ કાર્ય મુર્તિકારૂપ છે અથવા મુર્તિકાથી અભિન્ન છે. આ હેતુથી સત્ય જ છે—મિથ્યા નથી.” આમ આપણે જોઈએ છીએ. ઉપર્યુક્ત શ્રુતિ તેમ જ સૂત્ર એ બંને-માંથી એકના પણ શબ્દો શંકરાચાર્યના મતને પુષ્ટ કરતા નથી.

ઉદ્દાલક મુની શ્વેતકેતુના પ્રતિ એક વિજ્ઞાનથી સર્વ વિજ્ઞાનની પ્રતીક્ષા કરે છે. અત્રે જે કાર્ય (જગત) મિથ્યા હોય અને કારણ (બ્રહ્મ) સત્ય હોય તો એક વિજ્ઞાનથી (બ્રહ્મજ્ઞાનથી) સર્વ વિજ્ઞાનની પ્રતીક્ષાનો વ્યાધાત થાય છે, કારણ કે સત્યના જ્ઞાનથી મિથ્યાનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. રજ્જુના જ્ઞાનથી કાંઈ સર્પનું જ્ઞાન નથી થતું; ઉલટું રજ્જુના જ્ઞાનની સાથે સર્પજ્ઞાન નાશ પામે છે. તો વિવર્તવાદમાં “એક વિજ્ઞાનથી સર્વના વિજ્ઞાનની નહિ—પરંતુ અવિજ્ઞાનની પ્રતીક્ષા એક નવીન માનવી પડશે. માટે કાર્ય તથા કારણ બંને સત્ય હોવાથી ઉભયનું ઐક્ય છે. ઉદ્દાલક મુની જે ત્રણ દાખલા આપે છે તે પણ આ ઐક્યનું જ સમર્થન કરે છે. તાત્પર્ય એ કે બ્રહ્મ અને જગતનો સંબંધ માટી અને માટીના ઘડના સંબંધ જેવો છે. કાર્ય જ વાણી માત્રથી આરબ્ધ છે; વસ્તુતઃ મિથ્યા છે એમ માનીએ તો પછી આકાશ કુસુમની માફક કાર્યનો અભાવ જ આવી પડે અને એમ થાય તો બ્રહ્મ કોનું કારણ થઈ શકે? પણ બ્રહ્મને કારણ માન્યા વગર ચાલે તેમ નથી. તસ્માદ્ વા એતસ્માદાત્મનઆકાશઃ સંમૂતઃ । સર્વં સ્ત્વિદં બ્રહ્મ । તજ્જ્ઞાન । ચતો વા હમાનિ મૂતાનિ જાયન્તે । પિતાહમસ્ય જગતઃ । સ આત્માનં સ્વયમ-કુક્ત ॥ ઇત્યાદિ કારણ પ્રતિપાદક શ્રુતિઓનો વિરોધ થઈ પડશે.

વળી ઉપનિષદ્માં પણ કોઈ પણ ઠેકાણે રજ્જુ, સર્પ, શુકિત રજત એ દૃષ્ટાંત નથી મળતા. પ્રત્યુત મુર્તિકા લોહું અને સુવર્ણ મળે છે. એ જ બતાવે

છે કે સૂત્રકારના હૃદયમાં વિવર્તવાદ નહિ પરંતુ અવિકૃત પરિણામવાદ જ છે અને આ જગત ન તો અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયું છે કે ન તો તે એક સ્વપ્નસૃષ્ટિ છે. જો જગતનું મિથ્યાત્વ પ્રતિપાદન કરવું હોત તો આ સૂત્ર તદનન્યત્વને બદલે તે તન્મિથ્યાત્વ હોત.

વળી અવિકૃત પરિણામવાદ એ તો વ્યાસ સૂત્રોના શબ્દોમાંથી જ ઝલકી આવે છે. આત્મકૃતે: પરિણામાદ્ (૧-૪-૨૬) આ સૂત્ર એનો સ્પષ્ટ દાખલો છે. જો વિવર્તનું સૂચન કરવું હોત તો સૂત્ર આત્માને વિવર્તાત્ એમ હોત. વધુ માટે જુઓ આ સૂત્ર પર શ્રીમદ્ અણુભાષ્ય. તદુપરાંત “જન્માદ્યસ્ય યતઃ શાસ્ત્રયોનિત્વાત્” “તત્તુ સમન્વયાત્” આ બંને સૂત્રો દ્વારા સદૃશ્ય બ્રહ્મને જગતનું કારણ કહ્યું છે. ત્યાર પછી “ઈક્ષતેર્નાશબ્દમ્.” ઇત્યાદિ સાત સૂત્રોથી ચિદ્રૂપ બ્રહ્મને અને આનંદમયોડ્મ્યાસાત્. વિગેરે આઠ સૂત્રોથી આનંદ સ્વરૂપ બ્રહ્મ પણ જગતનું કારણ છે એમ સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન કર્યું છે. અયાસ્તો બ્રહ્મજિજ્ઞાસામાં શુદ્ધ બ્રહ્મનો જ વિચાર હોવાથી અત્રે શુદ્ધ બ્રહ્મ જ-ઇતર કાઈ પણ નહિ-સદૃશ્યે અને આનંદ રૂપે જગતનું કારણ છે.

વાદી કહે છે કે “પરિણામવાદ સ્વીકારવામાં કૃત્સ્ન પ્રસક્તિ દોષ તથા નિરવયવત્વ દોષ આવી પડે છે.” એને તપાસીએ. પ્રથમ તો આ શંકા શ્રુતેસ્તુ શબ્દમૂલ્ત્વાત્” માનનારને થાય જ નહિ. પરંતુ માયાવાદ સ્થાપવાના ઉત્સાહમાં શંકરાચાર્ય પણ જ્યારે તદેવમવિદ્યાત્મકોપાધિ પરિચ્છેદાપેક્ષ્યમેવેશ્વરસ્યેશ્વરત્વં, સર્વજ્ઞત્વં, સર્વશક્તિત્વં ચેતિ । એમ કહી નાંખે છે. તો તદનુયાયીનો શો દોષ ?

બ્રહ્મના સ્વરૂપનો નિર્ણય ઉપનિષદ્થી કરવાનો છે. અને વ્યાસ સૂત્રો જ ઉપનિષદ્ની મીમાંસા છે. અને તે વ્યાસ સૂત્ર તો બ્રહ્મને નિરવયવ તેમ જ કૃત્સ્ન પ્રસક્તિ વગરનું ઉપાદાન કારણ માને છે. “કૃત્સ્નપ્રસક્તિર્નિરવયવત્વશબ્દ-કોપો વા” અને શ્રુતેસ્તુ શબ્દમૂલ્ત્વાત્ (૨-૧-૨૬, ૨૭) એ બંને સૂત્રોમાંથી આપણને અવિકૃત બ્રહ્મનું અસ્તિત્વ અને બ્રહ્મ પરિણામ માલમ પડે છે. બ્રહ્મ સર્વ શક્તિમાન છે, અને સર્વ ધર્મેયુક્ત છે. સર્વોપેતા ચ તદ્ દર્શનાત્ એને વિકરણત્વાન્નેતિ ચેન્ન તદુક્તમ્ । આ બંને સૂત્રોથી પણ એ જ સ્પષ્ટ માલમ પડે છે અને જો વાદી વ્યાસ સૂત્રને અધિક પ્રમાણ માનતા હોય (ઉપનિષદ્માં તર્કને સ્થાન નથી.) તેમ જ શ્રુતિનો શબ્દ શબ્દ પ્રમાણ માનતા હોય તો તેમણે કરેલું દોષારોપણ સર્વથા નિર્મૂળ થઇ જાય છે. જો શ્રુતિનું યથાશ્રુત શબ્દમૂલત્વ ન માનશો તો ભયંકર અવ્યવસ્થા થવા સંભવ છે. જો એક શ્રુતિને પ્રમાણ માનશો, અને બીજીને નહિ માનો તો તે પણ ચાલશે નહિ, કારણ કે સર્વશ્રુતિઓનું પ્રમાણ સમાન છે. આથી જ શુદ્ધાદૈતવાદીઓ વિરુદ્ધધર્માશ્રયત્વ સ્વીકારે છે. અન્યથા સંધર્મક અને નિર્ધર્મક પ્રતિપાદન કરતી શ્રુતિઓથી એકવાક્યતા કેમ આવશે ? જો

નિધર્મક શ્રુતિઓને જ સ્વીકારશે. તો અમે કહીશું કે સધર્મક કેમ નહિ? કારણ કે બધી શ્રુતિઓ સમાન પ્રમાણ છે. આથી તમારો અધ્યારોપાપવાદ શ્રીતવાદત્વે જરાય ટકતો નથી અને બ્રહ્મનું વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયત્વ જ સ્વીકારવું પડશે. નહિં તો અણોરળીયાન મહતો મહીયાન। એ શ્રુતિનો અર્થ કેમ થશે? સૂત્રકાર બ્રહ્મનો સર્વ શક્તિયોગ ઉપનિષદ્માંથી ઉદ્ધૃત કરે છે; જ્યારે શ્રી શંકરાચાર્ય માયાને આગળ કરે છે. શ્રુતિના શબ્દ ઉપર વિશ્વાસ ન રાખવો અને હાથી માયાવાદ જ કાઢવો એ બૌદ્ધ કાર્ય નહિં તો બીજું શું? વાસ્તવમાં તો નિલ શ્રુતિ, સ્મૃતિ, તથા યુક્તિઓથી પ્રતિપાદિત અને તેથી અતિપ્રાચીન એવો જો કાંઈ પણ વાદ હોય તો તે એક માત્ર અવિકૃત પરિણામવાદ જ છે.

છેવટે વાદીએ “શ્રુતિ”ના શબ્દ પ્રમાણમાં હાસ્યારુપદ થવાની ભીતિ દેખાડી છે તે બાબતમાં જણાવવાનું કે શ્રુતિના શબ્દે શબ્દમાં પ્રમાણ ન માને તેમાં અને નાસ્તિકમાં બહુ ફેર નથી. શ્રુતિથી વધારે કાંઈ કાંઈ નથી. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ માનતા હોય તે લોકોને માટે પણ યોગીનો દાખલો અનુરૂપ થઈ પડશે. યોગીમાં અણીમા, ગરીમા, અમ્બિ વિરોધી સિદ્ધિઓ માનીએ છીએ. તે શું બતાવે છે? એ જ કે યોગી પોતાના યોગ બળથી અણમાંઅણ પણ થઈ શકે અને મોટામાં મોટો પણ થઈ શકે. તો પછી યોગેશ્વરેશ્વર સર્વ શક્તિમાન બ્રહ્મની તો વાત જ શી? વળી આપણી તો જ્ઞાસા ઉપનિષદ્ પ્રતિપાદિત પુરૂષને માટે છે. તં ત્વૌપનિષદં પુરુષં પૃચ્છામિ એટલે શુદ્ધાંતઃકરણે શ્રુતિઓને જ પ્રમાણ માન્યા સિવાય છૂટકો નથી.

સિદ્ધાન્તપક્ષ

પૂર્વપક્ષીએ શુદ્ધાદ્વૈત મત પ્રમાણે અવિકૃત પરિણામવાદ સિદ્ધ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે, ને તેનાં સમર્થનમાં જણાવ્યું છે કે મૂળ કારણ સુવર્ણવત્ સર્વ કાર્ય-રૂપે થાય છતાં પણ કારણમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર ન થાય. તે પ્રમાણે શુદ્ધ બ્રહ્મ ધૃતર પદાર્થ વગર પોતે જ કાર્યરૂપે પરિણામ પામે છે. છતાં પણ તે અવિકારી રહે છે. તેથી ઉત્પન્ન વિકૃત પરિણામમાં મૂળ કારણ કાર્યરૂપે પરિવર્તન થયા પછી પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં આવી શકતું નથી, જેમકે દુધનું દહીં થાય છે. તેમ વિકૃત પરિણામ તથા અવિકૃત પરિણામમાં ભેળસેળ કરવાનો આક્ષેપ કર્યો છે. તેમ જ અવિકૃત પરિણામવાદમાં વિકૃત પરિણામનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે એમ દોષ બતાવવા કાશીય કરી છે. તેના જવાબમાં જણાવવાનું કે ચેતન બ્રહ્મ જગતનું કારણ થઈ શકે છે. તે બતાવવા બ્યાસજીએ પોતે જ દુધનો દાખલો આપ્યો છે. જુઓ: ઉપસંહારદર્શનાન્નેતિ ચેન્ન ક્ષીરબદ્ધિ બ્ર. સુ. ૨-૧-૨૪ દુધનો વિકાર દહીં છે, જેમ દહીંનું ઉપાદાન કારણ દુધ છે તેમ કાર્ય જગતનું ઉપાદાન કારણ બ્રહ્મ છે; ને કાર્ય જગતની સાથે અનન્ય સંબંધ ધરાવે છે. એટલે દુધ દહીંના વિકારી સંબંધનો દાખલો નવો ઉપખવેલો

નથી પણ વ્યાસ સૂત્રમાંજ તે દાખલો આપવામાં આવેલો છે. સૂત્રનું તાત્પર્ય કાંઈ કારણ તથા કાર્યનો તાદાત્મ્ય અથવા ઐક્ય સંબંધ બતાવવાનો નથી પણ માત્ર અનન્ય સંબંધ બતાવવાનો છે. કારણ કે કાર્યમાં વિકાર છે પણ મૂળ કારણ અહિંમાં કાંઈ વિકાર નથી. હવે કાર્યજગતમાં વિકાર ક્યાંથી આવ્યો તેનું આપણે નિરીક્ષણ કરવાનું છે. અહિં તો નિત્ય શુદ્ધ સ્વભાવનો છે ને તે કાંઈ પરિણામ પામી વિકારી થતો નથી. પૂર્વપક્ષીના મત પ્રમાણે તો શુદ્ધ અહિં પોતે જ ઇતર કાંઈપણ કારણની અપેક્ષા વગર કાર્યરૂપે પરિણામ પામે છે એટલું જ નહિ પણ તેનો કાર્ય અહિંની સાથે તાદાત્મ્ય તથા ઐક્ય સંબંધ છે. એટલે શુદ્ધ અહિં પોતે જ કાર્ય જગત થઈ જાય છે કે જેને તેઓ સત્ય માને છે. તો આવી રીતે પરિણામ-વાદથી શું અહિંની શુદ્ધતા રહી શકશે ખરી? હોદાગ્ય ઉપનિષદના ઉદાહરક અને શ્વેતકેતુના સંવાદમાં જે દૃષ્ટિ તો માટી સુવર્ણ તથા લોખંડના આખ્યા છે, તે ઉપાદાન કારણની સત્યતા બતાવવા માટે આખ્યા છે ને તે દૃષ્ટિ તો કાંઈ એમ સિદ્ધ કરતાં નથી કે શુદ્ધ અહિં કાર્યરૂપી પરિણામ પામી જડ પદાર્થો સાથે ઐક્ય સંબંધ ધરાવે છે. તે દરેક દૃષ્ટાંત માત્ર એટલું જ બતાવે છે કે નામરૂપાત્મક તમામ પદાર્થો વિકારી છે પણ તેનું ઉપાદાન કારણ સત્ય છે કે જે સત્ય છે. પણ વિકારી પદાર્થો કાંઈ સત્ય ઠરતા નથી. ને તે નશ્વર હોવાથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સ્વતઃસિદ્ધ છે કે તેને સત્ય ન કહી શકાય. છતાં પણ દેખતી આંખો બંધ કરીને એમ કહેવું કે જગતના નામરૂપાત્મક પદાર્થો સત્ય છે તે માત્ર શાસ્ત્રના રહસ્યજ્ઞાનનું અજ્ઞાન જ બતાવે છે. નામરૂપાત્મક ઇન્દ્રિયોના વિષયરૂપી પદાર્થોને પરિણામવાદથી સત્ય માનવા તે શુદ્ધ જ્યોતિર્મય ચૈતન્યને છોડી માત્ર આલાસ તથા છાયાને પૂજવા બરોબર છે અને તેને માયાનું જ કાર્ય કહી શકાય. વાચારમ્ભળ વિકારો નામધેયં મૃત્તિકા इति एव सत्यं । એ શ્રુતિનો અર્થ પણ બરોબર કયો નથી. દરેક કાર્યના દૃષ્ટાંતમાં કારણને જ સત્ય ઠરાવવામાં આવ્યું છે. કાર્ય સત્ય છે, એવું શ્રુતિમાં જણાવવામાં આવ્યું નથી. તેમ જ કારણ તથા વિકારી કાર્યનું સંપૂર્ણ ઐક્ય પણ શ્રુતિ તેમ જ સૂત્ર બતાવતાં નથી. સૂત્રનો અર્થ પણ આવું ઐક્ય સાધવા ખોટી રીતે કયો છે. જે નામરૂપાત્મક કાર્યને સત્ય ઠરાવવાનો શ્રુતિનો આશય હોત તો પછી શ્રુતિ ઉપાદાન કારણ જ સત્ય છે એમ કથન ન કરત પણ વાચારમ્ભળ વિકારો નામધેયં સત્યં । એમ જ કથન કરત. પણ શ્રુતિમાં તો ઉપાદાન કારણરૂપી અહિંને જ સદ્ તથા સત્ય કહ્યું છે. વિકારાત્મક કાર્ય પણ સત્ય છે, એવો શ્રુતિનો આશય નીકળતો નથી, કારણ કે તેમ કરવામાં કાર્યમાં રહેલા નામરૂપાત્મક તથા વિભક્ત થયેલા વિકારો સત્ય ઠરે ને વળી કારણથી વિલક્ષણ તથા વિભક્ત પ્રતીત થતા વિકારી કાર્યોને સત્ય કહેવાથી દ્વેતાપત્તિ દોષ નડે છે. તદનન્યત્વ સૂત્રમાંથી આવો કાર્ય કારણનો ઐક્ય સંબંધ ક્યાંથી કાઢ્યો ? સર્વ સ્વસ્વિદં મ્હા

તજ્જ્ઞાનિતિ જ્ઞાન્તે ઉપાસીત । એ શ્રુતિ તો માત્ર ઉપાસના માટે છે, ને તે કાંઈ એતન બ્રહ્મ ને જડ કાર્યની ઐક્યતા બતાવતી નથી. શ્રુતિ તો જડ પદાર્થોમાં રહેલા અધિજ્ઞાનશૂન્ય એતનને જ સત્ય કહે છે. બુદ્ધિઓ: એતદાત્મ્યમિદં સર્વં તત્સત્યં સ આત્મા તત્ત્વમસિ । (છાં. ઉ.) શ્રુતિ તો આદિત્યને પણ કાર્યરૂપે વાણીથી શરૂ થતા નામરૂપે વિકારાત્મક વર્ણવે છે ને તેનું કારણ જ સભ છે એમ પ્રતિ-પાદન કરે છે. જગતની ઉત્પત્તિમાં ત્રિગુણાત્મિક મૂળ પ્રકૃતિ ધ્વિરને ઉપાદાન કારણ તરીકે સહાયક છે. મૂળ પ્રકૃતિનું પરિણામ થવાથી જ જગતના તમામ વિકારો ઉદ્ભવે છે કે જે નાશવંત છે. પણ તે મૂળ પ્રકૃતિ બ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત કે સ્વતંત્ર નથી. પણ તે સદ્ગુણી બ્રહ્મને જ સદા આધીન છે, અને તેને અવ-લંબી જગતના તમામ કાર્યો કરે છે. પ્રકૃતિ કાંઈ બ્રહ્મથી સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી. શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપી અધિજ્ઞાનની સત્તાથી જ મૂળ પ્રકૃતિ પોતાના વિકારી તથા વિલક્ષ્ણતાવાળાં કાર્યો કરી શકે છે. વળી પારમાર્થિક જ્ઞાનથી તેનો બાધ પણ થઈ શકે છે. એટલે વિવર્તવાદમાં દ્વૈતાપત્તિનો દોષ રહેતો નથી. શુદ્ધ બ્રહ્મ કાંઈ પરિણામ પામતું નથી. બુદ્ધિઓ શ્રુતિ; ન તસ્ય કાર્ય કરણં ચ વિચિતે । પરબ્રહ્મનું કાંઈ કાર્ય તેમ કારણ પણ નથી. આ શ્રુતિનો મોટામાં મોટો વાંધો પૂર્વપક્ષીને નડે છે. તેનો ખુલાસો તેઓએ કર્યો નથી. તેથી બ્રહ્મનો પરિણામવાદ કોઈ રીતે પણ ધટી શકતો નથી. રૂપભેદનો વિકાર સમજવો એ ભૂલ છે. તો પૂર્વપક્ષીને ખૂબવાનું કે જગતમાં બ્રહ્મ સિવાય કોઈ પણ પદાર્થ અવિકારી છે તેનો એક પણ દાખલો આપી શકશો ? જગતના તમામ પદાર્થો વિકારી ને નાશવંત છે. બુદ્ધિઓ બ્ર. સ્વ. ચાવદદિકારં તુ વિભાગો લોકવત્ । તો પછી આવા વિકારી કાર્યને સત્ય કેમ કહી શકાય ? વિકારાત્મક પ્રકૃતિની વ્યાવૃત્તિ કરવાથી જ અદ્વૈતવાદ સિદ્ધ કરી શકાય છે. ને શ્રુતિનું તાત્પર્ય અભેદ જ બતાવવામાં છે, એમ કોઈ પણ અદ્વૈત સિદ્ધાન્તી નિર્વિવાદે કબ્બલ કરશે. બુદ્ધિઓ શ્રુતિઓ; એતદા-ત્મ્યમિદં સર્વં તત્સત્યં સ આત્મા તત્ત્વમસિ । અહં બ્રહ્માસ્મિ । અયમાત્મા બ્રહ્મ । વળી ગીતા પણ એ અભેદ જ બતાવે છે. બુદ્ધિઓ: અવિમક્તં ચ મૃતેષુ વિમક્તમિવ ચ સ્થિતમ્ ।” ક્ષેત્રજ્ઞં ચાપિ માં વિદ્ધિ સર્વક્ષેત્રેષુ મારત્ ।” (મ. ગી.) તો પછી વિલક્ષ્ણ રૂપે પ્રતીત થતા તમામ પદાર્થો કે જે વિકારી છે તેને સત્ય કેમ કહી શકાય ? કનકકુંડળનો દાખલો આપ્યો છે. પણ તે પણ સોનાનો વિકાર જ છે. નિત્ય, અખંડિત તથા નિર્વિદ્યારી પદાર્થના વિભાગ કદિ પણ ન થઈ શકે તો પછી એવી શંકા અસ્થાને છે. વળી શુદ્ધ બ્રહ્મનું પરિણામ માનવાથી બ્રહ્મનું શુદ્ધપણું રહી શકતું નથી ને આવા પરિણામથી આખા બ્રહ્મનો ઉચ્છેદ થઈ જાય. (શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય સિવાય) બીજા કોઈ પણ આચાર્યે શુદ્ધ બ્રહ્મથી ધૃતર સાધનની અપેક્ષા વગર જગતનું પરિણામ માન્યું નથી, તો પછી તમારા વાદને શુદ્ધાદ્વૈત નામ કેમ આપી શકાય ?

એમાં તો પ્રકૃતિના ધર્મો તથા ગુણોનું શુદ્ધ અક્ષરમાં સાંકળ્યં કરવામાં આવ્યું છે, તે પરિણામવાદનાં દુરાગ્રહનેજ આભારી છે. આનાથી ઉલટું શાંકરમતમાં વિવર્તવાદ હોવાથી અક્ષરનું શુદ્ધત્વ સદૈવ કાયમ રાખવામાં આવ્યું છે, તથા જળવાઈ રહ્યું છે.

હવે વિવર્તવાદમાં જે દોષો બતાવ્યા છે તેના નિવારણાર્થે તદનન્યત્વ અધિકરણ ઉપર શાંકરભાષ્ય વાંચી લેવું, એટલે વ્યવહાર સૃષ્ટિ તથા પારમાર્થિક સૃષ્ટિનો ભેદ સમજાશે. કારણ કે પરિણામવાદમાં તે બેને ખીચડો કરવામાં આવ્યો છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેનો ભેદ સમજાશે તો જ જગદ્ગુરુ શ્રી શંકરાચાર્યના વિવર્તવાદનું તાત્પર્ય સમજી શકશો ને તમામ શંકાનું સમાધાન થઈ જશે. વ્યાસજીએ પોતે જ મોકત્રાપત્તેરવિભાગ શ્વેત્સ્યાલ્લોકવત્ । એ સૂત્રમાં સૃષ્ટિનો ભેદ વ્યવહારસૃષ્ટિમાં સ્વીકાર્યો છે; અને તદનન્યત્વ અધીકરણમાં વ્યાસજીએ પારમાર્થિક સૃષ્ટિનું અદ્વૈત તાત્પર્ય બતાવ્યું છે તથા કાર્ય ને કારણનો અનન્ય સંબંધ બતાવ્યો છે. શાંકર મતમાં ચાર પ્રકારની સૃષ્ટિ સમજાવવામાં આવી છે. (૧) વ્યાવહારિક (૨) પ્રાતિભાસિક અથવા સ્વપ્ન સૃષ્ટિ. (૩) પારમાર્થિક સૃષ્ટિ તથા (૪) કાલ્પનિક સૃષ્ટિ, જેમ કે વંધ્યાપુત્ર, આકાશપુષ્પ વિ. હવે જાત્ર વ્યવહાર તથા સ્વપ્ન વ્યવહાર કાંઈ કાલ્પનિક સૃષ્ટિની માફક આત્યંતિક મિથ્યા નથી. પણ તે તે દશામાં પ્રતીત થતો વ્યવહાર સત્ય હોય એમ લાગે છે. ને તે વ્યવહારનો બાધ માત્ર સત્ય જ્ઞાનથી જ થઈ શકે છે. શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યે જગતને આત્યંતિક કાલ્પનીક મિથ્યા માન્યું નથી પણ વ્યાવહારિક સત્યતા સ્વીકારી છે. તેના સમર્થનમાં જુઓ; નામાવ ઉપલબ્ધેઃ । સૂત્રપરનું શાંકર ભાષ્ય. છતાં પણ શાંકર મતના વિરોધીઓ વ્યવહાર સૃષ્ટિમાં કાલ્પનિક તથા આત્યંતિક મિથ્યાત્વના દોષો મુકી શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યને બૌદ્ધમતના ઠરાવવા પ્રયાસ કરે છે, તે ખરેખર તેઓનું અજ્ઞાન જ પ્રદર્શિત કરે છે !

પૂર્વપક્ષી વળી શંકા કરે છે કે રજ્જુ, સર્પ તથા શુકતી રજ્જુતના દષ્ટાંત-થી માયાવાદ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. અને એમ પણ જણાવે છે કે માયાને જે અનાદિ માનીએ તો અદ્વૈતની હાની પ્રાપ્ત થશે. આના જવાબમાં જણાવવાનું કે શ્રીમદ્ જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્યે માયાનો સિદ્ધાંત કાંઈ નવો પ્રતિપાદન કર્યો નથી. પણ માયાનો સિદ્ધાંત શ્રુતિ અને સ્મૃતિ પ્રતિપાદ છે એમ બતાવી આપ્યું છે. આના પ્રમાણમાં જુઓ: इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते (ऋ. સં.) માયાં તુ પ્રકૃતિં विद्यात् मायिनं तु महेश्वरम् (શ્વે. ઉ.) દૈવી શેષા ગુણમયી મમ માયા દુરત્યયા । (મ. ગી.) ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया । (મ. ગી.) બીજું એ શંકાના જવાબમાં જણાવવાનું કે માયાને કાંઈ અક્ષથી વ્યતિરિક્ત સ્વતંત્ર પદાર્થ તરીકે માનવામાં આવી નથી, પણ તે અક્ષને જ સદા આધીન છે. તેમ વળી વ્યવહારમાં અક્ષથી વ્યતિરિક્ત પ્રતીત થતી, પ્રકૃતિ તથા

અવિદ્યાનો પણ વેદાન્તના અદ્વૈતજ્ઞાનથી બાધ થઈ શકે છે એમ માનવામાં આવ્યું છે પણ પરતંત્ર પ્રકૃતિથી શુદ્ધ બ્રહ્મનો કદાપી બાધ થઈ શકતો નથી; તો પછી દ્વૈતાપત્તિની શંકા નિરસ્ત થઈ જાય છે. સત્ય પદાર્થનું લક્ષણ તો મેં આપી દીધું છે કે જે પદાર્થ દીર્ઘ, કાલ, તથા વસ્તુ પરિચ્છેદથી રહિત, ત્રિકાળ અબાધિત, પોતાનું અસ્તિત્વ શુદ્ધપણે રાખી શકે છે, તેને જ તાર્કિક દૃષ્ટિથી સત્ય કહી શકાય અને તેવું સત્ય તો માત્ર બ્રહ્મ જ છે. માયા અનાદી છે છતાં પણ તેને સત્ય કહી શકાય નહિ, કારણ કે તેનો બાધ વેદાંત પ્રતિપાદ્ય બ્રહ્મત્ત્વેક્ય જ્ઞાનથી થઈ શકે છે. એટલે પછી દ્વૈતાપત્તિ દોષ નડશે નહિ. બ્રહ્મત્ત્વેક્ય અનુભવ તથા સાક્ષાત્કાર અવિદ્યાની નિવૃત્તિ વગર કદિ પણ થઈ શકતો નથી અને તેમાં જ તમામ વેદાંત શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય સમાયલું છે. સર્વે સ્વત્ત્વદં બ્રહ્મ શબ્દોના માત્ર ઉચ્ચારણથી કાંઈ અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થઈ શકતી નથી. પણ તેને માટે તો વેદાંત-શાસ્ત્રનું શ્રવણ, મનન, તથા નિદિધ્યાસનની જરૂર છે, ને તે દ્વારા જ બ્રહ્મત્ત્વેક્ય જ્ઞાન મળી શકે છે. અને છેવટે અપરોક્ષાનુભવથી મુક્તિ મળે છે. માયા અનાદી હોવાથી જીવને અદ્વૈત જ્ઞાનના અભાવે બ્રાન્તિ થવા પામે છે, અને દ્વૈત જ્ઞાનની પ્રતીતિ થાય છે. જેમ આપણને સ્વપ્નમાં ખોટી બ્રાન્તિ થાય છે તેમ અનેક જન્મની વાસનાથી વ્યવહારમાં પણ શુદ્ધ બ્રહ્મમાં આપણને દ્વૈતરૂપી પ્રતીતિ થઈ શકે છે. જેમ સર્પમાં રજ્જુની બ્રાન્તિ થાય છે તેમ વ્યાવહારિક પદાર્થો આપણે જોયેલા હોવાથી તથા ઇન્દ્રિયોદ્વારા ઉપલબ્ધિ કરેલી હોવાથી આપણને અવિદ્યાથી બ્રહ્મમાં અન્યથા બ્રાન્તિ થઈ શકે છે. તેથી કાંઈ દ્વૈતાપત્તિ દોષ થતો નથી. વસ્તુ ઉપલબ્ધિમાં કાંઈ એવો નિયમ નથી કે જે પદાર્થની બ્રાન્તિ અન્ય પદાર્થમાં પ્રતીતિ થાય છે તે પદાર્થ વાસ્તવિક, સત્ય જ હોવો જોઈએ, તથા તે એક પદાર્થો સાકારી ને સમાન હોવા જોઈએ. જેમકે નિરાકાર આકાશમાં ઉંધી કઢાઈ તથા મલીનતા કદ્દિપ શકાય છે. આથી કદપેલા પદાર્થો સત્ય ઠરતા નથી. જેમકે સત્ય રજ્જુમાં અસત્ય સર્પની કદ્દપના થઈ શકે છે. બીજું બ્રહ્મ અગર જે અવ્યક્ત તથા અમૂર્ત છે, છતાં પણ તે સ્વતઃસિદ્ધ છે, એ દરેક માણસને અનુભવસિદ્ધ છે, કારણ કે ગમે તેવો નાસ્તિક તથા શંકાશીલ માણસ પણ પોતાના આત્માનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે ને કદિ પણ તે એમ કહેતો નથી કે હું “નથી.” એટલે બ્રહ્મનું અથવા આત્માનું અસ્તિત્વ સર્વ કોઈને ગ્રાહ્ય છે તો તે સર્વગ્રાહ્ય બ્રહ્મમાં જીવની અનાદી અવિદ્યાથી જગતના નામરૂપાત્મક પદાર્થોનો દ્વૈતભાવ તથા ભ્રમ કદ્દિપ શકાય છે. બ્રાન્તિનું કારણ અનાદી વાસના માનીએ તો અંધપરંપરા તથા અન્યથા એમ બે દોષો બતાવ્યા છે, તેના જવાબમાં જણાવવાનું કે અનાદી સંસારની પહેલી ઉત્પત્તિ ક્યારે થઈ એવી શંકા જ શ્રૌતવાદમાં ધટી શકતી નથી. શ્રુતિ કહે છે કે: સૂર્યાચન્દ્ર મસૌધાતા યથાપૂર્વમકલ્પયત્ (ઋ. સં.) એટલે પછી જગત, સંસાર,

જીવ, માયા, તથા અવિદ્યા એ સર્વ પ્રવાહ અનાદિ કાળથી જગન્નિયન્તાના જ્ઞાસન તથા નિયમ પ્રમાણે બીજ અંકુર ન્યાય પ્રમાણે ચાલ્યાં જ કરે છે. જ્ઞાન ઉપરાંત જગતની ઉત્પત્તિમાં પ્રકૃતિ પણ કે જે ઇશ્વરને સદૈવ આધીન છે તે ઇશ્વરને તે કાર્યમાં સહાયક છે. એ સિદ્ધાંત કાંઈ શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યે કપોલ કલ્પિત નવો ઉપજાવી કાઢ્યો નથી. તેના પ્રમાણમાં જુઓ:

મયાધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સ્વયતે સચ્ચરાચરમ્ ।

દેવુનાનેન કૌન્તેય જગદ્વિપરિવર્તેતે ॥ (મ. ગી.)

ભગવાન શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર કહે છે કે “મારા અધ્યક્ષપણા નીચે મારાથી પ્રકાશિત થયેલી માયા (પ્રકૃતિ) સ્થાવર જંગમ જગતને જન્મ આપે છે અને એ હેતુથી જ હું કૌન્તેય ! જગત પરિવર્તન પામે છે. એટલે આ જગત જ્ઞાનના વિવર્તનરૂપે છે તથા પ્રકૃતિના પરિણામરૂપે છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યે વિવર્તવાદ કાંઈ પોતે નવો ઉપજાવી નથી કાઢ્યો પણ તેને ભગવદ્ગીતાનું તથા શ્રુતિનું પણ સમર્થન છે. તો પછી એમ કહેવું કે શુદ્ધ જ્ઞાન જ જગતનું સત્ત્વિદ્ તથા આનંદરૂપે કારણ છે ને ઇતર કાંઈપણ નહિ તે માત્ર એક દુરાગ્રહ જ કહેવાય ! અને તે ઉપલા પ્રમાણથી નિરસ્ત થઈ જાય છે.

બીજું પરિણામવાદ સ્વીકારવામાં કૃત્સ્નપ્રસક્તિ દોષ તથા નિરવયવત્વ દોષો આવી પડે છે. એવી સાંખ્યવાદીની દલીલનો નિરાસ કરવાને એકપણ સખળ પ્રમાણ પૂર્વપક્ષી આપી શક્યા નથી. વિરોધી શ્રુતિઓનો સમન્વય કરવાને જ વ્યાસાચાર્યનું ઉત્તમ મીમાંસા શાસ્ત્ર રચવામાં આવ્યું છે. શ્રુતિમાં દેખાતા વિરોધોનો સમન્વય કરવામાં જ ભાષ્યકારોની બુદ્ધિની પરાકાષ્ટા છે. ભગવતી શ્રુતિ કાંઈ બુદ્ધિ તથા યુક્તિથી વિપરીત નથી. ઉપલા દોષોનું નિવારણ કરી વિરોધી શ્રુતિઓનો બુદ્ધિપૂર્વક જે સમન્વય શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યે કર્યો છે તે ખરેખર અપૂર્વ છે ! અને તેને માટે જ થીઓ, દાઇસન, જેકબ, ગદ્, મેક્સ્મુલર, વિ. અનેક પાશ્ચાત્ય તત્ત્વવિજ્ઞાનીઓએ એકમતે ને એકઅવાજે શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યને ધણો ધન્યવાદ આપ્યો છે, તે સુવિદિત છે. વિરોધી શ્રુતિઓમાં ઉભી થતી શંકાઓનું યોગ્ય સમાધાન કરી યથાર્થ સમન્વય કરવામાં જ ભાષ્યકારોની કસોટી છે. તે કાર્ય જેવી સરળતાથી, વિદ્વત્તાથી, તથા બાહોશી ભરેલી રીતિથી શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યે કર્યું છે તેવું કોઈપણ આચાર્યે કર્યું નથી. વિરોધી શ્રુતિઓનો યુક્તિપૂર્વક યથાયોગ્ય સમન્વય કર્યા વગર વિરોધી વાક્યોના માત્ર શબ્દ પ્રમાણ ઉપર આધાર રાખી બેસી રહેવું તે ભગવતી શ્રુતિને મૂર્ખ ઠરાવવા જેવું છે તથા શ્રુતિને અન્યાય આપવા ખરાબ છે. અને તેમ કરનારની બુદ્ધિની જ જનતા પાસે કિંમત કરાવે છે. જ્ઞાનવાદ એ વસ્તુતંત્ર છે અને શ્રુતિઓનો સમ્યગ્ સમન્વય કરી શ્રુતિના યથાર્થ અર્થનો નિર્ણય કરવાની પ્રતિજ્ઞા વ્યાસાચાર્યે કરી છે; તો પછી શ્રુતિનો યથાર્થ નિર્ણય

કરવામાં ઉપસ્થિત થતી દરેક શંકાનું યથાર્થ સમાધાન શ્રુતિ, સ્મૃતિ તથા યુક્તિદ્વારા કરવાને બદલે માત્ર શ્રુતિના શબ્દપ્રમાણુપર બેસી રહેવું ને સિદ્ધાન્તિની શંકાની નાસ્તિકતામાં ગણના કરી બુદ્ધિને તિલાંજલી આપવી તેથી કાંઈ અભવાદ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. એ તો વબુદ્ધવાળી દલીલ તથા યુક્તિ ખુટી ગઈ છે એટલે તેનો ઢાંક પીછોડો કરવા માટે જ ઉપલી રીતિનો આશ્રય કર્યો છે એમ લાગે છે. સાંખ્યવાદીએ ઉપસ્થિત કરેલી શંકાનું સમાધાન કરવામાં પૂર્વપક્ષી સદંતર નિષ્ફળ નોવડ્યા છે. શુદ્ધાદ્વૈત વાદીઓએ અભમાં વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયત્વનો આશ્રય લઈને વિરોધી શ્રુતિઓની એકવાક્યતા સાધવા જે ભગીરથ પ્રયત્ન આદર્યો છે, તેમાં તેઓ અત્યંત નિષ્ફળ નિવડ્યા છે. એટલું જ નહિ પણ તેવી વિચિત્ર પદ્ધતિ ખુદ વ્યાસાચાર્યજીએ પણ ગ્રાહ્ય કરી નથી ને તેથી તે ઉપેક્ષ્ય છે. આને માટે જુઓ; અ: સ્વ. ૨-૨-૩૩ નૈકસ્મિન્ન સંભવાત્. એક પદાર્થમાં એક કાળે વિરુદ્ધ ધર્મો ઘટાવવા એ અસંભવિત છે. તો એ સૂત્રને અવલંબી પૂર્વપક્ષીએ કરેલો ખુલાસો ટકી શકતો નથી. આથી ઉલટું ઉપલી શંકાનું સમાધાન શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યે વિવર્તવાદથી બરાબર કર્યું છે. આવા કારણોથી જ સિદ્ધ થાય છે કે પરિણામવાદ અભવાદમાં ધટી શકતો નથી, પણ વિવર્તવાદ જ ધટી શકે છે.

(૮) માયાવાદનું વેદાંતમાં સ્પષ્ટ સ્થાન

વાદભ્રમતાનુયાયિ પૂર્વપક્ષ

“માયાવાદ અભસૂત્રમાંથી નીકળતો નથી” એ જણાવવા પૂર્વપક્ષીએ નીચેનો આલેખ કર્યો છે. પૂર્વપક્ષીએ પ્રથમ તો પ્રમાણુ તરીકે નિર્દિષ્ટ કરેલા સૂત્રાદિનો સિદ્ધાન્તિએ જે અર્થ કર્યો છે તે સર્વથા અયુક્ત જ છે તે બતાવી શ. દુધનું દહીં થવાનું જે દૃષ્ટાંત આપ્યું છે તે વિકૃત પરિણામનું જ દૃષ્ટાંત છે. અવિકૃત પરિણામનાં દૃષ્ટાંત તો કરોળીઓ, મૃત્તિકા, સુવર્ણ, અહિકુંડળ યોગી આદિ છે. જેમ કરોળીઓ પોતાનાં મોઢામાંથી સ્વેચ્છાએ જ જળ પ્રકટ કરે છે, તેનો વિસ્તાર કરે છે અને પાછો મોઢામાં જ સમાવી દે છે તો પણ કરોળીઓમાં કાંઈ પણ ફેરફાર થતો નથી. તેવી જ રીતે અભ પોતાનાં સ્વરૂપમાંથી જ જગત પ્રકટ કરે છે તથા તેનો લય પણ પોતાના સ્વરૂપમાં જ કરી દે છે. જેમ સોનામાંથી કનકકુંડળ થવા છતાં તેમાં વિકાર થતો નથી, તેવી જ રીતે અભમાંથી જગતના પ્રાકૃત્યાદિ થવા છતાં તેમાં કાંઈ પણ પ્રકારનો ફેરફાર થતો નથી. દુધનું દહીં થાય છે પણ તે તો વિકૃત પરિણામ છે. વિકૃત પરિણામનાં કારણમાં પણ વિકૃતિ થાય છે; જ્યારે સુવર્ણાદિકમાં તેમ નથી થતું. વ્યાસજીએ જે દુધનો દાખલો ઉપસંહારદર્શનાત્તેતિ ચેન્ન ક્ષીરવદ્ધિ’ સૂત્રમાં આપ્યો છે એનું તાત્પર્ય એટલું જ છે, કે દુધના દધિભવનમાં દુધ વિના અન્ય કાંઈપણ સામગ્રી વિશેષની અપેક્ષા રહેતી નથી. અર્થાત્ કે અભને પણ જગતરૂપે થતી વખતે પોતાના સ્વરૂપ વિના અન્ય કાંઈપણ માયા,

અવિદ્યા, શરીર, ઉપાધી ઇત્યાદિ સામગ્રી વિશેષની જરૂર રહેતી નથી. શ્રી શંકરા આર્ય પોતે જ કહે છે કે યથાદિ લોકે ક્ષીરં જલં વા સ્વયમેવ દધિદિમમાબેન પરિણમ તેજનપેક્ષ્ય બાહ્ય સાધનં તથેહાપિ ભવિષ્યતિ । દુધના દષ્ટાંતથી તો માત્ર એટલું જ સિદ્ધ થાય છે કે બ્રહ્મ પોતે નિરપેક્ષ હોવા છતાં, નિમિત્ત અને ઉપાદાન પણ થઈ જાય છે, તેટલા જ માત્રથી દુધને અવિકૃત પરિણામનું દષ્ટાંત માની શકાય નહિ. વસ્તુતઃ તો જે દષ્ટાંતનો ઉપયોગ સાંખ્ય કરે છે તે જ ‘ક્ષીર’નું દષ્ટાંત આપી વ્યાસજી બ્રહ્મનું નિરપેક્ષત્વ સિદ્ધ કરે છે. અવિકૃત પરિણામનાં તો સ્પષ્ટ દષ્ટાંતો, સુવર્ણ, અહિકુંડલ ઇત્યાદિ વ્યાસજી યથાપ્રસંગ આપે છે.

છાંદોગ્યમાં જે દષ્ટાંતો છે તે ઉપાદાન કારણની સત્યતા બતાવવા માટે છે એમ જે સિદ્ધાંતિ કહે છે તે જો કે ઠીક નથી તથાપિ તુણ્યતુ દુર્જન ન્યાયે થોડીક વાર ‘વાદ’ને માટે સ્વીકારી લઈએ. તોપણ તેમના મતમાં શબ્દ અથવા માયા ઉપાદાન કારણ છે તેનું સત્યત્વ એમણે સ્વીકારવું પડશે.

વાચારંભણ શ્રુતિનો અર્થ પૂર્વપક્ષીએ જેવી રીતે ટાંકેલો છે તેવો જ છે, કારણ કે સત્યમ્ એ પૂર્વાર્ધમાં ઉદ્દિષ્ટ મૃમ્મય પદાર્થનું વિધેય છે, નહિ કે મૃત્તિકાનું. જો તેમ હોત તો મૃત્તિકા શબ્દની સાથે જ કહેવાત અને જો તેમ હોત તો સત્યા એમ કહેવાત. પણ અહીં તેમ નથી. હિતિ શબ્દ પણ હેતુમાં અથવા પ્રકારરૂપ અર્થમાં છે. આખો અર્થ એવો થાય છે કે “ઘટાદિ સર્વં કાર્યં મૃત્તિકારૂપ છે અથવા મૃત્તિકાથી અભિન્ન છે. આ હેતુથી સત્ય જ છે મિથ્યા નથી.” અગર કાર્ય મિથ્યા હોય અને કારણ સત્ય હોય તો એક વિજ્ઞાનથી સર્વ વિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ જ થાય, કારણ કે ‘સત્યના જ્ઞાનથી મિથ્યાનું જ્ઞાન નથી થતું; ઉલટું નાશ પામે છે. તો વિવર્તવાદમાં એક વિજ્ઞાનથી સર્વના અવિજ્ઞાનની અથવા જ્ઞાનનાશની પ્રતિજ્ઞા એક નવીન માનવી પડશે. માટે કાર્ય તથા કારણ બન્ને સત્ય હોવાથી ઉભયનું એકય છે. વાણી માત્રથી જ ઘડો માટીથી જુદો કહેવાય છે. વસ્તુતઃ તેમ નથી તેથી કાર્ય કોઈ પણ રીતે વિકૃત ઠરતું નથી, સિદ્ધાંતિના કહેવા પ્રમાણે બ્રહ્મમાં વિકાર ન હોય અને તેના કાર્યજગતમાં વિકાર છે, તો પછી બન્નેનો અભેદ કેમ સિદ્ધ થાય? અભેદને માટે યા તો બંને પદાર્થ વિકારી હોય અથવા બન્ને અવિકારી હોય.

સિદ્ધાંતી બીજી શંકા કરે છે કે બ્રહ્મ પોતે જ જગદ્ગુરૂપે થઈ જાય તો તેમાં શુદ્ધતા રહેતી નથી. તેના સમાધાનમાં જણાવવાનું કે સૂત્રકાર “જન્માન્યસ્યયતઃ શાસ્ત્રયોનિત્વાત્” અને “તત્તુસમન્વયાત્” આ બે સૂત્રોદ્ધારા સદ્ગુરૂપ બ્રહ્મને કારણ કહે છે. ત્યાર પછી “ઈક્ષતેર્નાશદ્વમ્” ઇત્યાદિ સાત સૂત્રોથી ચિદ્ગુરૂપ બ્રહ્મને કારણ રહે છે. અને જ્ઞાનન્દમયોડમ્યાસાત વિગેરે આઠ સૂત્રોથી આનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મ પણ જગતનું કારણ છે એમ સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન કરે છે. આમ

સદૃશ્ય, ચિદ્દેશ અને આનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે; છતાં પણ બ્રહ્મમાં વિકાર થતો નથી. અવિકૃત બ્રહ્મમાંથી જ જગતનું જન્માદિ થાય છે. આનંદ મયાધિકરણમાં સૂત્રકારે જે મયટ્ પ્રત્યય વાપર્યો છે તે વિકારાર્થ નથી. પરંતુ પ્રાયુર્યાર્થ છે, એમ વિકારશબ્દાત્ ઇતિ ચેન્ન પ્રાચુર્યાત્. એ સૂત્રમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે. અહીં શુદ્ધ નહિ પરંતુ શબ્દ બ્રહ્મ જગતનું કારણ માયાવાદી માને છે, પણ તેમ નથી. કારણ કે અથાજ્જો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા આ સૂત્રથી શુદ્ધ બ્રહ્મના જ વિચારની પ્રતિજ્ઞા થઈ રહી છે. આથી શબ્દ બ્રહ્મને જગતનું કારણ માનીએ તો પ્રતિજ્ઞા-હાનિ અને અપ્રસ્તુતનો સ્વીકાર એમ બે દોષ આવી પડે; માટે સમિચ્છાનંદ શુદ્ધ બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે. શ્રીગીતામાં પણ ભગવાન આજ્ઞા કરે છે કે “અહં સર્વસ્ય જગતઃ પ્રભવઃ પ્રલયસ્તથા” ઉપરાંત “અસત્યં અપ્રતિષ્ઠિતં જગદાહુરનીશ્વરમ્” આ શ્લોકમાં તો શ્રીગીતાકાર જગતને અસત્ય માનનારને અસુર કહે છે. વળી આત્મકૃતેઃ પરિણામાત્ એ સૂત્ર બાદરાયણે યોગે છે નહિ કે વિવર્તવાદ. તેથી બ્રહ્મ સૂત્રકાર આત્મકૃતિવાદી પરિણામવાદી છે એમ દૃઢ થાય છે. વિવર્તને જરાયે સ્થાન નથી. ચોખ્ખો પરિણામ શબ્દ જ સૂત્રકાર યોગે છે. આ સૂત્ર ઉપરનું અણુભાષ્ય જણાવે છે કે શુદ્ધબ્રહ્મ જગતનું કારણ છે અને તેથી કાર્ય જગત પણ સત્ય જ છે અને તેના તમામ પદાર્થો પણ સત્ય જ છે.

વળી સિદ્ધાન્તી ત્રિગુણાભિકા પ્રકૃતિને જગતનું કારણ બતાવે છે તે પણ અયુક્ત જ છે કારણ કે “યતો વા ઇમાનિ સૂતાનિ જાયન્તે ।” “તદાત્માનં સ્વયમ-કુક્ત” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે એ સિદ્ધાંતનું સમર્થન કરી રહી છે. “જન્માદ્યસ્ય યતઃશાસ્ત્રયોનિત્વાત્” અને “તત્તુ સમન્વયાત્” એ સૂત્રો પણ આ જ વાત કહે છે. શુદ્ધબ્રહ્મ પરિણામ નથી પામતું એમ કલ્પના કરીએ તો આત્મકૃતેઃ પરિણામાત્ ના યોગક સૂત્રકારને ચોખ્ખો અન્યાય થાય છે. ઉપરાંત શુદ્ધબ્રહ્મનું પરિણામ માનવાથી બ્રહ્મનું શુદ્ધપણું નથી રહેતું એ પણ શંકા અસ્થળે છે. કારણ કે સુવર્ણ, અહિકુંડલ, યોગી આદિ દૃષ્ટિાથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે બ્રહ્મના શુદ્ધત્વને હાનિ નથી આવતી. વિશેષ માટે બુદ્ધિઃ દેવાદિ-વદપિ લોકે એ બ્રહ્મસૂત્ર.

સિદ્ધાંતી જણાવે છે કે નિરવયવ અખંડિત પદાર્થના વિભાગ થઈ શકે નહિ. પરંતુ નિરવયવ શુદ્ધબ્રહ્મ જગતરૂપે પરિણમે છે તથાપિ શુદ્ધ જ છે એ જ બ્રહ્મનું મહાત્મ્ય છે. શ્રુતિ સ્મૃતિ બ્રહ્મના વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયત્વનો જ ઉપદેશ કરી રહી છે. બ્રહ્મને તે આનંદસ્વરૂપ જ માને છે. બુદ્ધિઃ આનંદં બ્રહ્મણો રૂપં । આનંદં બ્રહ્મણો વિદ્વાન ન વિભેતિ કુતશ્ચન । શ્રુતિઓ. ઉપરાંત બ્રહ્મનું વર્ણન પણ “આનંદ માત્ર કર્તૃત્વમુદ્ધોદરાદિ ।” એ વાક્યથી થઈ રહ્યું છે. શ્રીગીતામાં “મમૈવાંશો જીવલોકે” એ શ્લોકમાં પણ નિરવયવ બ્રહ્મનું જ સ્વત્ત્વ ઉપદિષ્ટ છે અને તેથી

કૃત્સ્નપ્રતિક્રિયા, વૈષમ્યનૈશ્વર્ય, આદિ દોષની ગંધ પણ બ્રહ્મમાં નથી એમ હું પ્રતિ-
પાદન કરી ચૂક્યો છું.

“અંશો નાના વ્યપવેશાત્” સૂત્રમાં સ્પષ્ટ રીતે અંશત્વનું જ કથન છે. તેથી જ સાયવય બ્રહ્મ પણ વસ્તુતઃ નિરવયવ જ છે. શ્રુત્યર્થથી આ જ દર્શિત થાય છે. તે જો ન બેસતું હોય તો વેદાંતશાસ્ત્ર ગહન છે તેથી બ્રહ્મના યથાર્થ વિજ્ઞાન માટે અભિરા લોકોને પૂછવું.

સિદ્ધાંતિએ જે ચાર પ્રકારની સૃષ્ટિ જણાવી છે તે ઉપનિષદ્માં, ગીતામાં, કે વ્યાસસૂત્રમાં કયે ઠેકાણે છે તે બતાવશે એટલે તે વિષે પણ યથાસમય વિચાર કરીશું.

“માયાવાદ કાંઈ શંકરાચાર્યે નવો કાઢ્યો નથી.” એ મંતવ્યમાં તો અમે પણ સંમત છીએ. અને તેથી જ અમે એમને પ્રત્યક્ષ બૌદ્ધ કહીએ છીએ ને? ઇન્દ્રો માયામિઃ પુરુષ્ણ ઈચ્છતે । એ સંહિતા વાક્યનું તાત્પર્ય આપ કહો છો તેમ નથી. આ સૂત્ર પણ બેદરૂપ જ્ઞાનને જ માયિક કહે છે. પરંતુ પદાર્થો માયામાંથી થયા એમ કહેતી નથી. એનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. “ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ દ્વારા ઇન્દ્ર અર્થાત્ પ્રકાશરૂપ બ્રહ્મ અનેક રૂપે દેખાવા લાગે છે.” સિદ્ધાન્તિના મત પ્રમાણે બ્રહ્મ જ અજ્ઞાનથી અનેક પ્રમાણે દેખાય છે. એવો અર્થ કરીએ તો અહીં જે માયામિઃ એમ ત્રીજી વિભક્તિનું બહુ વચન આપેલું છે તેનું શું ? તેથી માનવું પડશે કે બુદ્ધિની વૃત્તિઓ જ બહુ રૂપત્વમાં કારણ છે. માટે જ વૃત્તિઓદ્વારા થતું બેદજ્ઞાન પણ માયિક છે. ઇદં રજતં માં ઇદં લેહન સત્ય છે. રજત્વે જ જ્ઞાન માયિક છે તેવી જ રીતે અત્રે પણ ભગવદ્વરૂપ પદાર્થોમાં નાનાત્વ બેદબુદ્ધિથી જ મિથ્યા છે અને નહિ કે ભગવદ્વરૂપ પદાર્થો । વૈદિક નિબંધમાં “માયા” શબ્દ જ્ઞાનનો અથવા પ્રજ્ઞાનો પર્યાય છે. મિથ્યાપણાનો અથવા કલ્પનાનો તેમાં ભાવ નથી. વળી આ સ્થળે ‘માયાનો’ અર્થ આપને ‘વિચિત્ર શક્તિ’ તો કરવો જ પડે છે. ભારે માયિક બ્રહ્મને જગતનું કારણ ન માનતાં તથા અધ્યાસાપવાદનો દુરાગ્રહ ન કરતાં સાક્ષાત્ નિર્ગુણ અવિકૃત બ્રહ્મ જ સ્વાભાવિક વિવિધ શક્તિયુક્ત માની તેને જ પરમ કારણ માનવામાં કઈ શ્રુતિનો અથવા સૂત્રનો વિરોધ પ્રાપ્ત થાય છે? બ્રહ્મ તો નિર્ગુણ જ અને અવિદ્યાવડે જ તે ઇશ્વર, સર્વ શક્તિમાન ભાસે છે એ કલ્પનાને ઉપનિષદ્માં સ્થાન નથી. વેદાંતમાં તો જે છે, તે સર્વ જ એક અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે. કાર્ય કારણ, નામરૂપ, સર્વનું માયા રહિત અનન્યત્વ છે. કારણ પ્રતિપાદક દરેક સૂત્રમાં જાણીપોષિત શબ્દ શ્રી શંકરાચાર્યને વધારી દેવો પડે છે. આનું શું રહસ્ય? સ્વાભાવિકી જ્ઞાનશક્તિયા ચ ॥ એ વાક્ય દેખાડે છે કે બ્રહ્મની જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ બંને સ્વાભાવિક છે; માયિક નથી.

સિદ્ધાન્તિ કહે છે. “માયાને સ્વતંત્ર પદાર્થ તરીકે માનવામાં આવી નથી. પરંતુ બ્રહ્મને આધીન છે.” તો પછી બ્રહ્મનું નિર્ગુણત્વ ન જ રહ્યું એટલે કે બ્રહ્મ

સગુણને વિકાર પામ્યું. આના કરતાં તો શુદ્ધ જ અહ્મ સર્વજ્ઞ, અને સર્વશક્તિ-
માન છે એમ સ્વીકારો તો ખરેખરો અહ્મવાદ હૃદયમાં પ્રકાશશે.

વળી બાદરાયણ સૂત્રોમાં સૃષ્ટિનાં કારણ તરીકે માયાને ક્યે ઠેકાણે જણાવી
છે? ઉપનિષદ્ અથવા ગીતામાં પણ તે ક્યાં છે? એ સર્વ અત્યંત અગત્યના
સવાલોના જવાબ ધણા જ જરૂરના છે.

માણસ પોતાના આત્માનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે ને કદિ પણ કહેતો નથી
કે હું નથી. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે એમ નથી. પ્રથમ તો અહ્મસ્વતઃ સિદ્ધ નથી.
ખીજું “હું છું” એ પ્રતીતી તો લોકમાં દેહ વિષે થાય છે. આપના મત પ્રમાણે
તો આત્મા નિરાકાર નિરંજન છે. અતએવ શ્લોકમાં “હું ખાઉં છું,” “સુવું
છું,” એ જે પ્રતીતી થાય છે તે જીવાત્માને માટે નથી થતી.

વળી જો, જગત, સંસાર, જીવ, માયા તથા અવિદ્યા એ સર્વ પ્રવાહ અનાદી
કાળથી ચાલ્યો આવતો હોય તો પછી જગતનું કારણ માયાને માનવાની શી
જરૂર? અને પછી અહ્મનું કાર્યત્વ જ ક્યાં રહ્યું?

શ્રુતિના દેખાતા વિરોધોનો સમન્વય કરવાને બદલે શ્રીમાન શંકરાચાર્યે
શ્રુત્યર્થનું એક રીતે ખૂન કરી નાંખ્યું છે એમ કહીએ તો ચાલે. માયા શયળ
ધ્વજની કલ્પના વ્યાસસૂત્રમાં ક્યે સ્થાને છે તે બતાવશો?

અમારો વિરુદ્ધ ધર્માશ્રિયત્વ અને સર્વધર્માશ્રિયત્વવાદ તો ઉપનિષદ્, ગીતા,
વ્યાસસૂત્ર, અને ભાગવત દરેકમાં પદે પદે દેખાય છે. જીઓ: સર્વોપેતા ચ તદ્દર્શનાત્ ।
આત્મન્યૈવ વિચિત્રાશ્ચ હિ । સર્વધર્મોપસેત્ત્વ । એ સૂત્રો,

શ્રી, શંકરાચાર્ય પોતે પણ શ્રુતેસ્તુ શબ્દમૂલત્વાત્ । એ સૂત્ર ઉપરના ભાષ્યમાં
લખે છે કે શબ્દમૂલં ચ બ્રહ્મ... અચિન્ત્યા: લલુ યે ભાવા: નતાંસ્તર્કેણ યોજયેત્...
તસ્માત્ શબ્દમૂલવાતીન્દ્રિયાર્થ યાયાત્મ્યાધિગમ: । જીઓ. અ. સૂ. ૨-૧-૨૭
ઉપરનું શાંકર ભાષ્ય. અને સિદ્ધાંતિ લખે છે કે માત્ર શબ્દ પ્રમાણુ ઉપર આધાર
રાખવો એ ભગવતી શ્રુતિને મૂર્ખ ઠરાવવા જેવું છે.” ઉપરાંત વ્યાસજી મૂર્ખ
નહોતા. અને તેથી જ ‘શાસ્ત્રયોનિત્વાત્’ ‘શ્રુતેસ્તુ શબ્દમૂલત્વાત્’ અને ‘તર્કપ્રતિષ્ઠાનાત્’
એ સૂત્રોનો ઉપન્યાસ કર્યો છે. ઉપનિષદ્ પણ કહે છે નૈષા તર્કેણ મતિરાપનેયા ।
તેથી અહ્મસૂત્ર ઉપર માયા, અવિદ્યાદિવાદનો આરોપ કરવામાં વ્યાખ્યેય અહ્મ-
સૂત્રનો જ વિરોધ આવે છે.

જે પાશ્વાલ વિદ્વાનોના નામ સિદ્ધાંતિએ આપ્યાં છે તેમણે માત્ર શાંકર
અને રામાનુજ એ બે જ ભાષ્યોનું તુલનાત્મક અધ્યયન કરેલું અને તે પણ
શંકરાચાર્યના મતને અહ્મસૂત્રના અર્થ પોષતા નથી એમ તો પ્રાયઃ સર્વ જ મુક્ત-
કંઠે સ્વીકારે છે. ડૉયસન પણ નીચે પ્રમાણે કહે છે કે—There is a con-
tradiction between the system which is deduced from

the express Sutras of Badarayana and the esoteric doctrine of Shankara."

ડૉ. થીઓ પશુ Sacred books of the East ના ૩૪ માં પુસ્તકના ઉપોદ્ધાતમાં લખે છે કે "શંકરાચાર્યનું શારીરિક મીમાંસા ભાષ્ય ઠેકઠેકાણે અસલ સૂત્રોને અનુસરતું નથી." શંકરાચાર્ય ઇશ્વર અને બ્રહ્મ વચ્ચે જે તફાવત બતાવે છે, તે સૂત્રમાં નથી." વિગેરે. વધુ માટે જુઓ પ્રો. જેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ એમ. એ. નો હાલમાં જ પ્રસિદ્ધ થયેલો "ભાષ્યશાસ્ત્રમાં અણુભાષ્યનું સ્થાન" એ નામનો લેખ.

ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકર, જેમણે મળી શકતા સર્વ ભાષ્યો જોયા હતા, તેઓ જે ઉદ્દેશારો કાઢે છે તે ખરેખર જાણુવા જેવા છે. તેઓ લખે છે કે

"The opinion expressed by some eminent scholars that the burden of the Upanishad-teaching, is the illusive character of the world and the reality of the one soul only, is manifestly wrong, and I may even say, is indicative of an uncritical judgement."

પરિણામવાદ માટે તેઓ જણાવે છે કે:

"Vishnuswami and Vallabha admitting as they do, the developement of Purushottam into the world and at the same time his transcendancy follow Badarayana. The mysterious power which causes the differences by rendering certain qualities imperceptible, may be compared to the self-determining power of God involved in Spinoza's Statement."

(આવિર્ભાવતિરોભાવૌ શક્તી બ્રહ્મણઃ)

રા. બા. રંગાચાર્ય જણાવે છે કે:

"The aim of Shankaracharya was to try to evolve what he himself took to be the teachings of the Upanishads, and not what Badarayana understood them to be."

છેવટે જણાવવાનું કે માયાવાદ બ્રહ્મસૂત્રમાંથી નીકળતો નથી. જગતનું કારણ શુદ્ધ બ્રહ્મ છે; તેમાં જરાયે વિકાર થતો નથી. અતએવ જગત્ ભગવદ્ રૂપ છે અને સત્ય છે. બ્રહ્મ સર્વ શક્તિમાન છે; સર્વ વિરુદ્ધ ધર્માશ્રિયી છે. એ ઉપનિષદાદિથી સિદ્ધ થાય છે. શ્રી શંકરાચાર્ય "માયા-માયા" કરતાં, "ઇશ્વરમાં કંઈ ઐશ્વર્ય નથી, સર્વજ્ઞત્વ નથી, સામર્થ્ય નથી" એમ કહી નાંખે છે. તેઓ કહે છે કે તત્ત્વેવમવિદ્યાત્મકોપાધિપરિચ્છેદાપેક્ષ્યમેવેશ્વરસ્ય દેશ્વરત્વં સર્વશક્તિત્વં સર્વસાક્ષિમત્ત્વં ચેતિ। આ કાર્યને બૌદ્ધ કાર્ય નહિ તો બીજું શું કહીએ ?

સિદ્ધાન્ત પક્ષ

પૂર્વપક્ષી પોતાના કથનમાં કહે છે કે સિદ્ધાન્ત પક્ષમાં વેદ વિરુદ્ધના અનેક મંતવ્યો જણાવવામાં આવ્યા છે ને વધુમાં એક નવિન પ્રશ્ન ચર્ચવામાં આવ્યો છે કે માયાવાદ બ્રહ્મસૂત્રમાંથી નીકળતો નથી. આ મંતવ્યો કેટલાં ભૂલભરેલાં તથા દોષયુક્ત છે તે શ્રુતિ, સ્મૃતિ, તથા બ્રહ્મસૂત્રના અનેક પ્રમાણોથી નીચે જણાવીશ. અવિકૃત પરિણામવાદનું શ્રી રામાનુજચાર્ય સંપ્રદાયના પ્રતિવાદી ભયંકર મહંતા જણીતા આચાર્ય શ્રી અનંતાચાર્ય સ્વામીએ ઇ. સ. ૧૯૧૫ માં વડવાનલ એ નામનું પુસ્તક પ્રકટ કરી સચોટ ખંડન કર્યું છે કે જે વાંચેથી કાંઈની પણ ખાત્રી થશે કે શુદ્ધ બ્રહ્મનું પરિણામ સંભવતું જ નથી અને અવિકૃત પરિણામમાં કેટલા દોષો છે. તે પુસ્તકનો અઘાપિ પર્યંત પુષ્ટીયમાર્ગ સંપ્રદાયમાંથી તેમ જ જોસ્વામી મહારાજો તેમ જ અન્ય પંડિતવર્ગ કે ઇતર કોઈએ પણ પ્રત્યુત્તર આપ્યો નથી.

હવે પૂર્વપક્ષીએ પોતાનાં મંતવ્યના સમર્થનમાં જે દૃષ્ટિ આપ્યાં છે તેની સમીક્ષા કરીએ. સુવર્ણ મૃત્તિકા, અહીકુંડળ, કરોળીઓ તથા યોગીના દૃષ્ટિ આપ્યાં છે. પણ તેમાંથી એક પણ દૃષ્ટાંત તેમના અવિકૃત પરિણામવાદને સમર્થન કરતું નથી. સુવર્ણ તથા મૃત્તિકાના જે જે પરિણામી આકૃતિવાળા પદાર્થો જેવા કે કટક, કુંડળ, ઘડો, કાડીઆં વિગેરે જેવામાં આવે છે, તેના કારણનું નિરીક્ષણ કરતાં માલમ પડે છે કે તેનું મૂળ કારણ વિકારાત્મક તથા વિભેદાત્મક એવી ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ છે, ને તેવી પ્રકૃતિથી જ સુવર્ણ તથા મૃત્તિકાના અનેક જુદા જુદા પદાર્થો થઈ શકે છે. શ્રી યાસ્કાચાર્યનાં નિરુકતમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે જગતમાંના દરેક પદાર્થોમાં જન્મ, સત્તા, પરિણામ, વર્ધન, અપક્ષય અને વિનાશ એવા ૬ જાતના વિકારો જેવામાં આવે છે. એટલે નામરૂપવાળા દરેક પદાર્થો વિકારી તથા નાશવંત ઠરે છે. વળી શ્રુતિ પણ તેમ જ સિદ્ધ કરે છે. જુઓ: યત્પ્રચલિન્તિ અમિસંવિજ્ઞાતિ (તૈ. ઇ) એટલે કાર્ય પ્રપંચના બધા પદાર્થો વિકારી તથા અસત્ય છે. જે શુદ્ધ બ્રહ્મને પરિણામી માનવામાં આવે તો પછી બ્રહ્મનો પણ વિકાર થશે એટલું જ નહિ પણ છેવટે વિનાશ થશે. અને સાથે બ્રહ્મવાદનો પણ ઉચ્છેદ થશે. વળી કટક કુંડળનો દૃષ્ટાંત તો વ્યવહારનો છે. લોકમાં કટક અને કુંડળ જુદા જુદા જેવામાં આવે છે એટલે કટક ને કુંડળ કહેવામાં આવતું નથી અને કુંડળને કટક કહેવામાં આવતું નથી, એ પ્રમાણે અણુભાષ્યમાં જ મોકત્રાપ્તેર્વિભાગચેત્સ્યાજ્ઞોકવત્ એ સૂત્રના ભાષ્યમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. કટક, કુંડળનો સુવર્ણની સાથેનો અનન્ય સંબંધ પારમાર્થિક દૃશ્યનો છે એમ તદ્દનન્યલ્લ ઋ. સુ. ૨-૧-૧૪ એ સૂત્રપરના શાંકરભાષ્યથી જણાશે. પૂર્વપક્ષી પોતે જ સ્વીકારે છે કે જેટલા ભેદો છે તે માયીક તથા મીથ્યા છે. તો પછી સુવર્ણના બનાવેલા જુદા જુદા પદાર્થોને સત્ય કેમ કહી શકાય? વ્યાસાચાર્ય પોતે જ જણાવે છે

કે ચાષ્ઠ વિકારં તુ વિભાગો લોકવત્ । જે વિકાર હોય તો જ વિભાગ થઈ શકે છે. એટલે ઉપલા સૂત્ર પ્રમાણે સુવર્ણ વિકારી ઠરે છે. તો પછી સુવર્ણ તથા મૃત્તિકાના દૃષ્ટિા શુદ્ધ બ્રહ્મના અવિકૃત પરિણામવાદને સાબીત કરી શકતા નથી. બીજું અહિકુંડળનો દૃષ્ટાંત આપ્યો છે પણ સર્પ સીધા આકારનો તથા કુંડળ આકારનો થાય છે તેથી કાંઈ કાંઈ એમ ન કહી શકે કે સીધા સર્પમાંથી કુંડળ સર્પ પરિણામ પામ્યો. સીધા થવું વાંકા થવું વિ, એ તો માત્ર ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિની ક્રિયાનો સ્વભાવ બતાવે છે. પણ તેથી મૂળ વસ્તુ સર્પ તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું કાંઈ પરિણામ થતું નથી. કરોળીઆનો જે દાખલો આપ્યો તે પણ માત્ર એટલું જ બતાવે છે કે કરોળીઆ પોતાના શરીરમાંથી લાળ કાઢી પોતાને રહેવા માટે જળ બનાવી શકે છે તેથી કાંઈ ચૈતન્યાત્મક કરોળીયાનું જડ તથા વિકારાત્મક જળની સાથે ઐક્ય કહેવાય નહિ. આ દૃષ્ટાંત તો માયાવાદને સાબીત કરે છે. આના સમર્થનમાં જુઓ શ્રુતિ ય एको जालवानीशत ईशानीमिः (શ્વે. ઉ.) એટલે આ જગત તો માયાની એક જળ છે ને મિથ્યા છે. છેવટે યોગીનો દાખલો આપ્યો છે તે પણ અવિકૃત પરિણામવાદને સાબીત કરતો નથી. યોગી પોતાની યોગશક્તિથી અનેક વિચિત્ર પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરી શકે છે તેથી કાંઈતે પદાર્થો ચૈતન્યાત્મક યોગીના પરિણામ છે એમ કહેવાતું નથી. કાંઈ એવી ભાષાનો ઉપયોગ કરે કે યોગીએ પોતાની યોગ શક્તિથી પોતાની જાતનું જ પરિણામ કર્યું તો તે ખરેખર હાસ્યાસ્પદ જ ઠરે. બીજું પૂર્વપક્ષી જણાવે છે કે “કાર્ય કાષ્ઠપણુ રીતે વિકૃત ઠરતું નથી.” તો પછી દુધ દહીં જેવા વિકારી પદાર્થોને પણ શુદ્ધ બ્રહ્મના પરિણામરૂપે અવિકારી શુદ્ધ બ્રહ્મ જ છે એમ માનવાને શું કામ ડરવું? શુદ્ધબ્રહ્મપરિણામવાદી એમ માની શકે છે કે જગતમાં બધું બ્રહ્મ જ છે ને તે શુદ્ધ જ છે ને સત્ય છે તો પછી વિકારી પરિણામના દાખલાઓને કેમ દૂર કરી શકાય? દુધ દહીંનો દાખલો વિકૃત પરિણામવાદનો છે ને તેથી તે શુદ્ધબ્રહ્મપરિણામવાદમાં લાગુ પડતો નથી, એમ કહેવાથી તમો એટલું તો સ્વીકારો છો કે વિકારી પરિણામ અવિકારી પરિણામનું વિરોધી છે ને તે ઉપેક્ષ્ય છે તો પછી જગતમાં જેવામાં આવતા વિકારોનો ખુલાસો કરવો પડશે. જે આ જગત કાષ્ઠપણુ પ્રકૃતિ, માયા વિ. ઇતર વિકારાત્મક સાધન વગર શુદ્ધબ્રહ્મનું જ પરિણામ હોય તો પછી જગતમાં વિકારો ક્યાંથી આવ્યા તે જણાવશો? જે શુદ્ધ કારણબ્રહ્મ તથા વિકારી કાર્ય એ બેઉ એક જ છે તો પછી વિકારી પદાર્થો જેને તમો સાચા માનો છો તે પણ તમારા મન પ્રમાણે શુદ્ધ બ્રહ્મ જ છે તેને પરિણામવાદમાંથી કેમ દૂર કરો છો?

હવે પૂર્વપક્ષીએ આત્મકૃત્તેઃ પરિણામાત્ । એ સૂત્ર ઉપરથી ચૈતન્યકારણ તથા જડ કાર્યનું ઐક્ય સાબીત કરવા કોશીય કરી છે પણ એ સૂત્ર તૈત્તરીય ઉપનિષદની તત્ત્વજ્ઞાનસ્વયમકૃત્ત એ શ્રુતિ ઉપર રચવામાં આવ્યું છે. તેનો અર્થ એવો થાય છે કે બ્રહ્મ

અથવા આત્મા તે સૃષ્ટિનું અભિન્ન ઉપાદાન તથા નિમિત્ત કારણ છે અને કારણરૂપી અધિજ્ઞાન બ્રહ્મનો કાર્યસૃષ્ટિની સાથે અભિન્ન સંબંધ છે. એટલે કાર્ય સૃષ્ટિ અધિજ્ઞાન બ્રહ્મની સત્તાથી જ કાર્ય કરે છે ને તે બ્રહ્મને સદૈવ આધીન છે અને તેથી જ બ્રહ્મને જગતનો આત્મા કહેવામાં આવે છે. સૃષ્ટિ બતાવનારી શ્રુતિનો આશય માત્ર અધિજ્ઞાન બ્રહ્મનું પારમાર્થિક સત્યત્વ તથા અવિકારિત્વ બતાવવાનો છે અને ઉપલી શ્રુતિ બતાવે છે કે કાર્ય પ્રપંચ બ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત અથવા સ્વતંત્ર નથી. પણ તેથી કાંઈ જડ કાર્યનો ચૈતન્યમય કારણબ્રહ્મની સાથે ઐક્યસંબંધ હરતો નથી. જે શ્રુતિનો એવો આશય હોત તો પછી તદ્વનયત્વ ને બદલે તદૈક્ય એમ સૂત્ર ચોજવામાં આવત. એવો અર્થ કરવાથી બ્રહ્મ પોતે જડ હરે પણ તે તો સદા શુદ્ધ ચૈતન્ય જ છે. વળી બ્રહ્મ સર્વ ભૂતોનો અંતરાત્મા છે ને સર્વવ્યાપી છે ને તમામ પ્રાણી માત્રમાં ગૂઢ રહેલો છે અને તેનું મૂળ સ્વરૂપ નિર્ગુણ જ છે. એટલે તે પ્રકૃતિના તમામ ગુણો તથા વિકારોથી નિર્લિપ્ત તથા પર છે. જુઓ:-एको देवः सर्वभूतेषु गुढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च (શ્વે. ઇ.) આ શ્રુતિમાં શુદ્ધબ્રહ્મને વિકારાત્મક જગતના તમામ પદાર્થો તથા ભૂતમાત્રથી અત્યંત વિલક્ષણ તથા સ્વતંત્ર સ્વરૂપનો જણાવવામાં આવ્યો છે. તો પછી તેવા શુદ્ધ આત્માનો સાવચવ તથા વિકારાત્મક એવા નામ રૂપાત્મક પદાર્થોની સાથે ઐક્ય સંબંધ કેમ કહી શકાય ? શ્રુતિનો આપે કરેલો અર્થ ખીલકુલ ઘટી શકતો નથી. ખીજું તૈત્તરીય ઉપનિષદના ખીજી વલ્લીના છઠ્ઠા અનુવાકમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે તત્સદ્ગત દેવાનુપ્રાવિશત્. એટલે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયા પછી ઈશ્વરે તેમાં પ્રવેશ કર્યો તેથી ઈશ્વર જડ પ્રપંચથી જુદો હરે છે. સ્વારબાદ ઈશ્વર સર્વમૂર્ત, અમૂર્ત, તથા સત્ય અનૃત વિ. સૃષ્ટિમાં પ્રવેશદ્વારા વ્યાપ્ત રહીને તે રૂપે થયા, તેથી લોકો તે પદાર્થોને સત્ય છે એમ કહે છે. પણ વાસ્તવિક રીતે તે ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થો સત્ય નથી. જે એમ ન હોય તો “ઈશ્વરને અનૃતરૂપ થયા” એમ શ્રુતિ કેમ જણાવે ? એ શ્રુતિનો આશય માત્ર એટલો જ છે કે જગતના મૂર્ત, અમૂર્ત, સત્ય તથા અનૃતરૂપી તમામ પદાર્થો ઈશ્વરની સત્તાથી જ વ્યવહાર કાર્યરૂપે સત્ય છે, કારણ કે અનૃત શબ્દ ઈશ્વરને માટે સંભાવે જ નહિ. ઈશ્વરે તમામ જગતને આત્મારૂપે વ્યાપ્ત કર્યું ને તેના ઉપર નિયમિત સત્તા ચલાવે છે. તેથી જ તેને આત્મારૂપે સર્વમય કહેવામાં આવે છે. એટલે ઈશ્વરનો જગતની સાથે આધ્યાત્મિક સંબંધ સિદ્ધ થાય છે. જુઓ: अस्मिन्नु खलु अक्षरे गार्गाकाश ओतश्च प्रोतश्च (વૃ. ડ.) વળી ભગવદ્ગીતા પણ એમ જ જણાવે છે કે सर्व समाप्नोषि ततोसि सर्वम् । आ उपरथी तदात्मानं स्वयमकुर्वत श्रुतिनो अर्थ માત્ર એટલો જ થાય છે કે સર્વ જગત આત્મારૂપે સત્ય છે, કારણ કે તે આત્મા એટલે પરમાત્માથી વ્યાપ્ત છે પણ આત્માથી વ્યતિરિક્ત જડ અનાત્મા અસત્ય હરે છે અને તેથી ઈશ્વરનો તથા કાર્યજગતનો

ઐક્ય સંબંધ ઠરતો નથી અને આપે કરેલો એવો વિલક્ષણ અર્થ શ્રુતિથી વિરુદ્ધ છે ને તે બંધબેસતો થતો નથી. શ્રુતિ તો આત્માને જ સત્ય કહે છે. વધુમાં જુઓ: એતદ્વાત્મ્યં દ્વં સર્વં તત્સત્યં સ આત્મા તત્ત્વમસિ। આ છોટોગ્ય શ્રુતિ પણ સર્વ જગતની આત્મિક ભાવનાને જ સત્ય કહે છે. વળી ઉપલા મહાવાક્યનો નવ વખત ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, ને તે ઉપદેશ દ્વારા જીવાત્મા તથા પરમાત્માનો પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી ઐક્ય સંબંધ બતાવવામાં આવ્યો છે. પણ જીવાત્માનો જડ સૃષ્ટિ સાથે ઐક્ય સંબંધ બતાવવામાં આવ્યો નથી. બાહ્યારિક તથા પારમાર્થિક સત્યતાનો વિવેક સમજેલા ન હોવાથી ઉપલી શ્રુતિઓનું રહસ્ય તમો સમજ્યા નથી. તેથી જ શ્રુતિનો આવો અનર્થ ક્યો છે, ને બ્રહ્મને જડ બનાવ્યો છે. આને માટે તદનન્યત્વ સ્ત્ર ઉપર શાંકરભાષ્ય જોઇ લેવું. વાચારમ્ભં વિકારો નામધેયં મૃત્તિકા इति एव सत्यं । એ શ્રુતિનો પણ આપે બરોબર અર્થ ક્યો નથી. આ શ્રુતિનો એવો અર્થ થાય છે કે વાણીથી શરુ થતા નામ રૂપાત્મક તથા વિકારાત્મક માટીના પદાર્થો વસ્તુતઃ ઉપાદાન કારણ માટી રૂપે જ સત્ય છે; એટલે ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ ઉપાદાનકારણ કાર્યની અપેક્ષાએ સત્ય છે. પણ તેથી કાર્યરૂપી નામરૂપાત્મક લિન લિન પદાર્થો કાંઈ સત્ય ઠરતા નથી. તે કાર્યરૂપે તુચ્છ તથા નાશવંત છે. તેના સમર્થનમાં જુઓ છાં. ઉ. તે શ્રુતિમાં બીજા અગ્નિ, આદિત્ય, આદિ તમામ પદાર્થોને વાણીથી શરુ થતા નામ રૂપોના વિકારો આલેખવામાં આવ્યા છે. એટલું જ નહિ પણ શ્રુતિ સ્પષ્ટ શબ્દમાં જણાવે છે કે અગ્નિ, આદિત્ય, વિ.નું કાર્યપણું વાણીના વિકાર હોવાથી નશ્વર એટલે અસત્ય છે. જુઓ છાં. ઉ. “अपागादग्नेरभित्वं वाचारम्भं विकारो नामधेयं । अपागादादित्यादादित्यत्वं” । બીજું માણ્ડૂક્ય ઉપનિષદ્ સ્પષ્ટ જણાવે છે કે આનંદમય બ્રાહ્મ અથવા ઈશ્વરથી પણ પર એવા પરમાત્મા તે જ સત્ય છે. તુરીય અવસ્થામાં પ્રપંચનો ઉપશમ અથવા લય થાય છે ને એક શુદ્ધ શિવરૂપ અદ્વૈત આત્મા જ સત્ય છે. જુઓ: પ્રપંચોપશમં શાન્તં શિવમદ્વૈતં ચતુર્થ મન્યન્તે સ આત્મા સ વિજ્ઞેયઃ (માં.ઉ.). ઉપલી અનેક શ્રુતિઓ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે લિન લિન નામરૂપવિશિષ્ટ કાર્ય પ્રપંચ અસત્ય તથા મિથ્યા છે. સૃષ્ટિનો દરેક પદાર્થ ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી નાશવંત છે એમ ખુલ્લી આંખે કાઠપિણ્ જોઇ શકે છે. છતાં પણ એમ માનવું ને મનાવવું કે જગત સત્ય છે તે એક મહા મોહજનક દુરામ્રહ જ કહેવાય, ને તે શ્રુતિઓના રહસ્યનું અજ્ઞાન જ પ્રદર્શિત કરે છે. શ્રુતિ તો જણાવે છે કે શુદ્ધ બ્રહ્મ કાર્યકારણના સંબંધથી રહિત છે. એટલે શુદ્ધ બ્રહ્મનું કાંઈ પરિણામજ થતું નથી. જુઓ શ્રુતિ, ન તસ્ય કાર્ય કરણં ચ વિચિતે । (ચિ.ઉ.) અપૂર્વમનપરં (મુ.ઉ.) અન્યત્રાસ્માત્કૃતાકૃતાત્ (ક.ઉ.). તેની વિરુદ્ધમાં તમોએ શ્વે. ઉ. ની બીજી શ્રુતિ બતાવી છે કે પરાસ્ય શક્તિઃ વિવિધેષ્વ બ્રૂયતે સ્વામાયિકી જ્ઞાનવલ્ક્રિયા ચ । તેના જવાબમાં જણાવવાનું કે તેજ શ્રુતિ તેના ઉપસા જ વાક્યમાં

એમ બતાવે છે કે શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મ કાર્યકારણના સંબંધથી રહિત છે. ચ શ્રુતિમાંના સ્વાભાવિ કશબ્દનો અર્થ આપ સમજ્યા હો એમ લાગતું નથી 'સ્વાભાવિકા' શબ્દનો અર્થ કાંઈ સ્વરૂપ લક્ષણ બતાવવાનો નથી, પણ તે માત્ર આનંદમય પ્રાણ ધધિરનો સ્વાભાવ બતાવે છે કે સૃષ્ટિકાર્યમાં અધિષ્ઠાનાત્મ શુદ્ધ બ્રહ્મના આશ્રય હેઠળ સગુણ ધધિર પ્રકૃતિરૂપ પરાશક્તિદ્વારા સૃષ્ટિક કરે છે. એટલે માયાશક્તિ ઉપાધીવિશિષ્ટ ધધિર જગતકર્તા છે એમ સાબી થાય છે, કારણ કે શ્રુતિમાં જ્ઞાન તથા ક્રિયાત્મક શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે ને તે અત્ર માયોપહિતસગુણ ધધિર ઉપદિષ્ટ છે કે જે સૃષ્ટિનું કાર્ય કરે છે. માયા ઉપા રહિત નિર્ગુણબ્રહ્મનું સ્વરૂપ તો કાર્યકારણ સંબંધથી રહિત છે. જુએ ગીતા ૨/૨૪. નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુરચ્છોડયં સનાતનઃ । 'સ્વભાવ' શબ્દ ઉપલો અર્થ જ બરોબર છે તેના સમર્થનમાં જુઓઃ ન કર્તૃત્વં ન કર્માણિ લોક સ્જતિ પ્રમુઃ । ન કર્મફલસંયોગં સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્તે ॥ આનો અર્થ એટલો જ છે પ્રકૃતિ કાંઈ પોતાની મેળે સ્વતંત્ર કાર્ય કરી શકતી નથી, પણ ચૈતન્યાત્મક અધિષ્ઠ બ્રહ્મની સત્તાથી જ સૃષ્ટિકાર્ય કરી શકે છે.

હવે બ્રહ્મના નિર્ગુણ તથા સગુણ સ્વરૂપની કલ્પના કાંઈ શ્રી શંકરાચાર્ય નવી ઉપજાવી નથી. ઉપનિષદ્માં ઉપાસના માટે ઠેર ઠેર સગુણ સ્વરૂપનું પ્રતિપા કરવામાં આવ્યું છે. મનોમયઃ પ્રાણશરીરો ભારૂપઃ સત્યસંકલ્પઃ (છાં. ડ.). આપ પૂછ કે બ્રહ્મના બે સ્વરૂપ કયાંથી આવ્યાં, તો જણાવવાનું કે પ્રશ્ન ઉપનિષદ્ના પાંચ પ્રશ્નમાં જોઈ લેવું. જુઓઃ ઇતદ્વૈ સત્યકામ પરં ચાપરં ચ બ્રહ્મ । (પ્ર. ડ.) દ્વે વિશે વેદિત પરા ચૈવાપરા ચ । (મું. ડ.) હવે શ્રુતિઓ આ પ્રમાણે બ્રહ્મનું નિર્ગુણ તથા સગુ રૂપે વર્ણન કરે છે. સૃષ્ટિ ક્રિયા વખતે નિર્ગુણબ્રહ્મ પોતે જ પોતાનું મૂળ શુ સ્વરૂપનું આચ્છાદન કરી વિવર્તરૂપે પ્રકૃતિ, માયા, શક્તિ, વિ. ઉપાધિથી સગુ સ્વરૂપે થાય છે. તેને જ શબ્દબ્રહ્મ, ધધિર અથવા અંતર્યામી કહેવામાં આવે આના સમર્થનમાં જુઓઃ બ. સુ. ૩-૩-૩૯ ના ઉપરનું શાંકરભાષ્ય. પણ તેથી કે એમ સમજવાનું નથી કે નિર્ગુણબ્રહ્મ તથા સગુણબ્રહ્મ એમ બે જુદા બ્રહ્મ । એમ ઉપલા સૂત્રપરના શાંકરભાષ્યપરથી સ્પષ્ટ સમજશે.

હવે પૂર્વ પક્ષીએ બીજો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો છે કે માયાવાદને ઉપનિષ ગીતા, તથા બ્રહ્મસૂત્રમાં સ્થાન નથી. તેનો જવાબ એ છે કે સૃષ્ટિકાર્યમાં પ્ર તથા માયાઉપાધિ, ધધિરને સહાયક કારણ થાય છે. જગતનો પ્રવાહ અનાદિ તેના સમર્થનમાં જુઓ. ન કર્માવિભાગાદિતિ ચૈત્ત્રાનાદિત્વાત્ (બ. સુ.). આ પ્રકૃ ઉપાધિવસ્તુતઃ બ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત કાંઈ સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી પણ ધધિરની જ્ઞાનક્રિ ત્મક શક્તિ માત્ર સૃષ્ટિ કાર્યમાં જ ધધિરને સહાયક જોવામાં આવે છે ને તે પ્રલયકાળમાં બાધ થાય છે. તેમ જ જીવોને પણ સંસારમાં બંધાં સુધી બ્રહ્માત્મક

અપરોક્ષ જ્ઞાન થતું નથી ત્યાં સુધી શરીરઉપાધિરૂપ પ્રકૃતિના પરિણામથી વ્યાવહારિક સ્થિતિ તથા ક્રિયા સત્ય હોય એમ જાત્ર સ્વમ તથા સુષુપ્ત દશામાં પ્રસૂત થાય છે. પણ બ્રહ્માત્મક જ્ઞાનથી તેનો બાધ થાય છે ને તેના અભાવમાં તે સ્થિતિની અવગતિ કાયમ રહે છે, એટલે એક વિજ્ઞાનથી સર્વ વિજ્ઞાન થાય છે અને તે સ્થિતિમાં પ્રતીત થતો અનુભવ ખોટો છે, એમ સત્ય જ્ઞાનથી સમજાય છે. પણ તે સ્થિતિની અવગતિનું જ્ઞાન તો સત્ય જ રહે છે એટલે એક વિજ્ઞાનથી સર્વ વિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થવાનો સંશય નષ્ટ થાય છે.

હવે, બીજી શંકા કરી છે કે સૃષ્ટિકાર્યમાં માયા, અવિદ્યા પ્રકૃતિ વિ. ઉપ-નિષદ્ધ તથા ગીતામાં ક્યાં છે તેનો જવાબ આપું છું: જુઓ;—કાર્યકારણકર્તૃત્વે हेतु: પ્રકૃતિસ્ત્યયતે। પ્રકૃત્યૈવ ચ કર્માणि क्रियमाणानि सर्वश:॥ વિકારાંશ્ચ ગુણાંશ્ચ વિદિ પ્રકૃતિસંભવાન્ ॥ મયા અધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિ: સૂયતે સત્ત્વાચરં (ભ. ગી.) અસ્માન્માયી સજતે વિશ્વમેતત્તસ્મિંશ્વાન્યો માયયા સંનિરુદ્ધ: (શ્વે. ડ.) માયાં તુ પ્રકૃતિં વિયાન્માયિનં તુ મહેશ્વરં। (શ્વે. ડ.) ઉપલા પ્રમાણોથી કોઈની પણ ખાતરી થશે કે સૃષ્ટિકાર્યમાં ભગવાન કૃષ્ણચંદ્રે પોતે પ્રકૃતિને કેટલું અગત્યનું સ્થાન આપ્યું છે. માયાનો અર્થ પરબ્રહ્મની શક્તિ છે એમ બતાવવા પૂર્વપક્ષીએ જે પ્રયાસ કર્યો છે, તેના જવાબમાં જણાવવાનું કે શ્રીભગવદ્ગીતામાં માયાનો અર્થ જુદી રીતે કરેલો છે. જુઓ. “દૈવી દોષા ગુણમયી મમ માયા દુરત્યયા । મામેવ યે પ્રપંથંતે માયામેતાં તરંતિ તે (ગી:) મારી ત્રિગુણાત્મક એવી દૈવીમાયા ઓળંગવી એ ધણું દુષ્કર છે પણ જેઓ મને જ (એટલે મારા શુદ્ધ નિર્ગુણ સ્વરૂપને) મેળવે છે, તેઓ આ માયાને તરી જાય છે; એટલે માયા ત્યાજ્ય હરે છે. આ શ્લોકમાં સ્પષ્ટ બતાવવામાં આવ્યું છે કે ત્રિગુણાત્મક માયા કે જે અધિજ્ઞાન બ્રહ્મને સદૈવ અવલંબીને સૃષ્ટિના તમામ નામરૂપાત્મક પદાર્થોવાળા જગતની બીજ શક્તિરૂપે કાર્યો કરે છે તેનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે. તેમ જ વળી જુઓ ગીતા ત્રિભિ: ગુણમયૈર્માવૈરેભિ: સર્વભિદ્ જગત્ । મોહિતં નામિજાનાતિ મામેમ્ય: પરમવ્યયમ્ ગી-૭-૧૩. એટલે આ તમામ જગત ત્રિગુણાત્મક માયાના ત્રણ ગુણોથી મોહિત થયેલું છે ને લોકો મોહથી મારા એટલે પરમાત્માના અવિકારી, અવિનાશી, તથા શુદ્ધ નિર્ગુણ સ્વરૂપને ઓળખતા નથી. ને તેથી જ શ્રીશંકરાચાર્યે આવી મોહાત્મક તથા વિકારાત્મક પ્રકૃતિનું વેદાન્તના અદ્વૈત જ્ઞાનદ્વારા નિબર્હણ કરી પરબ્રહ્મનું શુદ્ધસ્વરૂપ પ્રતિ-પાદન કરી કેવલ્ય મુક્તિનો સીધો તથા સરળ માર્ગ બતાવ્યો છે. અને તેઓશ્રીએ એ રીતે પરમ નિઃશ્રેયસ્ મેળવવાનો અમૃતમય માર્ગ બતાવી સર્વત્ર વિબંધ વાવટો ફરકાવ્યો છે, ને જગદ્દુરુનું મહાનપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે. શ્રીશંકરાચાર્યે ભગવદ્ગીતા ઉપર બાબ્બ લખ્યું છે ને શ્રીભગવાન કૃષ્ણચંદ્રની શુદ્ધ ભક્તિને માટે ઠેર ઠેર ઉપદેશ કર્યો છે. તેમ જ તેઓએ ગીતાને ઈશ્વરગીતા એ નામે સંબોધી

છે. તે ઉપરાંત મજ્જ ગોવિન્દ મજ્જ ગોવિન્દ મજ્જ મૂલમતે, તેમ જ વિષ્ણુ, કૃષ્ણ, શિવ, માતા વિ. અનેક જાણીતા દેવોપર લક્ષિત તથા જ્ઞાન રસથી છલકાતાં અનેક ઉત્તમ સ્તોત્રો પણ રચ્યા છે. છતાં તેવા અસાધારણ તત્ત્વજ્ઞાની મહાન આચાર્યને માટે લોકાયતિક નાસ્તિક લોકોને માટે ઉચ્ચારાયલા શ્લોક અસંખ્ય રીતે ટાંચી બતાવ્યા છે, તે ખરેખર શ્રીકૃષ્ણપરમાત્માના વચનામૃતને અન્યાય અપાવી અવગણના કરાવી રહ્યા છે. તેમ જ વળી તે મહાન આચાર્યને તથા તેમના મતાનુયાયીઓને આસુર, પ્રચ્છન્ન બૌદ્ધ, શબ્દવિધાતક વિ. અનેક ઉપનામો આપી આનંદ લો છો તે અંધ અનુકરણ છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે, પણ તે તો કળવાયલી તથા સુત્ર પ્રજ્ઞની દૃષ્ટિમાં માત્ર હાંસીને પાત્ર જ હોય છે અને તે માત્ર અવિકૃત પરિણામવાદના દુરાગ્રહને જ આભારી છે. પણ આ મત કેટલો દોષયુક્ત તથા વેદ અને ગીતાના સિદ્ધાંતોથી વિરુદ્ધ છે તે ઉપર બતાવી આપ્યું છે.

હવે પૂર્વપક્ષીને પૂછવાનું કે આપે આપનું પોતાનું ધર સંભાળ્યું છે ખરું ? શ્રીશંકરાચાર્યે તો વિકારાત્મક પ્રકૃતિને શુદ્ધબ્રહ્મની શક્તિ માની નથી. કારણ કે તેનો આધ્યાસિક સંબંધ છે. પણ આપના સંપ્રદાયમાં તો અવિદ્યા કે જે વિકારાત્મક તથા વિભેદાત્મક સંસારનું ભાન પ્રતીત કરાવે છે, તેને સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મની શક્તિ માની છે. તેનું કારણ એટલું જ છે કે આપના સંપ્રદાયમાં પ્રકૃતિના ગુણ ધર્મોનું શુદ્ધબ્રહ્મના સ્વરૂપમાં સાંકેર્ય કરી નાંખ્યું છે. તેથી આપનો બ્રહ્મ તો અવિદ્યામય હોય છે. તો પછી તમારા સંપ્રદાયમાં શુદ્ધાદૈત એ નામનો જે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે તો માત્ર એક જાતની વંચના જ ગણાય. તમારા મતમાં અવિદ્યાને બ્રહ્મની ખરેખરી શક્તિ માનવામાં આવી છે, આધ્યાસિક નહિ. એટલે પછી તમારા મતમાં બ્રહ્મ તથા અવિદ્યા એક જ હોય છે, જેવી રીતે અગ્નિ તથા અગ્નિની શક્તિ એક જ છે. તેમ વળી જુઓ તમારા આચાર્યકૃત તત્ત્વાર્થ નિબંધ ગ્રંથ “પ્રપંચો ભગવત્કાર્યસ્તદ્વૃષ્ણો માયયાડમ્ભત । તચ્છક્ત્યાડવિધયા ત્વસ્ય જીવસંસાર ઉચ્યતે ॥ પ્રપંચ ભગવદ્ કાર્ય છે. તે માયાથી ભગવદ્ સ્વરૂપે થયું અને અવિદ્યારૂપ ભગવદ્ શક્તિથી જીવનો સંસાર પ્રતીત થાય છે એમ કહેવાય છે, ને તેથી તેને સંસારનું બંધન થાય છે. હવે બ્રહ્મની શક્તિ જે અવિદ્યા હોય તો બિચારા જીવે શી ગુન્હેગારી કરી કે તેને સંસારનાં બંધનમાં નાંખવામાં આવ્યો ? તમારા મતમાં તો કર્તા કારયિતા દ્વિત્વે એમ માનવામાં આવે છે. અને પ્રકૃતિ તથા માયા આદિ ઇતર કારણને માનવામાં આવતાં નથી. તો પછી સંસારી જીવો જે પાપાચરણો તથા દુષ્ટ કર્મો કરે છે તેની જવાબદારી પણ બ્રહ્મની હોય છે. આ શું શુદ્ધબ્રહ્મવાદ કહેવાય કે ? વળી પૂર્વપક્ષીએ લેખમાં જણાવ્યું છે કે બ્રહ્મને જગતરૂપે થતી વખતે અન્ય કોઈ પણ માયા અવિદ્યા શરીર ઉપાધિ ઇત્યાદિ સામગ્રીની જરૂર રહેતી નથી પણ શુદ્ધબ્રહ્મ પોતે જ જગતરૂપે એટલે જડરૂપે પરિણામ પામી જાય છે.

તો પછી વ્યાસાચાર્યે પોતે જ વૈષ્ણવનૈર્વૃણ્યે ન સાપેક્ષતાતઃપ્રાપ્તિર્લક્ષ્યતિ । તથા કુત-
પ્રયત્નાપેક્ષસ્તુ વિહિત । એ સૂત્રમાં સૃષ્ટિક્રિયામાં બ્રહ્મની જીવતા કરેલાં કર્મોની
અપેક્ષા કેમ દર્શાવી છે ? આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ છે કે પૂર્વપક્ષીનું મંતવ્ય કે
બ્રહ્મને સૃષ્ટિ કાર્યમાં કંઈ પણ ઇતર સાધનની જરૂર નથી તે ઉપનિષદ, ગીતા,
તથા વ્યાસના સૂત્રોનાં સિદ્ધાંતથી ખોટું હરે છે. જીવની ઉત્પત્તિને માટે તેના
પૂર્વ જન્મનાં કરેલાં સારાં તથા નરસાં કર્મોની ઇશ્વરને અપેક્ષા રાખવી પડે છે ને
તે દ્વારા ઇશ્વર સર્વ જીવોને તેના કર્માનુસાર ફળ આપે છે. બુદ્ધિઃ ફલમ્વત
ઉપપત્તેષ્વ જ. સૂ. ઇશ્વર સાક્ષાત્ ન્યાય મૂર્તિ છે ને તેનું અસ્તિત્વ સ્વતઃ સિદ્ધ છે
ને તેનું પર્યવસાન કંઈ જગતને ક્રિયાલાંડ ગણી માત્ર લીલા કરવાનું નથી. પણ
તે જીવોને તેના કર્માનુસાર સદા શુદ્ધ, ને પવિત્ર ન્યાય આપે છે ને તેથી જ
તેનાપર નિર્દયતા, તથા વિષમતાના દોષો લાગુ પડતા નથી, એમ બ્રહ્મસૂત્રપરથી
સ્પષ્ટ માલમ પડે છે.

હવે પૂર્વપક્ષીએ નિરવયવત્ શ્રુતિના શબ્દ કોપના નિવારણાર્થે જે ઉલ્લેખ કર્યો
છે તેનો વિચાર કરીએ. પૂર્વપક્ષીએ સૃષ્ટિકાર્યમાં નિરવય બ્રહ્મનું જ સાવયવત્ ઉપ-
દિષ્ટ છે એમ જણાવ્યું છે તેના સમર્થનમાં અંશો નાના વ્યપદેશાત્ । એ સૂત્ર તથા
મમૈવાંશો જીવલોકે । એ ગીતાના વાક્ય ઉપર આધાર રાખ્યો છે. તે પ્રમાણે શું એમ
ખતાવે છે કે બ્રહ્મ સાવયવ છે ? જે શ્રુતિ તથા ગીતાનો એવો આશય હોત તો પછી
નિષ્કલં નિષ્કિયં એ શ્રુતિનું શું કરશે ? શું નિરવયવ તથા અખંડિત પદાર્થના કદિ
પણ વિભાગ થઈ શકે ખરા ? વ્યાસજી તો કહે છે કે જ્યાં વિકાર હોય ત્યાં જ વિભાગ
હોઈ શકે. તો પછી અંશ શબ્દથી નિરવયવ બ્રહ્મને સાવયવ કેમ બનાવી
શકે ? જે બ્રહ્મને સાવયવ માનશે તો તે ઉપલા સૂત્ર પ્રમાણે વિકારી હરશે.
આનો ઉત્તર તો ગીતામાં સ્પષ્ટ છે કે અવિમર્શ ચ મૂતેષુ વિમળમિવ ચ સ્થિતમ્ ।
એ શ્લોકને અનુસરીને જ શ્રી શંકરાચાર્યે અર્થ કર્યો છે કે જીવ અવિદ્યા ઉપાધિ-
વાળો હોવાથી બ્રહ્મના અંશ જેવો છે પણ વાસ્તવિક રીતે તો તે બ્રહ્મ સ્વરૂપ જ
છે. તેમ શ્રુતિ પણ તે જ આશય ખતાવે છે. બુદ્ધિઃ; યન્ન હિ દ્વૈતમિવ ભવતિ
તદિત્ત રૂતરં પદ્યતિ । (વૃ. ઇ.) સંસારમાં જીવ પોતાને પ્રકૃતિથી તથા અન્ય જીવોથી
જાણે બુદ્ધો હોય એમ અનાદિ અધ્યાસ તથા અવિદ્યાથી માની લે છે ને તે
જીવ સ્વસ્વરૂપને બીજી જઈ દ્વૈતભાવને પ્રાપ્ત થાય છે ને સંસારના બંધનમાં
બ્રમણ કર્યા કરે છે. વાસ્તવિક રીતે તો જીવ શુદ્ધ, અખંડિત, આત્મસ્વરૂપ જ
છે. ને તેવા સખડતા તથા અગ્રાની પામર જીવોને સંસારની, મોહળળમાંથી મુક્ત
કરવા સારું જ શ્રીશંકરાચાર્યનો પ્રાદુર્ભાવ થયો હતો. જે જીવ ખરેખર બ્રહ્મનો
અંશ હોય તો પછી જીવને ખીલા, કાંકરા, તથા વિંછું વિ. લાગવાથી જે દુઃખ
તથા કષ્ટ થાય તેનાથી અંશી બ્રહ્મને પણ વેદના થશે. ઉપલી દલીલથી કોઈની

પણ ખાત્રી થશે કે વસ્તુતઃ જીવ બ્રહ્મનો અંશાંશી સંબંધ નથી. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પૂર્વપક્ષી અવિકૃતપરિણામવાદમાં નિરવયવત્વ શ્રુતિનો બ્યાકાપ દોષ દૂર કરી શક્યા નથી.

હવે વિરુદ્ધધર્માશ્રયત્વના અત્યંત વિલક્ષણુમતના સંબંધમાં જણાવવાનું કે બ્યાસાચાર્યે પોતે જ બ્રહ્મસૂત્રમાં આવી વિચિત્ર પદ્ધતિની ઉપેક્ષા કરી છે. જુઓ; (જ. સૂ.) ન એકસ્મિન્નસંભવાત્ એટલે એક વસ્તુમાં અનેક વિરુદ્ધ ધર્મો એકી વખતે ધટાવવાએ અસંભવિત છે. જેમકે અગ્નિમાં ઉષ્ણુત્વને શીતત્વ એવા વિરોધી ધર્મો કદિ પણ ધટી શકતા નથી. તો પછી નિરવયવત્વ અને સાવયવત્વ, અવિકૃતત્વ તથા વિકૃતત્વ, નિશ્ચલત્વ તથા ચંચલત્વ એવા પરસ્પર વિરોધી ધર્મો બ્રહ્મમાં કેમ ધટી શકે? આનું નામ શાસ્ત્રાર્થ કહેવાય કે શાસ્ત્રની મશ્કરી? એવો વિચિત્ર ખુલાસો કાંઈપણ બુદ્ધિમાન પુરુષ કબૂલ નહિ કરે. તે માન તો કહેવાતા શુદ્ધાદ્વૈતમતને જ ધટે! ગીતા તો સ્પષ્ટ જણાવે છે કે સંશયાત્મા વિનશ્યતિ । જે સંશયાત્મક વિરોધી તત્વો બ્રહ્મમાં ધટાવવામાં આવે તો મૃત્યુ થાય. માટે શ્રીશંકરાચાર્યે માયાવાદથી વિરોધી શ્રુતિઓનો સમન્વય કરી સર્વ સંશયોને નાશુદ્ધ કર્યા છે, અને તદ્દનુસાર તેઓએ શ્રુતિના યથાર્થ અર્થાનુસાર જ બ્યાસસૂત્રપર લાખ્ય રચ્યું છે. વળી તેમણે બુદ્ધિપૂર્વક જે યુક્તિઓ બતાવી છે, તે પણ શ્રુતિને અનુકૂળ જ છે. જે વેદાંત શાસ્ત્રમાં બુદ્ધિનું કાંઈપણ ઉપયોગીપણું ન હોત તો પછી બ્યાસજીએ તથા જૈમિનીએ મીમાંસા શાસ્ત્રો રચ્યાં ન હોત. તેમ વળી શ્રુતિ મનન શબ્દનો પણ ઉપયોગ કરત નહિ. વેદમાં એમ લખ્યું હોય કે પાણીપર પથર તરે તો તે ખરેખરે સ્વીકારવું એવો સ્પષ્ટ અર્થ કરવાનો મત તો અવિવેકી જ કરે. આ તો શ્રુતિને મૂર્ખ ઠરાવવા જેવું છે.

હવે વિરોધી શ્રુતિઓનો સમન્વય કરવામાં શ્રીશંકરાચાર્યે જે અપૂર્વ બુદ્ધિ તથા શ્રુતિ પ્રત્યે જે ન્યાયવૃત્તિ બતાવી છે, તે બાબતમાં પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના મતો ટાંકી બતાવીશ. ડો० થીઓ વેદાન્તસૂત્રોના ઉપોદ્ધાતમાં નીચે મુજબ જણાવે છે:—
 “The fundamental doctrines of Shankar are manifestly in greater harmony with the essential teachings of the Upanishads than those of the other Vedantic systems.”
 વધુમાં ડૉ થીઓ જણાવે છે કે બ્રહ્મના નિર્ગુણ સ્વરૂપને શ્રીશંકરાચાર્યે જે મુખ્ય સ્થાન આપ્યું છે તે શ્રુતિને અનુસરીને જ છે, ને તેમ કરવામાં તેઓએ ઉપનિષદના ખરા રહસ્યનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. બીજું માયાવાદ ઉપનિષદ તથા બ્રહ્મસૂત્ર માંથી સ્પષ્ટ તરવરી આવે છે, એવો મત મી० ગફે, ‘ધી પ્રીલોસોફી ઓફ ધી ઉપનિષદ’ નામના પુસ્તકમાં જણાવ્યો છે. તેઓ નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:—
 “The doctrine of Maya or the unreality of the duality

of subject and object and the unreality of the plurality of souls and their environments is the very drift of the primitive Indian philosophy..... Shankar was right in holding that the unreality of the world is part and parcel of the Philosophy of the Upanishads. મી. જેકબ વેદાન્ત સારના ઉપોદ્ધાતમાં જણાવે છે કે ઉપનિષદોમાંના પરસ્પર વિરોધી વાક્યનો સમન્વય શ્રીશંકરાચાર્યે સર્વથી શ્રેષ્ઠ રીતે કર્યો છે. ઉપલા પાશ્વાલ વિદ્વાનોના મત પરથી કોઈની પણ ખાતરી થશે કે માયાવાદ, શ્રીમદ્દશકરાચાર્યે પોતાના મગજ-માંથી કાંઈ કપોલકલ્પિત રીતે ઉપરિચિત નથી કર્યો, પણ શ્રુતિ, સ્મૃતિ તથા વ્યાસસૂત્રો પરથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યો છે. હવે ઉપલા અનેક પ્રમાણો તથા દલીલોથી અવિકૃત પરિણામવાદ શુદ્ધિગ્રાહ્ય છે કે માયાવાદ તે નિર્ણય કરવાનું કામ સુત્ર વાંચકવર્ગને સોંપું છું ને જે માર્ગ તેને સ્વયે તે સ્વીકારે.

(૯) શુદ્ધ બ્રહ્મવાદ માયાવાદથી જ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

પૂર્વપક્ષ

આ ચર્ચા શુદ્ધાદ્વૈત અને માયાવાદની તુલના માટે જ હમણાં આરંભાયેલી છે. જેમાં રામાનુજ મતે કરેલા ખંડનનો ઇસારો અસ્થાને છે. તેમ છતાં પણ જ્યારે આ બાબતનો હિલેખ કર્યો છે, ત્યારે જણાવવાનું કે એકલા રામાનુજ નાહ પણ શ્રીશંકરાચાર્ય પક્ષીના સર્વે આચાર્યોએ માયાવાદનું અનેક રીતે ખંડન કર્યું છે, જે તે આચાર્યોના ભાષ્યો વાંચવાથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થશે. માટે એ ચર્ચા અત્રે અપ્રસ્તુત છે. શ્રીશંકરાચાર્યના માયાવાદ તથા જગત મિથ્યાત્વવાદ માટે રામાનુજ ભાષ્યમાં કેવી રીતે નિરૂપણ છે, તે વિષે શાસ્ત્રી મગનલાલજીના શાંકર અને વાલ્લભ ભાષ્યની તુલના માટેના પ્રથમ વ્યાખ્યાન સમયે પંડિત વિશ્વકેસનાચાર્યે આપેલા વ્યાખ્યાનનું સ્મરણ કરાવું છું.

સિદ્ધાંતિ કહે છે કે કરોળીઓ, અહિકુંડળ, યોગી, આદાનાં દૃષ્ટાંતો અવિકૃત પરિણામવાદ સિદ્ધ કરતા નથી. પણ આ દૃષ્ટાંતો બ્રહ્મનું અવિકૃતપણું જણાવવા માટે જ છે. કાષ્ઠપણુ ઠેકાણે પ્રકૃતિના કારણપરવે આ સૂત્રોનો ઉપન્યાસ વ્યાસજીએ કર્યો નથી. ચેતનરૂપ અવિકૃત બ્રહ્મનું પરિણામ સ્વીકારતાં બ્રહ્મમાં વિકૃતિ દોષની સંભાવના નથી. જગતનું કારણ બ્રહ્મ જ છે એ પૂર્વ લેખમાં પ્રતિપાદન કરેલ છે.

વાદાર્થે ઉપરિચિત થયાં પહેલાં પ્રથમ કાષ્ઠપણુ પ્રમાણને સ્વીકારવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. શ્રી વ્યાસાચાર્ય ચુસ્ત વૈદિક છે. એટલે શ્રુતિના શબ્દે શબ્દને પ્રમાણ માને છે. અને શ્રુતેસ્તુ શબ્દમૂલત્વાત્ત એવું ખાસ સૂત્ર યોગે છે. અમારું કર્તવ્ય અહીં યથાર્થરૂપે સૂત્રનો અર્થ કરવાનું જ છે અને સૂત્રો જે મતનું પ્રતિપાદન કરતા હોય એ જ જણાવવાનું છે. તાત્પર્ય સૂત્રોને અનુકૂળ મત બતાવવાનું છે. અને

નહિ કે પોતાનો મત આગળ કરી, પછી સૂત્રોને અનુકૂળ બતાવવાની ચેષ્ટા કરવાનો? સૂત્રમાં કોઈ પણ ઠેકાણે માયા શબ્દ ઈશ્વરને જગત્કર્તા સ્વીકાર્યા નથી. પ્રથમ સૂત્રમાં શુદ્ધ જ બ્રહ્મના વિચારની પ્રતિજ્ઞા કરી બ્રહ્મનું લક્ષણ આપવા માટે ચતો જા હમાનિ મૂતાનિ જાયન્તે। એ શ્રુતિ ધ્યાનમાં રાખીને જન્માદિસ્ય યતઃ શાસ્ત્રયોનિત્વાત્। એ તત્ત્વસૂત્ર યોગ્યું છે. “મુખ્ય પરબ્રહ્મસ્વરૂપ જગત કરતું નથી. એ તો અપર છે. માયાશબ્દ ઈશ્વર છે” એ મત જે સૂત્રકારને અબીજા હોત તો તરત જ એવું સૂત્ર યોગ્યત કે બ્રહ્મનું લક્ષણ આપાય એમ નથી. માટે તટસ્થ લક્ષણ આપવામાં આવે છે. પણ સૂત્રકારે એવો સંકેત સુદ્ધાં કોઈ સ્થાને કર્યો નથી. એટલું જ નહિ પણ તત્ત્વ સમન્વયાત્। એ સૂત્ર યોગ્ય બ્રહ્મ જ જગતનું સમવાયી કારણ છે, એમ ઉપદેશ કર્યો છે. બ્રહ્મ શબ્દમાં ધાત્વર્થ જ વૃદ્ધિ પામવું એવો છે. એટલે જગત્સ્વરૂપે વૃદ્ધિ પામવી એ તો બ્રહ્મનો સહજ ધર્મ છે. સર્વભવન, સામર્થ્ય બ્રહ્મની સ્વાભાવિક શક્તિ છે. શ્રુતિ કહે છે કે સઃ સર્વે ભવતિ। માસતે નહિ એટલે બ્રહ્મમાં વિકૃતિની સંભવના જ નથી. યાસ્કાચાર્ય તો બ્રહ્મનું જ માહાત્મ્યજ્ઞાન માહાત્મ્યાત્ દેવતાયાઃ। એક આત્મા બહુધા સ્તુયતે એકસ્ય આત્મનઃ અન્યે દેવાઃ પ્રત્યંગાનિ ભવન્તિ। એ વાક્યથી કરાવે છે. ઉપનિષદોમાં પણ સાક્ષાત્ નિર્ગુણ બ્રહ્મને જ જગતકારણ તરીકે સ્વીકાર્યું છે.

જગતમાં વિકારો ક્યાંથી આવ્યા? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એટલો જ છે કે જગતના વિકારો અજ્ઞાનીને છે અને અજ્ઞાનીને થતું જ્ઞાન પ્રમાણ તરીકે ગણાય નહિ. જગતના તમામ પદાર્થો બ્રહ્મસ્વરૂપ હોવાથી સત્ય જ છે. પદાર્થ વિષે જે ભેદ જ્ઞાન છે, તે જ મિથ્યા છે.

ન તસ્ય કાર્ય કરણં ચ વિચિત્રે નો અર્થ એ છે કે બ્રહ્મ આનંદમય છે પોતાના સ્વરૂપથી જ કાર્ય કરે છે. આપણી પેઠે તેને પોતાના સ્વરૂપથી ભિન્ન પ્રાકૃત લૌકિક કાર્ય કે ઇન્દ્રિયો નથી.

ન કર્તૃત્વં ન કર્માણિ। ઇત્યાદિનો અર્થ એ છે કે બ્રહ્મની માફક જીવ સ્વતંત્રકર્તા નથી.

સિદ્ધાંતિ કહે છે કે પ્રકૃતિ પોતાની મેળે સ્વતંત્ર કાર્ય કરતી નથી અને વળી જણાવે છે કે તે ઈશ્વરની સહાયક છે. તો જે જેની સહાયક હોય તે તેને આધીન કેમ થાય? તો યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિદ્ સર્વશક્તિમાન્। એનું શું? પ્રકૃતિના સંબંધ પહેલાં બ્રહ્મને અશક્ત માનશું કે પ્રકૃતિ-માયા, બ્રહ્મને આધીન નથી? પરંતુ બ્રહ્મ જ્યારે પ્રકૃતિ વિવશ થઈ જાય ત્યારે શબ્દ થાય અને ત્યારે જ તે જગત કરતું પણ થાય. તેથી બ્રહ્મ જ માયાવાદમાં પ્રકૃતિને આધીન થઈ જાય છે, નહિ કે પ્રકૃતિ બ્રહ્મને આધીન છે. વળી બ્રહ્મ પ્રકૃતિના નિયમનકર્તા હોય, તો બ્રહ્મ સ્થૂણ થઈ જશે.

અસ્માન્માયી સૃજતે વિશ્વમેત્ત । એમાં સૃષ્ટાને માયી કહ્યા છે. પરંતુ અહીં માયા વડે જગત સૃજે છે એમ ક્યાં કહ્યું છે? માયા પણ શુદ્ધજ અહીંની અનેક શક્તિમાંની એક શક્તિજ છે એમ વારંવાર કહીએ છીએ અને તે જ અહીંનું સર્વભવન સામર્થ્ય.

વેદમાં તો માયાનો અર્થ વિચિત્ર શક્તિ એવો છે. બુદ્ધિ; “યદિદ્રાહ્નપ્ર-થમજામહીના માન્માયિના મમિનાઃ પ્રોતમાયાઃ” એ ઋગ્વેદનો મંત્ર.

ધ્વિરઅહીંને જે જીવના કર્માનુસાર ફળ આપનાર જ કેવળ ગણીએ, તો અહીં જીવકર્માધીન થઈ જાય અને તેમ થતાં અનીશ્વર થઈ જાય અને અચિન્ત્યાનંત શક્તિમાન અહીંમાં ઇચ્છતા આવી જશે. કર્મસાપેક્ષમાત્રઅહીં માનવાથી કર્માનુસારજ ફળ અહીં આપે, એટલે સર્વેશ્વર અહીંનું પણ નિયામક કર્મ થઈ જાય. માટે તદાત્માનં । શ્રુત્યુક્ત આત્મસૃષ્ટિ જ, વૈષમ્યનૈધૃણુ દોષ પરિહાર કરવામાં હેતુ માનવો. કર્માધીન ધ્વિર થઈ જાય, અને ધ્વિરનું પણ નિયામક કર્મ થઈ જાય એ પક્ષ સૂત્રકારને સંમતજ નથી. માટે પત્યુઃ અસામં-જસ્યાત્ એ સૂત્ર પુનઃ યોજે છે. કેવળ કર્મ ફળદાયક થઈ ન શકે, કારણ કે તે જડ છે. વળી કર્મનું ફળદાતૃત્વ માનીએ તો ઉપર્યુક્ત નિરીશ્વરવાદનો પ્રસંગ આવે. પોતાનું માહાત્મ્ય દેખાડવા જ અહીં આત્મસૃષ્ટિ કરી છે. વિચિત્ર જીવો, વિચિત્ર સાધન, વિચિત્ર ફળ, પ્રકટ કરીને પણ પ્રત્યેક વ્યક્તિને સુખ દુઃખ સમાન દાન કરે છે: એ મહાત્મ્ય, જીવ, કર્મ, ફળ, સર્વ આત્મસૃષ્ટિ, ભગવદ્જન્ય, ભગવદ્ધરૂપ છે. સિદ્ધાન્તી લખે છે કે ધ્વિર ન્યાયમૂર્તિ છે ને તેનું પર્યવસાન કાંઈ જગતને ક્રીડાભંગ ગણી માત્ર ક્રીડા કરવાનું જ નથી.” તો તેના જવાબમાં જણાવવાનું કે જગતી ઉત્પત્તિ ક્રીડા માટે જ છે. ઉપનિષદ કહે છે કે સેવકાકી ન રમતે સ દ્વિતીયમૈચ્છત્ । સ એક્ષત । સ અકામયત । એકોહં બહુ સ્યામ્ પ્રજાયેવ । આ બધી શ્રુતિઓથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે પ્રભુએ રમણાર્થ આ સૃષ્ટિ કરી અને તે પોતે જ અનેક રૂપ ધ્યા (દેખાયા નહિ) ઉપબૃહ્ણ પ્રથેના ક્રીડામાંભમિદં વિશ્વ । ઇત્યાદિ વાક્યોમાં સ્પષ્ટ ‘ક્રીડાભાંડ’ શબ્દ છે.

સિદ્ધાન્તીએ સૃષ્ટિકાર્યમાં અહીંની જીવના કરેલા કર્મની અપેક્ષા દર્શાવી છે, પરંતુ તેમ નથી. પ્રાથમિક સૃષ્ટિકાર્યમાં તો ઇચ્છા એક જ માત્ર કારણ છે. સાર પછી સ્વરૂપાભિન્ન વિવિધ રસનો અનુભવ કરવા માટે, એવી રીતે વ્યવસ્થા બાંધી કે અમુક જાતના ફળ આપીશ. મર્યાદાની રક્ષા માટે વેદને ક્યાં: એટલે પ્રારંભથી જ જીવના વ્યુચ્ચરણ સમયેજ પ્રત્યેક જીવને માટે મોક્ષ પર્યંત અહીં વિચાર કર્યો છે અને તે વેદ દ્વારા પ્રગટ પણ કર્યો છે.

ક્ર્તા કારયિતા હરિઃ । એ માનવામાં પણ કાંઈ હરકત આવતી નથી. ગાયત્રી મંત્રમાં જ સચિત્તુઃ વડે અહીંનું કર્તૃ અને ધિયો યોનઃ પ્રચોદયાત્ વડે શુદ્ધિપ્રેરકપાતૃ

માન્યું છે. શ્રુતિ પણ ૨૫૪ કહે છે કે एष हि एवैनं साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष एवैनमसाधु कर्म कारयति तं यं अधो निनीषते।

ગીતામાં પણ ભગવાન આજ્ઞા કરે છે કે:

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

ब्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया ॥

આ ઉપરથી શુદ્ધ બ્રહ્મનું જ નિયંતૃત્વ સિદ્ધ થાય છે; નહિ કે કર્મહીનું.

શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાન્તમાં તો વિદ્વદ્દશામાં બ્રહ્મ, જીવ, કર્મ, ક્ષણ, સર્વની જવાબદારી બ્રહ્મજ છે. પરંતુ બ્રહ્મલિન્ન, ઇન્દ્રિયલિન્ન, માયાલિન્ન, કર્મલિન્ન, એમ જે વાદ સર્વત્ર માયાની સાથે ભેદનો આશ્રય લે છે, તેવા સર્વભેદવાદમાં તો દ્વષણ આવે છે. શ્રુતિ તો પુણ્યો વૈ પુણ્યેન કર્મણા ભવતિ। ઇત્યાદિ ૨૫૪ કહે છે. તેથી જ ગીતાના ૧૬ મા અધ્યાયમાં દૈવાસુરસંપદ્ધિવિભાગ ઉપદેશ્યો છે. ક્રીડાવાદમાં પણ બ્રહ્મની ક્રીડાને આધીન જ જીવને રહેવું પડે. જીવની જવાબદારી અવિદ્વદ્ દશામાં કહે છે. માત્ર વિદ્વદ્ દશામાં સર્વ જ બ્રહ્મ છે એ અનુભવાતા “બ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા” એ શ્લોકોક્તિ હર્ષ શોકથી મુક્તિ થાય છે.

આત્મકૃતેઃ પરિણામાત્ એ સ્વતઃ તદાત્માનં સ્વયમકુલ્ત। એ શ્રુતિ ઉપર ૨૫૪ વામાં આવ્યું છે. હવે આ શ્રુતિનો અક્ષરાર્થ શું છે તે વિચારો. “તેણે પોતે આત્માને કર્યો” આમાં તમે જે અર્થ કર્યો છે તે ક્યાંથી આવે છે? સદ્દૃષ્ટાવાનાસ। એતદાત્મ્યમિદં સર્વમ્। યત્ અયમાત્મા। ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ બ્રહ્મજ કાર્યરૂપે પરિણામે છે, કાર્યકારણ અલિન્ન છે એમ જણાવે છે. નામરૂપ જગત વાચારંભ-જીથી પણ બ્રહ્મરૂપજ છે. “સન્મૂલાઃ સોમ્યેમાઃ પ્રજાઃ સદાયતનાઃ સત્પ્રતિષ્ઠાઃ” ઇત્યાદિથી જણાય છે. આ પ્રભુનું મૂળ સત્ બ્રહ્મ છે; માયા નહિ. બ્રહ્મ જડ હોય એવી ભીતિ અસ્થાને છે. જડપણ એ અજ્ઞાન છે. પણ ઇન્દ્રિયને અમૃતરૂપે જોવું એ જ્ઞાન છે. કારણના ધર્મ કાર્યમાં આવે, નહિ કે કાર્યના ધર્મ કારણમાં આવે. જીઓઃ અસ્મિન્નુ ક્ષણ અક્ષરે ગાર્ગ્યાકાશઃ। ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં માયા અવિદ્યા, કાંઈ નથી, પણ આપને દેખાતું હોય તો કાણ જાણે? ‘અક્ષર’નો અર્થ માયા કરવો હોય તો શ્રુતિનું પ્રમાણ આપો. “અવ્યક્તોક્ષર इत्युक्त स्तमाहुः परमां गतिम्। यं प्राप्य न निर्वर्तन्ते तद्धाम परमं मम” એ ગીતા વાક્યમાં તો અક્ષરને પરમધામ કહ્યું છે. જેવી રીતે પટ તનુમાં ઓતપ્રોત થઈ જાય છે તેમ બ્રહ્મ જગદ્દરૂપ થાય છે. જેવી રીતે કટકાદીમાં સુવર્ણ વ્યાપ્ત છે તેવી રીતે બ્રહ્મ પણ જગતમાં વ્યાપ્ત છે. સિદ્ધાન્તી વારે વારે વિકાર શબ્દ યોજે છે પરંતુ વિકારશબ્દાદિતિ ચેન્ન પ્રાચુર્યાત્ એ સ્વતઃ તો જીઓ? વિકાર શબ્દનો શું અર્થ કરો છો? તે તો ૨૫૪ કરો! વ્યવહારિક સત્તા તો અસત્ય છે; તેને સત્ય કેમ સ્વીકારાય?

જીવને જે અવિદ્યા લાગી છે તે જ દોષાવાહ છે; અને નહિ કે અજ્ઞાત. ઉપરાંત સ્વક્રીયા હોવાથી તે અજ્ઞાને દોષયુક્ત કરી શકતી નથી. જેમ કે પોતાની લાકડી કાંઈ પોતાને જ મારવા માટે નથી. વળી અજ્ઞાનું એટલું બધું સામર્થ્ય છે, કે જેમ અગ્નિમાં દાહક શક્તિ રહેવા છતાં, ચન્દ્રકાન્તમણિ પાસે હોય તો કુંડીત થઈ જાય છે. તેવી જ રીતે, અજ્ઞાની આગળ અવિદ્યા કુંડીત થઈ જાય છે. જેમ બાહ્યગર્ભીયા બાહ્યગર્ભને પોતાને દોષિત કરતી નથી, તેવી જ રીતે ભગવાનની માયા ભગવાનને મોહિત કરતી નથી. અવિદ્યા જીવને જ બંધનકારી છે અને તે પણ ભગવદ્વિરુદ્ધી જ. એકસ્યૈવ મમાંશસ્ય જીવસ્યૈવ મહામતે । એ શ્લોક ઉપરથી પણ એ જ સિદ્ધ થાય છે.

જીવના અંશત્વ સંબંધે સિદ્ધાંતિની શંકા ઠીક નથી. અંશોનાનાવ્યપદેશાત્ । એ સૂત્ર સ્પષ્ટ બતાવે છે કે જીવ અંશ છે. અજ્ઞા નિરંશ છે કે સાંશ છે એનો નિર્ણય કાંઈ લૌકિક યુક્તિનો વિષય નથી; એ તો વેદથી જ નિષ્પન્ન થાય. અગ્નિ-માંથી જેમ તણખા નીકળે તેમ અજ્ઞામાંથી જીવનો ઉદ્ભવ થયાનો શ્રુતિ ઉપદેશ કરે છે. જીવોઽ યથાજ્ઞેઃ વિસ્ફુર્લિંગાઃ ઇત્યાદી.

જીવને અંશ માનવાથી જીવને કષ્ટ થાય તો અજ્ઞાને પણ થાય એ શંકાના ઉત્તરમાં જ અ. સ્વ. ૨-૨-૪૬ માં સૂત્રકાર પ્રકાશાદિવૈવંપરઃ । એ જ સ્પષ્ટ આજ્ઞા કરે છે. “દ્વા સુર્ણસયુજા સચ્ચાયૌ” “અનશ્નનન્યો અભિચાકશીતિ । ઇત્યાદી વાક્યો પણ જગતકર્તૃ જ અજ્ઞાનું નિર્દેપત્વ જણાવે છે. અજ્ઞાને સાવયવ માનવામાં શ્રુતિનો દોષ આપની દૃષ્ટિમાં આવે છે પરંતુ તે દોષ અજ્ઞાસૂત્રકારના વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયત્વવાદમાં રહેતો જ નથી. અજ્ઞાનું મહાત્મ્ય અગાધ છે, તેમાં વિરોધ જ નથી. શ્રુતિ શબ્દભૂળ છે, એનું પુનઃ પુનઃ આપને સ્મરણ કરાવું છું. તે જેમ આજ્ઞા કરે તેમ જ સ્વીકારી લેવામાં જીવનું કલ્યાણ છે: વિરુદ્ધસર્વધર્માશ્રયત્વ એ તો અજ્ઞાનું ભૂષણ છે. સૂત્રો સ્પષ્ટ આદેશ કરે છે કે “સર્વધર્મોપપત્તેષ્વ” । “સર્વોપેતા ચ તદ્દર્શનાત્” । આત્મનિર્વૈવ વિચિત્રાશ્ચ હિ. વિરુદ્ધધર્માશ્રયનું નામ સાંભળીને ચક્રીત ન થવું. પ્રત્યક્ષાનુમાનનો વિષય અજ્ઞા નહોતો હોવાથી શ્રુતિ જેમ આજ્ઞા કરે તેવું અજ્ઞાનું સ્વરૂપ સ્વીકારવું પડે. વળી અમુક રૂપમાં ચિત્રવિચિત્ર એમ બન્ને ધર્મો છે એવું નૈયાયાિકો માને છે. મીમાંસિકો કર્મમાં જડત્વ અને ફલદાતૃત્વ માને છે. સત્ત્વ, રજસ અને તમસરૂપ વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયયુક્ત પ્રકૃતિ સાંખ્યાચાર્ય માને છે. અરે માયાવાદીને પણ સદસદ્વિલક્ષણ અનિર્વચનીય માયા-અવિદ્યા સ્વીકારવી જ પડે છે. શબ્દળ અજ્ઞા પણ વિરુદ્ધધર્માશ્રયયુક્ત માનવું પડે છે. એક જ શ્રુતિમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મો બતાવ્યા છે. “અજ્ઞોરેણી-ચાન્ મહતો મહીચાન્ । અપાણિપાદો જવનો પ્રહીતા પચ્યત્યચ્છુઃ સ શુષ્કોત્યર્કઃ ।

તદેજતિ । કહીને તરત જ તનૈજતિ ધત્યાદિ શ્રુતિઓથી સ્પષ્ટ થાય છે. બ્રહ્મ વિરુદ્ધ-ધર્માશ્રય છે, કારણ કે નિર્ધર્મક અને સધર્મક પ્રતિપાદન કરતી ઉભય શ્રુતિઓ એક સરખી પ્રમાણ છે. અતએવ જ્યાં જ્યાં ધર્મનો નિષેધ છે ત્યાં ત્યાં પ્રાકૃત ધર્મનો જ નિષેધ છે એમ માનવું. તેથી જ સૂત્રકાર પણ પ્રકૃતૌત્ત્વં પ્રતિષેધતિ ત્તો બ્રવીતિ ચ મૂયઃ એવી સ્પષ્ટ આજ્ઞા કરે છે. આ તો અત્યંત સરળ અને બુદ્ધિમાં ઉતરે એવું છે. અને નહિ કે જ્યાં ત્યાં ‘માયા’ શબ્દ ધુસારી બ્રહ્મને પણ કલીય બનાવી દેવું. વેદમાં જેમ લખ્યું હોય તેમ ન સ્વીકારે તો પછી ચર્ચા જ શી કરવાની છે? તો પછી શ્રી શંકરાચાર્યે વિરોધી શ્રુતિઓનો સમન્વય કરવાનો પણ શા માટે પ્રયત્ન કર્યો? અને વ્યાસસૂત્ર ઉપર ભાષ્ય જ શા માટે રચ્યું? વ્યાસસૂત્રો તો શ્રુતિને શબ્દમૂલ જ માને છે તો પછી તેવા સૂત્રોનો આદર પણ શા માટે કરવો? અને શા માટે આટલા બધા ભારપૂર્વક જણાવવાને પ્રયત્ન થાય છે કે અમારો વાદ વ્યાસસૂત્રમાંથી નીકળે છે, તેને અનુસરે છે, વિગેરે.

શબ્દ મૂલં ચ બ્રહ્મ એમ પણ શ્રી શંકરાચાર્ય શા માટે કહે છે? વિરોધી શ્રુતિઓનો સમન્વય માયાવાદનો આશ્રય કરવાથી તમારે મતે ભલે થતો હોય બાકી અમને તો પહેલાં તમારી માયામાં જ શંકા રહે છે. તો પછી તમારા સમન્વયમાં રહે એમાં સંશય જ શો? અરે માયાવાદથી તો જગતમાંના બધા પદાર્થો અસત્ય છે. તો જગતમાંના બધાં શાસ્ત્રો પણ અસત્ય જ હરે ને? વળી જીવને અવિદ્યા લાગી છે તો અવિદ્યાવાનને વળી જ્ઞાન કેવું થવાનું? શાસ્ત્રો તો બધાં માયીક છે. કંઇ ઉત્તર આપશો? કે નીચેના વાક્ય ઉપર સહી કરશો?

સ્વપ્રવૃત્તિવિષાતેન ગુર્વાદીનાં ચ દૂષણાત્ માયાવાદો ન મંતવ્યઃ સર્વં વ્યામોહકારકઃ ।

નૈકસ્મિન્ન સંમવાત્ સૂત્રમાં તો જૈન મતનું ખંડન છે. જેને માટે શાંકર ભાષ્ય જ જુઓ.

પાણી ઉપર પત્થરા તરે એમ વેદ કહે તો તે પણ ચુસ્ત વૈદિકને તો માન્ય જ છે. અન્યથા પ્રાવાણો પ્લવનન્તિ । એ રામાવતારની લીલાને કેમ સમજાવશો? આનો અર્થ તમે શું કરો છો તે આપશો?

સદ્ગત ડૉ. થીઓનો અભિપ્રાય મેં ટાંક્યો છે, તેમ જ સિદ્ધાંતિએ પણ એમ કહ્યું છે. તો કાણ ખરું એનો નિર્ણય વિવેચકા કરશે. તે પહેલાં અત્રે એટલું સ્પષ્ટતામાં રાખવું ઘટે છે, કે ડૉ. થીઓએ પણ બધાં ભાષ્યોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કર્યો ન હતો.

ઉપસંહારમાં જણાવવાનું કે “અહં સર્વસ્ય જગતઃ પ્રમથઃ પ્રલયસ્તથા”, “જન્માશ્વસ્ય યતઃ શાસ્ત્રયોનિત્વાત્” ઇત્યાદિથી બ્રહ્મનું જગતકર્તૃત્વ સિદ્ધ થાય છે. સદેવ સોમ્યેદમપ્ર આસીવેકમેવાદિતીયમ્ । ચદિદં કિં ચ તત્સત્યમ્ । ‘તદાત્માનં સ્વયમકુક્ત’ એ

શ્રુતિ બ્રહ્મ અને જગતની અનન્યતા બતાવે છે. મૈત્રેયાંશો જીવલોકે અને અંશો નાના વ્યપદેશાત્ । એ વાક્યોથી જીવ અંશ છે એ સિદ્ધ થાય છે. હિન્દ્રો માયામિઃ પુસ્તપ હૈયતે એ શ્રુતિમાં પણ ઇન્દ્રીયોની વૃત્તિઓ રૂપ માયાઓથી બ્રહ્મમાં ભેદ પ્રતીત થાય છે, એમ કહેલું છે. બ્રહ્મ માયાસંબંધથી અનેકરૂપ થતું હોત તો અનેક રૂપ થાય છે. (મવતિ) એમ શ્રુતિ ઉપદેશ કરત. પરંતુ માયાવડે અનેકરૂપ દેખાય છે એમ જ કહેલું છે. માટે એક જ બ્રહ્મ વિષે અનેકત્વ-જ્ઞાન થાય છે. તેનું કારણ બહુ વચનાન્ત માયા એટલે કે ઇન્દ્રીયોની વૃત્તિઓ છે. અનેકત્વ-ભેદ-માયિક નથી, પરંતુ ભેદનું જ્ઞાન માયિક છે.

વૈધર્મ્યાન્ન સ્વપ્નાદિવત્ એ સૂત્રમાં જગત સ્વપ્રવત નથી કારણ કે જગત અને સ્વપ્નાદિમાં વૈધર્મ્ય છે એમ સૂત્રકાર કહે છે.

માયામાત્રં તુ કાત્સ્ત્યેનાનમિવ્યક્તસ્વરૂપત્વાત્ । એ સૂત્રમાં માયા શબ્દ છે પરંતુ એ સૂત્ર તો સ્વામિક સૃષ્ટિ વિષયક છે, જગદ્ વિષયક નથી. એટલે જગત માયા માત્ર નથી એમ તો આપે પણ અંગીકાર કરવું જ પડશે. જીવો શાંકરભાષ્ય.

“સર્વોપેતા ચ તદ્દર્શનાત્ ।” “આત્મનિ ચૈવ વિચિત્રાશ્ચ હિ” એ સૂત્રોથી બ્રહ્મ સર્વધર્મયુક્ત છે એમ સિદ્ધ થાય છે; નહિ કે બ્રહ્મ માયિક છે.

“પ્રજ્ઞૈતાવત્ત્વં હિ પ્રતિવેષતિ” ઇત્યાદિથી બ્રહ્મમાં પ્રાકૃત ગુણોનો જ નિષેધ છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે. અતએવ વિરોધી શ્રુતિઓનો પરમ રમણીય સમન્વય શુદ્ધાદૈતમાં થઈ રહે છે. તેથી દૈવી જીવ તો શુદ્ધાદૈત બ્રહ્મવાદનો જ આશ્રય કરીને કૃતકૃત્ય થાય છે. અન્યથા જગતનું માયાથી અસત્યત્વ સ્વીકારતાં આસુરત્વ આવે અને પાત જ થાય.

સિદ્ધાન્ત પક્ષ

શુદ્ધ બ્રહ્મવાદમાં માયાને સ્થાન નથી એમ બતાવવા પૂર્વપક્ષીએ જે પ્રયાસ કર્યો છે તે ફેટલો નિષ્કળ નીવડ્યો છે તે હું નીચેના લેખથી બતાવી આપીશઃ અવિકૃત પરિણામવાદ અને માયાવાદની તુલનામાં શ્રી રામાનુજનુયાયીઓએ પરિણામવાદનું ખંડન કર્યું છે તેનો ઇસારો અસ્થાને છે, એમ જે પૂર્વપક્ષીએ જણાવ્યું છે તેના જવાબમાં જણાવવાનું કે અહિકુંડળ, કરોળીઓ, ચોગી વિ.ના દણ્ડો આપી પૂર્વપક્ષીએ પોતાના વાદને સિદ્ધ કરવા જે કોશીષ કરી હતી તે નિષ્ફળ હતી, એમ બતાવવા જ શ્રી રામાનુજનુયાયી શ્રી અનંતાચાર્ય તેમણે પ્રકટ કરેલા ‘વડવાનહા પ્રથમ જવાબ’ એ નામના પુસ્તકમાં પરિણામવાદનું તથા તમોએ આપેલા દણ્ડોનું સચોટ ખંડન ચોગ્ય રીતે કરેલું હોવાથી જ મેં તે પ્રત્યે વાંચકવર્ગનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. તેનો રહીઓ આપવામાં આવ્યો નથી. ગયા લેખમાં આપેલી ફ્લી-લોનો સીધો જવાબ ન આપતાં સામું લખ્યો છો કે માયાવાદનું શ્રીશંકરાચાર્ય પછીના સર્વ આચાર્યોએ ખંડન કર્યું છે, પણ આ મંતવ્ય ભલભરેલું છે, કારણ કે શ્રી વલ્લભાચાર્ય સિવાયના બધા જ આચાર્યોએ સૃષ્ટિકાર્યમાં શુદ્ધબ્રહ્મના પરિણામની

ઉપેક્ષા કરી છે તથા શરીર, શક્તિ, પ્રકૃતિ વિ. ઇતર સાધનની આપેક્ષા બતાવી છે, ને તેથી તેઓ આડકતરી રીતે શ્રીશંકરમતને જ ટેકા આપે છે. ખીજું વિશ્વકર્સેનના વ્યાખ્યાનના સંબંધમાં જણાવવાનું કે તેઓએ શરૂઆતમાં જ જણાવ્યું હતું કે તેઓની ચર્ચા માત્ર વિનોદાર્થે હતી; નહિ કે કાંઈ શાસ્ત્રીય નિર્ણયાર્થે. એટલે તે બાબત કાંઈ તમારાથી આધાર રાખી શકાય નહિ.

ખીજું તમોએ પૂર્વે એમ જણાવ્યું હતું કે તમોએ આપેલા અહિકુંડળ, યોગી વિ.ના દૃષ્ટાંતો અવિકૃત પરિણામ જણાવવા માટે છે. છતાં ‘પરિણામિત્વ’ શબ્દ ‘અવિકૃત’ શબ્દની સાથે રાખવાથી દોષાપત્તિ નડે છે, એમ હવે તમારા છેલ્લા લેખના પરિણામે સમગ્રાય છે. તેથી જ લખો છો કે તે દૃષ્ટાંતો તેમનું ‘અવિકૃતત્વ’ જણાવવા માટે છે. અને તેથી જ હવે ‘પરિણામ’ શબ્દનો ઉપયોગ છોડી દીધો છે. એટલે એટલું સિદ્ધ થાય છે કે તમોએ આપેલાં દૃષ્ટાંતો તમારા પરિણામવાદનું ખંડન કરે છે. તો તે સત્ય વાત સ્વીકારવા તમો શા માટે આનાકાની કરો છો ?

વળી પૂર્વપક્ષી જણાવે છે કે વ્યાસજીએ કોઈ પણ ઠેકાણે પ્રકૃતિના કારણ પરત્વે ઉપનિષદોનો ઉપન્યાસ કર્યો નથી. પણ તદનન્યત્વ તથા આત્મકૃતે: પરિણામાત્ત એ સૂત્રોના શંકરભાષ્યપર તેમનું ધ્યાન ખેંચ્યું હું. જગતનું મૂળ બ્રહ્મ છે એ વાત તો અમને સંમતજ છે. પણ તેની સાથે શ્રુતિ ને સ્મૃતિ સૃષ્ટિકાર્યમાં શુદ્ધબ્રહ્મ, શક્તિ તથા પ્રકૃતિની અપેક્ષા આપે છે. જુઓ: ‘પરાસ્ય શક્તિર્વિવિધૈવ શ્રૂયતે।’ (શ્વે. ૩.) તથા “મયાધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૂચતે સચરાચરં” (મ. ગી.) ‘અવ્યક્તાદ્વ્યક્તયઃ સર્વાઃ પ્રભવન્તિ અહરાગમે।’ આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમગ્રશે કે જગતના કારણમાં પ્રકૃતિ વિ. વૈકારિક કોઈ ઇતર સાધનની અપેક્ષા છે. જો એમ માનવામાં ન આવે તો પક્ષી બ્રહ્મમાં વિકૃતિ દોષની સંભાવના પૂરેપૂરી રહે જ.

વળી તમે જણાવો છો કે ‘અમારું કર્તવ્ય અહીં યથાર્થ રીતે માત્ર સૂત્રનો અર્થ કરવાનું જ છે, પણ આ મંતવ્ય ભૂલભરેલું છે. કારણ કે વ્યાસસૂત્રનો આશય માત્ર શ્રુતિ તથા સ્મૃતિના અર્થનું જ સમન્વયપૂર્વક યુક્તિથી પ્રતિપાદન કરવાનો છે. વ્યાસસૂત્રપર જુદા જુદા આચાર્યોએ જુદા જુદા ભાષ્યો રચી જુદા જુદા અર્થ કર્યા છે તેમાં કયો અર્થ સાચો કહી શકાય ? શું તમારા આચાર્યે જો અર્થ કર્યો છે તે જ સાચો છે એમ કહી શકાય ખરું ? અને તેનું કાંઈ પ્રમાણપત્ર બતાવશો ? વ્યાસસૂત્રનો ખરો અર્થ તો શ્રીશંકરાચાર્યનો જ કહી શકાય, કારણ કે વેદાન્ત દર્શનના વિરોધી દર્શનો જેવાં કે સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય વૈશેષિક, બૌદ્ધ, વિ. દર્શનો, વેદાન્તમતના ખંડનમાં શ્રી ‘શંકરમતને’ જ વેદાન્ત મત તરીકે જણાવે છે. તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે વ્યાસસૂત્રનો ખરો અર્થ શ્રી શંકરાચાર્યનો જ ગણાય. આના સમર્થનમાં જુઓ શ્રી. મહામહોપાધ્યાય હાથીભાઈ શાસ્ત્રીએ ‘ગુજરાતી’ પત્રમાં પ્રકટ કરેલા લેખો.

હવે બ્રહ્મના લક્ષણ સંબંધમાં જણાવવાનું કે જન્માચ્ચ યતઃ । એ સૂત્રમાં શ્રી વ્યાસાચાર્યે બ્રહ્મનું તટસ્થ લક્ષણ એટલા માટે આપ્યું છે કે તેમનો વ્યાપ્ત્ય બ્રહ્મનો ને જગતનો સંબંધ બતાવવાનો છે. ઉપનિષદમાં શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું લક્ષણ તો આવી ગયું. તો પછી વ્યાસજી તેનું ફરીથી શું કામ પીંજણ કરે ને તેથીજ ઉપલા સૂત્રમાં વ્યાસજીએ સગુણ અથવા શબ્દ બ્રહ્મનું લક્ષણ આપ્યું છે. વળી તમો જણાવો છો કે તત્તુ સમન્વયાત એ સૂત્ર યોજી વ્યાસજીએ બ્રહ્મજ જગતનું સમવાયી કારણ છે એમ ઉપદેશ કર્યો છે. આ મંતવ્ય ખોટું છે. બ્રહ્મનું સ્વરૂપ તો ઉપનિષદમાં બતાવ્યું તેવું જ છે. અને કેવળ નિર્ગુણ તથા નિર્ધમકજ છે. આના સમર્થનમાં જુઓ: “અરૂપવદેવ તત્પ્રધાનત્વાત્” । “આહવતન્માત્રમ્” । “તદવ્યક્તમાહ હિ” “પૂર્વવદ્વા” “ન સ્થાનતોપિ પરસ્યોમયલિંગં સર્વત્ર હિ” (બ્ર. સુ.) બ્રહ્મને જગતનું સમવાયી કારણ માનવાથી બ્રહ્મનો ઉચ્છેદ થશે તે તમો જાણો છો? પટનું સમવાયી કારણ તંતુ છે એટલે જો પટનો નાશ થાય તો તંતુનો પણ અવશ્ય નાશ થાય જ. તેવી રીતે કાર્ય જગતનો પ્રલય થાય ત્યારે તેની સાથે સમવાયી કારણ-બ્રહ્મનો પણ નાશ થાય. વળી તમો લખો છો કે જગદ્ગુરુપે વૃદ્ધિ પામવી એ બ્રહ્મનો સહજ ધર્મ છે. તો શું બ્રહ્મ, રબ્બરના દડા જેવો છે કે તેની વૃદ્ધિ તથા સંકોચ થાય? જો બ્રહ્મ વૃદ્ધિ તથા સંકોચ પામવાના ધર્મવાળો હોય તો પછી તે વિકારી ને પરિણામી કહેવાય ને છેવટે તેનો નાશ પણ થઈ જાય. અરે! ચૈતન્યસ્વરૂપ શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મ તો નામરૂપાત્મક જગતને માત્ર આવ્યાકૃત દશામાંથી વ્યાકૃત કરે છે. વાસ્તવિક રીતે તો બ્રહ્મ વધતો પણ નથી તેમ ઘટતો પણ નથી. વધવાનું તથા ઘટવાનું કામ તો માત્ર ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિનું છે; નહિ કે શુદ્ધ બ્રહ્મનું. માટેજ શ્રુતિએ દર્શાવ્યું છે, કે “ન તસ્ય કાર્ય કરણં ચ વિદ્યતે” (શ્વે. ઉ.) એટલે શુદ્ધ બ્રહ્મનું કાંઈ પરિણામ થતું જ નથી. સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાનું કામ તો માત્ર શબ્દબ્રહ્મ માયા શક્તિદ્વારા કરે છે. જુઓ: “પરા અસ્ય શક્તિર્વિવિધૈવ શ્રૂયતે । (શ્વે. ઉ.)

હવે જગતમાંના વિકારો ક્યાંથી આવ્યા એ મારા પ્રશ્નના જવાબમાં તમોએ જીવને નિમિત્ત કર્યો છે ને તેમ કરી અસંબદ્ધ તથા પાયા વગરનું લખાણ કર્યું છે. જગતના વિકારો અજ્ઞાનીને છે ને તેને થતું જ્ઞાન પ્રમાણ ગણાય નહિ, એમ તમો લખો છો તો જીવે વિકારો શી રીતે કર્યા? ભગવતી શ્રુતિ તો એમ કહે છે કે નામરૂપાત્મક જગત ઉત્પન્ન થયા પછીજ આત્માએ તેમાં પ્રવેશ કર્યો. જુઓ શ્રુતિ: તત્સદ્ગો તદેવાનુ પ્રાવિશત્ । (તૈ. ઉ.) આથી અજ્ઞાની જીવે વિકારો કર્યા એ મંતવ્ય કપોલ-કદિપત ઠરે છે. જો વિકારોને અજ્ઞાની જીવે કર્યા હોય તો પછી જગતના તમામ પદાર્થો જેને તમોએ સાચા માન્યા છે તે મિથ્યા ઠરે; કારણ કે અજ્ઞાનીને થતું જ્ઞાન પ્રમાણ ગણાય નહિ, અને તમને જગત મિથ્યાત્વનો શાંકરસિદ્ધાંત સ્વીકારવાની બળાત્કારે પણ ફરજ પડશે. જીવ વિકારોને કરે છે એ તમારી માન્યતા તો વિજ્ઞાન-

વાદી બૌદ્ધોની છે એટલે તમે પ્રત્યક્ષ બૌદ્ધવાદી હરશો. વળી તમે લખો છો કે જગતના પદાર્થો વિષે જે ભેદજ્ઞાન છે તે મિથ્યા છે તો પછી તમારો વ્યવહાર પણ મિથ્યા હરશે પણ વ્યવહાર તો નૈસર્ગિક છે, મિથ્યા નહીં. જુઓ શાંકર ભાષ્ય અધ્યાસ ભૂમિકા. જે જગતના જુદા જુદા પદાર્થો નૈસર્ગિક છે, તો તે તે પદાર્થોના જ્ઞાનને મિથ્યા કેમ કહી શકાય? જે ભેદ જ્ઞાન મિથ્યા હોય તો પુષ્ટી-માર્ગીય ભક્તિનું શું થશે તેનો કાંઈ વિચાર કર્યો? તમારા સંપ્રદાયમાં ઈશ્વરને ભક્તથી અન્ય ગણવામાં આવે છે. વિરહ દશામાં ભક્તનો વધારે ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમ માનવામાં આવે છે ને તે દશામાં ભક્ત ગોપીકા સમાન પોતાના પ્રિયતમ પરમેશ્વરની પુષ્ટિરૂપ પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરવાને પ્રેમના માર્મિક આંતર ઉદ્ગારો કાઢે છે ને પ્રભુ મેળવવાને વિરહવેદનાથી આકુળવ્યાકુળ થાય છે, ને પરિણામે તે ભક્ત ઈશ્વર સાથે પતિપત્નીની માફક પ્રેમરસનો આસ્વાદ લે છે. તો આ ઉપરથી ઈશ્વર ભક્તથી જુદો હરે છે. પણ આથી તો ઈશ્વર મિથ્યા હરે છે, કારણ કે તમારા કહેવા પ્રમાણે ભેદજ્ઞાન મિથ્યા છે.

વળી “ન તસ્ય કાર્યં કરણં ચ વિચિત્રં એ શ્રુતિનો પણ તમેએ મનમાનતો અર્થ કર્યો છે, જે સદંતર ખોટો છે. એ શ્રુતિનો અર્થ તો એટલો જ છે કે શુદ્ધ બ્રહ્મ કાર્યકારણના સંબંધથી રહિત છે. ઉપલી શ્રુતિ તો તમારા પરિણામવાદનું ખુલ્લું ખંડન કરી રહી છે, ને તેથી જ તમેએ તે શ્રુતિનો મારીમચડીને અનર્થ કર્યો છે. વળી તમે લખો છો કે બ્રહ્મ આનંદમય છે ને પોતાના સ્વરૂપથી જ તે કાર્ય કરે છે. જે બ્રહ્મ નિરાકાર તથા નિર્ગુણ છે, તો પછી પોતાના સ્વરૂપથી તે શી રીતે કાર્ય કરી શકે? જે તમે બ્રહ્મને સાકાર, સાવયવ માનશો, તો બ્રહ્મને ખંડિત થવાનો તથા ઉચ્છેદ થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે અને ‘નિષ્કલં નિકિયં’ એ શ્રુતિએનો વ્યાકાષ થશે. વળી આનંદમય તો માત્ર પ્રાણની સુષુપ્તિ સ્થિતિનું સ્વરૂપ બતાવે છે, નહિં કે નિર્ગુણ, શિવરૂપ અદ્વૈત બ્રહ્માત્મક સ્વરૂપનું. જુઓ: (માં. ડ.) એટલે આનંદમય એ શુદ્ધ અક્ષરબ્રહ્મનું પૂર્ણસ્વરૂપ નથી પણ એકદેશીય તથા અંશ જેવું છે. વળી આનંદમય એ તો અજ્ઞમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય, વિ. કાશોની માફકનો એક કાશ છે. તે કાંઈ શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ નથી, કે પોતાના તે સ્વરૂપથી કાર્ય કરે. જે આનંદમયને જ પૂર્ણ પુરુષોત્તમભગવાન માનશો તો તે અક્ષરબ્રહ્મની એક ઝાંખી માત્ર છે ને તે છાયાપુરુષને પૂજવા બરોબર છે. ને તેનું ફળ તો વિરોચન નામના અસુરને સમજાવું તેવું મળશે. જુઓ; છંદ વિરોચન-પ્રજ્ઞપતિ સંવાદ. (છાંદોગ્ય ઉપનિષદ) આનંદમયને શુદ્ધનિર્ગુણબ્રહ્મ માનવામાં, જેમ તમે ભૂલના ભોગ થઈ પડ્યા છો તેમ બીજાઓને ન થાય તેને માટે હું સુત્ર વાંચક-વર્ગનું તૈત્તરીય ઉપનિષદની બ્રહ્માનંદવક્ત્રી પર ધ્યાન ખેંચું છું, કે જે વાંચેથી શુદ્ધ બ્રહ્મના સ્વરૂપનું તથા મુક્તિનું સ્વરૂપ સમજશે.

વળી સમિદાયિક મતનો લૂલો બચાવ કરતાં પૂર્વપક્ષીએ ગીતાના શ્લોકનો પણ મોટો અનર્થ ક્યો છે એ કેળવાયલા માણસને માટે બહુ ખેદકારક કહેવાય. ‘ન કર્તૃત્વં ન કર્માણિ’ એ ગીતાનો શ્લોક તો માત્ર ઈશ્વરનું અકર્તૃત્વ બતાવે છે અને તેને તમોએ જીવ પ્રત્યે લગાડી સદંતર ખોટો તથા કપોલકલ્પિત અર્થ ક્યો છે.

ખીજું તમે શંકા કરી છે કે કાર્ય કરવામાં જો પ્રકૃતિ ઈશ્વરને સહાયક હોય તો જો જેની સહાયક હોય તે તેને આધીન થાય અને બ્રહ્મ પ્રકૃતિને વિવશ થઈ જાય ને શબ્દ બ્રહ્મ થાય. એ બાબતમાં પ્રજ્ઞવાનું કે એક સદ્ગુણી તથા પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાના સ્વામીને ગૃહકાર્યમાં સહાયક થાય તેથી શું તેનો પતિ સ્ત્રી-પરવશ થયો એમ કહેવાય ? તેમજ રાજા રાજતંત્રના કાર્યમાં અનેક અમલદારો તથા નોકરોની સહાયતા લે, તો તેથી શું રાજા પરવશ થઈ ગયો એમ કહેવાય ? પ્રકૃતિ તો છાયાની માફક બ્રહ્મગિયને સદૈવ આધીન છે, પણ બ્રહ્મ કાંઈ પ્રકૃતિને વિવશ નથી. પંચદશીકાર જણાવે છે કે માયા ત્રિંબો વશીકૃત્ય તાં સ્યાત્સર્વજ્ઞ ઈશ્વરઃ । અવિદ્યાવશગસ્ત્વન્યઃ । તદ્વૈચિત્ર્યાદનેકજ્ઞા । એટલે સર્વજ્ઞ ઈશ્વર ગિયરૂપ હોવાથી માયાને હંમેશ વશમાં રાખે છે પણ જીવ અવિદ્યાને વશ રહે છે. એટલે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પૂર્વપક્ષીની શંકા કે ઈશ્વર અવિદ્યાને વશ થઈ જાય તે સંભવી શકતી જ નથી તથા પ્રમાણ વગરની છે. અથવા તે ખીજનો કદાચ અનુવાદ હોય ! પૂર્વપક્ષી માયાનો અર્થ વિચિત્રશક્તિ એમ કરે છે, તે અમોને સંમત છે. પણ માયાનો બ્રહ્મ સાથેનો સંબંધ આધ્યાસિક અભિજ્ઞતાનો છે. એથી ઉલટું, પૂર્વપક્ષીએ તો અવિદ્યાને બ્રહ્મની સાચી શક્તિ માની છે ને તેથીજ શુદ્ધ બ્રહ્મમાં કર્તૃત્વધર્મ માનવાની ભૂલભરેલી દ્રરજ પડી છે. અને એવી રીતે ઉત્તરોત્તર ભૂલભૂલામણીની મોટી જાળમાં ફસાતા જવું પશું છે. શુદ્ધબ્રહ્મમાં કલ્પેલો કર્તૃત્વધર્મ ટકાવવા જતાં બ્રહ્મ વિકારી હોય છે ને વિકૃતિ દોષનું નિવારણ કરવાને બ્રહ્મમાં વિરુદ્ધધર્માશ્રયત્વ ઘટાવવાની નવી કલ્પના યોજવાની દ્રરજ પડે છે. તે પણ ધુમાડાના બાચકાં ભરવા સમાન વ્યર્થ ફાંફાં મારવા જેવું છે. કારણ કે એ નવીન કલ્પના બ્રહ્મમાં ઘટાવવા જતાં વૈષમ્યનૈર્ઘ્યની દોષાપત્તિ ગળે ચોંટે છે તેનો કાંઈ વિચાર ક્યો છે ખરો ?

વળી તમો શંકા ઉપરિચિત કરો છો કે બ્રહ્મ જો જીવના કર્માતુસાર ફળ આપે તો તે કર્માધીન થઈ જાય ને તેથી અનીશ્વર થઈ જાય અને બ્રહ્મમાં ઈચ્છા આવી જશે ! આ શંકા પણ ગેરસમજાતીથી ભરેલી છે. રાજા સારાં કાર્યો કરનારને ધનામ આપે છે તથા ગુન્હા કરનારને શિક્ષા કરે છે; તેથી શું તે રાજાનું સ્વાતંત્ર્ય યત્કિંચિત્ પણ ઓછું થયું કહેવાય ? જો ઈશ્વર જીવનાં કર્મોની અપેક્ષા ન રાખતાં ન્યાયને બાબુપર મુકી પોતાની સ્વેચ્છા પ્રમાણે પક્ષાપક્ષી કરતો હોય તો પછી તેવા ઈશ્વરને કાણ ન્યાયી કહેશે ? બ્યાસજીએ તો વૈષમ્યનૈર્ઘ્યને ન

સાપેક્ષતાત્તથાહિ દર્શયતિ એ સૂત્રદ્વારા જીવકૃત કર્મની સાપેક્ષા બતાવી છે. તો શું વ્યાસજી વેદનો અરોબર અર્થ સમજ્યા નહોતા, કે તેના અર્થમાં પણ તમારે ફેર કરવો પડ્યો ? વળી ઈશ્વરે જ સ્વેચ્છાથી કોઈ પણ કર્મ વિ. ઈતર કારણ વગર પહેલી સૃષ્ટિ રચી એમ તમો જણાવો છો, તો પછી તમને પૂછવાનું કે વેદના અક્ષર માત્રને વળગી રહેવાનો ડોળ કરનાર, આવો નવો કપોલકલ્પિત મનમોજી અનર્થ કરી વૈદિક સિદ્ધાન્તને તિલાંજલિ આપી શકે ખરા ? તમો લખો છો કે ઈશ્વરે પહેલી સૃષ્ટિ સ્વેચ્છાથી કરી તો તે કઈ તિથિએ તથા દિવસે ? તેનું કાંઈ વૈદિક પ્રમાણ બતાવશે ? શ્રુતિ તો જગત પ્રવાહ અનાદિ છે એમ બતાવે છે જુઓ: શ્રુતિ “સૂર્યા-ચન્દ્રમસૌ ધાતા યથાપૂર્વમકલ્પયત્” (જ્ઞ. સં.) આ ઉપરથી હવે સ્પષ્ટ સમજાય છે કે આ અનેક મંતવ્યો શ્રુતિથી વિરુદ્ધ છે તથા સંપ્રદાયના અનેક છિદ્રોને ઢાંકવાને માટે તે યોજવામાં આવ્યાં છે એમ જણાય છે. પણ આવી રીતિથી સંપ્રદાયનો જરાપણ ઉત્કર્ષ કરી શકાય એમ નથી.

વળી ‘પત્યુરસામંજસ્યાત્’ એ સૂત્ર ટાંકીને બ્રહ્મને કર્મની સાપેક્ષા નથી એમ બતાવવા પૂર્વપક્ષીએ કાશીય કરી છે, પણ એ મન ખોટો છે; કારણ કે સૂત્રનો આશય પાશુપતિ મતને ખંડન કરવાનો છે ને તેનો તમોએ કપોલકલ્પિત રીતે તથા મનમાનતી રીતે દુરુપયોગ કર્યો છે, એ કોઈ પણ વિદ્વાન સમજી શકશે. વળી કેવળકર્મ ફળદાતા થઈ ન શકે, એ પિષ્ટપેયણુ વ્યર્થ તથા સમજ્યા વગર જ કરવામાં આવ્યું છે એમ જણાય છે. કારણ કે ‘ફલમત ઉપપત્તેઃ’ એ સૂત્ર ટાંકી મેં મારા ગયા લેખમાં જણાવ્યું હતું કે ઈશ્વર જ સર્વ કર્મોના ફળદાતા છે તો પછી આવી રીતે સમજ્યા વગર વ્યર્થ લખાણ કરવામાં શો ફાયદો ?

વળી તમો લખો છો કે પ્રભુએ રમણર્થે આ સૃષ્ટિ કરી તથા જગતની ઉત્પત્તિ ક્રીડા માટે જ છે. તો શું ઈશ્વર પારણામાં ઝુલતું નાનું બાળક છે કે તે માત્ર ઢીંગલા ઢીંગલીની રમત રમવા સૃષ્ટિ સૃજે ? શું સૃષ્ટિ રચવામાં પ્રભુનો ક્રીડા કરવાનો જ હેતુ છે ? આ ક્રીડાવાદ તમોએ ક્યાંથી તથા શા હેતુથી ઉપજાવી કાઢ્યો ? આ તો ન્યાયમૂર્તિ ઈશ્વરની મરકરી કરવા જેવું થાય છે. શું આત્મકામ ઈશ્વરને ત્યાં કાંઈ ન્યૂનતા છે કે એને જગતરૂપે ક્રીડાભાંડ રમકડું રચી રમણ કરવાનું બાકી રહી ગયું ? શુદ્ધ બ્રહ્મવાદ કે જે શ્રીશંકરમતમાં જ છે તેમાં તો રસઉપભોગની ગંધ પણ બ્રહ્મમાં ઘટાવી શકાય એમ નથી. જુઓ: “અનશ્રન્ન્યો અભિચાકશીતિ” (મું. ડ.) તથા સંભોગપ્રાપ્તિરિતિ ચેન્ન વૈસેષ્યાત્ (જ્ઞ. સં.) ભોગ ભોગવવાની ઇચ્છા તો સંસારમાં સળડતા અજ્ઞાની તથા પામર જીવોને જ હોય. જુઓ શ્રુતિ; ‘તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદુ અત્તિ’ ને તેવા સંસારી જીવોના ઉદ્ધારાર્થેજ શ્રીશંકરમતમાં તમામ રસભોગની વાસનાને તિલાંજલિ આપવામાં આવી છે. આથી ઉત્તરું ભગવતી શ્રુતિના ઉચ્ચ આદર્શમય સિદ્ધાંતોનો આવો અનર્થ

કરવાથી તો આપ ક્ષીણ બુદ્ધિની, જનતા સમક્ષ કિંમત કરાવી રહ્યા છો ! તેમ જ આથી વ્યાસાચાર્યની તીવ્ર બુદ્ધિને પણ અન્યાય કરાવી રહ્યા છો. વ્યાસજી તો લખે છે કે લોકવત્સુ લીલાકૈવલ્યમ્ (જ. સુ.) એટલે જગત રચવામાં ઇશ્વરને કાંઈ પ્રયોજન નથી. પણ એ તો શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયા સમાન તેની લીલા છે એટલે કે સહજ સ્વભાવ છે. તેમ જ જીવને કર્મ પ્રમાણે યથાયોગ્ય ન્યાય આપવો એ પણ ઇશ્વરનો સહજ સ્વભાવ છે. જુઓ જ્ઞાત સત્યં પરં બ્રહ્મ (તૃ. પુ. ૩.) હવે “સનૈવ-રેમે” એ શ્રુતિનો તમો આશ્રય લો છો પણ એ તો સૃષ્ટિક્રિયાને લગતી પ્રજા પતિને માટે છે એમ પુરુષવિષયઃ એ લિંગપરથી સમજાય છે. પણ તે શ્રુતિનો પારમાર્થિક ગૃહ આશય તો માત્ર શુદ્ધ આત્માનું ઐક્ય પ્રતિપાદન કરવાનો છે, એમ કોઈ સાંપ્રદાયિક દુરાગ્રહથી રહિત એવા કોઈ શ્રોત્રિય તથા અક્ષનિષ્ઠ ગુરુ પાસે તે શ્રુતિના ઊંડા અભ્યાસથી સમજાશે. ઉપલી શ્રુતિમાં ક્રીડા શબ્દ ક્યાં આવ્યો છે તે જરા બતાવશો ? નાના ચતુર્વિધ રસ ભોગવવાની તથા ક્રીડા કરવાની ઇચ્છા એ તો તમારા સંપ્રદાયનો સિદ્ધાંત હોય ! પણ તે અત્યંત અનર્થકારક છે તથા અજ્ઞાની જીવોને ગંધે રસ્તે લઈ જવા જેવો છે. એટલું જ નહિ પણ ભોળા લોકોને વ્યામોહ જાળમાં ફસાવવા જેવો છે એમ ગણી શકાય.

વળી પૂર્વપક્ષી જણાવે છે કે ઇશ્વર દરેક જીવને સુખદુઃખ સમાન જ દાન કરે છે ને તેને કાંઈ નિયામક સાધનની જરૂર રહેતી નથી. તો તેથી તો ઇશ્વર અન્યાયી હરે છે. જો ભક્તિમાન પુરુષને તથા પાપી પુરુષને સમાન ફળ મળે તો પક્ષી ભક્તિ પણ નિરર્થક હરે ને હિન્દુભાઇઓનાં દહેરાંને પણ બંધ કરી દેવાં પડશે. વળી શ્રુતિનો એવો અર્થ કરાય કે ઇશ્વર જેને ઉપર લઈ જવા માંગે તેની પાસે સારાં કામ કરાવે ને જેને નીચે લઈ જવા માંગે તેની પાસે નહારાં કર્મો કરાવે, તો પક્ષી તમારા કહેવા પ્રમાણે તમારો ઇશ્વર તો રાગદ્વેષી તથા જોહુકમી હરે. શ્રુતિનો ખરો અર્થ તો એવો છે કે સર્વોત્કર્ષી ઇશ્વર જીવના પ્રાજ્ઞાનકર્મોને અનુસરીને જ ફળ આપે છે, એટલે કર્મની સંપૂર્ણ જવાબદારી જીવનની જ હરે છે. ઇશ્વરના પવિત્ર ન્યાયમાં તો સ્વજન, નિજજન, પ્રેમ, ભક્તિ, પક્ષાપક્ષી વિ. અન્ય કોઇ પણ દ્વાંભિક દલીલોનું સ્થાન પણ નથી અને તેથી જ શ્રી ગીતામાં જણાવ્યું છે કે ‘યે યથા માં પ્રપચન્તે તાંસ્તથૈવ મજામ્યહમ્’ । પણ પૂર્વપક્ષી તો કહે છે ‘કર્તા કારયિતા હરિઃ’ એટલે ભગવાન પોતે જ કાર્યકર્તા છે. તો જીવના પાપાચરણની જવાબદારી પણ પ્રભુને શીર હરે ! પાપી માણસ પણ ગુન્હાઓ કરીને એવો આશ્રય લઈ શકે કે ગુન્હાનાં કામો તો પ્રભુ પોતે જ જીવદ્વારા કરે છે અને તેને માટે તે જીવ જવાબદાર નથી. શું શ્રુતિનો આવો અનર્થકારક આશય હોઈ શકે ખરો ?

વળી વિદ્વદ્દશામાં બ્રહ્મા, જીવ, કર્મ, ફળ, વિ. સર્વની જવાબદારી બ્રહ્માની છે. આ મંતવ્ય પણ બૂલભરેલું તથા શ્રુતિથી વિરુદ્ધ છે. જુઓ શ્રુતિઃ ‘તત્ત્વ ત્રિયાઃ

જ્ઞાતયઃ સુક્તમુપયન્તિ અપ્રિયા દુષ્કૃતં' । (કૌ. ૩.) એટલે બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષના સુકૃતો તેના મિત્રવર્ગો તથા તેના પાપકૃત્યો તેના દુશ્મનો લઈ જાય છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે તમારું મંતવ્ય કે સુકૃત તથા દુષ્કૃત કર્મોની જવાબદારી બ્રહ્મમાં રહે છે, એ કપોલકલ્પિત તથા શ્રુતિ વિરુદ્ધનું છે.

‘વિકારશબ્દાદિતિ चेन्न प्राचुर्यात्’ એ સૂત્ર તો એમ બતાવે છે કે આનંદમય શબ્દમાં મયટ્ પ્રત્યય પ્રાચુર્યાર્થમાં વપરાયો છે, વિકારમાં નહિ. તો પછી આ સૂત્રથી જગતના વિકારી પદાર્થોનો ખુલાસો ક્યાંથી આવ્યો તે જણાવશો? તેનો કાંઈ પણ ખુલાસો—છે જ નહિ ને તેથી જ તમે મારીમચડીને સૂત્રનો આવો અનર્થ કરી રહ્યા છો.

વળી તમે લખો છો કે જીવને અવિદ્યા લાગી છે તે જ દોષાવહ છે. એ વાત પણ તમારા આચાર્યના કરેલા અર્થ પ્રમાણે નથી. તેમના મત પ્રમાણે તો અવિદ્યા એ ભગવાનની એક સાચી શક્તિ છે તો તમે તમારા આચાર્યશ્રીથી વિરુદ્ધ જઈ તેમના કરેલા અર્થને કેમ ફેરવી નાંખો છો? અવિદ્યા બ્રહ્મની સાચી શક્તિ હોવાથી તમારો બ્રહ્મ અવિદ્યાવાન તથા અજ્ઞાની ઠરે છે. અમ્મિ તથા અમ્મિની શક્તિ તેમ જ ચંદ્રકાન્ત તથા તેની શક્તિ અભિન્ન જ કહેવાય, તો પછી બ્રહ્મમાંથી અવિદ્યાને તમે કેમ છૂટી પાડી શકશો? પ્રકૃતિના વિકારાત્મક ગુણ ધર્મોનું શુદ્ધ પરબ્રહ્મના સ્વરૂપમાં સાંકર્ય કરી નાંખવામાં આવ્યું છે ને તેનું પૃથક્કરણ કરવાનું તમારી પાસે સાધન જ નથી. વળી માયા તથા અવિદ્યાને બાહ્યગરની શક્તિની માફક ગણો છો તો પછી અમારે તમને માયાવાદી જ ગણવા પડશે, કારણ કે માયા તથા અવિદ્યાને બાહ્યગરની વિચિત્ર શક્તિ સમાન જ અમે માનીએ છીએ. જેવી રીતે બાહ્યગર પોતાની રચેલી બાહ્યથી જરાપણ લેપાતો નથી, તેમ માયાવી ધ્વિર પણ પોતાની રચેલી માયાથી લેપાતો નથી.

હવે જીવના અંશત્વ સંબંધી તમે લખો છો કે તે તો અમ્મિના તણખા સમાન બ્રહ્મમાંથી ઉદ્ભવ્યા છે. તો તે સંબંધમાં જણાવવાનું કે શ્રુતિ તથા સ્મૃતિઓ તો જીવાત્માની ઉત્પત્તિનો નિષેધ કરે છે. ભુઓ! ‘ન જાયતે મ્રિયતે વા વિપશ્ચિત્ ।’ (ક. ઉ.) એટલે તમારો એ અર્થ ટકી શકતો નથી અને તે અર્થ સ્થૂલ દૃષ્ટિથી કરેલો હોય એમ સાફ દેખાય છે. વાસ્તવિક રીતે બ્યાપક વસ્તુના કદિ પણ વિભાગ કે અંશ હોઈ શકે જ નહિ. વળી અંશવાદમાં બીજા શું દોષો નડે છે તે પ્રત્યે મેં ધ્યાન ખેંચ્યું હતું, છતાં તેનો કાંઈ પણ ખુલાસો તમે હજી સુધી કરી શક્યા નથી.

હવે વિરુદ્ધધર્માશ્રયત્વની બાબતમાં પણ પૂર્વે મેં જણાવી દીધું હતું કે બ્રાહ્મ-ચાર્યે પોતે જ ‘ન एकस्मिन्मत्संभवात्’ એ સૂત્રદ્વારા તમારા એ મતનું ખંડન કર્યું છે. તે સૂત્ર માત્ર જેનોને માટે જ યોગ્ય છે એવું નથી, પણ એ સૂત્ર તમારા

વાદના ખંડનમાં પણ અરોઅર લાગુ પડી શકે એમ છે. એટલે તમો તેનો બાધ ન કરી શકો. વળી તમો લખો છો કે બધા જ આચાર્યોને કાંઈક અંશે વિરુદ્ધ ધર્મશ્રિયત્વનો ઉપયોગ કરવો પડે છે ને શ્રીશાંકર મતમાં પણ વિરુદ્ધ ધર્મો માયામાં ઘટાવવામાં આવ્યા છે. તે બાબતમાં જણાવવાનું કે માયા સદસદ્ વિલક્ષણરૂપા છે; માયા બ્યવહારમાં બેદજ્ઞાન પ્રતીત કરાવે છે ને આત્માથી પદાર્થો જાણે અન્ય તથા જુદા હોય એમ માત્ર આભાસ કરાવે છે પણ તેની અદ્વૈત જ્ઞાનથી નિવૃત્તિ થઈ શકે છે. અવિદ્યાની નિવૃત્તિ બ્રહ્મરૂપા છે એટલે અધ્યસ્તની નિવૃત્તિ બ્રહ્મરૂપા સદ્નિષ્ઠાથી ભિન્ન નથી પણ તે જાણે ભિન્ન હોય એમ બ્યવહારમાં પ્રતીત થાય છે. એટલે અમને તમારી માફક વિરુદ્ધધર્મશ્રિયત્વનો આશ્રય શુદ્ધબ્રહ્મમાં કલ્પવાની કાંઈ જરૂર પડતી જ નથી.

ખીજું, તમો લખો છો કે રામાયણમાં ‘પ્રાવાણઃ પ્લવન્તિ’ એટલે પાણી ઉપર પથરા તરે એમ લખ્યું છે તે પણ તમને ગ્રાહ્ય છે. તો તે બાબતમાં એમ જણાય છે કે તમારી વૃત્તિ શબ્દોનો સ્થૂલ અર્થ કરવા પ્રત્યે જ છે. જે સૂક્ષ્મગ્રૂહ અર્થ જાણવો હોય તો જુઓ રા. ચિંતામણી વૈદ્યકૃત ‘The Riddle of the Ramayan’ એ નામનું પુસ્તક. આપે જાણવું જોઈએ કે વેદનો અર્થ લૌકિક વિષયનું પ્રતિપાદન કરતો નથી. તેનો ખરો સૂક્ષ્મ અર્થ તો ત્રીજી બુદ્ધિથી જ થઈ શકે છે ને તેને માટે જ ઉત્તર તથા પૂર્વ મીમાંસા શાસ્ત્રો રચવામાં આવ્યા છે.

હવે તમોએ આત્મનિ ચૈવ વિચિત્રાશ્વહિ તથા ‘સર્વોપેતા ચ તદ્દર્શનાત્’ એ સૂત્રો ટાંકી બતાવી શુદ્ધ બ્રહ્મમાં અનેક ધર્મો છે એમ જણાવવા કાશીય કરી છે. તે બાબતમાં જણાવવાનું કે તે સૂત્રો તો બ્રહ્મની માયાશક્તિનું જ પ્રતિપાદન કરે છે ને તે અમને સંમત છે. સગુણ બ્રહ્મના દૈવી ગુણોનું ઉપાસનામાં અત્યંત ઉપયોગીપણું છે; પણ તમો જે જણાવો છો કે શુદ્ધબ્રહ્મમાં પ્રકૃતિથી વિલક્ષણ એવા ગુણો છે તેના જવાબમાં એટલું જ કહેવાનું કે ભગવતી શ્રુતિ તો નેતિ નેતિ। એમ જણાવી શુદ્ધ બ્રહ્મમાં તમામ ગુણોનો નિષેધ કરે છે. શું કાંઈ પણ માણસ વેદમાંથી એવું બતાવી શકશે ખરો, કે બ્રહ્મ, આટલો લાખો, પહોળો ગૌર કે શ્યામ વર્ણનો કે અમુક ધર્મવાળો છે? જે એમ ન બને તો પછી તમોએ કરેલો અર્થ ખોટો તથા ભ્રમભરેલો ઠરે છે. શ્રુતિ તો કહે છે કે શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મ, મન તથા વાણીથી અગોચર છે તથા ગુણાતીત છે. જુઓ શ્રુતિ ‘ક્વો વાચો નિર્વર્તન્તે બ્રાપ્સ્ય મનસા સહ’ (તૈ. ડ.) ‘અવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાતાં।’ (કે. ડ.) ‘નિર્ગુણ્યો મવાર્જુન।’ (મ. ગી.) વિરોધી શ્રુતિઓનો સમન્વય કરવાનું બૃહદ્-કાર્ય તો માત્ર શ્રી શંકરાચાર્યનું જ છે એમ અત્રલ તથા પામાલ પ્રજ્ઞના તત્ત્વ-વેત્તાઓ તથા વિક્ષાનોએ એકમતે અભિપ્રાય આપ્યો છે. એમ છતાં પણ કોઈને તમારા કહેવાતા શુદ્ધાદ્વૈતવાદમાં પરમ રમણીયત્વ તથા રસાત્મકત્વ ભાસતું હોય

તો ભલે તેઓ એ માંગે કૃતકૃત્ય થાય. વધુ વાણીનું વિગ્લાયન કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. એવી પદ્ધતીની ખીજકાઠને પણ ઇર્ષ્યા કે ઇચ્છા રાખવાનું કાંઈપણ કારણ નથી. પણ ઉપલી ચર્ચાથી કાંઈ પણ વિચારશીળ પુરુષની ખાત્રી તો થશે કે શુદ્ધબ્રહ્મવાદ માયાવાદથી જ સિદ્ધ થઈ શકે છે. માયાની નિવૃત્તિ થયાથી જ શુદ્ધબ્રહ્મના યથાર્થ સ્વરૂપનો અપરોક્ષાનુભવપૂર્વક સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે.

(૧૦) માયાવાદનો સિદ્ધાન્ત ઉપનિષદ્ ગીતા તથા વ્યાસ

સૂત્રને જ અનુસરે છે

પૂર્વપક્ષ

સિદ્ધાન્તીએ જે પ્રકારનો જવાબ આપવાની કુશળતા (!) દેખાડી છે તે જોઈને ખરેખર જ સુત્ર વાંચકવર્ગ ચક્રિત થયા વગર રહેશે નહિ. વિશ્વકસેના-ચાર્યના વ્યાખ્યાનને જે વિનોદ ગણતા હો તો આ ચર્ચા પણ વિનોદાર્થે જ છે એમ અવશ્ય માનવું જોઈએ અને એથી જો વિદ્વાનના આક્ષેપોનો રદીઓ ન આપો તો પછી પૂર્વપક્ષીને પ્રત્યુત્તર આપવાની પણ ઉત્કંઠા કેમ થાય છે એનું કાંઈ રહસ્ય સમજવશો ? x x x પૂર્વપક્ષીના આચાર્યે જે અર્થ ક્યો છે તેજ સાચો છે એમ કહીએ ત્યારે પ્રમાણપત્ર માંગો છો તો શ્રી શંકરાચાર્યનો અર્થ સાચો છે એ પૂરવાર કરનારા પ્રમાણપત્રો આપી શકશો ? પુનઃ કહેવાનું કે શ્રી શંકરાચાર્ય પછીના સર્વ આચાર્યોએ માયાવાદનું—ખંડન જ—કર્યું છે. વ્યાસસૂત્રનો ખરો અર્થ શંકરાચાર્યનો જ છે એમ કહેવા પૂર્વે તેમજ તેના સમર્થનમાં હાથીભાઈ શાસ્ત્રીના લેખનો હવાલો આપવા પૂર્વે સદ્ગત મૃગચંદ તુલસીદાસ તેલીવાળાએ ‘ઝાલા વેદાન્ત પ્રાઇઝ’ માટે લખેલો ‘Discuss how far Shankaracharya truly represents the view of the author of Brahmasutras.’ એ નામનો નિબંધ વાંચી જવા આગ્રહપૂર્વક ભલામણ કરું છું.

‘જન્માद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात्’ એ સૂત્રમાં શબ્દ બ્રહ્મનું લક્ષણ આપ્યું છે એમ કહો છો, તે ખરેખર આશ્ચર્ય પામવા જેવું છે. પ્રથમ સૂત્રમાં શુદ્ધ બ્રહ્મની પ્રતિજ્ઞા કરી, ખીજ સૂત્રમાં શબ્દ બ્રહ્મનું લક્ષણ આપવામાં, પ્રતિજ્ઞાહાની અને અપ્રસ્તુતાબ્યુપગમ એ બે દોષ આવી પડે તેનો કાંઈ વિચાર ક્યો છે ખરો ? “ઉપનિષદ્માં નિર્ગુણ બ્રહ્મનું લક્ષણ આવી ગયું, એટલે અત્રે તે આપવાની જરૂર નથી.” એ માનવું ભૂલ ભરેલું છે. એવું જો હોત તો પછી આ શાસ્ત્ર બ્રહ્મ વિચારશાસ્ત્ર કહેવાત જ શા માટે ? વળી ઉપનિષદ્માં જેમ ‘सत्यं ज्ञानं अनन्तं ब्रह्म’ લક્ષણ છે તેમ જ ‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते’ પણ છે. વિરોધી શ્રુતિઓનો સમન્વય કરવા માટે વ્યાસજીએ સૂત્રો યોજ્યાં એ જ્યારે કબૂલ કરો છો ત્યારે સૂત્રમાં જે વાદનો ઉપન્યાસ હોય તે પણ કબૂલ કરવો જોઈએ. એટલે સૂત્રને

મુકી પાછા ઉપનિષદમાં જવું અસ્થાને છે. ઉપનિષદના તત્ત્વજ્ઞાનનું વૅલ્યુમ મુખ્ય યુનિવર્સિટી તરફથી હમણાં જ પ્રસિદ્ધ થયું છે અને તેમાં શ્રી શંકરાચાર્યને અને ઉપનિષદને કેટલું વૈર છે તે સમજાવ્યું છે. ઉપનિષદ શાંકર મતને અનુકૂળ છે, પરંતુ બ્રહ્મસૂત્ર તો અનુકૂળ નથી, એ માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે. કારણ કે ઉપનિષદનો તથા બ્રહ્મસૂત્રનો સિદ્ધાન્ત એક જ છે, નહિ કે કાષ્ઠ પણ પ્રકારે ભિન્ન. વેદાન્તસૂત્રનો પણ તેથી શાંકરમત નહિ, પરંતુ ઔપનિષદ મત છે. ઉપનિષદ એટલે વેદાન્તમત. આ વેદાન્તમતમાં કાળે કરી જે સંદેહો ઉદ્ભવ્યા, તેના નિરાકરણદ્વારા સ્વક્ષમ રીતે જનહિતાર્થ વેદાન્ત મત પ્રકટ કરવો—એ વ્યાસ સૂત્રનું તાત્પર્ય અને તેથી વેદાન્ત પ્રતિપાદ્ય પુરુષ-બ્રહ્મનો જ એમાં વિચાર હોય, નહિ કે માયોપાધિઅવિચ્છિન્ન બ્રહ્મનો. ‘તં ત્વૌપનિષદં પુરુષં વૃચ્છામિ। એ વાક્યથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે માયા શબ્દ બ્રહ્મને જાણવાની ધૃષ્ટિ મુશુકતે નથી, પરંતુ ઉપનિષદ પ્રતિપાદ્ય પુરુષને એટલે કે બ્રહ્મને જ જાણવાની ધૃષ્ટિ છે અને તેથી જ ‘જન્માદ્યસ્ય યતઃ શાસ્ત્રયોનિત્વાત્।’ એ સૂત્રમાં શબ્દ બ્રહ્મનું લક્ષણ આપવાની વ્યાસાચાર્યને કંઈ પણ જરૂર રહેતી નથી.

ઉપનિષદમાં બ્રહ્મને નિર્ધર્મક અને સધર્મક એમ ઉલ્લેખરૂપે બતાવ્યું છે. વારંવાર કહી ચૂક્યો છું કે ઉલ્લેખ શ્રુતિઓ સમાન પ્રમાણ હોવાથી, બ્રહ્મસૂત્ર નિર્ણય આપે છે કે બ્રહ્મમાં પ્રાકૃતધર્મ માત્રનો જ નિષેધ છે.

‘અરૂપવદેવ’, એ સૂત્રમાં વ્યાસાચાર્યનો મત નહિ પરંતુ વ્યાસજીના એક-દેશીનો મત છે. વ્યાસજી પોતાના સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન તો ‘અમ્બુવદપ્રવ્રણાતુ ન તથાત્મમ્’ (૩-૨-૧૯) એ સૂત્રથી કરે છે. વધુ માટે જુઓ. અણુભાષ્ય.

“પટનો નાશ થાય તો તંતુનો પણ નાશ થાય” એ મંતવ્ય પણ ભૂલ-ભરેલું છે. કારણ કે બ્રહ્મવાદમાં તો કાર્ય અને કારણ ઉભયે બ્રહ્મ જ છે.

‘ન તસ્ય કાર્ય કરણં ચ વિવ્યતે।’ એ વાક્યનો અર્થ આપી ચૂક્યા છીએ તે વિચારો; ધડી ધડી એક જ વાતનું પીંજણ શા માટે કરો છો ?

“પુષ્ટીમાર્ગિય પ્રેમલક્ષણા લક્ષિતને માટે જે પ્રશ્ન ક્યોં તેમાં પણ અમારા સિદ્ધાન્તનું અજ્ઞાન જ સ્પષ્ટ થાય છે. પુષ્ટીમાર્ગિય લક્ષિતની ઉત્કૃષ્ટ દશામાં લક્ષ્ય ભગવાનથી જુદો ક્યાંથી ? અને બ્રહ્મવાદી શુદ્ધાદ્વૈતીજ્ઞાન પણ અભિન્ન છે. એ માટે જુઓ અવિમાનો વચનાત્ એ સૂત્ર અને તેના ઉપરનું અણુભાષ્ય.

“શુદ્ધ બ્રહ્મ જે કાર્ય કારણના સંબંધથી રહિત હોત તો ‘અહં સર્વસ્ય જગતઃ પ્રમવઃ પ્રલયસ્તથા’ “એમ શ્રીકૃષ્ણ ગીતામાં આજ્ઞા કરત નહિ.

‘ન કતૃત્વં ન કર્માણિ લોકસ્ય સ્જજતિ પ્રમુઃ। એ જેમ ભગવદ્વાક્ય છે તેમ ‘મત્તઃ સર્વં પ્રવર્તતે’ ‘જન્મકર્મ ચ મે દિવ્યં’ એ પણ ભગવદ્વાક્ય છે અને તેથી બ્રહ્મમાં લૌકિકત્વના નિષેધપૂર્વક અલૌકિકત્વ માત્રનું વિધાન છે.

પ્રકૃતિને જગતનું ઉપાદાન કારણુ માનતાં અભિન્ન નિમિત્તોપાદાન કારણુ ઉપાદાન નહિ રહે. એથી પ્રકૃતિ પણ અહ્મથી અભિન્ન જ સ્વીકારવી પડશે. પ્રકર્ષેન કરોતીતિ પ્રકૃતિઃ । અહ્મથી ભિન્ન પ્રકૃતિની ગન્ધ પણુ વેદાન્તશાસ્ત્રમાં નથી. જે એમ કહેવામાં આવે, કે અહ્મ પ્રકૃતિની સહાય વગર સૃષ્ટિ કાર્ય કરી શકે છે તો પછી માયા શબ્દ ધ્વિર કલ્પવાની જરૂર નથી અને જે સહાયથકી કરી શકે તો સ્વતંત્ર કર્તૃત્વનો નિષેધ થઈ અધીનતા સ્પષ્ટ રીતે આવી જ જાય છે.

શુદ્ધ અહ્મનું જગતકાર્ય છે અને તેમ છતાં પણુ તેમાં વિકૃતિ દોષની સંભાવના નથી. કારણુ કે તે જ અવ્યક્ત છે અને વૈષમ્યનૈધૃણ્યદોષ પણુ નથી, કારણુ કે તે જ અહ્મ આત્મા છે. અવિકૃત અહ્મ સ્વેચ્છાએ પરિણામ પામે છે એ વાતનું પૂર્વ લેખમાં પ્રતિપાદન કરી ચૂક્યો છું, એટલે એ વિષયમાં વધુ પિષ્ટપેષણ કરવાની જરૂર નથી. ‘પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદં પૂર્ણાત્ પૂર્ણમુદુચ્યતે ।’ એ શ્રુતિ સ્પષ્ટ રીતે પૂર્ણ અહ્મમાંથી જ જગત્ વિગેરે પુરતી વસ્તુઓ આવિર્ભાવ પામે છે એમ નિરૂપણુ કરે છે. શ્રુતિ સ્મૃતિમાં જેવી આજ્ઞા કરી હોય તેમાં તલ માત્ર ફેરફાર કર્યા વિના જે અર્થ નીકળે તે જ પ્રહણુ કરવો એ જ વૈદિકાને માટે તો પ્રાપ્ત છે. તેથી સાક્ષાત્ અહ્મ ઉપાદાન કારણુ થાય તો તેમાં વિકૃતિ દોષ આવી જાય એવી બીકથી કલ્પના કરી માયાવાદ ઉપજાવવાની ધૃષ્ટતા ન કરવી. કાઈ પણુ શ્રુતિમાં માયા કારણુ થાય એવો સ્પષ્ટ ઉપદેશતો દૂર રહ્યો—સૂચન માત્ર પણુ નથી.

“પ્રભુએ રમણાર્થ સૃષ્ટિ કરી” એવો ક્રીડાવાદ અમે ઉપજાવ્યો નથી, પરંતુ શ્રુતિમાં તે સ્પષ્ટ ઉપદિષ્ટ છે. તેથી શ્રી શંકરાચાર્યના પરમગુરુ ગૌડપાદને પણુ કહેવાની જરૂર પડી કે દેવસ્યૈષ સ્વભાવોડયમ્ । દેવ એટલે ક્રીડાશીલ અહ્મનો દેવનો સ્વભાવ જ છે કે જગદ્દરૂપે, વિહરવું. ‘સ એકાકી ન રમતે સમિતીયમૈચ્છત્ ।’ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી પણુ ક્રીડા માટે જ જગત ઉત્પન્ન થયું છે એમ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. ધ્વિર જેને ઉપર લઈ જવા માંગે તેની પાસે સારાં કર્મ કરાવે અને જેને નીચે લઈ જવા માંગે તેની પાસે નહારાં કર્મ કરાવે એવો નિર્દેશ=શ્રુતિનો જ છે.

‘एष ह्यैव साधु कर्म कारयति’ એ શ્રુતિમાં અહ્મનું કર્તૃત્વ-કારણિત્વ સ્પષ્ટ ઉપદિષ્ટ છે. તે સ્વીકાર્યા પછી જે વૈષમ્યનૈધૃણ્ય જણાય, તો ભેદબુદ્ધિનો લાગ કરવાથી સમજશે કે આત્મામાં અને આત્મસૃષ્ટિમાં વૈષમ્ય નૈધૃણ્ય હોય જ નહિ.

“જીવના અંશલ સંબંધમાં જણાવવાનું કે જીવની ઉત્પત્તિ નહિ પણુ ઉદ્દગમ છે. ‘यथाग्नेः क्षुद्राः विस्फुलिगाः ।’ એ શ્રુતિમાં સ્પષ્ટ ઉક્ત સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત છે. જીવ ઉત્પન્ન થતા નથી. એ સિદ્ધાંતનો મત અમને સંમત છે. નેતિ નેતિ । એ શ્રુતિ શુદ્ધ અહ્મમાં ગુણનો નિષેધ કરતી નથી. હિતિ શબ્દ તો પ્રકાર વાચક છે તેથી આ શ્રુતિનો અર્થ ‘અહ્મ આવા પ્રકારનો નથી’ એમ લૌકિક પ્રકારનો જ અહ્મમાં પ્રતિષેધ કરે છે. વિશેષ માટે જુઓ અ. સં. ૩-૨-૨૨ અને

તે ઉપરનું અણુભાષ્ય. અત્ય તથા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ શાંકરમત માટે જે મતો આપ્યા છે તે ટાંકી બતાવ્યા છે. અને તે ઉપરથી સુત્ર વાંચકવર્ગે સમજી શકશે કે વિરોધી શ્રુતિઓનો સમન્વય કરવામાં શ્રી શંકરાચાર્યનું સ્થાન ક્યાં છે? અને તેમનો માયાવાદ પણ વ્યાસસૂત્રને કેટલે અંશે અનુસરે છે? માટે એ બાબત વધુ ચર્ચા નિરર્થક છે. શાંકરભાષ્યનું માહાત્મ્ય ‘ઉચ્છેદ ગામમાં એરંડો પ્રમાણ’ એ ઉક્ત્યાનુસાર જ્યાં સુધી સર્વભાષ્યો સારી રીતે મુદ્રિત થયાં નહોતાં ત્યાં સુધી જ હતું. હવે તે સમાપ્ત થઈ ગયું. અણુભાષ્ય-સપ્રકાશ રશ્મિ એ શાંકરભાષ્યનું અંતિમ ખંડન છે એમ અવશ્ય સમજવું. માટે અંતમાં સૂચના કે વ્યર્થ પુનરુક્તિ નહિ કરતાં, ભાષ્ય પ્રકાશ રશ્મિનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવા પ્રવૃત્ત થાઓ.

સિદ્ધાન્તપદ્ધતિ

શ્રી વ્યાસસૂત્રનો યથાર્થ અર્થ શ્રીશંકરાચાર્યનો જ છે, એમ શ્રી મહા-મહોપાધ્યાય હાથીલાઇ શાસ્ત્રીએ આપેલા અનેક પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે અને તેના યોગ્ય રદીઆ પૂર્વપક્ષી રજુ કરી શક્યા નથી, પણ માત્ર સદ્ગત શ્રી. તેલી-વાળાના નિબંધ પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચ્યું છે. પણ તે નિબંધમાં પણ ઉપરોક્ત લખાણમાં બતાવેલા અનેક પ્રમાણોનો કાંઈ પણ ઉલ્લેખ કે જવાબ આપવામાં આવ્યો નથી. એટલે નવીન મત કેટલો પાયા વગરનો છે, તે સુત્ર વાંચક વર્ગે પોતાની મેળે સમજી શકશે.

‘જન્માણસ્ય યતઃ’ એ સૂત્રમાં આપેલા બ્રહ્મના તટસ્થ લક્ષણના સંબંધમાં મેં અનેક વાર જણાવી દીધું છે કે નિર્ગુણ બ્રહ્મ તથા સગુણ બ્રહ્મ એમ બે ભુદા ભુદા બ્રહ્મ છે એવી દ્વૈત ઉત્પત્ત કરાવનારી સમજ યોગ્ય નથી અને તેવું મંતવ્ય શ્રીશંકરાચાર્યનું નથી. એના પ્રમાણમાં બ્ર. સૂ. ૩-૩-૩૯ પરના શાંકરભાષ્ય તરફ મેં તમારું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું, પણ તેનો તમે કાંઈ પણ જવાબ આપી શક્યા નથી ને ઉલટી અસંબદ્ધ વાતો લખી છે. જે કાંઈ દૃશ્ય વસ્તુ છે તે શુદ્ધબ્રહ્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ બતાવતી નથી, કારણ કે શુદ્ધબ્રહ્મ મન, વાણી, અને ઇન્દ્રિયોથી અગોચર છે એ તો કબૂલ કરવું પડશે. તો શુદ્ધબ્રહ્મનો તથા અનિત્ય ને વિકારી એવા દૃશ્ય જગતનો સંબંધ, માયાવાદનો આશ્રય લેવાથી જ સમજી શકાય છે અને તેનો ઉકેલ બીજા કાંઈ પણ વાદથી થતો નથી, એમ અત્ય તથા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો એકમતે સ્વીકારે છે. ભુઓ: Plato's theory of Ideas અને Kant's Critic of Pure Reason, જગતની તમામ વસ્તુઓ એકદેશીય છે અને માયિક છે અને તેથી જ મનુષ્યો માયાની વિશ્લેષ તથા આવરણ નામની બામોહ જાળમાં ફસાઈને, જગતની નાશવંત તથા વિકારી વસ્તુઓ સાત્ય છે એમ માનવાની ભયંકર ભૂલ કરે છે. પણ તે સ્થિતિમાં શ્રીશાંકરસિદ્ધાંત જ પામર જીવોને વેદાન્ત જ્ઞાનદ્વારા વિવેકપૂર્વક બ્રહ્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાવી બચાવે છે તથા

પરમ કેવલસ્વરૂપ મુક્તિના રસાસ્વાદનો અનુભવ કરાવે છે. પણ તે છેવટની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરતાં પહેલાં માયોપહિત ધ્વિરના સ્વરૂપનું નિરીક્ષણ કરવાને, જગતના વ્યવહારો પ્રતીત કરાવનારી માયાનું સ્વરૂપ શું છે, તેનો પ્રથમ વિચાર કરવો આવશ્યક છે અને તે સમજાવવાને જ ‘જન્માદ્યસ્ય યતઃ’ એ સૂત્રદ્વારા બ્રહ્મનું તટસ્થ લક્ષણ એટલે માયા અવિચ્છિન્ન બ્રહ્મનું લક્ષણ જણાવવામાં આવ્યું છે. અરુન્ધતી ન્યાય પ્રમાણે માયાનો વિવેકપૂર્વક નિષેધ કરવાથી જ પહેલા સૂત્રમાં દર્શાવેલા શુદ્ધબ્રહ્મના આત્મિક જ્ઞાનદ્વારા સાક્ષાત્કારનો અનુપમ આનંદ અનુભવી શકાય છે.

શુદ્ધબ્રહ્મ નિર્ધર્મક તથા સધર્મક છે, એટલે પરસ્પર વિરોધીધર્મવાળો છે, એમ આપ લખો છો. શું આનું નામ જ બ્રહ્મનું શુદ્ધાદૈત સ્વરૂપ કહેવાય કે ? આ તો બુદ્ધિમાં દ્વૈતભાવ, બ્રમ તથા સંશય ઉત્પન્ન કરાવે છે કે જે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને સંમત નથી. જુઓ:—‘સંશયાત્મા વિનશ્યતિ’ (મ. ગી.) બીજું આ વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયત્વનો વાદ તો માત્ર શ્રી ભારકરાચાર્ય તથા નિર્બાકચાર્યના દ્વૈતાદૈતવાદની નકલ છે ને તેમાં કોઈ પણ જાતની અપૂર્વતા નથી, પણ આ મતની તો દરેક સુજ્ઞ તથા વિચારશીલ વેદાંતના આચાર્યોએ તથા પંડિતોએ ઉપેક્ષા કરી છે. આ મત કેટલો દૂષિત તથા પાયાવગરનો છે, તે મેં અનેક વાર દર્શાવેલી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. છતાં તેનો યોગ્ય જવાબ ન આપતાં પુનઃ પુનઃ ચર્ચિત ચર્ચણ કરી કાળક્ષેપ કરો છો, તે કાંઈક લખવા ખાતર જ તથા લોકો ભોળવાય તેટલા પૂરતું જ સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. એ મંતવ્ય ઉપજી અગ્નિને શીત કહેવા જેવું છે, ને તે કેવળ હાસ્યાસ્પદ જ ગણાય.

‘અમ્બુવદ્મહાનાત્’ એ સૂત્ર તો માત્ર પૂર્વપક્ષ બતાવે છે, તેને સિદ્ધાન્ત પક્ષમાં ધસેલું છે. પણ સિદ્ધાંત પક્ષ તો વૃદ્ધિહાસમાક્ત્વમન્તર્માવાદુભયસામંજસ્યાદેવમ્। એ સૂત્રમાં ઉપન્યસ્ત છે. એ સૂત્ર ઉપનિષદ્ દ્વારા માયાવાદને જ સાબીત કરી બતાવે છે. વ્યાસજીએ આકાશ બુદ્ધિ વિ. ઉપાધિઓના અનેક દર્શાવોદ્વારા ઠેકાણે ઠેકાણે માયાવાદનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમજ માયામાત્રં તુ કાત્સ્ન્યેનાનમિવ્યક્તસ્વરૂપ-ત્વાત્’। એ સૂત્રમાં માયાવાદનું ઉપનિષદ્માં શું મૂળતત્ત્વ છે તે સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યું છે. “સ્વપ્નસૃષ્ટિ માયામાત્રજ છે, કારણ કે તેમાં કૃત્સ્નતાથી એટલે સંપૂર્ણ રીતે સમગ્ર સ્વરૂપ અભિવ્યક્ત થતું નથી.” એટલે વ્યાસજીના મતમાં જે સમગ્ર કૃત્સ્નરૂપે દેખાય તેજ સાત્ય કહેવાય. ને જે સમગ્ર ન દેખાય તે માયિક છે. સ્વપ્નસૃષ્ટિ માફક જગત્સૃષ્ટિ વિલક્ષણ છે છતાં પણ સમગ્રરૂપ સ્ફુટ કરતી નથી, એમ તમારા મતમાં પણ માનવામાં આવે છે. શુદ્ધાદૈત મતમાં દ્રશ્ય જગત્ને સમગ્ર કૃત્સ્નરૂપે માનવામાં આવતું નથી, કારણ કે તમે લોકો પણ જગત્સૃષ્ટિમાં શુદ્ધબ્રહ્મનો આનંદાંશ તિરોહિત થયેલો માનો છો. શાંકરમતમાં

તેને વિવર્તરૂપ કહેવામાં આવે છે. એટલે તમારા મત પ્રમાણે પણ દસ્ય જગત કે જે અકૃત્સ્ન તથા એકદેશીય છે, તેને માયામાત્રજ કહેવામાં તો પછી, તેવા માયિક જગતને સત્ય કેમ કહેવાય ? જે કૃત્સ્નતાથી સર્વને અલિપ્ત વ્યક્ત કરે, તેજ શુદ્ધ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ. તેનેજ ભૂમા કહેવામાં આવે છે. પણ જે અકૃત્સ્નરૂપ તથા એકદેશીય પ્રતીત થાય, તેને ‘માયા’ કહેવામાં આવે છે; એટલે આત્યંતિક અસત્ય અથવા અલીકવત્ મિથ્યા નહીં પણ તે અદ્ય છે. જુઓ છાંદોગ્ય ઉપનિષદ; ભૂમા પ્રકરણ. માયા એટલે અલીકવત્ અથવા આત્યંતિક મિથ્યા એ શાંકર સિદ્ધાંત નથી પણ એ દુરાગ્રહી સાંપ્રદાયિકાએ કરેલો અનર્થ તથા શ્રી શંકરાચાર્યને કરેલો અન્યાય છે. જુઓ શ્રુતિ. ‘તં ન પશ્યન્તિ અકૃત્સ્નો હિ સઃ’ (ઘ. ૩) આ જગતમાં વ્યાપ્ત થએલા પરમતમાને લોકો જોઈ શકતા નથી, કારણ કે તે કૃત્સ્ન સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં નથી. એટલે અદ્ય એકદેશી અથવા માયા ઉપહિત છે. માટેજ જગતને સત્ય ન કહેવાય, પણ તે માયિક છે, એકદેશીય છે. પણ નિર્ગુણ નિરૂપાધિક બ્રહ્મ, તેજ આત્યંતિક સત્ય છે. છતાં એમ લખવું કે વ્યાસસૂત્રમાં માયાવાદ છે જ નહિ, તે ખુલ્લી આંખે દેખાતા સૂર્યને, ‘સૂર્ય દેખાતો નથી.’ એમ કહેવા બરાબર છે. માયાવાદનો સિદ્ધાંત વ્યાસસૂત્રમાંથી ૨૫૪ નીકળી શકે છે એવો મત મી. ગંદે એમના The Philosophy of the Upanishads એ નામના પુસ્તકમાં જણાવ્યો છે. તે પ્રત્યે સર્વનું ધ્યાન ખેંચું છું.

બ્રહ્મવાદમાં તો કાર્ય ને કારણ ઉભયે બ્રહ્મ જ છે એમ લખ્યો છે, તે મારા લેખને પરિણામે પહેલાનાં લખાણની વિરુદ્ધ ફેરફાર કર્યો છે એમ સમજાય છે. તમારા મતમાં તો કારણનું તથા પ્રતીત થતા કાર્યજગતનું સંપૂર્ણ ઐક્ય માનવામાં આવ્યું છે, પણ એ મંતવ્ય ખોટું છે. કાર્યજગતમાંથી જે ત્રિગુણાત્મક માયાનો ઉપશમ કરવામાં આવે, તોજ કાર્ય ને કારણમાં બ્રહ્મઐક્યની પ્રતિપત્તિ થાય, એટલે માયિક કાર્યનું ને શુદ્ધ બ્રહ્મનું સંપૂર્ણ ઐક્ય કદિ પણ કહી શકાય નહિ. કારણબ્રહ્મથી કાર્યજગતનું વિલક્ષણપણું વ્યાસજીએ અનેક ઠેકાણે બતાવી આપ્યું છે. તે માત્ર કાર્યજગતમાં પ્રતીત થતી વ્યાવહારિક દશા સમજાવવાને માટે જ છે. જે કાર્યજગતનું તથા કારણબ્રહ્મનું સંપૂર્ણ ઐક્ય માનશો, તોપછી બ્રહ્મના શુદ્ધ સ્વરૂપને માયાના રંગમાં લપેટવા જેવું થશે; ને શુદ્ધ બ્રહ્મ સંસારી જીવની માફક માયિક થશે. પણ એમ માનવાથી તો માયા અતીત તથા ત્રિગુણાતીત થવાના શ્રીભગવદ્ગીતાના સિદ્ધાંતને તિલાંજલિ આપવા બરાબર થશે. ભૌતિક શાસ્ત્રના (Science) કાંઈ પણ વિદ્વાનને પૂછશો તો તે સમજાવશે કે કાર્યમાં હમેશ કારણ કરતાં કાંઈ ઉણપ રહેશેજ ને તેમ હોય તો જ તેની વિલક્ષણતા રહી શકે. અનન્ય અધિકરણમાં વ્યાસજીએ ઐક્ય શબ્દ વાપર્યો નથી

એટલે કાર્યનો તથા કારણનો ઐક્ય સંબંધ નથી તેમ જ સમવાયી સંબંધ પણ નથી. સમવાયી સંબંધ માનવાથી પ્રલયકાળમાં કારણ બ્રહ્મનો ઉચ્છેદ થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે એમ હું અનેક વાર જણાવી ચુક્યો છું, છતાં પણ તેનો ખુલાસો તમોએ કર્યો નથી.

પુષ્ટિમાર્ગથી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિની પરાકાષ્ટામાં જે ભક્તની તથા બ્રહ્મની સંપૂર્ણ એકતા માનતા હો, તો પછી ઔપનિષદીય શાંકરસિદ્ધાંતસંમત કેવલ્ય મુક્તિનો માર્ગ સ્વીકાર્યો એમ ઠરશે, પણ તે તમારા આચાર્યના મતથી વિરુદ્ધ છે કારણ કે તેમના મતમાં તો પ્રેમલક્ષણા ભક્તિમાં ભક્તને ગોપી સમાન ગણ્યો છે ને તેવો ભક્ત ગોલોકમાં શ્રીકૃષ્ણના અનુપમ પ્રેમરસ-નો આસ્વાદ લે છે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. એવી પ્રેમલક્ષણાભક્તિનો દ્હાવો લેવાને માટે તો પુરુષને પણ તમારા મતમાં સ્ત્રી બનાવી દેવામાં આવે છે. જુઓ બ્ર. સ્વ. ૪—૨-૧૫, ૧૬ તે ઉપરનું અણુભાષ્ય તેમાં ઋગ્વેદના મંત્રનો પણ અર્થ વિલક્ષણ રીતે તમારા નવીન મતને ખરો ઠેરવવા મારી મચડીને કરવામાં આવ્યો છે. પણ તે અર્થ શ્રી સાયણાચાર્ય તથા યાસ્કાચાર્ય એએએ કરેલા અર્થથી ખોટો ઠેરે છે. તમારા મતમાં મુક્તિમાં પણ જીવને અણુ તરીકે બ્રહ્મથી વિલક્ષણ માન્યો છે પણ ઉપ-નિષદ્ધમાં તો જીવનો સંપૂર્ણ લય બ્રહ્મમાં થાય છે એવો ઉદ્દેશ્ય છે. જુઓ ‘યત્ર ત્વસ્ય સર્વમાત્મૈવામૃતત્ત્વેન કં પश्येत्’ (બૃ. ઉ.) એટલે જ્યાં સર્વાત્મભાવ થયો છે ત્યાં કાણુ કેને જીએ? તો પછી આ ઉપનિષદ્ધ સિદ્ધાંતથી વિલક્ષણ એવો પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો માર્ગ તમોએ ક્યાંથી ઉપસ્થિત કર્યો છે, તેનું કાંઈ વૈદિક પ્રમાણ બતાવશો? કાર્ય કારણનો સંબંધ તો માત્ર માયાના સામ્રાજ્યમાં જ છે; નહિ કે શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મ સ્વરૂપમાં. પણ તમારા મતમાં તો માયાનો ને બ્રહ્મનો ખીચડો કરી નાંખવામાં આવ્યો છે. આપ ‘અહં સર્વસ્ય જગતઃ પ્રભવઃ । મત્તઃ સર્વં પ્રવર્તતે’ વિ. ભગવદ્ વાક્યો બતાવો છો પણ આપને ખબર છે કે ભગવાન પોતે જ ગીતાના બીજા શ્લોકમાં એમ પણ કહે છે કે ‘મયાઽઽચ્ચક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૂચતે સચ્ચાર્ચરં ।’? એટલે સગુણ ઇશ્વરના અધ્યક્ષપણા હેઠળ ત્રિગુણાત્મક ભગવતી માયા-દેવી આ સ્થાવર જંગમ જગતને ચલાવી રહી છે. એટલે આપે બતાવેલાં વાક્યો માયોપહિત સગુણ ઇશ્વરનો કાર્યકારણસંબંધ બતાવે છે. તેથી કાંઈ શુદ્ધ નિર્ગુણબ્રહ્મને કાર્યકારણની શૃંખલાની ઝૂંસરીમાં જેડી શકાતો નથી. માયા તથા પ્રકૃતિની નિવૃત્તિ બ્રહ્મરૂપા છે, એમ મેં મારા છેલ્લા લેખમાં જણાવ્યું હતું. અમા પ્રકૃતિને બ્રહ્મથી ભિન્ન સ્વતંત્ર વસ્તુ તરીકે માનતા જ નથી, એટલે તમારી તમામ શંકા નાબૂદ થાય છે. જેવી રીતે એક બાજુર બદ્ધથી અનેક રંગબેરંગી પદાર્થો દેખાડી લોકોને મોહિત કરે છે પણ તેથી તે પોતે લેશમાત્ર પણ લેપાતો નથી, તે પ્રમાણે ઇશ્વર પણ પોતાની રચેલી જગદ્દરૂપી માયાથી

દેખાયમાન થતો નથી. શુદ્ધ બ્રહ્મ ઇતર સાધનની અપેક્ષા વગર જગતનું કારણ છે, છતાં તેમાં વિકૃતિ દોષ થતો નથી—એ, બોલતો માણસ એમ કહે કે મારા મોઢામાં જીભ નથી, તેના જેવું કહેવાય અને તે મતનું, યાવદ્ વિકારં તુ વિભાગો સ્યાલ્લોકવત્ એ સૂત્રથી રૂપૃષ્ઠ ખંડન થાય છે. છતાં તમે એ તેનો જવાબ ઉડાવી દીધો છે, એ આશ્ચર્યકારક છે! કદાચ આપ ‘અવ્યક્ત’ શબ્દથી ભૂલભૂલાવામાં પડી ગયા હો. એમ દેખાય છે પણ આપને જણાવવાનું કે ‘પ્રકૃતિ’ને પણ ‘અવ્યક્ત’ તથા ‘અક્ષર’ કહેવામાં આવી છે, પણ બ્રહ્મ તેનાથી પર છે ને તે પણ અવ્યક્ત છે. જુઓ: અવ્યક્તાત્પુસ્ત્વઃ પરઃ (ક. જ.) તથા પરસ્તસ્માતુ માવોઽન્યોઽવ્યક્તોઽવ્યક્તાત્ સનાતનઃ (મ. ગી.) શુદ્ધ બ્રહ્મ પરિણામ પામતું જ નથી. જો તે પરિણામ પામે તો ઉપલા સૂત્ર પ્રમાણે વિકારાત્મક હરે અને આખરે તેનો ઉચ્છેદ થવાનો દુર્ભાગ્ય પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. કાંઈ પણ પદાર્થની ઉત્પત્તિ થાય ત્યાં વિકારાત્મક પ્રકૃતિ પ્રતીત થવાની જ. આપ લખો છો કે “પૂર્ણબ્રહ્મમાંથી જગત ઉત્પન્ન થવા પામે છે. પણ બ્રહ્મ તો નિરાકાર તથા નિર્ગુણ છે તો તેનું શી રીતે વિકારી પરિણામ થાય? બ્રહ્મ તો ચૈતન્યાત્મક છે ને તે તો માત્ર અવ્યક્ત એવા જડ જગતને માત્ર વ્યક્ત કરે છે. એમાં બ્રહ્મને કાંઈ પણ જાતની રમણ કરવાની કે ક્રીડા કરવાની લાલસા કે પ્રયોજન હોતું નથી. જુઓ લોકવત્તુ લીલા કૈવલ્યં એ સૂત્રપર શાંકર ભાષ્ય. જો ઇશ્વરને રમણ કરવાની ઇચ્છા હોય તો પછી આત્મકામમાત્મકામમકામં (બૃ. ઉ.) એ શ્રુતિને હડતાલ દેવી પડશે ને ઇશ્વર એક નાદાન બાલક જેવો થશે. માટે જ શ્રી ગૌડપાદાયાર્યે દેવસ્ય ણ્ણ સ્વમાવોયં એમ કથન કર્યું છે. એટલે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન તથા લય કરવી એ શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયાની માફક ઇશ્વરનો સહજ સ્વભાવ છે, ને એમાં કાંઈ બચ્ચાંને પારણે બુલવાની કે બુધરે રમવાની રમતનો હેતુ કે એવું કાંઈ પ્રયોજન હોતું નથી. શ્રુતિમાં પણ ‘ક્રીડા કરવાની ઇચ્છા’ એવા શબ્દો વાપરવામાં આવ્યા નથી પણ એ શબ્દો તો એકદેશીય સંપ્રદાયો તથા પંથોએ ધુસાડી દીધા છે. આવો વિચિત્ર અર્થ કરવાથી તો જગન્નિર્ઘંતા સર્વભવન સમર્થ જગદીશની હાંસી કરવા જેવું થાય છે ને તે માત્ર આપના નવીન મતને જ આભારી છે.

ણ્ણ દેવ સાધુ કારયતિ એ શ્રુતિમાં બ્રહ્મને માટે કાંઈ ‘કર્તૃત્વ’ શબ્દ વાપર્યો નથી પણ ‘કારયતિ’ શબ્દ વડે તે માત્ર સંસારી જીવનું ‘કર્તૃત્વ’ બતાવે છે ને વધુમાં નિયમ જણાવે છે કે ઇશ્વર જીવોની સારી નરસી વાસના પ્રમાણે તેઓએ કરેલા કર્માનુસાર ફળ આપે છે. જો બ્રહ્મ પોતે જ જીવદ્વારા કાર્ય કરતા હોય તો તમામ પાપાયરણની જવાબદારી પણ પ્રભુની જ હરે. તેનો પણ તમે એ જવાબ આપ્યો નથી, ને તેનો તમારા મતમાં કાંઈ જવાબ ઘટી પણ શકતો નથી. નેતિ નેતિનો

અર્થ પણુ આપે ઉપનિષદના સ્પષ્ટ શબ્દોથી વિરુદ્ધ રીતે મન ફાવે તો ક્યોં છે, એટલે એનો જવાબ આપવો નિરર્થક છે.

ખીજું તમે જણાવો છો કે તમારા આચાર્યે વિરોધી શ્રુતિઓનો સમન્વય સર્વ આચાર્યો કરતાં ઉત્કૃષ્ટ રીતે કર્યો છે. પણ આ મંતવ્ય પણ આપનું અજ્ઞાનજ પ્રદર્શિત કરે છે. આપના મતમાં સમન્વય કરવાનો લેશમાત્ર પણ અવકાશજ નથી, કારણ કે આપ એકી વખતે બ્રહ્મમાં પરસ્પર વિરોધી ધર્મો માને છો તેમજ આપના મતમાં તમામ વિરોધી શ્રુતિઓને એક સરખીજ સમાન માનવામાં આવે છે. શું આનું નામ વિરોધનો ઉત્કૃષ્ટ સમન્વય કહેવાય કે? તમારે ત્યાં તો કાંઈ પણ તરફી લીધા વગર વેદાંતનાં જેટલાં વિરોધી વાક્યો છે તેને તેમના તેમજ કાયમ રાખ્યાં છે. આથી ઉલટું પરસ્પર વિરોધી શ્રુતિઓનો ઉત્કૃષ્ટ સમન્વય કરવાનું અર્પૂર્વ માન તો શ્રીમદ્દશંકરાચાર્યનેજ ઘટે છે, એમ હિન્દુસ્તાનના સમર્થ વિદ્વાનો જેવા કે પ્રો. રાધાકૃષ્ણ, ઘાટે, તથા રાનાડે, તેમજ પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનીઓ જેવા કે Maxmuller, Jacob, Gough, Deussen; વિ. અનેક વિદ્વાન પુરુષોએ એકમતે જણાવ્યું છે, જે તેમનાં પુસ્તકો વાંચવાથી સમજશે.

તમે છેવટમાં જણાવો છો કે “શાંકર ભાષ્યનું માહાત્મ્ય ઉજ્જડ ગામમાં એરંડો પ્રધાન’ એ ઉક્તિ અનુસાર જ્યાં સુધી સર્વ ભાષ્યો મુદ્રિત થયાં ન હતાં ત્યાં સુધીજ હતું, પણ હવે તે સમાપ્ત થઈ ગયું છે.” આ લખવું ઘણુંજ ભૂલ ભરેલું છે. હાલમાં પણ રર કરોડ હિન્દુઓમાં લગભગ પોણાભાગના હિન્દુઓ શાંકર સિદ્ધાંત માને છે ને તે મુજબ વર્તે છે, એટલે તે લોકોમાં વાસ્તવિક રીતે સંકુચિત વાડા અથવા સંપ્રદાય જેવું કશું નથી. પણ એથી વિરુદ્ધ અન્ય પક્ષ-કારોએ સ્વાર્થવૃત્તિથી જુદા જુદા મતના અને વિરોધી તથા સંકુચિત દષ્ટિવાળા વાડા ઉભા કર્યા છે અને તે પણ મર્યાદા જેવા અન્યની અપેક્ષાએ દેખાવા પુરતાજ ઉપસ્થિત કર્યા છે અને તે માત્ર પરસ્પર વિરોધ તથા વૈમનસ્ય વધારનારજ છે. આવા સંકુચિત દષ્ટિના જુદા જુદા અસંખ્ય સંપ્રદાયો તથા વાડાઓ દેશને અત્યંત હાનિકારક છે, એમ કોઈ પણ બુદ્ધિશાળી પુરુષ જોઈ શકશે. એથી ઉલટું શાંકર સિદ્ધાંતને માનનારા તથા શ્રુતિસ્મૃતિ પ્રમાણ માનીને ચાલનારા અસંખ્ય જ્ઞાની-ભક્ત, તથા ઇતર પુરુષો મહારાષ્ટ્ર તથા ખીજા ઇલાકામાં તથા મુલકોમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. તેનો આપે સરવાળો કાઢ્યો છે, કે જેથી આપે ઉપલો મત ખાંધી દીધો? ગુજરાત તથા તેની આસપાસના મુલકો સિવાય, મહારાષ્ટ્ર, મદ્રાસ ઇલાકો જેવા પ્રદેશોમાં વસ્તા હિન્દુસ્તાનના કરોડો હિન્દુઓમાં તમારા મતની ગંધ પણ જોવામાં આવતી નથી. તો પછી એમ કેમ કહી શકાય કે આજુબાજુ સમ્રકાશ તથા રક્ષિ સહિત સર્વેથી છેલ્લા લખાયલા હોવાથી તેમાં જણાવેલાં મંતવ્યો સર્વોત્કૃષ્ટ છે! એવું કથન કરવું એ માત્ર આત્મશ્લાઘાજ કહેવાય, પણ

તેથી કોઈ પણ સમજી પુરુષ તે સત્ય છે એમ સ્વીકારશે નહિ. કુવામાં વિહાર કરતો દેડકો અગાધ સમુદ્રના ગાંભીર્યની ક્યાંથી કલ્પના પણ કરી શકે? શ્રીમદ્-જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્યનો જો ભારતભૂમીપર પ્રાદુર્ભાવ ન થયો હોત તો વૈદિક ધર્મની શી અવદશા થઈ હોત? તેઓશ્રીએ સર્વત્ર અદ્વૈતમત ફેલાવી તમામ પાખંડ ધર્મોને નાશુદ્ધ કરી, રાષ્ટ્રીય સંઘટન તથા આત્મૈક્યતા સંપાદન કરી, તમામ ભારતવર્ષની પ્રજાપર હમેશને માટે મહદુપકાર કર્યો છે, એમ સર્વ કોઈ એકે અવાજે જણાવે છે. છતાં પણ તેવા અસાધારણ બુદ્ધિચાતુર્ય તથા બળવાળા મહેશ્વર અવતારરૂપ જ્ઞાની-લક્ષ્મી મહાપુરુષને પ્રચ્છન્ન બૌદ્ધ, નાસ્તિક વિ. અનેક દ્વેષમૂલક ઊપનામો આપવાની જે ધૃષ્ટતા પુષ્ટિમાર્ગિય સંપ્રદાયના પુસ્તકોમાં જોવામાં આવે છે તે કેવી ભયંકર હલાહલ વિષ સમાન તથા અનર્થકારક છે, તે ઉપલી ચર્ચાપરથી સુજ્ઞ વાંચકવર્ગ સહેલાઈથી સમજી શકશે.

માયાવાદની ઉપલી શાસ્ત્રીય લંબાણ ચર્ચાથી એટલો ફલિતાર્થ નીકળે છે કે માયાવાદનો સિદ્ધાંત ઉપનિષદ્ ભગવદ્ગીતા તથા વ્યાસસૂત્રને જ અનુસરે છે ને ભગવત્પૂજ્યપાદ શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યે માયાવાદથીજ શુદ્ધબ્રહ્મવાદનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. જે સમસ્તકૃત્સ્તનસ્વરૂપે અભિવ્યક્ત થાય તેનેજ આત્યંતિક સત્ય કહેવાય ને તેજ શુદ્ધ ચૈતન્યાત્મક નિરાકારી નિર્ગુણ બ્રહ્મતત્વ છે. તદ્વ્યતિરિક્ત જગતના તમામ ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થો સાકારી દેવતા તથા માયોપહિત શબ્દબ્રહ્મ (ધંશ્વર) સહિત, અકૃત્સ્ન, અદ્વૈત તથા માયિક છે. ને ભિન્ન ભિન્નરૂપે પ્રતીત થતા તે તમામ પદાર્થો માયિક હોવાથી પરાધીન પરતંત્ર વિકારી તથા પરિવર્તનશીલ છે. એટલે નિર્ગુણબ્રહ્મની અપેક્ષાએ મિથ્યા છે, એજ વેદાંત છે. જગતના તમામ જુદા જુદા પદાર્થોમાં શુદ્ધ ચૈતન્યાત્મક નિર્ગુણબ્રહ્મ અધિષ્ઠાનરૂપે, ત્રિકાળઅબ્યાધિત સત્તા સ્ફૂર્તિરૂપે તથા સ્વસંવેદ, સ્વતંત્ર અખંડિતરૂપે રહેલું છે તેજ સત્ય છે, ને જેની સત્તા સ્ફૂર્તિથીજ તમામ જગત તેમજ શબ્દબ્રહ્મ (ધંશ્વર) નિયંત્રિત રીતે તમામ કાર્યો કરી શકે છે. સમષ્ટિમાં અધિષ્ઠિત ત્રણ અવસ્થાથી પર તથા સ્વતંત્ર શુદ્ધ નિર્ગુણ પરબ્રહ્મનું તથા વ્યષ્ટિરૂપ જીવાત્મામાં અધિષ્ઠિત શુદ્ધ સાક્ષીભૂત નિઃસંગ, ત્રણ અવસ્થાથી પર તથા સ્વતંત્ર એવા ચૈતન્યાત્મક આત્માનું સંપૂર્ણ ઐક્ય તથા અદ્વૈત વેદાંતશાસ્ત્ર પ્રતિપાદ્ય છે અને તેવા શુદ્ધ અદ્વૈત તથા અભેદરૂપ સ્વાનુભવપૂર્વક નિરવધિ તથા અનિર્વર્ણનીય બ્રહ્માનન્દનો સાક્ષાત્કાર કરવો એજ દરેક મનુષ્યનો પરમ પુરુષાર્થ છે, તથા એજ ખરું તત્વજ્ઞાન છે.

છેવટમાં સર્વોત્તરમાં જગન્નિયન્તા પ્રત્યે મારી અંતિમ પ્રાર્થના એટલી જ છે કે સર્વ ભારતવર્ષીય લાખો ઉપલા લેખોમાં ચર્ચાયેલા શુદ્ધ વૈદિક સિદ્ધાંતોનું બુદ્ધિપૂર્વક પુનઃ પુનઃ મનન કરી તથા તે દ્વારા સત્યાસત્યનો યથાર્થ નિર્ણય કરી જુદા જુદા સ્વાર્થસાધુ તથા સંકુચિત મર્યાદાવાળા પરસ્પર વિરોધી સાંપ્રદાયિકાએ

ફેલાવેલી મહામોહાત્મક ઝેરી જળમાંથી મુક્ત થઈ વેદાંત પ્રતિપાદ્ય અદ્વૈત સિદ્ધાંતનો આશ્રય કરી, રાષ્ટ્રીય સંઘટનના મહાન કાર્યમાં યથાશક્તિ ફાળો આપી, સર્વત્ર ઐક્યનો વિજયવાવટો પ્રસારે તથા રાષ્ટ્રીય ચેતન, સ્વરાજ્ય, આત્મિક સ્વાતંત્ર્ય તથા જળપ્રાપ્ત કરે, એવી સદ્બુદ્ધિ તથા સામર્થ્ય પ્રેરે હિતશિવ. સર્વે શિવાઃ સન્તુ (૧૧) વેદાંત પ્રતિપાદ્ય નિર્ગુણબ્રહ્મ એ જ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો પરમ સિદ્ધાંત છે

વાહલભમતાનુયાયી પૂર્વપક્ષ-શ્રીકૃષ્ણ તે જ પરબ્રહ્મ (!)

વૈષ્ણવ સેવા મંડળના પ્રમુખ રા. ધીરજલાલ વરજદાસ સાંકળીયાએ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના આધારે ઉપલા વિષયપર એક લેખ પ્રકટ કર્યો છે, અને તેઓશ્રીએ ‘શ્રીકૃષ્ણ તે જ પરબ્રહ્મ છે’ એમ સાબીત કરવા નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

પૂર્વપક્ષી જણાવે છે કે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના સાતમા અધ્યાયને જ્ઞાનયોગ કહે છે. તેમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પોતાના સખા અર્જુનને કહે છે કે “હે પાર્થ મારે વિષે આસક્ત મનવાળો મારે આશ્રયે રહીને યોગ કરતાં મને સમઝને (સમગ્રે માં) અસંશયપણાથી જે પ્રકારે તું જાણી શકશે તે પ્રકાર સાંભળ (૧). હું તને આ સમગ્ર જ્ઞાન વિજ્ઞાન સહિત કહીશ, જે જાણવાથી અત્ર ખીજું કાંઈ વિશેષ જાણવાનું રહેતું નથી (૨). સહસ્ર મનુષ્યોમાંથી કોઈક જ સિદ્ધિને માટે પ્રયત્ન કરે છે અને પ્રયત્ન કરતા સિદ્ધોમાં કોઈક જ મને તત્વતઃ (તત્વના વિચારપૂર્વક) ઓળખે છે (૩). આ ત્રણ શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે કે આ ઉત્તમોત્તમ જ્ઞાન છે. આનાથી વિશેષ વિજ્ઞાન કે કાંઈ અન્ય ઉત્તમ જાણવાનું રહેતું નથી. ધણા સિદ્ધાંતોથી પણ કોઈકે મારા તત્વને જાણે છે. તે માટે જે ખરું જાણવાનું છે, જે તત્વ છે, તે હું તને કહું છું. નીચેના ચાર શ્લોકો ધણાજ ઉત્તમ જ્ઞાનના ભંડારરૂપ છે,

અધ્યાય ૭ શ્લોક ૪-૫-૬-૭. અર્થ. “ભૂમિ, જલ, અગ્નિ વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ, અહંકાર આ પ્રકારે આ મારી આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિ ભિન્ન થયેલી છે. (૪). આ હલકી છે. હે મહાબાહો! આનાથી ખીજી મારી પરાપ્રકૃતિ છે, જે જીવ થયેલી છે તે જોનાથી આ જગત ધારણ થયેલું છે (૫). સર્વે પ્રાણિઓ આ યોનિ માંથી નીકળેલા છે એમ સમજ. હું આખા જગતનો પ્રભવ તથા પ્રલય છું (૬). હે ધનંજય, મારાથી ઉચ્ચતર, ખીજું કાંઈ નથી. જેમ સૂત્રમાં મણીઓનો સમૂહ પેરાવાયલો હોય છે તેમ મારામાં આ સર્વ (જગત) પેરાવાયલું છે (૭).

આ શ્લોકોપર ખૂબ વીચાર કરવાનો છે કારણ કે આ મૂળપાયો છે. જ્યાં સુધી આ હૃદયમાં ઠસશે નહિ, ત્યાં સુધી સીયો ખરો અર્થ સમજ પડશે નહિ.

ગીતામાં શું જ્ઞાન છે, શું વિજ્ઞાન છે, શું તત્વ છે, તે સમજવું હોય તો આ શ્લોકો સમજવા જોઈએ. આમાં શ્રીકૃષ્ણે જે કહ્યું છે તે વચનોપર શ્રદ્ધા રાખીને

પછી મનન કરી, તેને સમજવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ પ્રલોકાનો સાર એ છે કે જગત-એટલે પૃથ્વી, આપ (પાણી), તેજ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ, અને અહંકાર, શ્રીકૃષ્ણની અપરા પ્રકૃતિ છે, અને શ્રીકૃષ્ણથી પર બીજું કંઈ નથી. આ ઉપરથી શ્રીકૃષ્ણ તો માયાવિશિષ્ટ શબ્દ બ્રહ્મ છે, અને એનાથી પરતર અવ્યક્ત બ્રહ્મ છે, નિર્ગુણ બ્રહ્મ છે એવી બ્રાંતિ મનમાં કદાપિ ઠસી ગઇ હોય તો તે જરૂર કાઢી નાંખવી. શ્રીકૃષ્ણ જ પરબ્રહ્મ છે. શ્રીકૃષ્ણ જ પરમાત્મા છે, એવો દૃઢ નિશ્ચય કરવો, નિર્ગુણ બ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણથી પરતર છે એમ માનનાર નિર્ગુણનો અર્થ જ સમજ્યો નથી, એ નીચે વધારે સ્પષ્ટ થશે. જો કોઈ શંકા કરે કે શ્રીકૃષ્ણ તો યશોદાના પુત્ર એટલે મનુષ્ય એક વ્યક્તિ છે, તેને પરબ્રહ્મ કેમ કહેવાય ? તો પ્રથમ સમજવું કે કૃષ્ણ મનુષ્ય નથી. બુદ્ધિ મૂઢ હોવાથી જ એમ લાગે છે. શ્રી કૃષ્ણ શ્રીમુખથી કહે છે કે:-

“મૂઢ મનુષ્યો, પ્રાણિઓનો મહેશ્વર એવો જે હું તેનો પર (ઉચ્ચ) ભાવ નહિ જાણવાને લીધે મને માનુષી તનુનો આશ્રિત માને છે. (ભ. ગી. ૯-૧૧).

શ્રીકૃષ્ણ-પરબ્રહ્મ-પરમાત્માની સમગ્ર લીલાનું વર્ણન શ્રીમદ્ભાગવતમાં છે. તેમાંથી એકેક લીલાનું શ્રવણ મનન કરતાં, સમજ પડશે કે શ્રીકૃષ્ણ મનુષ્ય નથી, પણ પુરુષોત્તમ છે. એનાથી પરતર બીજું કંઈ અવ્યક્ત બ્રહ્મ કે નિર્ગુણ બ્રહ્મ નથી જ. વેદ “નેતિ નેતિ” કહે છે; એટલે ઇદ્રિયથી ગ્રાહ્ય શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ હોયજ નહી, એવો મિથ્યા આગ્રહ ન કરવો. ‘નેતિ નેતિ’નો અર્થ એટલો જ છે કે જગતની સમગ્ર વસ્તુઓમાં કોઈ પૂર્ણ પરબ્રહ્મ નથી. કેમકે સમગ્ર જગત અને જીવો માત્ર શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મની અપરા અને પરાપ્રકૃતિ છે. માટે તેમાંથી કોઈ પણ પૂર્ણ પરબ્રહ્મ હોઈ શકે નહીં. સમગ્ર વેદનું-ઉપનિષદ્ધરૂપી ગાયોનું દોહન ગોપાલનંદન શ્રીકૃષ્ણે કર્યું અને વેદનો નિષ્કૃષ્ટ અર્થ શું છે તે અર્જુનને પોતે સમજાવ્યો. તે સુંદર વચનામૃતમાં તને શ્રદ્ધા નથી ? સુંદર ગીતાશાસ્ત્રમાં તને શ્રદ્ધા નથી ? શંકર, રામાનુજ, મધ્વ, વલ્લભ સર્વે આચાર્યો ગીતાશાસ્ત્રને ઉત્તમ પ્રસ્થાન માને છે. તે ગીતાજ્ઞાના જ્ઞાનયોગના સાતમા અધ્યાયમાં પોતાના સખા અર્જુનને સમગ્રજ્ઞાન આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, શ્રીમુખથી કહે છે “મત્તઃ પરત્તરં ના ન્યર્ત્કિચિદસ્તિ ઘનંજલય” આ જ્ઞાન તારી બુદ્ધિમાં ન જ આવતું હોય તો સમજ કે તારી બુદ્ધિ ભ્રમિત છે મૂઢ છે. માટે દીન થઈ પ્રભુની પ્રાર્થના કર કે તારી બુદ્ધિના આવરણ કાઢી નાંખી ખરા અર્થમાં તને શ્રદ્ધાનું દાન કરે.

સાતમો આખો અધ્યાય એજ સિદ્ધાંતનું સમર્થન કરે છે. “હે કૌતેય, જલમાં રસ હું છું, રાશી સૂર્યની પ્રભા હું છું, સર્વ વેદમાં પ્રણવ હું છું, આકાશમાં શબ્દ હું છું, પુરુષોમાં પુરુષત્વ હું છું (૮). પૃથ્વીમાં પુણ્ય ગંધ હું છું, અગ્નિમાં તેજ હું છું, સર્વ પ્રાણિમાં જીવન હું છું, તપસ્વિઓમાં તપ હું છું(૯).

હે પાર્થ, સર્વ પ્રાણિનું સનાતન બીજ મને જાણુ. શુદ્ધિમાનની શુદ્ધિ હું છું, તેજસ્વિઓનું તેજ હું છું (૧૦). બળવાનોનું કામ રાગથી વિવર્ણત બલ હું છું; હે ભરતર્ષભ પ્રાણિઓમાં ધર્મથી અવિરુદ્ધ કામ હું છું (૧૧). જે સાત્વિક ભાવો છે, રાજસ ભાવો છે, તે મારાથીજ (ઉદભવ પામેલા) છે, એમ જાણુ. હું એ ભાવોમાં નથી, પણ તેઓ મારે વિષે છે. (૧૨).”

આનાથી વિશેષ રૂપરૂ કેમ સમજવી શકાય ? કરોળીઓ પોતાના શરીર-માંથી જે જળ કાઢે છે તે જળમાં કરોળીઓ નથી. પણ તે જળ કરોળીઓ પોતે પોતામાં સંકલી લે છે. એ ઉપરથી “હું, એ ભાવોમાં નથી. પણ તેઓ મારે વિષે છે.” એ બાબત સમજ પડી શકે છે. એની પછીના શ્લોકમાં માયાનું વર્ણન છે. તે આપણે પછી લઈશું.

સિદ્ધાંતીની નોંધ:—આ શ્લોક પૂર્વપક્ષીએ સમગ્ર લેખમાં જણાવ્યોજ નથી, તેમજ એની પછીના શ્લોકો ૧૮મા શ્લોક પર્યંત તે પણ ઉઠાવી દીધા છે, કારણ કે તેમાં સત્ત્વ રજસ્સુ તથા તમસ્સુ નામની તમામ સાકારી પદાર્થોની બીજભૂત મૂળપ્રકૃતિ જેને શ્રી વિષ્ણુ દેવતા તથા તેના અંશાવતારી દૈવીપુરુષ શ્રી કૃષ્ણ તેના શ્રીઅંગભૂતરૂપ શ્યામવર્ણા માયાદેવી તરીકે વર્ણવવામાં આવી છે તેનું ઉત્પલ્લબ કરવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે. એટલુંજ નહીં પણ આધિભૌતિક એટલે સાકારી પદાર્થોની બીજભૂત માયાની આવરણ તથા વિદ્વેષ નામની વ્યાપ્તિ-શક્તિથી જેઓનું મન હરાઈ ગયેલું છે એવા ભૌતિક શરીરના ઉપાસકોને અસુર-રાક્ષસો ગણવામાં આવ્યા છે. તેમજ વળી ચાર પ્રકારના ભક્તોમાં જ્ઞાનીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાના આત્મા તરીકે ઉત્તમ ક્રાંતીમાં ગણ્યા છે.

૧૯મા શ્લોકમાં પોતે કહે છે કે “જ્ઞાનવાન બહુ જન્મને અંતે મને પામે છે. સર્વ વાસુદેવ છે (એમ જે સમજે છે) એવો મહાત્મા દુર્લભ છે.” આગળ પોતે કહે છે કે શુદ્ધિ વગરના લોકો મારો અવ્યય, અનુત્તમભાવ નહીં જાણવાથી મને અવ્યક્તને વ્યક્ત થયેલો માને છે (૨૪).”

માટે હે અશુદ્ધ, ભોથડ, ‘કૃષ્ણ’, ‘ગોપાળનદન’, ‘ગોપીજનવલ્લભ’, ‘યશો-દાત્તસંગલાલિત’, એવા નામો શાસ્ત્રમાં જેને આપેલાં છે તેજ અવ્યક્ત, તેજ પરમભાવ છે. એ કાંઈ વ્યક્તિ પ્રાપ્ત થયેલા મનુષ્ય નથી. પોતે શ્રીમુખથી કહે છે કે:—

શ્લોક ૨૫-૨૮ અર્થ—“યોગ માયાથી સમાવૃત એવો હું સર્વને પ્રકાશતો નથી. (દર્શન દેતો નથી). આ મૂઠ લોકો મને (અજ્ઞાન-માને) અવ્યયને ઓળખતા નથી (૨૫). જે પુણ્ય કર્મવાન, જેઓના પાપનો અંત આવ્યો હોય છે તેજ દ્વંદ્વના મોહથી નિર્મુક્ત થઈ દૃઢવ્રતથી મને ભજે છે” (૨૮).

આ આખો અધ્યાય વાંચવાથી મનમાં ઠસવું જોઈએ કે સર્વનું મૂળ સર્વથી પર શ્રીકૃષ્ણ છે. એનાથી પર નિર્ગુણ અંધારા જેવું 'નેતિ નેતિ' બીજું કંઈ નથી. પોતે પરબ્રહ્મ નપુંસક (Neuter) નથી, અંધકારમય નથી. સાંભળ—

અર્થ—“હે પાર્થ જેની અંદર સર્વ પ્રાણીઓ રહેલા છે, જેનાથી આ સર્વ પ્રસરેલું (તત્ત્વ) છે તે પરપુરુષ અનન્ય ભક્તિથી લબ્ય છે. માટે પરબ્રહ્મ તો પુરુષ છે, પુરુષોત્તમ છે” (ભ. ગી. ૮-૨૨) અને તેથી જ—

“હે પાર્થ દૈવી પ્રકૃતિને આશ્રિત મહાત્માઓ, મને પ્રાણીઓનું મૂળ અને અવિકારી જાણીને, અનન્યમનથી ભજો છે. દૃઢવ્રતથી પ્રયત્ન કરતા સદેવ મારું કીર્તન કરતા, મને પ્રણામ કરતા, નિત્યભક્તિયુક્ત મારી ઉપાસના કરે છે.” (ભ. ગી. ૯-૧૩, ૧૪).

આ ભજન, આ ભક્તિ, આ ઉપાસના, નપુંસક (Neuter)ની થઈ શકે નહિ, પણ જ્યારે પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન થાય ત્યારે અનન્ય થઈ તેનું ભજન થાય. “હું સર્વનો પ્રભવ છું. મારામાંથીજ સર્વ પ્રવર્તે છે, એમ જાણીને ડાહ્યા માણસો ભાવ સહિત મને ભજો છે” (ભ. ગી. ૧૦-૮) મારામાં ચિત્તવાન, મારામાં પ્રાણ અર્પણ કરનારા, પરસ્પર બોધ કરતા, દરરોજ મારી કથા કરતા સંતોષ પામે છે અને રમણ કરે છે.” (ભ. ગી. ૧૦-૯).

વાંચક, આ ભજનકીર્તન પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણનુંજ થઈ શકે. તેથીજ અર્જુન કહે છે કે—

“તમે પરબ્રહ્મ છો, પરમધામ છો, પરમપવિત્ર છો, દિવ્ય, શાશ્વત પુરુષ છો, આદિ દેવ છો, અજન્મા છો. વિભુ છો, એમ સર્વ ઋષિઓ દેવર્ષિ, નારદ તથા અસિત, દેવળ અને વ્યાસ કહે છે અને તમે સ્વયં મને કહો છો” (ભ. ગી. ૧૦-૧૨, ૧૩.)

એકાદશના ૧૮ મા સુંદર શ્લોકમાં અર્જુન કહે છે કે—

“તમે પરમ અક્ષર જાણવાયોગ્ય છો. તમેજ આ વિશ્વના પરમનિધાન છો, તમેજ અવિકારી, શાશ્વત, ધર્મના રક્ષણકર્તા છો, તેમજ સનાતન પુરુષ છો એમ હું માનું છું” (ભ. ગી. ૧૧-૧૮.)

વાંચક, સમગ્ર ગીતા પુરુષોત્તમ પરત્વે-કૃષ્ણ પરત્વે હોવાથી આવાં સુંદર વાક્યો ધણાંજ છે પણ અર્ધાં લખતાં બહુ વિસ્તારનો ભય લાગે છે માટે હવે એક બે શ્લોકો આપી અહીંથીજ અટકું છું.

પંદરમાં અધ્યાયમાં શ્રીમુખ્યથી કહે છે કે—

“આ જોડા મૂળવાન અશ્વત્થને દૃઢ અસંગ શસ્ત્રથી છેદીને પછી તે પદ શોધવું જોઈએ કે જેને વિષે ગયલા ફરીથી આવતા નથી. જેમાંથી આ પુરાણી પ્રવૃત્તિ પ્રસરી છે, તે આઘ પુરુષને હું શરણુ જાઉં છું” (ભ. ગી. ૧૫-૪.)

“નાશવાન અને અવિનાશી એવા બે પુરુષ લોકમાં છે. સર્વ પ્રાણિઓ નાશવંત છે. કૃતસ્થ અવિનાશી કહેવાય છે.” ૧૫-૧૬. “ઉત્તમ પુરુષ તો અન્ય છે તેને પરમાત્મા કહેવાય છે, જે અવિકારી ઈશ્વર ત્રણ લોકને ધારણ કરે છે, ભરણુપોષણ કરે છે” ૧૫-૧૭. “માટે ક્ષરથી (નાશવાનથી) હું ઉત્તમ છું અને અક્ષરથી (અવિનાશિથી) પણ હું ઉત્તમ છું. તેથી લોકોમાં અને વેદમાં મને પુરુષોત્તમ કહે છે” (૧૫-૧૮) “એ પ્રમાણે મૂઢ નહીં થયેલો એવો જે કાઈ મને પુરુષોત્તમ જાણે છે તે સર્વજ્ઞ, હે ભારત, મને સર્વાત્મભાવથી ભજે છે” ૧૫-૧૯. “હે નિષ્પાપ, આ પ્રમાણે છાનામાં છાનું આ શાસ્ત્ર મેં તને કહ્યું. આ જાણીને શુદ્ધિમાન થવાય અને હે ભારત કૃતકૃત્ય થવાય” ૧૫-૨૦.

હે વાંચક, જે જ્ઞાન સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું તેજ જ્ઞાનનું પુરુષોત્તમ યોગ નામના આ અધ્યાયમાં પણ સમર્થન કર્યું છે. “જે આઘ પુરુષમાંથી આ પ્રાચીન પ્રવૃત્તિ પ્રસરી રહી છે તેને શરણે જવાથી પાછો ફેરો રહેતો નથી” એમ ચોથા શ્લોકમાં કહ્યું. માટે શ્રીકૃષ્ણને શરણે જવું એજ મોક્ષ. જેને સાતમા અધ્યાયમાં અપરા અને પરા પ્રકૃતિ કહી તેને અહીં સોળમા શ્લોકમાં ક્ષર અને અક્ષર પુરુષ કહ્યા છે. જેમ સાતમા અધ્યાયમાં પોતાને સર્વના પ્રભવ અને પ્રલય કહ્યા છે અને પોતાથી પરતર બીજું કંઈ નથી એમ કહ્યું છે તેમ અહીં પોતાને આઘ પુરુષ, ઉત્તમ પુરુષ, પરમાત્મા, પુરુષોત્તમ વિ. કહ્યા છે અને એમ શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારને અસંમૂઢ શુદ્ધિમાન અને સર્વવિદ્, સર્વજ્ઞ કહ્યા છે. જ્યારે પુરુષોત્તમજ ઉત્તમોત્તમ સમજાય ત્યારે સર્વાત્મભાવથી તેનુંજ ભજન થાય એમાં શું આશ્ચર્ય? આજ સિદ્ધાંત હોવાને લીધે સમગ્ર ગીતાના સારરૂપ આજ હોવાને લીધે પોતે ૧૮ મા અધ્યાયમાં કહે છે કે “ફરીથી મારું પરમ ઉત્તમોત્તમ સર્વથી છાનામાં છાનું વચનામૃત સાંભળ. તું મને બહુ પ્રિય છે, માટે તને હિતકારક છે તે કહીશ. તું મારામાં મનવાળો થા, મારો ભક્ત થા, મારું યજન કર; તું મારી પાસેજ આવશે, એવી હું તને સભ્ય પ્રતિજ્ઞા કરું છું. તું મને પ્રિય છે; સર્વ ધર્મોનો પરિત્યાગ કરીને એક મનેજ શરણે આવ. હું તને સર્વ પાપોથી મુક્ત કરીશ. શોક ન કર” (ભ. ગી. ૧૮-૬૪-૬૬).

માટે કૃષ્ણ તેજ પુરુષોત્તમ, તેજ પરમાત્મા, તેજ આઘ પુરુષ, તેજ સર્વનું મૂળ અને એની અપરા પ્રકૃતિના મોહમાંથી દેહ, ઇન્દ્રિય, મન, શુદ્ધિ; વિના મોહમાંથી છૂટી તે આઘ પુરુષને શરણે જવું. શ્રીકૃષ્ણને શરણે જવું એજ મોક્ષ. “મામેવૈષ્યસિ” મારી પાસે આવશે એજ સત્ય પ્રતિજ્ઞા શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને આપી.

આટલેથી શાસ્ત્રમાંથી જે ફલિત થયું તે એ કે શ્રીકૃષ્ણ-પરબ્રહ્મ-પરમાત્મા છે. જીવ શ્રીકૃષ્ણની પરાપ્રકૃતિ છે અને જગત અપરાપ્રકૃતિ છે. જીવ અપરાપ્ર-

કૃતિથી મોહિત થઇ ગયો છે, તેથી શ્રીકૃષ્ણને ઓળખતો નથી, માટે એ પ્રકૃતિના મોહમાંથી છૂટી જવ શ્રીકૃષ્ણ પાસે જાય એજ મોક્ષ.

સિદ્ધાન્ત પક્ષ-શું શ્રીકૃષ્ણ તેજ પરબ્રહ્મ છે ?

પૂર્વપક્ષીએ ઉપલા લેખમાં જે વિચારો પ્રદર્શિત કર્યા છે તે વેદાંતના સિદ્ધાંતથી કેટલા વિમુખ, ભ્રાંતિમૂલક, તથા સાંપ્રદાયિક વિરોધ ઉપજાવનારા છે, તે હું પૂર્વપક્ષીએ પ્રમાણમાં લીધેલા શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના તથા અન્ય શ્લોકોપરથી તેમજ શ્રુતિના અનેક પ્રમાણોથી સિદ્ધ કરી આપીશ.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં વેદાંતપ્રતિપાદ નિત્ય શુદ્ધ બુદ્ધ, મુક્ત સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ નિર્ગુણ પરબ્રહ્મનુંજ પરમ તત્વ તરીકે મુખ્યત્વે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. ગુણધર્મયુક્ત વૈષ્ણવી માયાના કરપાદમુખોદર વિગ્રહવાળું એટલે હાથ પગ, મુખ પેટ વિ. શરીરના અવયવોવાળું એવું શ્રીકૃષ્ણનું સાકારી સ્વરૂપ છે તેજ પરબ્રહ્મનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ છે એ કથન કેવળ ભ્રાંતિમૂલક તથા લોકોને ઉધે રસ્તે દોરવાના જેવું છે, અને તે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના સિદ્ધાંત નથી, કારણ કે પૂર્વપક્ષી એવા મતના સમર્થનમાં એક પણ પ્રમાણ આપી શક્યા નથી. એટલુંજ નહીં પણ ઉપલું કથન શ્રીકૃષ્ણના વચનામૃતને અન્યાય કરે છે. વેદાંત પ્રતિપાદ ચૈતન્યાત્મક પરં જ્યોતિઃ એટલે સ્વયંજ્યોતિર્મય શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ અંધારા જેવું છે, એવું કથન જે પૂર્વપક્ષીએ કર્યું છે તે ખરેખર એમના પુષ્ટિમાર્ગીય સંપ્રદાયના આગ્રહનેજ આભારી છે, ને તે માત્ર શાસ્ત્રનું અજ્ઞાનજ પ્રદર્શિત કરે છે. જુઓ! ગીતા. “જ્યોતિષામપિ તજ્જ્યોતિસ્તમસઃ પરમુચ્યતે.” (ભ. ગી. ૧૩-૧૭.) નિર્ગુણ બ્રહ્મ કે જેનું વેદમાં નેતિ નેતિ એ રૂપે કથન કરવામાં આવ્યું છે તે જ્યોતિર્મય સ્વયં પ્રકાશ છે, કે જે તમામ માયાના અંધકારનો નાશ કરે છે. નિર્ગુણ ગુણમોક્તૃ ચ (ભ. ગી. ૧૩-૧૪). એટલે પરબ્રહ્મ નિર્ગુણ છે અને પ્રકૃતિના તિમિરમય ગુણોને પ્રકાશિત કરે છે તથા તમામ અંધકારનો ત્રાસ કરી જાય છે, જુઓ. વેદાંત સૂત્ર. “અત્તા ચરાચરમહળાત્ (વે. સૂ.) તો પછી નિર્ગુણ બ્રહ્મ અંધકારમય છે, એવી કલ્પના પૂર્વપક્ષીએ ક્યાંથી યોજી કાઢી? એનું કંઈ વૈદિક પ્રમાણ છે કે કાલ્પનિક બુદ્ધો કદ્યો છે? વળી એવા અનિર્વર્ણનીય નેતિ નેતિ શબ્દોથી નિર્દિષ્ટ પરબ્રહ્મના જ્ઞાનથી શું ઉત્તમ, ફળ મળે છે તેને માટે ભગવદ્ગીતામાંના શ્રીકૃષ્ણના વચનામૃતો શું કથન કરે છે તે જુઓ: “ક્લેયં ચત્તત્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વાઽમૃતમશ્રુતે। અનાદિમત્પરં બ્રહ્મ ન સત્તત્રાસદુચ્યતે (ભ. ગી. ૧૩-૧૨ જે જાણવાયોગ્ય પરબ્રહ્મતત્વ છે કે જેના જ્ઞાનથી મોક્ષ (અમૃત) મળે છે તે હું તને જણાવીશ. તે અનાદિ છે. સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે, તે મૂર્ત (સાકારી) નથી તેમ અમૂર્ત પણ નથી (એટલે અત્યંત ચૂદ છે). ઉપનિષદ્માં નર્દિષ્ટ ‘નેતિ નેતિ’

શબ્દોનોજ આ અક્ષરશ્ચઃ અતુવાદ છે. આવા અમૃતમય અનિર્વર્ણનીય નિર્ગુણ બ્રહ્મનું વર્ણન કરવું એ અશક્ય છે, ને સાહસમાત્રજ છે કારણ કે તે વાણી તથા મનથી પર છે. જુઓ શ્રુતિ “યતો વાચો નિર્વર્તેતે અપ્રાપ્ય મનસા સહ (તૈ. ૩)” શ્રી કૃષ્ણના સાકારી બાળ સ્વરૂપની ઉપાસના કરી, શ્રીભાગવતમાં વર્ણવેલી લીલાઓનું વર્ણન કરી તથા વાણીથી નિર્દિષ્ટ દૈવીગુણ ધર્મોસંપન્ન ભક્તિથી જે સ્વરૂપ સમન્વય તેજ પરબ્રહ્મ, તેજ પરમાત્મા તથા તેજ શ્રીકૃષ્ણ એવું જે પૂર્વપક્ષીએ જણાવ્યું છે તે પણ એક ભ્રાંતિ છે. જુઓ શ્રુતિ “યદ્વાત્માનમ્યુદિતંયેન વાગમ્યુદ્યતે તદેવ બ્રહ્મ ત્વંવિદ્ધિ નેદં યદિદમુપાસતે । (કે. ૩) જેનું વર્ણન વાણીથી થઇ શકતું નથી પણ જેના પ્રકાશથી વાણી પ્રકાશિત થઇ શકે છે તેને તું પરબ્રહ્મ જાણુ પણ જેની તું ઉપાસના કરે છે તે પરબ્રહ્મ નથી. વળી શ્રુતિ કહે છે કે પરબ્રહ્મ ઈન્દ્રિય કે દેહના અવયવ વગર, જગતપર સત્તા ચલાવે છે અપાણિપાદોજવનો પ્રહીતા પરચત્ત્વક્ષુસ્ત શ્રુણોત્યર્કર્ણઃ (શ્વેત. ૩) હાથપગ વગર તે જોરથી પકડી શકે છે. ચક્ષુ વગર તે સાંભળી શકે છે. તેમજ વળી જુઓ ગીતા સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસં સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ (ભ. ગી.) સર્વ ઈન્દ્રિયો વગર તમામ ઈન્દ્રિયોના ગુણોને તે પ્રકાશિત કરે છે. આ ઉપરથી સાકારી વિગ્રહવાળા શ્રીકૃષ્ણ તેજ પરબ્રહ્મ છે એવો પૂર્વપક્ષીનો તમામ આગ્રહ ઉપલા પ્રમાણોથી નિરસ્ત થઇ જાય છે.

પૂર્વપક્ષીએ સ્વપક્ષ સાબિત કરવા ભગવદ્ગીતાના આખા અધ્યાયના લગ-લગ સમસ્ત શ્લોકોના ઉતારા આપ્યા છે પણ તેમ કરવામાં પણ તેઓશ્રીએ સ્વસંપ્રદાયને બાધદાયક એવા કેટલા મુદ્દાના શ્લોકો આપ્યાજ નથી. જુઓ ગીતા દૈવી લેષા ગુણમયી મમ માયા દુરત્યયા । મામેવ ચ પ્રપંચતે માયામેતાં તરંતિ તે । ભ. ગી. ૭-૧૪ ગુણધર્મયુક્ત મારી દૈવી માયા છે જેનું ઉલ્લંઘન કરવું બહુ વિકટ છે. પણ જેઓ મનેજ (એટલે મારા પ્રત્યગાત્મા નિર્ગુણ પરબ્રહ્મના તાત્વિક સ્વરૂપનેજ) ઓળખે છે તેઓ જ આ મારી માયાને તરી જાય છે. એટલે આ શ્લોક પરથી સ્પષ્ટ સમન્વય છે કે ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિવાળું સાકારી શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ તેજ માયાવિશિષ્ટ સગુણ બ્રહ્મ છે, જે જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, તથા લયનું કારણ છે, પણ એ ત્રિગુણાત્મક મહામોહિની એવી શ્રી કૃષ્ણની વૈષ્ણવી માયાનો ઉપશમ કરીએ તોજ શુદ્ધ ચૈતન્યાત્મક નિરાકારી નિર્ગુણ પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવા ભાગ્યશાળી થવાય. એટલે વિકારાત્મક પ્રકૃતિના ગુણોવાળો સગુણબ્રહ્મ, ઈશ્વર અથવા આધિદૈવિક સ્વરૂપી શ્રીકૃષ્ણ, તેના કરતાં પણ શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મ પર તથા ઉલ્લંઘ કરે છે, જેનું ગીતામાં ન સત્ત્વાસદ્ તે સત્ નથી તેમ અસત્ પણ નથી એમ નિષેધથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; એમ ઉપલા ગીતાના શ્લોકપરથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. વળી પૂર્વપક્ષીએ સ્વપક્ષને પોષવા ખાતર ગીતાના કેટલાએક શ્લોકોના પણ મનદ્રાવતી રીતે અર્થો ક્યાં છે. તેમ જ ગીતાના શ્લોકોમાં જે પરસ્પર વિરોધી વાક્યો જોવામાં આવે છે તેનો પણ તેઓએ સંતોષકારક ખુલાસો આપ્યો નથી.

પૂર્વપક્ષીએ ૭ મા અધ્યાયના ‘મત્તઃ પરતરં નાન્યર્ત્કિચિદસ્તિ ધનંજય’ એ શ્લોકનો એવો અર્થ કર્યો છે, કે શ્રીકૃષ્ણથી પર બીજું કંઈ નથી તથા જણાવ્યું છે, કે જે લોકો એમ માને છે કે શ્રીકૃષ્ણ માયાવિશિષ્ટ શબ્દ બ્રહ્મ છે ને એનાથી પરતર ઉત્કૃષ્ટ નિર્ગુણબ્રહ્મ છે તેઓ બ્રાંતિમાં છે. તેમના મત પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ જ પરબ્રહ્મ છે એવો નિશ્ચય કરવો. વળી પૂર્વપક્ષી આગળ જણાવે છે કે શ્રીકૃષ્ણ યશોદાપુત્ર મનુષ્ય નથી. છતાં પણ તેઓશ્રી શ્રીકૃષ્ણને ‘ગોપાલ નંદન’ ‘ગોપીજન વલ્લભ’ ‘યશોદાસંગલાલિત’ એવા મનુષ્યને લાગુ પડતાં તેમનાં ઐતિહાસિક જીવન-ચરિત્રની બાળલીલાના વિશેષણોનો ઉપયોગ કરે છે અને પૂર્વપક્ષીએ પોતે જ દેશકાલ તથા વસ્તુપરિચ્છેદથી મર્યાદિતરૂપે વર્ણન કરેલા શ્રીકૃષ્ણના સાકારી વ્યક્તસ્વરૂપને જ અવ્યક્ત જણાવે છે. આ તો વદતો વ્યાધાત કહેવાય અને પોતાના સિદ્ધાંતનું જ પોતાને હાથે પૂર્વપક્ષી ખંડન કરે છે. જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ પોતાના પ્રત્યગાત્મારૂપ નિર્ગુણ નિરાકારી ત્રિકાળાબાધિત સ્વરૂપનું જ અવ્યક્ત શબ્દથી પ્રતિપાદન કરે છે ત્યારે પૂર્વપક્ષી તે શ્લોકોનો અનર્થ કરી એમ જણાવે છે કે શ્રીકૃષ્ણનું કરપાદમુખોદરવાળું દીક, કાળ તથા વસ્તુપરિચ્છેદથી બાધિત શરીર જે સાકારી વ્યક્ત સ્વરૂપવાળું છે તથા માયાવિશિષ્ટ છે, જેની ભગવાને ઉપેક્ષા કરી છે, તેજ અવ્યક્ત પારમાર્થિક પરમાત્મા છે અને એનાથી પર બીજું કંઈ નપુંસક અંધકારમય નિર્ગુણ સ્વરૂપ છે જ નહીં એમ માનવાની એઓશ્રી ભલામણ કરે છે. સપ્રકાશ રશ્મી ભાષ્ય સહિત અણુભાષ્યનો અભ્યાસ કરી પૂર્વપક્ષીએ તેઓના આચાર્ય શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય કે જેઓશ્રીનો નિર્ગુણ બ્રહ્મ પ્રત્યે આગ્રહ હતો તેઓના સિદ્ધાંતથી પણ વિરુદ્ધ જઈ ગીતાના શ્લોકોનો જે વિલક્ષણ અર્થ કર્યો છે તે ખરેખર આશ્ચર્યકારક જ છે! તે મૂળ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે.

અવ્યક્તં વ્યક્તિમાપન્નં મન્યંતે મામહુદયઃ ।

પરં માવમજાનન્તો મમાવ્યયમત્તત્તમમ ॥

“મારું નિરાકારી અવ્યક્ત સ્વરૂપ છે તેને જે મૂર્ખ લોકો સાકારી વ્યક્ત થયેલું માને છે, તેઓ મારા અવિનાશી તથા સર્વોત્કૃષ્ટ પારમાર્થિક એટલે શુદ્ધ નિર્ગુણ પરબ્રહ્મ તત્ત્વના ભાવને જાણતા નથી” (ભં. ગી. ૭-૨૪) ઉપલા વિવેચનથી સુઝવાંચકવર્ગ સહેલાઈથી પોતાની મેળે જ સમજી શકશે કે સાંપ્રદાયિકાનુયાયીઓ પોતાના સંપ્રદાયના મતને ખરો ઠેરવવા શ્રુતિ તથા સ્મૃતિના કેવા ખોટા તથા મનકાવતા અર્થો કરે છે.

હવે પૂર્વપક્ષીને એક બીજી બીતિ જણાય છે કે નિર્ગુણ નપુંસક પરબ્રહ્મની ઉપાસના શી રીતે થાય? એટલે એ મહાશયે એમ અનુમાન કરી લીધું છે કે શ્રી કૃષ્ણનું સાકારી સ્વરૂપ કે જેની ભક્તિ થઈ શકે છે, તેજ પરબ્રહ્મ તથા

પરમાત્મા. પણ આ મંતવ્ય પણ ગીતાના આશયથી વિરુદ્ધ જ છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તો સમસ્ત ગીતામાં પુનઃ પુનઃ નિર્ગુણ પરબ્રહ્મનું જ સર્વોત્કૃષ્ટપણું ડીઝીમ વગાડીને જણાવે છે. જુઓ; ગીતા. “યે ત્વક્ષરમનિર્દેશ્યમન્યક્તં પર્યપાસતે ॥ તે પ્રાપ્નુવંતિ મામેવ સર્વભૂતહિતેરતાઃ ॥ (ભ. ગી. ૧૨-૩, ૪.) આ શ્લોકમાં અવ્યક્ત અક્ષર એટલે નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના સ્પષ્ટ નિર્દેષ્ટ છે અને તેના ફળમાં મુક્તિ ખતાવી છે. આથી પૂર્વપક્ષીએ રાખેલી ભીતિ કે નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના શી રીતે થાય તે પરાસ્ત થઈ જાય છે. તેમજ વળી જુઓ; ગીતા અધ્યાય ૮ શ્લોક ૨૧ મો. “અવ્યક્તોઽક્ષર इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् । यं प्राप्य न निवर्तते तद्धाम परमं मम (ભ. ગી. ૮-૨૧) અવ્યક્ત અક્ષર એટલે નિર્ગુણ બ્રહ્મ તેજ મનુષ્ય માત્ર વિ. સર્વનું સર્વોત્કૃષ્ટ છેવટનું મુક્તિનું સ્થાન છે ને જે પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેઓને આ સંસારમાં પાછું જન્મનું પડતું નથી. અને તે અક્ષર નિર્ગુણ બ્રહ્મ મારું (એટલે વૈષ્ણવી માયોપાધિવાળા શબ્દ સગુણ ઇશ્વરનું પ્રકાશાત્મક પારમાર્થિક પ્રત્યગાત્મ સ્વરૂપ છેવટનું સ્થાન છે” ધામનો અર્થ રહેવાનું ઘર એવો થતો નથી. એવો નમુનેદાર અર્થ કરવાનું અપૂર્વ માન તો સાંપ્રદાયિકાને સોંપ્યું! આ શ્લોક ધણો જ અગત્યનો છે અને તે પૂર્વપક્ષીની તમામ શંકાઓનું ધણી સારી રીતે નિવારણ કરે છે. તેનો ફલિતાર્થ એટલો જ નિકળે છે કે પરમ મુક્તિનું છેવટનું સ્થાન તો નિર્ગુણ અવ્યક્ત અક્ષરબ્રહ્મ છે. તેને જ પરાગતિ કહેવામાં આવે છે ને તે નિર્ગુણબ્રહ્મ, વિષ્ણુ, કૃષ્ણ વિ. શબ્દોથી નિર્દેષ્ટ થતા સગુણ ઇશ્વરનું પણ છેવટનું સ્થાન છે. આમાં કંઈ પુરુષોત્તમનું કે ગોલોકનું છેવટનું સ્થાન જણાવવામાં આવ્યું નથી પણ કેવલ નિર્ગુણ નિરાકાર બ્રહ્મ તેજ છેવટનું ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન તથા લક્ષ્ય છે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. એટલે આ ઉપરથી આપણે સમજી શકીએ છીએ કે ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણના બે સ્વરૂપો જણાવવામાં આવ્યાં છે એક પાર-માર્થિક શુદ્ધ પ્રત્યગાત્મસ્વરૂપ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું જ્યોતિર્ભય શુદ્ધ સ્વરૂપ તથા બીજું વૈષ્ણવી માયાના ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિના ગુણોવાળું શબ્દ બ્રહ્મનું ઇશ્વરી અવતારી સ્વરૂપ. તે બે સ્વરૂપોમાં નિર્ગુણ સ્વરૂપનેજ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે. શ્રીકૃષ્ણનું સગુણ સ્વરૂપ ગૌણ છે ને તે નિર્ગુણ સ્વરૂપને અધીન છે ને તેના અંશ જેવું ગણાય. નિર્ગુણ સ્વરૂપની ઉપાસનાનું ફળ પણ ઉત્તમ છે ને તેથી કૈવલ્ય મુક્તિ મળે છે, જ્યારે સગુણ સ્વરૂપની ઉપાસનાથી ક્રમ મુક્તિ મળે છે એટલે બ્રહ્મલોક મળે છે; ને ત્યાંથી મહાપ્રલયકાળે હિરણ્યગર્ભની સાથે પરમ મુક્તિ મળે છે. પણ અક્ષર નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસનાનો માર્ગ ધણો કઠિન છે ને અત્માની તીણી ધાર જેવો છે જેને ઓળંગવું બહુ મુશ્કેલ છે. જુઓ શ્રુતિ. હ્રુસ્વચારા-નિશિતા દુરત્યયા” (ક. ઉ.) માટે જ પરમ કૃપાળુ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ભક્તોની સુકરતા માટે સગુણ ઉપાસનાનો સરળ માર્ગ ખતાવ્યો છે પણ તે નિર્ગુણ

ઉપાસનાથી એક દરજ્જે નિકટ છે. તેમજ વળી સગુણ ઉપાસકોની મુક્તિ પણ પરાધીન તથા પરતંત્ર હોય છે; જ્યારે નિર્ગુણ ઉપાસનાથી માણસ સ્વાઞ્મી બની, પારમાર્થિક સ્વાતંત્ર્ય ને સુખ ભોગવે છે.

હવે ગીતામાં ફરી ફરીને અહં તથા માં શબ્દો વાપરવામાં આવ્યા છે, તેથી પૂર્વ-પક્ષી ગૃહ આશય સમજ્યા વગર ગુંચવઈ ગયેલા લાગે છે. શ્રીકૃષ્ણ, બ્રહ્મના પારમાર્થિક સ્વરૂપને આત્મા શબ્દથી નિર્દેશે છે ને અહં તથા માં એ શબ્દોનો ઉપયોગ પણ એવા પારમાર્થિક સ્વરૂપના સંબંધમાં કરવામાં આવેલો જણાય છે. જુઓ ગીતા “અહમાત્મા ગુઢકેશ સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ” હું પ્રત્યગાત્મા (નિર્ગુણ ચૈતન્ય સ્વરૂપ) પ્રાણી માત્રના હૃદયસ્થાનમાં નિવાસ કરીને રહેલો છું. (ભ. ગી. ૧૦-૨૦) આજ આશયને બતાવતા જુઓ બીજા શ્લોકો:—

ईश्वरः सर्वभूतानां हृदयेऽर्जुन तिष्ठति ।

आमयन्सर्वभूतानि यंत्राकृष्टानिमायया ॥ ભ. ગી. ૧૮-૬૧

„દરેક પ્રાણિમાત્રના હૃદયમાં હું અર્જુન? ઈશ્વર નિવાસ કરે છે ને શરીરરૂપ યંત્રપર આરુઢ થયેલા તે સર્વ પ્રાણિઓને માયાથી તેમના હૃદયમાં રહેલો ઈશ્વર આ સંસારચક્રમાં ભ્રમણ કરાવે છે.”

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।

तत्प्रसादात्પરં શાંતિ સ્થાનં પ્રાપ્સ્યસિ શાશ્વતમ ॥ (૧૮-૬૨)

“ઉપલા શ્લોકમાં જણાવેલા અંતર હૃદયમાં નિવાસ કરતા ઈશ્વરને સર્વાત્મભાવે હે ભારત, શરણે જા. તેની કૃપાથી તને હૃમ્મેશનું શાંતિનું સ્થાન એટલે મોક્ષ મળશે.” આ શ્લોક પણ પ્રત્યગાત્માનો નિર્દેશ કરે છે ને આ શ્લોકમાં ‘તેને’ એમ ત્રિજા પુરુષના સર્વ નામનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. અહીંયા શ્રીકૃષ્ણ પોતાના સાકારી સ્વરૂપની ભક્તિનો ઉપદેશ કરતા નથી. હવે જે લોકોથી અંતર્બુદ્ધિથી પ્રત્યગાત્માની ઉપાસના ન થાય તેવા લોકોની સુકરતાને માટે ૧૦ મા તથા ૧૧ મા અધ્યાયમાં પરબ્રહ્મની વિભૂતિઓનું વર્ણન કર્યું છે, પણ તેમાં પણ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં વાંચકને સમજાશે કે વિભૂતિઓનું વર્ણન કરવામાં પણ કંઈ ભિન્નભિન્ન સાકારી દેવતાઓની પૂજા કરાવવાનો હેતુ નથી. પણ તે તમામ દેવતાઓમાં અનુસૂત ચૈતન્યાત્મક પ્રત્યગાત્મા અથવા નિર્ગુણ બ્રહ્મ તેનીજ ઉપાસના કરવાનો નિર્દેશ છે; ને નહીં કે કોઈ પણ સાકારી સ્વરૂપની. ને તેથીજ અહં શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જુઓ “આદિત્યાનામહં વિષ્ણુઃ” આદિત્યોમાં હું વિષ્ણુ છું; ક્ષ્માણાં શંકરશ્વાસ્મિ રુદ્રોમાં હું શંકર છું દંડં દમયતામસ્મિ; દમન કરનારમાં હું શાશન દંડ છું; કાલોસ્મિ લોકશ્ચ ક્ષત્ર લોકનો સંહાર કરનાર કાળ હુંજ છું. (ભ. ગી. અધ્યાય ૧૦) હવે આ જુદાં જુદાં વાક્યોમાં અહં નો અર્થ જે સાકારી કૃષ્ણ થતો હોય તો પંડી શ્રીકૃષ્ણનું શરીર તે શી રીતે વિષ્ણુ, શંકર, યમ તથા

કાળ વિ. જુદા જુદા દેવતારૂપે થાય ? માટેજ અહીં અહં નો અર્થ પ્રત્યગાત્મરૂપ ચૈતન્ય નિર્ગુણ પરબ્રહ્મ છે, જે જુદા જુદા દેવતાઓનું પણ અધિજ્ઞાન છે ને જેની સત્તા સ્ફૂર્તિથી તે દેવતાઓ પોતાનું કાર્ય કરી શકે છે. એટલે પ્રત્યગાત્માથી સ્વતંત્ર કોઈ પણ દેવતા, પુરુષ કે પદાર્થ નથી. પણ તેથી કંઈ પરમાત્માનું તે તે પદાર્થો તથા દેવતાઓની સાથે સંપૂર્ણ ઐક્ય ન થઈ શકે. પ્રત્યગાત્મા અથવા નિર્ગુણ બ્રહ્મ તમામ જગતમાં તથા દેવતાઓમાં નિવાસ કરે છે પણ તે તમામ પદાર્થો કરતાં તેનું સ્વરૂપ મોટું, વિલક્ષણ તથા સ્વતંત્ર છે ને તે પદાર્થો સાથે તેનો માત્ર આધ્યાસિક સંબંધ છે. જુઓ ગીતા. “સર્વં સમાપ્નોષિ તત્તોઽસિ સર્વઃ (ભ. ગી.) તમે સર્વવ્યાપી છો માટે તમે સર્વ છો એમ કહેવામાં આવે છે.” પૂર્વપક્ષીએ ટાંકેલો “મત્તઃ પરતરં નાન્યર્તિક્ચિદસ્તિ ધનંજય” એ ગીતાના શ્લોકનો અર્થ પણ એવોજ થાય છે. એટલે મત્તઃ નો અર્થ પ્રત્યગાત્મા અથવા નિર્ગુણ બ્રહ્મ તેનાથી કોઈપણ પદાર્થ સ્વતંત્ર નથી એવો થાય છે, ને નજ હોઈ શકે. પણ અહીં આ પણ શ્રી કૃષ્ણના સાકારી સ્વરૂપનો અર્થ બંધબેસતો નથી આવતો. હવે આપણે જે શ્લોકોમાં શ્રી કૃષ્ણે પોતાના આધિદેવિક સ્વરૂપની ઉપાસના કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે તેનો વિચાર કરીએ.

મય્યાવેશ્ય મનો યે માં નિત્યયુક્તા ઘપાસતે ।

અદ્વયા પરયોપેતાસ્તે મે યુક્તમા મતાઃ ॥ ભ. ગી. ૧૨-૩

એવા ઉપાસકોને બીજા લૌકિક કાર્યમાં રોકાયેલા સર્વ પુરુષો કરતાં શ્રેષ્ઠ કહ્યા છે પણ તેવા ભક્તોને નિર્ગુણ બ્રહ્મના ઉપાસકની માફક તરત સઘોમુક્તિ મળતી નથી. એવા ઉપાસકો પણ અનન્ય ભક્તિથી સર્વાત્મભાવે ઈશ્વરનું સતત ધ્યાન તથા ઉપાસના કરે, તો છેવટે શ્રીકૃષ્ણ અથવા સગુણ ઈશ્વર તેવા ભક્તોપર અનુગ્રહ કરી તેના અજ્ઞાનરૂપી તિમિરનો નાશ કરે છે ને તેઓમાં અદ્વૈત વેદાંત જ્ઞાન પ્રકટાવી તેઓને મુક્તિના અધિકારી બનાવે છે. જુઓ નીચેના શ્લોકો

“તેષાં સતતયુક્તાનાં મજતાં પ્રીતિપૂર્વકં ।

દદામિ બુદ્ધિયોગં તં યેન માસ્ટ્રપયાંતિ તે ॥ ૧૦-૧૦

એવા સતત પ્રીતિયુક્ત ભક્તિમાં જોડાયેલા ભક્તોમાં હું બુદ્ધિયોગ પ્રગટાવું છું કે જેથી તેઓને મુક્તિ મળે.”

તેષામેવાત્મકંપાર્થમહમજ્ઞાનજંતમઃ ।

નાશ્યામ્યાત્મભાવસ્થો જ્ઞાનદીપેન ભાસ્વતા ॥ ૧૦-૧૧

તેવાજ ભક્તો પ્રત્યે કૃપા કરવાને તેમના હૃદયમાં નિવાસ કરતો હું જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશિત દીપકથી તેઓના અજ્ઞાનજન્ય તિમિરનો નાશ કરું છું.” એટલે સગુણ સ્વરૂપની ભક્તિમાં પણ છેવટે મુક્તિને માટે નિર્ગુણ બ્રહ્મના જ્ઞાનની તથા બ્રહ્માત્મૈક્ય જ્ઞાનની અપેક્ષા રહે છે ને તેવા જ્ઞાન વગર મુક્તિ મળતી નથી.

જુઓ શ્રુતિ. જ્ઞાતે જ્ઞાનાન્ન મુક્તિઃ જ્ઞાન વગર મુક્તિ ન મળે. હવે સગુણ ઉપાસનાના સ્વરૂપ વિષે પણ શ્રીકૃષ્ણ સમસ્ત ગીતામાં સર્વાત્મભાવનો જ ઉપદેશ કરે છે. ને નહીં કે સાકારમૂર્તિને પૂજવાનો ઉપદેશ કરે છે. ચાર પ્રકારના ભક્તો ભગવાને વર્ણવ્યા છે તેમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન તો જ્ઞાની ભક્તનેજ આપ્યું છે. જ્ઞાની ત્વાત્મૈવમે મતમ્ (ભ. ગી. ૭-૧૧). હવે એ જ્ઞાન તે પણ વેદાંત પ્રતિપાદ્ય નિર્ગુણ બ્રહ્મ તથા પ્રત્યગાત્માના ઐક્યનુંજ છે; ને નહીં કે કોઈ વિભૂતિના મહાત્મ્યનું, કે કોઈ સાકારી આકૃતિનું. જુઓ ગીતા.

बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।

વાહદેવઃ સર્વમિતિ સ મહાત્માસદુર્લભઃ ॥ (ભ. ગી. ૭-૧૯)

ધણા જન્મે કોઈ જ્ઞાની પુરુષ સર્વત્ર વાસુદેવ છે એટલે સર્વાત્મભાવે જુએ છે, તે મને પામે છે એટલે મુક્તિ મેળવે છે. એવો મહાત્મા બહુ દુર્લભ છે.”

આ ઉપરથી એટલું ફલિત થાય છે કે સગુણ ઉપાસનાના સર્વાત્મભાવમાં પણ પ્રત્યગાત્માનું જ ચીંતન કરવાનું નિર્દિષ્ટ છે. તે જ નિર્ગુણબ્રહ્મ છે ને નહીં કે કોઈ સાકાર સ્વરૂપના ભિન્ન દેવતા નિર્દિષ્ટ છે. તેવા નિર્ગુણ પરમાત્માને અવલંબી સર્વ જગત્ પોતાનું કાર્ય કરે છે, જે પરમાત્માને આધીન છે ને જેનો પરમાત્મા સાથે અનન્ય સંબંધ છે.

હવે અત્રે જણાવવું જરૂરનું છે કે સગુણબ્રહ્મ કાંઈ નિર્ગુણબ્રહ્મથી તાત્વિક દષ્ટિએ જુદો નથી પણ શુદ્ધ નિર્ગુણબ્રહ્મથી પ્રેરિત જ્યારે ત્રિગુણાત્મિક પ્રકૃતિ નિર્ગુણબ્રહ્મના પ્રકાશથી સ્પંદનાત્મક કાર્ય કરે છે ત્યારે તે અવસ્થાવાળા બ્રહ્મને જ સગુણબ્રહ્મ અથવા ઈશ્વર કહેવામાં આવે છે. ગુણો હોવાથી ઈશ્વરને માયાની સુષુમ્તિની કાટીમાં મુકવામાં આવ્યા છે. તેને પ્રાપ્ત પણ કહેવામાં આવે છે; જે માયાથી સ્વતંત્ર તથા નિર્લિપ્ત છે, પણ જેને અધીન માયા છે. એટલે અત્રે નિર્ગુણ બ્રહ્મજ અવસ્થાતંત્ર ભાવમાં જોવામાં આવે છે. તેવા સગુણ અથવા શબ્દ બ્રહ્મને શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મના અંશ જેવો ગણી શકાય. વાસ્તવિક રીતે તો બ્રહ્મ અખંડ નિરવયવ શુદ્ધ પદાર્થ છે પણ આપણી સુકરતા માટે તથા ઉપાસના માટે આપણે નિર્ગુણબ્રહ્મને પ્રતીકદ્વારા સગુણબ્રહ્મના નામથી તથા અનેક સાત્ત્વિક ગુણધર્મોયુક્ત પુરુષોત્તમરૂપે સંબોધીએ છીએ. એટલે દરજ્જે સગુણબ્રહ્મ અથવા ઈશ્વર શુદ્ધપૂર્ણ નિર્ગુણબ્રહ્મથી ઉતરતે સ્થાને છે. તેનેજ ભક્ત લોકો પુરુષોત્તમ તથા ભગવાન કહે છે. જુઓ શ્રુતિ પાદોસ્ય સર્વમૂતાનિ ત્રિપાદસ્વામૃતંદિવિ (૩. વે) નિર્ગુણ બ્રહ્મના ચોથા પાદમાં સર્વ પ્રાણિમાર્ગે વ્યાપ્ત છે (Immanent) પણ તેના ત્રણ પાદ જે અમૃતમય એટલે મોક્ષદાયી છે તે ગૂઢ છે (Transcendent) ને જેનો સાક્ષાત્કાર વેદાંત જ્ઞાન તથા યોગથી જ થઈ શકે છે. એટલે એમ સાબિત થાય છે કે નિર્ગુણબ્રહ્મ સગુણબ્રહ્મથી પર તથા ઉત્કૃષ્ટ છે.

હવે પૂર્વપક્ષીએ વળી જણાવ્યું છે કે શ્રી કૃષ્ણ તો અજન્મ છે પણ કયા સ્વરૂપે અજન્મ છે તે જણાવવામાં આવ્યું નથી. ઉપલા શ્લોકોમાં શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યગાત્મારૂપે પારમાર્થિક દષ્ટિએ નિર્દિષ્ટ છે, એમ જો કહેવામાં આવે તો તે બરોબર છે. પરંતુ પૂર્વપક્ષી તો શ્રીકૃષ્ણના સાકારી શરીરનેજ પરમાત્મા કહી નાંખે છે ને તેવી રીતે વર્ણવે છે. ભગવાનનું શરીર તો માયાનુંજ છે એમ ભગવાન પોતે જણાવે છે એટલે શ્રી અંગનો જન્મ થાય છે પણ પારમાર્થિક પ્રત્યગાત્માનો જન્મ નથી થતો. છતાં પણ ઉપલો ભેદ બતાવ્યા વગર પૂર્વપક્ષીએ એમ કહેવું કે શ્રીકૃષ્ણ અજન્મ છે તે બ્રાતિકારક છે. જો સાકારી માયિક શ્રીકૃષ્ણ અજન્મજ છે તો પછી વસુદેવદેવકી-પુત્ર નામધારી શ્રીબાળકૃષ્ણનો શ્રાવણમાસની કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમીની માયામયી કૃષ્ણરાત્રીએ શું કામ જન્મોત્સવ ઉજવે છે? માયાનો આશ્રય લઇનેજ શ્રી ભગવાન સ્વેચ્છાથી લોકોના ઉદ્ધાર માટે મનુષ્યદેહે અવતાર લે છે. તેને માટે જુઓ ગીતા—

અજોપિ સન્નયયાત્મા મૃતાનામીશ્વરોઽપિસન્ ।

પ્રકૃતિં સ્વામિષ્ઠાય સંભવામ્યાત્મમાયયા ॥ (ભ. ગી. ૪-૬)

પ્રત્યગાત્મારૂપે હું અજન્મ છું, અવિનાશી છું, તથા પ્રાણિમાત્રનો ધ્ધિર છું. છતાં પણ મારી પ્રકૃતિનો આશ્રય લઇને મારી વૈષ્ણવી માયાથી (કર્મથી નહીં) હું જન્મ લઉં છું.” આ શ્લોકપરથી સમગ્રય છે કે શ્રીકૃષ્ણનાજ શબ્દોમાં શ્રીકૃષ્ણનું અવતારી શરીર માયિક છે એટલે માયોપાધિવિશિષ્ટ શબ્દ બ્રહ્મ તેજ સાકારી કૃષ્ણ, લોકાનુગ્રહને માટે કાઠપણ પૂર્વકર્મ વગર પોતાની માયાથી અવતાર લે છે પણ આ અવતારી શરીર કાંઈ પ્રત્યગાત્મા કે નિર્ગુણબ્રહ્મ નથી; પણ માયિક છે એમ ભગવાન પોતેજ કહે છે. એટલે પૂર્વપક્ષીનું તેથી વિરુદ્ધનું કથન પાયા વગરનું ઠરે છે.

હવે પૂર્વપક્ષીએ સ્વસંપ્રદાયનો ઉત્કર્ષ સાધવા જણાવ્યું છે કે શ્રીકૃષ્ણ તેજ પરબ્રહ્મ છે અને તેનેજ પૂજવાથી મુક્તિ મળે છે. પણ તેઓશ્રી તો સાકારી શ્રીકૃષ્ણનીજ પૂજના હિમાયતી જણાય છે ને તેની પૂજ કરવાની જ ભલામણ કરે છે, તો પછી શિવજી, વિષ્ણુ, રામ, સૂર્ય વિગેરે દેવતાઓએ શી ગુન્હેગારી કરી છે કે તેની ગણતરી ધ્ધિરમાં નથી કરી ને તેની પૂજનો નિષેધ ક્યો છે? આનું કાંઈ પણ વૈદિક પ્રમાણ છે? બીજું પૂર્વપક્ષીના લખવા મુજબ જો શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિથીજ મુક્તિ મળતી હોય તો પછી હાંદુભાઈઓથી ઇતર વર્ણના જે લોકો આ ભ્રમંડળપર નિવાસ કરે છે ને જેઓએ કૃષ્ણનો ‘ક’ શબ્દ પણ સાંભળ્યો નથી તે બધા શું નરકમાં જશે? તેમ જ વળી શું મુક્તિમાર્ગનો શ્રીકૃષ્ણનાજ ભક્તોને એકલાનેજ ઇગરો આપવામાં આવ્યો છે? ઉપાસનાને માટે કાંઈ પણ ઇષ્ટદેવની મૂર્તિનો આશ્રય લઈ શકાય છે. તે ઇષ્ટદેવની પ્રાણ પ્રતિષ્ઠાથી સ્થાપના થઈ શકે છે, તથા શાસ્ત્રવિહિત અર્ચનપૂજન થઈ શકે છે. લાખો

હિંદુભાષાઓ જુદા જુદા દેવતાની પૂજા કરે છે. ક્યા દેવતાને ઇષ્ટદેવ ગણવે એ સહ કોઈની ખુશીની વાત છે તથા ભક્તની અભિરુચી ઉપર આધાર રાખે છે. કોઈપણ ઇષ્ટદેવને ઇશ્વરના પ્રતીક તરીકે ગણી એકજ પરમાત્માની સગુણ ઉપાસના થઈ શકે છે. અમુક દેવ ઉત્તમ છે ને અમુક દેવ ગીતરતા છે; અમુક દેવ વધારે સારું ફળ આપે છે ને અમુક દેવ નહારું ફળ આપે છે—આવી અનેક વિચિત્ર કલ્પનાઓને વેદાંતની પ્રતીક ઉપાસનામાં સ્થાન પાણ નથી. પણ આવી દ્વેષમૂલક ભાવનાઓને પછવાડેથી સાંપ્રદાયિકાએ સ્વાર્થવૃત્તિથી દાખલ કરી હોય એમ લાગે છે. વૈદિક સમયમાં સૃષ્ટિના કુદરતી દેવતાઓનેજ નૈસર્ગિક (Natural) જેવા કે સૂર્ય, સોમ, વાયુ, અગ્નિ વિ. તેનેજ સર્વવ્યાપી નિરાકાર નિરંજન પરમાત્માના પ્રતીક તરીકે માનવામાં આવતા ને તેની માનસિક પૂજા તથા ધ્યાન કરવામાં આવતાં. હાલની માફક ચંદન પુષ્પ, ધૂપ, દીપ વિ. સામગ્રીથી અર્ચનપૂજન કરવામાં આવતાં ન હતાં. તેમ તે લોકોનો આગ્રહ પણ કોઈ અમુક દેવતાજ પૂજવા એવો નહોતો. જુઓ શ્રુતિ “પ્રાણઃ બ્રહ્મ, કં બ્રહ્મ, ચં બ્રહ્મ, આદિત્યઃ બ્રહ્મ” પ્રાણુ બ્રહ્મ છે, આનંદ બ્રહ્મ છે, આકાશ બ્રહ્મ છે તથા સૂર્ય બ્રહ્મ છે. આ કેવી કુદરતી તથા સુંદર પ્રતીક ઉપાસના છે ? ક્યાં વેદકાલની શુદ્ધ તથા ઉચ્ચ ભાવના, ને ક્યાં આધુનિક સમયની નિકૃષ્ટ ભાવના ? ઉપનિષદની ઉપાસનામાં હાથ, પગ, મુખ પેટ વિ. અવયવવાળા મનુષ્ય વિશેષની આકૃતિનું પ્રાધાન્ય ન હતું પણ તેઓનું ધ્યેય તો માત્ર નિત્ય, શુદ્ધ, ભુદ્ધ, મુક્ત નિર્ગુણ નિરાકાર બ્રહ્મ પ્રત્યે હતું; ને નહીં કે કોઈ પણ સ્વતંત્ર સાકારી દેવતા પૂજવામાં. કોઈ પણ ઇષ્ટ ઉપાસ્ય દેવતાદ્વારા તેઓ માત્ર એક નિરાકારી ઇશ્વરનીજ ઉપાસના કરતા હતા. ચંચળચિત્તને એકાગ્ર કરવા પ્રતીક ઉપાસનાની જરૂર તથા ઉપયોગિતા વૈદિક લોકોને જણાઈ હતી. વૈદિક સમયના લોકોનો હેતુ મનુષ્યને દેવ બનાવવાનો હતો અને તેથી પ્રતીક દ્વારા એકાગ્ર ચિત્તથી તેઓ યોગ સાધી શકતા હતા તથા પોતે દેવ બની શકતા હતા; જ્યારે આધુનિક સમયમાં દેવને માણસ બનાવવામાં આવે છે અને આનંદમાત્ર કરવાદમુખોદ્ધારાદિ એમ કહીને સાકારી શ્રીકૃષ્ણના હાથ, પગ, મુખ, પેટ વિ. અવયવોને આનંદમાત્ર ગણી તેનીજ પૂજા કરવાનું લોકોને કહેવામાં આવ્યું છે. આધુનિક સાકારી મૂર્તિપૂજામાં ઘણી અધોગતી થયેલી જેવામાં આવે છે, જે વેદથી વિપરીત છે તથા ઉપનિષદ-પ્રતિપાદ્ય પ્રતીકોપસનાના આશયથી વિરુદ્ધ છે. એવી અધમ મૂર્તિપૂજાની પ્રથાથી ઘણા અનિષ્ટ પરિણામો થવા પામ્યાં છે, જેમાં ઘણા સુધારા કરવાની આવશ્યકતા છે. કેટલાએક અધમ તથા મૂઢ મતિના પુરુષો કનિષ્ઠ પ્રકારના વામ માર્ગના તંત્રમાં ખેંચાઈ ગયા છે અને તેઓ દુષ્ટ પ્રકારની મૂર્તિઓની પૂજા કરે છે, એ કેટલી અધોગતિ બતાવે છે ? ધર્મને નામે સાકારી મૂર્તિપૂજામાંથી પણ ઘણા ભયંકર અનાચારો થવા પામ્યા છે, જે સાંભળી આપણાં રુવાટાં ઉભા થઈ જાય છે,

એ બાબતમાં વધુ હકીકત જોઈતી હોય તો જુઓ સર ભંડારકર કૃત વૈશ્નવી ઝમ-શૈવિઝમ. તેવા તમામ પાંખંડી માર્ગોનો ઉચ્છેદ કરવાની અતિઆવશ્યકતા છે. એમ જો કરીશું તોજ આપણે વૈદિક પ્રતીક ઉપાસનાનો પુનરુદ્ધાર કરી શકીશું.

હવે પૂર્વપક્ષીએ એમ જણાવ્યું છે કે સર્વ દેવમાં શ્રી કૃષ્ણજ સર્વોત્કૃષ્ટ છે ને તે પણ સાકારી શ્રીકૃષ્ણ, તેનો આપણે વિચાર કરીશું. આ મંતવ્ય ઉપનિષદના તથા મહાભારતના સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ છે. દેવતાઓમાં સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થાન તો શ્રી શંકર તથા રૂદ્રને, વેદ તથા ઉપનિષદમાં આપવામાં આવ્યું છે. તેનેજ મહાદેવ, મહેશ્વર, ઇશાન વિ. નામે સંબોધવામાં આવે છે. જુઓ યજુ-વેદની અષ્ટાધ્યાયી રુદ્રિ તથા માઠકય, અને શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ. હાં શ્રી શંકર તથા રૂદ્રનેજ ‘પરબ્રહ્મ’ કહેવામાં આવ્યા છે. વળી મહાભારતમાં શ્રીકૃષ્ણ પોતે અનેકવાર મહાદેવની ઉપાસના કરે છે ને તે દ્વારા તેઓએ પુત્રોત્પત્તિ વિ. ઉત્તમ કૃણ મેળવ્યું છે. એટલે શ્રીકૃષ્ણ પોતે શ્રી મહાદેવને પોતાથી ઉત્કૃષ્ટ દેવ ગણે છે. પણ આવી રીતે જુદા જુદા દેવતાઓને માનવા ને તેમાં શ્રીકૃષ્ણ અથવા વિષ્ણુ ઉંચા ને મહાદેવ નીચા અથવા મહાદેવ ઉંચા ને શ્રીકૃષ્ણ તથા વિષ્ણુ નીચા, એવા વિચાર વૈદિક સમયમાં નહતા. પરંતુ હિન્દના કમલાગ્ને પુરાણિક સમયથીજ સાંપ્રદાયિક લોકોએ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા ઉપલા ભેદ ઉપજાવનારા સ્થૂલ-શુદ્ધિના વિચારો ચોકરદમ ફેલાવ્યા છે પણ તે વેદના તથા ગીતાના આશયથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે. સર્વવ્યાપી નિર્ગુણ બ્રહ્મનાંજ ધ્યાનનો એક અદ્વૈત સિદ્ધાંત, વેદાંત તથા સમસ્ત ગીતામાંથી મળી આવે છે ને તેનો આશય ભિન્ન ભિન્ન પ્રતીકને તથા દેવતાને મનાવવાનો કે પૂજન કરાવવાનો નથી. માટેજ શ્રીકૃષ્ણે જગતમાં અભેદ બતાવવા જણાવ્યું છે કે રુદ્રાણાં શંકરશ્વાસ્મિ રૂદ્રમાં શંકર હું છું તથા તમામ દેવતાઓમાં પ્રત્યગાત્મા રૂપી ચૈતન્ય હું છું. આની વિરુદ્ધ કેટલા-એક મરજદી વૈષ્ણવો શીવના નામથી પણ અભડાઈ જાય છે અને તેને દુશ્મન ગણી તેનું નામ લેતાં પણ ગભરાઈ જાય છે. આકેવી અધોગતિ બતાવે છે? આની સંપૂર્ણ જવાબદારી સાંપ્રદાયિકાની છે. તેઓએ માત્ર સંકુચિત વાડાઓનોજ વિસ્તાર વધાર્યો છે, ને લોકોને વેદવેદાંત તથા શાસ્ત્રના જ્ઞાનથી વિમુખ કર્યા છે.

હવે પૂર્વપક્ષીએ વળી એમ પણ જણાવ્યું છે કે પરબ્રહ્મ કંઈ નપુંસક નથી પણ તે તો પુરુષ છે, પુરુષોત્તમ છે ને તે સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણજ છે. આ મંતવ્ય પણ વેદાંતના સિદ્ધાંતથી કેટલું વિમુખ છે, તે આપણે તપાસીએ. વેદાંતમાં સ્પષ્ટ કથન છે કે પરબ્રહ્મ કંઈ જાતિવાચક શબ્દ નથી. એટલે તે પુરુષ જાતિનો, જી જાતિનો કે નપુંસક જાતિનો નથી. જુઓ શ્રુતિ નૈવ જ્ઞી ન પુમાનેષ ન ચૈવાયં નપુંસકઃ (શ્વે. ઉ.) પુરુષ શબ્દનો અર્થ શરીરરૂપી પુરમાં રહેનાર એવો થાય છે અથવા જે પૂર્ણ હોવાથી શરીર વિ. સ્થાનોમાં સર્વત્ર વ્યાપે છે, તેને પુરુષ કહેવામાં આવે

છે. તેમજ વળી બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં ત્રીજે અર્થ પાલુ કરવામાં આવ્યો છે. “સર્વાન્યાપ્મનઃ ઔષત્તસ્માત્પુરુષ ઔષતિ । (બૃ. ઉ.) તમામ પાપોને બાળી નાંખે તે પુરુષ. ઉપલી શ્રુતિઓમાં પુરુષ શબ્દને જાતિવાચક ગણવામાં આવ્યો છે એમ પૂર્વપક્ષી કહે છે. તેનો અર્થ જો જાતિવાચક પુરુષ થતો હોય તો શું પરમાત્મા સર્વવ્યાપી નથી કે તે સ્ત્રીઓમાં વ્યાપક નથી? બિચારી નારીઓએ શી ગુન્હેગારી કરી છે કે તેને તમે પુરુષ (પરમાત્મા)માંથી બાતલ કરો છો? બ્રહ્મા, વિષ્ણુ મહાદેવ વિ. તમામ દેવતાઓની માતા અદિતિ સ્ત્રી છે. તેનેજ પરાશક્તિ કહેવામાં આવે છે. તેને અવ્યક્ત પાલુ કહેવામાં આવે છે. “અવ્યક્તાદ્ર્યક્તયઃ સર્વાઃ” (ભ. ગી.) અવ્યક્ત પ્રકૃતિમાંથી સર્વે વ્યક્ત પદાર્થોનો ઉદ્ભવ થાય છે. તેમજ શ્રીકૃષ્ણ પોતેજ ગીતામાં જણાવે છે કે “પિતાહમસ્ય જગતઃ માતા ધાતા પિતામહઃ (મ. ગી.)” આ જગતનો હું પિતા, માતા, ધાતા તથા પિતામહ છું.” એટલે શ્રીકૃષ્ણ પોતે પોતાને જગતની ‘મા’ તરીકે ઓળખાવે છે. તો આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પરબ્રહ્મનો અર્થ નરજાતિનો એવો થતો નથી. તેથી પૂર્વપક્ષીએ એવો કરેલો અર્થ ટકી શકતો નથી. સમસ્ત ગીતામાંથી માત્ર એવાજ ફલિતાર્થ નીકળે છે કે પરમાત્મા નિર્ગુણ છે તથા વેદાન્તપ્રતિપાદ્ય નિરાકાર નિર્ગુણ બ્રહ્મ તેજ પરમાત્મા છે, તથા અવતારી શ્રીકૃષ્ણ તેજ માયાઉપાધિવિશિષ્ટ શબ્દ બ્રહ્મ નિર્ગુણબ્રહ્મને આશ્રિત છે ને તેવા શબ્દ બ્રહ્મથી પર તથા ઉત્કૃષ્ટ નિર્ગુણ બ્રહ્મ છે.

(૧૨) પરમાત્માની પ્રાપ્તિનાં સાધનો તથા મુક્તિનું સ્વરૂપ.

હવે આપણે નિર્ગુણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિના સાધનો શું છે તથા મુક્તિનું સ્વરૂપ કેવું છે તેનો વિચાર કરીશું. સૌથી પ્રથમ તો નિર્ગુણબ્રહ્મના શુદ્ધસ્વરૂપનું પદશાસ્ત્રસંપન્ન શ્રોત્રિય તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ એવા આચાર્ય પાસે યથાર્થ જ્ઞાન મેળવી બ્રહ્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ. જુઓ શ્રુતિ આત્મા વા ઝરે શ્રોતવ્યો મંત્રવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ (ઘ. ઉ.)—પરમાત્માનું શ્રવણ, મનન, તથા નિદિધ્યાસ કરવાં જોઈએ. આત્માનાં જ્ઞાનથીજ સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન થઈ શકે છે એવી વેદાન્તની પ્રતિજ્ઞા છે, માટે આપણે સર્વથી પ્રથમ આત્માનાં તાત્વિક સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ. પરમાત્માનું સ્વરૂપ વેદમાં સચ્ચિદાનંદ રૂપે વર્ણવ્યું છે. જુઓ શ્રુતિ સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ (તૈ. ઉ.) સત્ય, જ્ઞાન, તથા અનન્ત તે બ્રહ્મ અથવા પરમાત્માનું તાત્વિક સ્વરૂપ છે. ઉપલા શબ્દો એટલે સત્ય, જ્ઞાન તથા અનન્ત એ બ્રહ્મના ધર્મો નથી, પણ સ્વસ્વરૂપ છે એટલે સત્ય તેજ બ્રહ્મ, જ્ઞાન તેજ બ્રહ્મ, તથા અનન્ત તેજ બ્રહ્મ. સત્ય શબ્દથી બ્રહ્મની ત્રિકાળ અબાધિત સત્તા સ્ફૂર્તિ સ્વયંવાય છે અને તેથી અસત્ય વસ્તુનો બાધ થાય છે. સત્ય શબ્દથી ક્રોધને શંકા થતી હોય કે બ્રહ્મ પ્રકૃતિના કાર્યપદાર્થ

જેવો જડ છે, તો તે બ્રાંતી દૂર કરવાને શ્રુતિ જ્ઞાન શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે, તે એમ જણાવવાને કે બ્રહ્મ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે અથવા ચૈતન્યાત્મક છે પણ જડ નથી. સત્ય ને જ્ઞાન શબ્દો વાપરવાથી જો કોઈ એવો અર્થ કરે કે બ્રહ્મ જ્ઞાનવાન તથા સત્તાવાન છે પણ તે દેશ કાલ તથા નિમિત્ત વિગેરેથી મર્યાદિત છે તો તે શંકાનું નિવારણ કરવાને શ્રુતિ જણાવે છે કે બ્રહ્મ અનન્ત (Infinity) છે. જો ભગવતિ શ્રુતિ બ્રહ્મને અનિર્વર્ણનીય અનન્ત જણાવે, તો પછી તેમાં કહા-પણ કરીને એમ કહેવું કે બ્રહ્મ તો હાથ પગ નાક કાનવાળો તથા શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ, પીતાંબર, આભુષણવાળો સાકારી પુરુષ છે, તો તે એક જાતની ધૃષ્ટતાજ કહેવાય. પુરુષ સૂક્તમાં તેમજ ઉપનિષદોમાં વિરાટ સ્વરૂપનું વર્ણન આવે છે પણ તે વર્ણન માત્ર પરમાત્માની સર્વ વ્યાપકતા બતાવવાને છે, ને નહીં કે સાકારત્વ બતાવવા. પરમાત્મા તો સદા નિરાકારી નિર્ગુણ છે. સહસ્રશીર્ષા પુરુષઃ સહસ્રાક્ષઃ સહસ્રપાત્ (જ્ઞ. મ.)-વિરાટ પુરુષ હજાર માથાવાળો, હજારો આંખોવાળો, તથા હજાર પાગોવાળો છે. તો શું આથી એમ સમજવાનું છે કે બ્રહ્મને માત્ર હજારજ માથાં તથા હજાર આંખો ને હજાર પગજ છે ? ‘સહસ્ર’ શબ્દ અહીંઆ સંખ્યા વાચક નથી, પણ માત્ર પરમાત્માની અનંતતા બતાવવા-વાપરવામાં આવ્યો છે. અનન્ત બ્રહ્મને માટે એમ કહેવું કે તેને હજારજ માથાં છે તથા હજારજ આંખો ને પગો છે તો તેથી અનંત બ્રહ્મ મર્યાદિત થઈ જાય, જે શ્રુતિના આશયથી વિરુદ્ધ છે અને તે રહસ્યજ્ઞાનનું (esoteric knowledge) તથા શ્રુતિનું અજ્ઞાનજ બતાવે છે.

ધર્મિરનું બીજું એક લક્ષણ વેદાન્તમાં આપેલું છે, તેને તટસ્થ લક્ષણ કહેવામાં આવે છે. જુઓ શ્રુતિ યતઃસ્માન્નિ સૂતાનિ જાયન્તે યેન જાતાનિ જીવન્તિ યત્પ્રચલન્ત્યમિસંવિશન્તિ (તૈ. ડ) તમામ ભૂત માત્રની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ તથા લયનું કારણ ધર્મિર છે (તૈ. ડ.) સૃષ્ટિક્રિયા તથા જગતનો, બ્રહ્મ સાથેનો માત્ર સંબંધ બતાવવા સત્ય, જ્ઞાન તથા અનન્ત સ્વરૂપ બ્રહ્મનું ઉપલું તટસ્થ લક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે. તેની સાથે પ્રાણીમાત્રને ખાસ સંબંધ છે અને ઉપાસનામાં તથા રોજના વ્યવહારમાં તે આપણને બહુ ઉપયોગી છે, કારણ કે જગન્નિયંતાના શાસનથીજ આ જગત્ પોતાનું કાર્ય કરી શકે છે. ધર્મિરની સાથે જગતમાં તેની શક્તિ પણ જોડાયેલી છે. તેને બીજ શક્તિ, પરાપ્રકૃતિ તથા અવ્યક્ત, એમ પણ કહેવામાં આવે છે. તેજ ધર્મિરની અનંત અનિર્વર્ણનીય શક્તિ છે. શુદ્ધ ચૈતન્યાત્મક નિર્ગુણ બ્રહ્મજ તે શક્તિ દ્વારા ધર્મિરરૂપે જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય કરી શકે છે. હિંદુધર્મથી અન્ય ધર્મવાળાઓ જેમ માને છે તેમ આ સૃષ્ટિ કંઈ પહેલીજ કે છેલ્લીજ સૃષ્ટિ નથી, પણ એવી કેટલીઓ સૃષ્ટિ રચાઈ ગઈ તથા તેનો પ્રલય પણ થઈ પ્રયો. સૃષ્ટિ રચના તથા પ્રલયનું ચક્ર અનાદિ છે અને તેમાં પરિવર્તન થયાંજ કરે છે. તો આધુનિક સૃષ્ટિ તેમાંની એક છે

અને તે બ્રહ્મની એક આગન્ટુક સ્થિતિ છે જે સ્થાયી નથી. એ સૃષ્ટિના અધિ-
પતિ તથા નિયામકને ઈશ્વર કહેવામાં આવે છે. તે નિર્ગુણ બ્રહ્મનું એક અવાન્તર-
સ્વરૂપ છે. તેની સાથે તેના અધ્યક્ષપણા નીચે પંચભૂતની ખીજરૂપ ત્રિગુણાત્મક
પ્રકૃતિ અથવા માયા તેને આશ્રયે અનન્ય સંબંધથી મૂળ અવિકૃત સ્વરૂપે રહેલી
હોય છે. તે પ્રકૃતિ ઈશ્વરથી સ્વતંત્ર કદાપિ નથી, પણ તે ઈશ્વરને સદૈવ
આધીન છે. ચૈતન્યાત્મક ઈશ્વરમાં જ્યારે સૃષ્ટિનો સત્યસંકલ્પ થાય છે ત્યારેજ
ઈશ્વરથી પ્રકાશિત થઈ પ્રકૃતિમાં પ્રથમ સ્પંદન થાય છે ને છેવટે પ્રકૃતિમાં સત્વ,
રજસ, તથા તમસ રૂપે વિક્રિયા થવા પામે છે અને પરિણામે સૂક્ષ્મ સ્થૂળ પંચમહા-
ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે ને સૃષ્ટિનો પુરો વિકાસ થવા પામે છે. પરબ્રહ્મનું પારમાર્થિક
સ્વરૂપ સદૈવ નિશ્ચલ, શુદ્ધ તથા અવિકૃત રહે છે અને વિવર્તથી તે આચ્છાદિત
રહે છે પણ પ્રકૃતિના કાર્યરૂપે તે અન્યરૂપે ભાસમાન પ્રતીત થાય છે. પરબ્રહ્મનું
તાત્વિક સ્વરૂપ સંસારી જીવને અજ્ઞાનથી દેખાતું નથી પણ તેનો આવિર્ભાવ
યોગ તથા અપરોક્ષજ્ઞાનથીજ થાય છે.

પ્રકૃતિસહિત ઈશ્વરને શબ્દ બ્રહ્મ કહેવામાં આવે છે. ઈશ્વરની સાથે જગ-
તનો અનન્ય સંબંધ હોય છે, એટલે શબ્દ બ્રહ્મમાં જગત્ આત્મપ્રેત થઇને
રહેલું છે. પણ ઈશ્વરનો તથા જગતનો કે પ્રકૃતિનો ઐક્ય સંબંધ નથી, કારણ
કે ઈશ્વર ચૈતન્યાત્મક નિયામક છે, જ્યારે જગત તથા પ્રકૃતિ જડ છે. સમસ્ત
જગત ઈશ્વરને આધીન છે અને ઈશ્વરના શાસનથીજ સૂર્ય, ચંદ્ર વિ. તમામ
દેવતાઓ, પ્રાણિમાત્ર તથા પંચમહાભૂતો પોતાનો નિયમિત વ્યવહાર ચલાવી
શકે છે. બુદ્ધિ, શ્રુતિ અસ્મિન્નુરવત્ત્વકારે ગાર્ગ્યેયાકાશ ઓતશ્ચપ્રોતશ્ચ (ઋ. ડ.)
અક્ષર બ્રહ્મ એટલે પરમાત્મા, તેમાં હે ગાર્ગિ આકાશ એટલે જગત્ આત્મપ્રેત થઇને
રહેલું છે. ઈશ્વરથી પ્રાણી માત્ર કે સ્થાવર જંગમ કાષ્ઠપિણ્ડ પદાર્થ સ્વતંત્ર નથી
પણ તેનાજ હુકમથી કામ કરે છે. એટલે વેદાન્તમતમાં જ્યેષ્ઠ પદાર્થ બ્રહ્મ જ છે.
પ્રકૃતિને ઈશ્વરથી કદાપિ સ્વતંત્ર માનવામાં આવતી નથી. પણ ઈશ્વરની ભાવ-
નામાં પ્રકૃતિનો પણ શક્તિરૂપે સમાવેશ થઈ જાય છે. ઈશ્વરના સંકલ્પે સર્વવેદા-
સત્ય જ હોય છે, માટે તેને ઉપનિષદ્માં સત્યસંકલ્પઃ એમ કહેવામાં આવે છે. વળી
તે સર્વજ્ઞ તથા સર્વશક્તિમાન છે, પણ તેથી ઉલટું સંસારી જીવો અદ્યપ્ત તથા
અદ્યશક્તિવાળા છે. હવે વેદાન્તમાં વર્ણવેલો ઈશ્વર ખીજા ધર્મો કરતાં બુદ્ધા સ્વ-
રૂપનો છે. એટલે વેદાન્તનો ઈશ્વર, માત્ર સાતમા આસમાનપર સ્વર્ગમાં સિંહા-
સનપર ખીરાજમાન રહેલો એવો જ નથી, પણ તે સર્વવ્યાપી હોવાથી દરેક મનુ-
ષ્યના અંતરહૃદયમાં આત્મા તરીકે ગૃહ રીતે નિવાસ કરે છે. વેદાન્તમતમાં પાર-
માર્થિક દૃષ્ટિથી આત્મા, ઈશ્વર, તથા બ્રહ્મ કંઈ બુદ્ધા બુદ્ધા પદાર્થો નથી પણ તે
એક ચૈતન્યાત્મક પદાર્થજ છે. વેદાન્તમતમાં સૃષ્ટિક્રમ અનાદિ હોવાથી, અનાદિ

કાળની અવિદ્યાથી સંસારી જીવને, જગતના બાહ્ય પદાર્થો પ્રત્યે આસક્તિ થવાથી પોતાના આત્માનું પારમાર્થિક શુદ્ધ ચૈતન્યાત્મકનિરાકારી સ્વસ્વરૂપની વિસ્મૃતિ થાય છે અને તેને બદલે તે પોતાને સાકારી શરીરવાળો તથા પરમાત્માથી જુદો માને છે. પોતાના શરીરને તથા મન ઇન્દ્રિયો, વિગેરેને અભ્યાસથી પોતાનો આત્મા માની ખેસે છે. તેથીજ તેને સંસારરૂપી કારાગૃહમાં મનુષ્ય પ્રાણી, જન-વર, વિગેરે જુદે જુદે રૂપે દેહ ધરીને પુનઃ પુનઃ ક્રેદની સળ ભોગવવી પડે છે, જેમાંથી માત્ર વેદાંત જ્ઞાનથીજ તથા ઇશ્વરાનુગ્રહથીજ તે જીવનો છૂટકારો તથા મુક્તિ થાય છે. માયાની મહામોહીની જળમાં ફસાયલો પામર સંસારી જીવ, પાપાચરણ કરતી વખતે બૂલી જાય છે કે તેનું પાપી કાળું કામ જાણનાર તથા જોનાર સાક્ષાત્ અંતર્યામી પરમાત્મા તેનો પોતાનો આત્માજ સાક્ષીરૂપે તેના હૃદયમાં ખીરાજે છે. તેનાથી તે પાપી કામ કદાપિ ગુપ્ત રહી શકતું નથી.

મનુષ્યો જે વ્યવહારમાં એટલુંજ સમજે કે તેમના હૃદયમાં પરમાત્મા ખીરાજે છે જે સાક્ષીરૂપે તેનાં બધાં કામો જીએ છે તો ખરેખર જગતમાંનાં પોણા ભાગનાં પાપો હંમેશને માટે નાબૂદ થઈ જાય પણ તેમાં પણ હિન્દના કમભાગ્યે સાંપ્રદાયિકાએ મોટો વિક્ષેપ નાંખ્યો છે અને લોકોને એમ સમજવવામાં આવ્યું છે કે પાપકર્મો કર્યા પછી જે તે માણસ તેની આવકનો એક દશાંશ કે એવો કોઈ ભાગ મંદીરમાં અથવા ગુરુને લાંબી આવી તો તેનાં પાપનું નિવારણ થઈ જાય, પણ આ ભ્રાંતિ છે. ઇશ્વરી કાયદો અચૂક છે અને ઇશ્વરને કોઈ પણ માણસ ઠગી શકતું નથી. ઇશ્વરના દરબારમાં કોઈ પણ જાતની પક્ષાપક્ષી નથી તેમજ લાંચ રુશવત પણ ચાલતી નથી. મંદીરોમાં તથા ગુરુઓને ત્યાં પૈસા ભરવાથી પાપો કદી પણ માફ થઈ શકતાં નથી. ઇશ્વરી ન્યાયમાં કદી એક વાળ જેટલી પણ ભૂલ થતી નથી. જેનું જેવું કર્મ તેવું તેનું ફળ. જીએ વેદાંતસૂત્ર ‘ફલમત્ત ઉપપત્તેષ્વ.’ વે. સૂ. જીવોને કર્મનુસાર ફળ ઇશ્વરજી આપે છે. કરેલાં કર્મનું નિવારણ તેનાં ફળો ભોગવેથીજ થઈ શકે છે, પણ થએલા પાપના નિવારણ માટે શાસ્ત્રકારોએ પશ્ચાત્તાપનો રસ્તો બતાવ્યો છે. જે શાસ્ત્ર વિધાન મુજબ અંતઃકરણના ખરેખરા પશ્ચાત્તાપથી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવામાં આવે, તો પરમાત્મા તેવા પુરુષમાં દુઃખની સહનશીલતાનો ગુણ પ્રગટાવે, જેથી તે પુરુષ થએલા પાપના દુઃખદાયક ફળો ધીરજથી તથા શાંતિથી સહન કરી શકે, અને જે ખરા હૃદયથી પરમાત્માની પ્રાર્થના કરવામાં આવે તો પરમાત્મા ખરેખર તેવા ભક્તને સદૃશ્ય આપે જેથી ભવિષ્યમાં તે કદિ પણ પાપાચરણ ન કરે. પણ પ્રભુની કૃપાથી તે સારાંજ કર્મો કરે, જેથી ખરીબાએ તેને ઇશ્વર સારું ફળ આપે. પણ એકવાર કરેલા પાપાચરણનું ફલ તો ઇશ્વરી શાસનના નિયમપૂર્વક તેને ભોગવવુંજ પડે છે. પણ તેની જે ઇશ્વર પ્રત્યે સાચી ભક્તિ હોય તો દુઃખમાં પણ તેને પ્રભુ આનંદ આપે છે.

આ સંસારમાં અનેક જાતનાં કષ્ટો તથા દુઃખો માણસને માથે આવી પડે છે; તેવા દુઃખમાંથી છૂટવાને માત્ર એક જ ઉપાય છે, ને તે એ છે કે તત્ત્વજ્ઞાનનું ઉત્તમ જ્ઞાન શાસ્ત્રસંપન્ન થોડા ગુરુ પાસે સંપાદન કરવું કે જેથી માણસ દુઃખમાં દિલાસો લઈ શકે તથા નિષ્કામ કર્તવ્ય કર્મો લોકસંગ્રહને માટે નિરાસકિત થી તથા સ્વાર્થ સુખનો ભોગ આપીને સતત કરે તથા વેદાંતજ્ઞાન દ્વારા પરમાત્માની પ્રાપ્તિ તથા મુક્તિ સાધી શકે. એજ પરમ પુરુષાર્થ છે.

પરમાત્માની પ્રાપ્તિને માટે સાધનમાં ભગવતી શ્રુતિએ જ્ઞાન ઉપરાંત ઉપાસનાનો સરળ માર્ગ સુખ્યત્વે નિર્દિષ્ટ કર્યો છે. વેદમાં ઉપાસનાની ત્રણ શ્રેણીઓ દર્શાવવામાં આવી છે.

(૧) સર્વથી પ્રથમ કેવળ દ્રવ્યાત્મક ઉપાસનાની ક્રિયા તથા યજ્ઞ વર્ણવવામાં આવ્યાં છે, તેને કર્મમાર્ગ પણ કહેવામાં આવે છે. સર્વ વૈદિક ઉપાસનાનું યજ્ઞકાંડ તથા કર્મકાંડ એ પહેલું પગથીઉં છે. માટે વેદાંતમત પ્રમાણે પ્રભુપ્રાપ્તિને માટે સહુથી પ્રથમ દરેક માણસે, ઉત્તમમાં ઉત્તમ નૈતિક ધોરણસર, યજ્ઞભાવનાથી નિષ્કામવૃત્તિથી તથા નિઃસ્વાર્થતાથી, નિયત ધર્મકાર્યો પ્રભુને અર્પણ કરી કરવાં જોઈએ. તેમજ ધર્મપરાયણવૃત્તિથી આદર્શમય જીવન ગાળવું જોઈએ તથા સતત ધર્મ અને સત્યને માર્ગેજ ચાલવું જોઈએ. આત્માર: પરમો ધર્મ: (મ. સ્મૃ) સદાચાર એજ પરમ ધર્મ છે. આપણા ધર્મશાસ્ત્રોનો ‘સદાચાર’ એ પહેલો સિદ્ધાંત છે સત્ય પરં ધીમહિ એજ આપણું ભજન હોવું જોઈએ. નાસ્તિ સત્યાત્પરો ધર્મ: સત્યથી ખીજે કાઈ ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ નથી. ઉપનિષદોમાં પણ છૂટાં છવાયાં નૈતિક સિદ્ધાંતો નિર્દિષ્ટ છે. ભુઓ શ્રુતિ સત્યમેવ જયતે નાતૃતં (મું, ડ.) સત્યનોજ જય છે અને અસત્યનો પરાભવ છે. તેમ ગીતામાં તથા ધર્મશાસ્ત્રોમાં પણ જણાવવામાં આવ્યું છે, કે સહુથી પ્રથમ દરેક પુરુષે પોતાનો શાસ્ત્રવિહિત વર્ણશ્રમધર્મ પાળવો જોઈએ. સ્વર્ધર્મે નિર્વર્ન શ્રેય: પર ધર્મો મયાવહ: (મ. ગી.) પોતાના વર્ણશ્રમ ધર્મના પાલનમાં મૃત્યુ થાય તો ભલે પણ સ્વધર્મનો પરિસાગ ન કરવો. સ્વધર્મમાંથી બ્રહ્મ થવું એ ભયને આહ્વાન કરવા જેવું છે. ઉપાસનાની આ શ્રેણીમાં પ્રતીક ઉપાસનાનો પણ સમાવેશ થાય છે. પ્રતીક ઉપાસના એટલે કાઈ પણ ઇષ્ટ દેવતામાં પરમાત્માનું ધ્યાન કરવું તે. પ્રતીક ઉપાસનામાં પ્રતીકના સ્થૂળ યા સૂક્ષ્મ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવાનું નથી, પણ પ્રતીકમાં શુદ્ધ બ્રહ્મનીજ દષ્ટિ કરવાનું વેદાન્તમાં નિર્દિષ્ટ છે. ભુઓ, બ્રહ્મચર: “બ્રહ્મદષ્ટિસ્તુર્વાત (મ. સુ.)” પ્રતીકમાં બ્રહ્મદષ્ટિ કરવાથી ઉપાસકનો ઉત્કર્ષ થાય છે. એટલે ઉપાસક તે ઉપાસના દ્વારા ધર્મરના સાત્વિક દૈવી ગુણો પોતાનામાં સંપાદન કરી શકે છે. વળી આ ઉપાસનાથી ઉપાસકના ચેતન ચિત્તની એકાગ્રતા તથા ચિત્તશુદ્ધિ થઈ શકે છે, ને રાગદ્વેષથી મુક્ત થવાય છે; તેમજ તે દ્વારા પરમાત્માની પ્રાપ્તિ સારુ થોડા અધિકાર પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. પણ આ માર્ગ

છેવટનું સાધન નથી. તે માત્ર જ્ઞાનને માટેજ ઉપાસકને અધિકારી બનાવે છે. વળી પ્રતીક ઉપાસક ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે પ્રતીક તેજ નિર્ગુણ બ્રહ્મ અથવા ચૈતન્યાત્મક પ્રલયાત્મા નથી. કારણ કે પ્રતીક જડ હોવાથી તેનું ચૈતન્યાત્મક અદ્ભુત સાથે ઐક્યપાત્રું કદી પણ કદી ન શકાય. એમ કરવાથી તો ઉપાસક જડ થઈ જાય. પ્રતીકના સાકારી સ્થૂલ સ્વરૂપનો સંપૂર્ણ ઉપશ્રમ તથા બાધ કરવાથીજ શુદ્ધ ચૈતન્યનું ધ્યાન થઈ શકે છે તથા બ્રહ્માત્મક્ય પ્રતિપત્તને સારું, યોગ્ય અધિકાર પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. જુઓ વેદાંત સૂત્ર “ન પ્રતીકે ન હિ સઃ” (જ્ઞ. સુ.) એટલે પ્રતીકમાં પ્રલયાત્માની દૃષ્ટિ કરવી નહીં, કારણ કે પરમાત્મા પ્રતીક નથી પણ પ્રતીકથી ઉત્કૃષ્ટ તથા સ્વતંત્ર છે. ઉપલો માર્ગ કનિષ્ઠ કોટીના અધિકારીઓને માટે છે. આધુનિક સમયમાં પ્રતીકનો વૈદિક સિદ્ધાંત ભૂલી જવામાં આવ્યો છે ને પ્રતીક તેજ ધ્વિર છે એમ માનવામાં આવે છે ને ગરીબ તથા અજ્ઞાની લોકોના લાખો રૂપીઆનો ખમાડો કરવામાં આવે છે તથા સ્વાર્થી લોકો ધર્મને નામે, ભોળા તથા નિર્દોષ ભક્તોને અનેક જાતની લાલચો બતાવી તેમની પાસે પૈસા ઓઢાવે છે. હિંદુસ્તાનની આર્થિક અધોગતિનું આ પણ એક મોટું કારણ છે. તેથી લોકોએ વેદશાસ્ત્રનો ઉડો અભ્યાસ કરી આવા ધૃતારાઓથી બચવું જરૂરનું છે. આ ઉપાસનાનું ફળ પણ ઉત્તમ નથી. કેવલ દેવલોક તથા પિતૃલોક પ્રાપ્ત થાય છે પણ પુણ્યનો ક્ષય થયે તેવા લોકોનો આ સંસારમાં તે ઉચ્ચ લોકમાંથી ફરીથી પુનર્જન્મ થાય છે.

(૨) બીજી શ્રેણીની ઉપાસનામાં ભાવના સહિત દ્રવ્યાત્મક ઉપાસના આવે છે. તેને જ્ઞાન-કર્મ સમુચ્ચય માર્ગ પણ કહેવામાં આવે છે. આ ઉપાસનામાં દેવી ગુણધર્મસંપન્ન સર્વાત્મભાવવાળું આધિદૈવિક આનંદમય પુરુષોત્તમ ધ્વિરના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે, ને તેનું ફળ બ્રહ્મલોકપ્રાપ્તિ છે. તે દ્વારા ઉત્કૃષ્ટ સુખ તથા આનંદ મળે છે જે પરિમિત અવધિવાળો છે પણ કેવલ્ય સદ્બોધુક્તિ તથા નિરવધિ આનંદ તેવા ઉપાસકોને મળતાં નથી. તેવી મુક્તિ તો પરાંતકાળે હિરણ્ય-ગર્ભની સાથે ક્રમથીજ સંપૂર્ણ બ્રહ્માત્મક્ય જ્ઞાન થયેથીજ તથા કેવલ શુદ્ધ સન્યાસ વૃત્તિથીજ મળે છે. તેને ક્રમમુક્તિ કહેવામાં આવે છે. જુઓ શ્રુતિ “વેદાન્તવિજ્ઞાનસુનિશ્ચિતાર્યાઃ સન્યાસયોગયતયઃ શુદ્ધ સત્વાઃ તે આલોકેષુપરાંતકાલે પરામૃતાઃ પરિ-મુચ્યન્તે સર્વે (મુ. ટ.) વેદાંતશાસ્ત્રના વિશેષ જ્ઞાનથી જે લોકોએ બ્રહ્મના ચથાર્થ સ્વરૂપનો નિર્ણય કર્યો છે તથા સન્યાસ ને યોગદ્વારા શુદ્ધ સત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે, એવા લોકોને બ્રહ્મલોકમાં પરાંતકાળે એટલે મહાપ્રલયના સમયમાં સંપૂર્ણ કેવલ્ય મુક્તિ મળે છે, ને તેથી તે પરામૃત થાય છે.”

(૩) ત્રીજી ઉપાસનાને અહંબ્રહ્મ ઉપાસના કહેવામાં આવે છે. તે દ્વારા વેદાંતના બ્રહ્માત્મક્યપ્રતિપત્તિજ્ઞાનપૂર્વક શુદ્ધ ચૈતન્યાત્મક નિર્ગુણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ

મર્ધ શકે છે. આ ઉપાસના ઉત્તમ અધિકારીઓને માટે નિર્દિષ્ટ છે. આને કેવલા-
દ્વૈત જ્ઞાનમાર્ગ પણ કહેવામાં આવે છે, અને એના ફળમાં અમૃતમય સર્વો-
મુક્તિ મળે છે. તેવી મુક્તિ અદ્વૈત જ્ઞાનથી તથા સન્યાસવૃત્તિથી આ જન્મમાં
પણ સાધી શકાય છે. જુઓ શ્રુતિઓ “યદા સર્વે પ્રમુચ્યંતે કામા ચેડસ્ય હૃદિ સ્થિતાઃ ।
અથ મત્યૌડ્ઘ્વતોભવત્યત્ર વદ્ધા સમસ્તુતે (ક. ૩) જ્યારે હૃદયની સર્વ કામનાઓ
છૂટી જાય છે ત્યારે મર્ત્ય માનવી અમૃતમય પદ મેળવે છે; ને આ જીવનમાં
પણ અહમસાક્ષાત્કારરૂપી મોક્ષસુખના નિરવધિઆનંદનો અનુભવ કરે છે.”
“યદા સર્વે પ્રમિચંતે હૃદયસ્થેહ પ્રમચઃ । અથ મત્યૌડ્ઘ્વતો ભવતિ ॥ (ક. ૩).—જ્યારે
ઈંદ્રિયોની વિષયોમ્રત્યેની આસક્તિ તથા વાસનાઓરૂપી હૃદયગ્રંથીઓ બેદાર્થ
જાય છે ત્યારે મર્ત્ય માનવી અમર થઈ જાય છે. વળી જુઓ બીજી શ્રુતિઓ
તત્તિ શોકમાત્મકિત્ પરમાત્માને જાણવાવાળો શોકને તરી જાય છે બ્રહ્મવિદાઓતિ
પરં—અહમને જાણવાવાળો એટલે અહમનો સાક્ષાત્ અનુભવકરવાવાળો જ્ઞાની પરમાનંદ-
રૂપી કેવલ્ય મુક્તિ મેળવે છે. (તે ઉ) બ્રહ્મ વેદ બ્રહ્મ એવ મવતિ (સું. ૩.) અહમને જાણુ-
વાવાળો પોતેજ અહમરૂપ થાય છે. આ ઉત્તમ અમૃતમય કેવલ્ય મુક્તિને માટે,
ઉપાસકને વેદાંતશાસ્ત્રના ગ્રંથતત્વોનો ઉડો સતત અભ્યાસ કરવો પડે છે, તથા વેદાંત-
શાસ્ત્રના સતત શ્રવણ, મનન, તથા નિદિધ્યાસની આવશ્યકતા રહે છે. તેમજ તેમાં
યોગની, આસન, પ્રાણાયામ, ધ્યાન, સમાધિ, વિ. અનેક ક્રિયાઓની તથા તીવ્ર
વૈરાગ્ય તથા શમ દમ આદિ ૫૨ સાધનસંપત્તિની પણ જરૂર રહે છે. તેથીજ ભગ-
વાને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે એવો ઉત્તમ જ્ઞાની ભક્ત કોઈકજ વિરલો હોય
છે, ને તેવો જ્ઞાનીને ભગવાન પોતાના આત્મા તરીકે ઓળખાવે છે. જ્ઞાન વગર એકલી
જડ ભક્તિથી કેવલ્ય મુક્તિ મળી શકતી નથી. જુઓ ગીતા “મત્ત્યા મામમિજ્ઞાનાતિ
ચાવાન્યથાસ્મિ તત્ત્વતઃ । તતોમાં તત્ત્વતો જ્ઞાત્વા વિશતે તદનન્તરમ્ ॥ ભ. ગી. ૧૮-૫૫
પ્રેમપૂર્વક જે પુરુષ મને (એટલે કેવલ નિર્ગુણ પ્રત્યગાત્માને) તાત્વિક દૃષ્ટિથી યથાર્થ
રીતે જાણે છે કે મારો કેટલો પ્રભાવ તથા મારું તાત્વિક (સમ્બિધાનંદ) સ્વરૂપ
શું છે, તે પુરુષ તેવી રીતે મને (એટલે પરમાત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને) તાત્વિક
દૃષ્ટિથી જાણીને, ત્યાર બાદ વિદેહકેવલ્યરૂપ પરમમુક્તિ મેળવે છે. એટલે આ
શરીર છૂટ્યા પછી જ્ઞાનની પરાનિષ્ઠાથી પરમ સન્યાસદ્વારા સંપૂર્ણ વિદેહમુક્તિ
મેળવે છે.” આવી પરમ મુક્તિમાં પુષ્ટિમાર્ગીય સંપ્રદાયની માફક રસાસ્વાદ લેવાની
યથાકિચિત્ કામવૃત્તિની ગંધ પણ હોતી નથી. કહેવાય છે કે પુષ્ટિમાર્ગીય
સંપ્રદાયમાં ઉપાસકની મનોવૃત્તિ, પરમાત્મારૂપી અમૃતમય સંસ્કરણો રસાસ્વાદ
ભોગવી અનુપમ લ્હાવો લેવાની હોય છે, તથા તેવો ભક્ત ગોપીકીકરૂપી મર્ધ, શી-
કુમ્ભજીના પ્રેમામૃતરસ લૂંટવા પોતાના બક્તિત્વને એટલે દરજ્જા પરમાત્માથી
જુદું જાળવી રાખવા ઇચ્છે છે. માટેજ પુષ્ટિમાર્ગીયમતને શુદ્ધ કેવલાદ્વૈત-

મત કહી ન શકાય. પણ તેની ગણતરી દ્વૈતવ્રદમાં કરી શકાય, કારણ કે તે મતમાં પુષ્ટિરૂપમુક્તિમાં પણ જીવનું અંશ તરીકે પરમાત્માથી જુદાપણું રાખવામાં આવે છે અને જે એમ હોય તોજ ભગવદ્દરસના અનુપમ રસને લાવેલાઈ શકાય. સાકરનો સ્વાદ લેનાર જે પોતેજ સાકર થઈ જાય, તો પછી તેનાથી ભગવદ્દરસનો સ્વાદ કેમ ભોગવાય? આથી ઉલટું શ્રીમદ્દશંકરાચાર્યના સિદ્ધાંતમાં બેઠની કે દ્વૈતભાવની ગંધ પણ નથી. જીવ અંશ તરીકે, પરમાત્માથી થયેલિચિત્ પણ પોતાનું જીવું વ્યક્તિત્વ રાખતો નથી, પણ જીવભાવનો સંપૂર્ણ ઉપશ્વમ કરી તે જીવ પરમાત્માના અખંડાનંદામૃતમય અનંત કાટી સાગરમાં એકતાર રસ થઈ જાય છે, ને કેવલ અદ્વૈત, શાંત, શિવ, આનંદરૂપ થઈ જાય છે. રસોવૈષ્ણ: (તે. ડ.) તે રસજ છે; એવો અનુભવ કરે છે. કેટલાએક લોકોનું એવું માનવું છે કે જીવનો પરમાત્મામાં લય થાય તો પછી તે જીવનો નાશ થયો ગણાય, ને તેમાં સુખ શું? પણ આ માન્યતા બૂલભરેલી છે. જીઓ શ્રુતિ “एवं वा नर इदं महामृतमनन्तमपारं विज्ञानघनं न प्रेत्य संज्ञास्ति (વૃ. ડ.) જેમ પાણીમાં નાંખેલો મીઠાનો ગાંગડો ઓગળી જઈ એકરસ થઈ જાય છે. તેમ મુક્ત જીવનો બ્રહ્મમાં લય થઈ જાય છે ને તે આ પ્રમાણે અનંત અપારવિસ્તારવાળા જ્ઞાનના ધનીભૂતભંડારરૂપ બ્રહ્મમય થઈ જાય છે, ને મરી ગયા પછી તેનું વ્યક્તીરૂપે પરમાત્માથી વ્યતિરિક્ત કોઈ જીવું નામ કે ભાન હોતું નથી. એટલે તે જીવનો કંઈ નાશ થતો નથી પણ તે બ્રહ્મરૂપે અતિવિસ્તૃત જ્ઞાનધન તથા આનંદરૂપ થાય છે. આત્મા શુદ્ધ નિરાકારી નિર્ગુણ ચૈતન્ય હોવાથી તેનો કદાપી નાશ થતો જ નથી અને સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મારૂપી પરમાત્મસ્વરૂપ થવાથી તે જીવને પુનઃ સંસારમાં દેહ ધરી જન્મ લેવો પડતો નથી. એટલું જ નહીં પણ તે બ્રહ્મીભૂત થયેલા જીવને નિર્ગુણ બ્રહ્મસ્વરૂપે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય, ઐશ્વર્ય, જ્ઞાન, તથા આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. જીઓ શ્રુતિ “एवं विज्ञानमात्मरतिरात्मकीढ आत्ममिथुन आत्मानंदः स स्वराद्भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति (છાં. ડ.) આ પ્રમાણે જ્ઞાનસંપન્ન મુક્તજીવને આત્માના જ સ્વરૂપનો સ્વસંવિલ અનવધિ આનંદ મળે છે. તે સ્વાશ્રયી થઈ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય ભોગવે છે તથા ચૈદ્ય ભુવનના લોકોમાં થયેચ્છિત રીતે સ્વરૂપ ધારણ કરી શકે છે.” ભગવદ્ગીતા પણ તેવા બ્રહ્મીભૂત થયેલા મુક્તપુરુષનું તેવુંજ વર્ણન કરે છે. મહામૂતઃ પ્રસન્નાત્મા ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ભ. ગી. ૧૮-૫૪ બ્રહ્મીભૂત થયેલો પુરુષ સતત પ્રસન્ન તથા આનંદસ્વરૂપી થાય છે; તેને શોક પણ નથી થતો, તેમ તેને કોઈ પણ જાતની રસ ભોગવવાની કે લાલ્ચ લેવાની ઇચ્છા પણ થતી નથી. વળી જીઓ શ્રુતિ “यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवा मृद्विज्ञानतः तत्र को मोहः क शोकः एकत्वमनुपश्यतः ई. ડ. જે જ્ઞાની મુક્તજીવમાં તમામ પ્રાણીમાત્રા આત્મારૂપે થઈ ગયા હોય, તેવા આત્મૈક્ય સુખ અનુભવનાર પુરુષને કયો મોહ કે શોક હોય?” આથી ઉલટું પુષ્ટિમાર્ગી સંપ્ર-

દાયમાં મુક્ત થયલા લોકોને ગોલોકમાં પણ શ્રીકૃષ્ણની વિરહવેદનાનો શોક ભોગવવો પડે છે, ને તે દ્વારા તેવા ભકતોને પરમકાંષ્ટારૂપ ભક્તિના અનુપમ રસાસ્વાદનો આનંદ મળે છે એમ તે લોકો જણાવે છે, તેમજ તેવા ભકતોને શ્રીકૃષ્ણની ચરણસેવાનો, સખીભાવનો અથવા પતિપત્નીભાવનાનો રસ લેવાની, અસંખ્ય ઇચ્છાઓ તથા કામનાઓ સતત થયાં કરે છે. એટલે તેવા મુક્તજીવોને મુક્તિમાં પણ શોક, મોહ જતો નથી. તો એવા પુષ્ટિમાર્ગીય મુક્ત જીવોમાં અને સંસારિક જીવોમાં શું ફેર રહ્યો ? ને તેવી શોકમોહની સ્થિતિને મુક્તિ પણ કેમ કહેવાય ? આથી એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે પુષ્ટિમાર્ગીય મુક્તિ ઉપલાં સિદ્ધાંતથી વેદવિરુદ્ધની હરે છે, ને તેવી મુક્તિ કરતાં કેવલ્યમુક્તિજ શ્રેષ્ઠ હરે છે, કે જ્યાં સદૈવ આત્માનંદ અનુભવાય છે. જુઓ. શ્રુતિ સલિલ ઈકોદ્રઘાટૈતોમવસ્યેષ બ્રહ્મલોકે ઈષોસ્થ પરમાનન્દ । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवन्ति (બૃ. ઉ.) મુક્ત સ્થિતિમાં ઉપાસક પરમાત્માની સાથે એકરસ થઈ જાય છે, તથા કેવળ સાક્ષીરૂપ અદ્વૈત થાય છે. ને તેજ અલ્પ થાય છે, આજ આનો પરમ આનંદ છે ને તેના આનંદના માત્ર એક અંશ ઉપર અન્ય પ્રાણીઓ જીવી શકે છે નિષ્કામ જ્ઞાનો બ્રહ્મવસન્નઘ્રાપ્યેતિ બૃ. ઉ. કામનારહિત આત્મામાંજ પ્રીતિ રાખનાર પુરુષ પોતાના મૂળસ્વરૂપે અલ્પજ હોવાથી, તેનો અલ્પમાં લય થાય છે.

હવે ઉપર જે ત્રણ પ્રકારની ઉપાસના જણાવી છે, તેની તારતમ્યતાનો વિચાર કરીશું તો આપણને સમજાશે કે સાકાર પ્રતીક ઉપાસના સર્વથી અધમ છે. છતાં તેનેજ હાલમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ સાધન તરીકે માનવામાં આવે છે, જે પણ ગીતાના આશયથી વિરુદ્ધ છે. ખરી ભક્તિ દ્રવ્યાત્મક પૂજામાં નથી, ને તેવી જડપૂજામાં અંધભક્તિથી લાખો સ્ત્રીઓનો ધૂમાડો કરવો, એ એક જાતની રાષ્ટ્રીય અર્થની હાનીજ કહેવાય. ખરી ભક્તિ તો ભાવનામાં છે. ભગવાન તો ભાવનાના ભૂખ્યા છે. હૃદયની શુદ્ધ ભાવના તેનેજ ગીતામાં ઉત્કૃષ્ટ માનવામાં આવી છે. જુઓ ગીતા “શ્રેયાન્નક્યમયાયજ્ઞાજ્ઞાક્યજ્ઞઃપરંતપ (ભ. ગી.) દ્રવ્યમયયઃ (અથવા સાકારી મૂર્તિની અર્ચાપૂજા) કરતાં પણ ભાવનાત્મક એવો જ્ઞાનયજ્ઞ વધારે શ્રેયસ્કર છે.” વળી સાકારી દેવાને, દ્રવ્યથી પૂજનારા ભકતોને. કંઈ સ્થાયી મુક્તિ અળગી નથી, પણ પુણ્યના ક્ષય થયા પછી, તેઓને પાછું સંસારમાં જન્મવું પડે છે. જુઓ ગીતા. “તે તં મુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલં । ક્ષીણે પુન્યે મર્ત્યલોકં વિશ્વંતિ તે ભેકેઃ વિશ્વાળ સ્વર્ગલોકમાં પોતાના પુણ્યકર્મનું ફળ ભોગવી, પુણ્ય ક્ષીણ થયે માત્ર મૃત્યુલોકમાં જન્મ લે છે.” સમસ્ત ગીતાનો આશય, નિષ્કામ કર્મોને નિરાશક્તિથી તથા ફળની અપેક્ષા વગર, ઈશ્વરનેજ અનર્થી અર્પણ કરવામાં છે. જુઓ ગીતા. બ્રહ્માર્પણં બ્રહ્મ હવિઃ બ્રહ્માગ્નૌ બ્રહ્મણા હુતમ્ । બ્રહ્મૈવ તેન ગંતવ્યં બ્રહ્મકર્મણમાધિના ભ. ગી. ૪-૨૪ અહીં અર્પણ, અહરૂપી બળીદાન, અહરૂપી અગ્નિમાં, અહરૂપી એટલે

યસકર્તા યજ્ઞમાનથી હોમવામાં આવે છે. બ્રહ્મકર્મસમાધિમાં જેનું ચિત્ત છે તે ઉપાસકને નિર્ગુણબ્રહ્મરૂપીજ પરમ મુક્તિ મળે છે.” આ શ્લોક ચોખ્ખો અદ્વૈવાદન બતાવી આપે છે, ને તે માત્ર અદ્વૈત ભાવનાથીજ સાધી શકાય છે. તેમાં શાંતિ, તથા જ્ઞાનની ત્રિપુટીના બેપશ્ચિમ દ્વારા, બ્રહ્માત્મૈક્યશુદ્ધભાવનાત્મક ઉપાસનીજ ઉત્કૃષ્ટતા બતાવવામાં આવી છે, ને તેનું ફળ અમૃતમય મુક્તિ સમુદાય ઉપાસનામાં પણ એજ ભાવના જેવામાં આવે છે. ધ્યેય પદાર્થ નિર્ગુણ બ્રહ્મજ છે, ને નહીં કે કોઈ ઉપાસ્ય ઇષ્ટ પ્રતીકનો અભિમાની દેવ. આ સમુદાય ભક્તિ તો વસુદેવ કુટુંબકની વિસ્તૃતભાવના વધારવામાંજ છે.

“અયં વિભઃપરોવેતિ ગણના કષ્ટચેતેસામ્ ।

ઉદારચરિતાનાં તુ વસુદેવ કુટુંબકમ્ ॥ ”

“આ મારું ને આ પારકું એવી ગણતરી ટુંકી બુદ્ધિના માણસો કરે છે. ઉદારચિત્તના માણસો તો આખી દુનિયાને પોતાનું કુટુંબ ગણે છે.” તેજ બહિત છે તથા તેજ ખરું અદ્વિતીય જ્ઞાન છે. એટલે સમષ્ટિરૂપ પ્રાણિમાત્ર નિવાસ કરતા પ્રત્યગાત્માની, તન, મન ને ધનના ભોગથી, શુદ્ધ હૃદયના નિઃસ્વ પ્રેમથી તથા ઐક્યરસવૃત્તિથી સેવા કરી, પ્રીતિ સંપાદન કરવામાં છે. તેજ પુરુષાર્થ છે ને તેમાં જ રાષ્ટ્રનું હિત સમાયલું છે; ને નહીં કે સાંપ્રદાયિક વ્યામે જળનો વિસ્તાર કરવામાં. જુઓ ગીતા છિન્નદૈષ્ટ્ય સર્વમૂલહિતેરતાઃ । જે લોકો દ્વૈતરૂપી ભેદભાવ નાશ પામ્યો છે, તેવા લોકો પ્રાણિમાત્રના હિતમાંજ નિમગ્ન છે, ને તેમાંજ પરમાનંદ માને છે. હાલનો વખત ધણો કટાકટીનો ત મંબીર છે અને સાવધાનપણાની જરૂર છે. સુત્ર વાંચક વર્ગના મનનને મ છેવટે હું ભગવતિ શ્રુતિના નીચલા શબ્દો અત્રે ટાંકીશ, કે જેથી તેઓને સ ને સરળ માર્ગ સમજાય, ને તે દ્વારા તેઓ પોતેજ, આત્મોન્નતિનો વિકાસ સ શકે, તથા છેવટે આધુનિક સમયમાં પ્રચલિત લિંગ લિંગ નવા ઉદ્ભવેલા પા ધર્મોને નાબૂદ કરી, એક શુદ્ધ સનાતન વૈદિક ધર્મના આશ્રય હેઠળ, સ્વયંજ તિર્થેય અદ્વૈતવાદનો સર્વત્ર વિજય વાવટો ફેરવી, રાષ્ટ્રીય ઐક્ય તથા સંદ સંપાદન કરી, સામ્રાજ્યપદ તથા સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે. “વત્તિક્ત જાગ્રત પ્રા વરાગ્નિબોધત (ક. ડ.)કરમર કસીને ટટાર થઈ જાઓ, જગત થાઓ, ઉત્તમ બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષને શોધી કાઢી તેની પાસે આત્મૈક્યનો બોધ લો.” આ કૃપાળુ જગન્નિયન્તા ઇશ્વર સર્વે ભાઈઓમાં અદ્વૈત સિદ્ધાન્તનો સદ્માર્ગ સાધવ સદ્બુદ્ધિ પ્રેરેા ઇતિ શિવમ્.

*****
સમાપ્ત.
*****

પરિશિષ્ટ

(૧) શ્રીમદ્દશંકરાચાર્યવિરચિત સાધનપંચકરતોત્ર

વેદો નિત્યમધીયતાં તદુક્તિં કર્મ સ્વચ્છીયતાં ।

તેનેષ્વસ્ય વિધીયતામપચિતિઃ કામ્યે મતિસ્ત્યજ્યતામ્ ।

પાપૌષઃ પરિધૂયતાં મવદ્વલે દોષોઽદ્વલસંધીયતા-

માત્મેષ્ઠા વ્યવસીયતાં નિજમૃદ્ધાત્મર્ણ વિનિર્ગમ્યતામ્ ॥ ૧ ॥

વેદનું નિત્ય અધ્યયન કરવું, તેમાં કહેલા કર્મનું સારી રીતે અનુષ્ઠાન કરવું, તે કર્મવડે શ્રી ધર્મરત્ની પૂજા કરવી, કામ્યકર્મમાં રહેલી પ્રીતિ મૂકી દેવી, પાપના સમૂહને સારી રીતે ઘોઈ નાંખવો, સંસારના સુખમાં દોષનું અનુસંધાન કરવું, આત્માને જાણવાની દૃઢ ઇચ્છા કરવી, ને પછી પેતાના ધરમથી શીઘ્ર નીકળી જવું.

સંગઃ સસ્ય વિધીયતાં મગવતો મક્તિર્હતા ધીયતાં,

જ્ઞાંત્યાદિઃ પરિધીયતાં દૃઢતરં કર્માણ સંત્યજ્યતામ્ ।

સદ્વિદ્વાદ્વપસર્વ્યતાં પ્રતિદિનં તત્પાદુકે સેવ્યતાં,

મૃદ્ધૈકાક્ષરમર્થ્યતાં શ્રુતિશિરોવાક્યં સમાકર્ણ્યતામ્ ॥ ૨ ॥

પછી સત્પુરુષોનો સમાગમ કરવો, પરમાત્માની દૃઢ ભક્તિ કરવી, શાંતિ આદિ શુભગુણોનો સારી રીતે સંગ્રહ કરવો, વધારે દૃઢ કર્મોનો શીઘ્ર સારી રીતે ત્યાગ કરવો, શ્રોત્રિય ને બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષનું શરણુ ગ્રહણ કરવું, પ્રતિદિવસ તેમની પાદુકાનું સેવન કરવું, તેમની પાસે એક અવિનાશી બ્રહ્મના ઉપદેશની પ્રાર્થના કરવી, ને તેમની પાસેથી ઉપનિષદોનાં વાક્યોનું સાવધાનતાપૂર્વક શ્રવણ કરવું.

વાક્યાર્થશ્ચ વિચાર્યતાં શ્રુતિશિરઃપદ્મઃ સમાધીયતાં,

દુસ્તર્કાત્સલિરમ્યતાં શ્રુતિમત્સત્કર્મોઽસંધીયતામ્ ।

મૃદ્ધૈવાસ્મિ વિભાગ્યતામદ્વદ્ધો ગર્વઃ પરિત્યજ્યતાં ।

દેહેર્ધ્રમતિહ્રસ્વતાં કુષ્ઠજનૈર્વાદઃ પરિત્યજ્યતામ્ ॥ ૩ ॥

પછી વાક્યના અર્થનો વિચાર કરવો, વેદાંતના પક્ષોનો સારી રીતે આશ્રય કરવો, કુતર્કથી સારી રીતે વિરામ પામવું, શ્રુતિને અનુકૂલ એવા તર્કનું વારંવાર અનુસંધાન કરવું, હું બ્રહ્મજ છું એવી દૃઢભાવના નિત્ય કરવી, મિથ્યાભિમાનનો પરિત્યાગ કરવો, શરીરમાં રહેલી હુપણાની શુદ્ધિને લજી દેવી, ને જ્ઞાનિપુરુષોની સાથેના વાદનો પરિત્યાગ કરવો.

હૃદયધિશ્ચ ચિકિત્સ્યતાં પ્રતિદિનં મિથૌષધં મુજ્યતાં,
સ્વાદુર્નં ન તુ ચાચ્યતાં વિધિવદ્વાદ પ્રાપ્તેન સન્તુજ્યતામ્ ।

શીતોષ્ણાદિ વિવચ્ચતાં ન તુ દુષ્ઠા વાક્યં સમુચાર્યતા-

મૌદાસીન્યમભીપ્સ્યતાં જનકૃપાનૈષ્ઠ્યહૃત્સૃજ્યતામ્ ॥ ૪ ॥

ભુખરૂપ રોગનો ઉપાય કરવો,—પ્રતિદિવસ ભિક્ષાનરૂપ ઓસડ ખાવું
સ્વાદુવાળા અન્નની માગણી ન કરવી, પ્રારબ્ધથી પ્રાપ્ત થયેલાવડે સંતોષ રાખવો,
ટાઢ તડકાદિને સારી રીતે સહન કરવાં, તથા પ્રયોજન વિનાનું વચન ન બોલવું,
ઉદાસીનપણુને સર્વભણીથી ઇચ્છવું, ને મનુષ્યો ઉપર કૃપા કરવાનું તથા નિર્દયતા
કરવાનું મૂકી દેવું.

एकान्ते सुखमास्यतां परतरे चेतः समाधीयतां,

पूर्णात्मा सुसमीक्ष्यतां जगदिदं तद्वाधितं दृश्यताम् ।

પ્રાક્કર્મે પ્રવિલાપ્યતાં ચિત્તિબલાન્નાપ્યુત્તરૈઃ શ્લિષ્યતાં,

પ્રારબ્ધં ત્વિહ મુજ્યતામથ પરબ્રહ્માત્મના સ્થીયતામ્ ॥ ૫ ॥

એકાંતમાં સુખપૂર્વક બેસવું, માયાથી પરમા—બ્રહ્માં ચિત્તને સારી રીતે
એકાગ્ર કરવું, પૂર્ણાત્માનો સારી રીતે સાક્ષાત્કાર કરવો, તે વડે આ જગતને વાધ
પામેલું જોવું, ચૈતન્યના સામર્થ્યથી સંચિતકર્મોને સારી રીતે વિલીન કરવાં,
ઉત્તરોની—ક્રિયામાણ કર્મોની—સાથે પણ ન જોડાવું, અહિં પ્રારબ્ધને ભોગવવું, ને
પછી પરબ્રહ્મરૂપે સ્થિતિ કરવી.

यः श्लोकपञ्चकमिदं पठते मनुष्यः,

सञ्चिन्तयत्यहदिनं स्थिरતાमुपेत्य ।

તસ્યાહ્મ સંસૃતિદવાનજ્ઞતીવ્રધોર—

તાપઃ પ્રશાન્તિશ્ચપયાતિ ચિત્તિપ્રસાદાત્ ॥ ૬ ॥

જે મનુષ્ય આ પાંચ શ્લોકોકાનું અધ્યયન કરે છે, અને પ્રતિદિવસ સ્થિરતા
રાખીને તેનું મનન તથા ધ્યાન કરે છે, તેનો સંસારરૂપ દાવાનલનો તીવ્ર ને ભયંકર
તાપ ચૈતન્યના અનુગ્રહથી શીઘ્ર અત્યંત શાંતિ પામે છે.

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकराचार्यविरचितं

સાધનપંચકસ્તોત્રં સંપૂર્ણમ્ ॥

(૨) શ્રીમદ્દશંકરાચાર્યવિરચિત ચર્પટપંજરિકાસ્તોત્ર

મજ ગોવિંદં મજ ગાર્વિંદં મજ ગોવિંદં મૃદમતે ।

પ્રાપ્તે સન્નિહિતે મરણે, નહિ નહિ રક્ષતિ હુકુક્કરણે ॥ ૧ ॥

મરણ સમીપમાં આવે “હુકુક્કરણે” એવું વ્યાકરણમાંથી જોખેલું મૂત્ર
નહિ જ રક્ષણ કરે, (માટે) હે મૃદબુદ્ધિવાળા ! ગોવિંદને ભજ, ગોવિંદને ભજ,
ગોવિંદને ભજ.

શાસ્ત્રાવત્ક્રીડાસકસ્તદ્વસ્તાવત્તળીરકઃ ।

દૃઢસ્તાવર્ષિતામગ્રઃ, પરે વ્રજાણિ કોઽપિ ન કમ્રઃ ॥મજ૦ ॥ ૨ ॥

આલક હોય ત્યાંસુધી રમતમાં પ્રીતિવાળો, જુવાન થાય ત્યારે યુવતીમાં પ્રીતિવાળો, ને વૃદ્ધ થાય ત્યારે ચિંતામાં કુબેલો (થાય છે,) પરબ્રહ્મમાં કાંઈ પણ જોડાતો નથી, (માટે) હે મૃદ્યુદ્ધિવાળા ! ગોવિંદને ભજ, ગોવિંદને ભજ, ગોવિંદને ભજ.

અંગં ગલિતં પલિતં કુંદં, દક્ષનવિહીનં જાતં તુંદમ્ ।

દૃઢો યાતિ ગૃહીત્વા દંદં, તદપિ ન કુંચત્યાશ્ચાર્પિદમ્ ॥મજ૦ ॥ ૩ ॥

શરીર ગળી ગયું, માથું પળીઆંવાળું થયું, મુખ દાંતરહિત થયું, વૃદ્ધ થયો ત્યારે લાકડી લઈને ચાલે છે, તો પણ આશાના પિંડને છોડી દેતો નથી, (માટે) હે મૃદ્યુદ્ધિવાળા ! ઇત્યાદિ.

પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણં પુનરપિ જનનીજઠરે જયનમ્ ।

દૃઢ સંસારે સ્થલ દુસ્તારે, કૃપયાઽપારે પાદિ સ્થરારે ॥ મજ૦ ॥ ૪ ॥

આ દુસ્તર ને અપાર સંસારમાં ફરી ફરી જન્મવું ને ફરી ફરી મરવું, અને પુનઃ પુનઃ માના ઉદરમાં સૂવું (થાય છે, તેથી) “હેમુરારે ! કૃપાવડે (મારું) રક્ષણ કરો.” હે મૃદ્યુદ્ધિવાળા ! ઇત્યાદિ.

દિનમપિ રજની સાયં પ્રાતઃ, શિશિરવસન્તૌ પુનરાયાતઃ ॥

કાલઃ ક્રીડતિ ગચ્છત્યાયુસ્તદપિ ન મુંચત્યાશ્ચાવાયુઃ ॥મજ૦ ॥ ૫ ॥

દિવસ ને રાત, સાયંકાલ (ને) પ્રાતઃકાલ, (અને) શિશિર ને વસંત પુનઃ આવે છે. કાલ રમત કરે છે, (ને) આયુષ્ આયુષું જાય છે, પણ આશ્કારૂપ વાયુ છોડતો નથી. હે મૃદ્યુદ્ધિવાળા ! ઇત્યાદિ.

જટિકો કુંદી લુંચિતકેશઃ, કાષાયાર્બરબદ્ધતવેષઃ ।

પશ્યન્નપિ ન ચ પશ્યતિ લોક, ઉદરનિમિત્તં बहुकृतशोकः॥મજ૦ ॥ ૬ ॥

જટાવાળો, મુંડન કરાવેલો, વાલને ચુંટાવી કાઢેલો, કાષાયવસ્ત્રવડે ધણી વેશોને ધરનારો, અને પેટને માટે બહુ શોક કરતો મનુષ્ય, જોતકં છતાં પણ જોતો નથી. હે મૃદ્યુદ્ધિવાળા ! ઇત્યાદિ.

વયસિ ગતે કઃ કામવિકારઃ, શુન્કે નીરે કઃ કાસારઃ ।

ક્ષીણે વિત્તે કઃ પરિવારો, જ્ઞાતે તરવે કઃ સંસારઃ ॥મજ૦ ॥ ૭ ॥

વય ગયે કામવિકાર કેવી રીતે રહી શકે ? પાણી સૂકાયે તળાવ ક્યાં રહ્યું ? દ્રવ્ય ક્ષીણ થયે પરિવાર કેણું ? તત્ત્વને જાણ્યા પછી સંસાર સત્યરૂપે કેમ જણાઈ શકે ? હે મૃદ્યુદ્ધિવાળા ! ઇત્યાદિ.

અગ્રે વન્દિઃ પુષ્પે માન, રાત્રૌ ચિત્તુક્કસમર્પિતજાઢઃ ।

કરતકમિક્ષા તત્કતલવાસસ્તદપિ ન કુંચત્યાશ્ચાપાતઃ ॥ મજ૦ ॥ ૮ ॥

આગળ અમિ (ને) પાછળ સૂર્ય (છે,) રાત્રિમાં હડપ્પી એ દીંચણોની વચ્ચે રાખેલી છે, હાથમાં શિક્ષા (લે છે, અને) વૃક્ષની નીચે નિવાસ (કરે છે,) તો પણ આશ્ચર્ય પાશ્વ છેડતો નથી. હે મૃદ્યુદ્ધિવાળા ! ઇત્યાદિ.

યાવદ્વિત્તોપાર્જનસક્તસાવગ્નિજપરિવારો રક્તઃ ।

પથાઞ્જર્જરભૂતે દેહે, વાર્તા કોડપિ ન પૃચ્છતિ મેહે ॥મજ૦ ॥ ૯ ॥

જ્યાં સુધી ધન મેળવવામાં સમર્થ (હોય છે,) ત્યાં સુધી પોતાનું કુકુંબ પ્રીતિ રાખનારું (રહે છે,) પછી શરીર અતિવૃદ્ધ થયે ધરમાં કાઢી પણ માણસ તેને વાત પૂછતું નથી. હે મૃદ્યુદ્ધિવાળા ! ઇત્યાદિ.

રથ્યાકર્પટવિરચિતકંથઃ, પુણ્યાપુણ્યવિવર્જિતપંથા ।

ન ત્વં નાહં નાયં લોકસ્તદપિ કિમર્થં ક્રિયતે જ્ઞોકઃ ॥મજ૦ ॥ ૧૦ ॥

માર્ગમાંનાં ચીંથરાંઓવડે (તે) કંથા બનાવી છે, પુણ્યપાપથી રહિત (તારો) માર્ગ (છે,) તું નથી, હું નથી, (ને) આ લોક નથી, તોપણ ક્યા પ્રયોજન માટે (તારાવડે) શોક કરાય છે ? હે મૃદ્યુદ્ધિવાળા ! ઇત્યાદિ.

નારીસ્તનમરજઘનનિવેશં, દૃઢ્વા માયામોહાવેશમ્ ।

एतन्मांसवसादिविकारं, मनसि विचारय वारंवारम् ॥मज० ॥ ११ ॥

અજ્ઞાનવડે આસક્તિનો બહુ વેગ ઉપભવનાર સ્ત્રીનાં પુષ્ટ સ્તનો ને વિસ્તાર વાળા નિતંબો જોઈને આ માંસ તથા મેદાદિનું કાર્ય છે (એમ તારા) મનમાં (તું) વારંવાર વિચાર. હે મૃદ્યુદ્ધિવાળા ! ઇત્યાદિ.

गेयं गीतानामसहस्रं, श्येयं श्रीपतिरूपमजस्रम् ।

नेयं सज्जननिकटे चित्तं, देयं दीनजनाय च वित्तम् ॥मज० ॥ १२ ॥

ગીતા ને સહસ્રનામ ગાવા યોગ્ય (છે,) શ્રીપતિનું રૂપ નિરંતર ધ્યાન કરવાયોગ્ય (છે,) સજ્જનના સમીપમાં ચિત્ત લઈ જવાયોગ્ય (છે), અને દીન જનને દ્રવ્ય આપવાયોગ્ય (છે,) હે મૃદ્યુદ્ધિવાળા ! ઇત્યાદિ.

भगवद्गीता किंचिदधीता, गंगाजलवक्रजिका पीता ।

येनाकारि मुरारेरर्चा तस्य यमः किं कुरुते चर्चाम् ॥मज० ॥ १३ ॥

ભગવદ્ગીતા કાંઈક અધ્યયન કરી, ગંગાજલની નાની કણિકા પીધી, (ને) જેણે મુરારિની પૂજા કરી, તેને પકડવાની ચર્ચા શું યમ કરે છે ? (નહિજ-એવો ભાવાર્થ છે) હે મૃદ્યુદ્ધિવાળા ! ઇત્યાદિ.

कोऽहं कस्त्वं कुत आयातः, का मे जननी को मे तातः ।

इति परिभाषय सर्वमसारं, सर्वं त्यक्त्वा स्वप्रविचारम् ॥मज० ॥ १४ ॥

હું કોણ (હું ?) તું કોણ (તે ?) ક્યાંથી આવ્યો છે ? મારી મા કોણ ? મારો બાપ કોણ ? એમ ભાવના કર. સર્વ સ્વપ્રવિચાર ત્યજીને સર્વને અસાર (નહી કર.) હે મૃદ્યુદ્ધિવાળા ! ઇત્યાદિ.

કા તે કાંતા કસ્તે પુત્રઃ, સંસારોડયમતીવ વિચિત્રઃ ।

કસ્ય સ્વં કઃ કૃતજ્ઞાયાતસ્તર્કં ચિંતય મનસિ ભ્રાતઃ ॥મજ૦॥ ૧૧ ॥

તારી સ્ત્રી કાણુ ? તારો પુત્ર કાણુ ? આ સંસાર અતિશય વિચિત્ર (છે.)
તું કોનો (છે ?) કાણુ (છે ?) ને ક્યાંથી આવ્યો છે ? હે ભાઈ ! તસ્વને મનમાં
વિચાર. હે મૂઢશુદ્ધિવાળા ! ઇત્યાદિ.

સુરતદિતીતલ્લુકનિવાસઃ, શ્વપ્યા ભૂતલ્લમજિનં વાસઃ ।

સર્વપરિગ્રહભોગત્યાગઃ, કસ્ય સ્વલ્લં ન કતોતિ વિરાગઃ ॥મજ૦॥ ૧૬ ॥

ગંગાના તીરપરના વૃક્ષના મૂલઉપર નિવાસ, પૃથ્વીપર શય્યા, મૃગચર્મરૂપ
પશુ, (અને) સર્વ પરિગ્રહનો ને ભોગનો ત્યાગ (આ) વિરાગ કોને સુખ કરતો
નથી ? (સર્વને સુખકારક છે) હે મૂઢશુદ્ધિવાળા ! ઇત્યાદિ.

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकराचार्यविरचितं
चर्पटपंजरिकास्तोत्रं संपूर्णम् ॥ ॥

(૩) શ્રીમદ્દશંકરાચાર્યવિરચિત ૫૮૫ પદીસ્તોત્ર

અવિનયમપનય વિષ્ણો દમય મનઃ શમય વિષયરસતૃષ્ણામ્ ।

ભૂતદર્યાં વિસ્તારય તારય સંસારસાગરતઃ ॥ ૧ ॥

હે વિષ્ણુ ! અવિનયને દૂર કરો. મનને દમો. વિષયસુખની તૃષ્ણાને શમાવો.
ભૂતદયાને વિસ્તારો. સંસારસાગરથી તારો.

દિવ્યધુનીમકરન્દે પરિમલપરિભોગલષિદાનંદે ।

શ્રીપતિપદારવિન્દે ભવમયચ્છેદલ્લિદે વન્દે ॥ ૨ ॥

દેવનદીરૂપ પુષ્પરસવાળાં, સચ્ચિદાનંદરૂપ સુગંધ ને પ્રસન્નતાવાળાં, ને સંસારના
ભય તથા ખેદનો વિનાશ કરનારાં શ્રીપતિનાં ચરણકમલને હું નમું છું.

સત્યપિ ભેદાપગમે નાથ તવાહં ન મામકીનસ્ત્વમ્ ।

સાશ્વદ્વો હિ તરજ્ઞઃ ક્વચન સશ્વદ્વો ન તારજ્ઞઃ ॥ ૩ ॥

હે નાથ ! ભેદની નિવૃત્તિ થયા છતાં પણ હું તમારો છું, તમે મારા નથી.
તરંગ સમુદ્રનો છે, પણ સમુદ્ર કદિ પણ તરંગનો નથી.

દ્વદૃતનગ નગમિદલુજ દ્વજજકુલામિત્ર મિત્રશશિદ્રેટ ।

દ્રેટે ભવતિ પ્રભવતિ ન ભવતિ કિં ભવતિરસ્કારઃ ॥ ૪ ॥

હે પર્વતને ઊપાડનારા ! હે ઈંદ્રના નાના ભાઈ ! હે દનુજકુલના શત્રુ ! ને
હે સૂર્યચંદ્રરૂપનેત્રવાળા ! સદાદિરૂપવાળા આપનો સાક્ષાત્કાર થયે શું સંસારનો
તિરસ્કાર નથી થતો ?

મસ્ત્યાદિભિરવતારૈરવતારવતાવતાલિલ્લવલ્લવામ્ ।

પરમેશ્વર પરિપાલ્યો ભવતા ભવતાપમીતોઽહમ્ ॥ ૫ ॥

૧૬-૧૭

હે પરમેશ્વર ! મત્સ્યાદિ અવતારોવડે અવતારવાળા ને સમગ્ર પૃથિવીનું પાલન કરનારા આપશ્રીવડે સંસારદુઃખોથી ભય પામેલો હું પરિપાલન કરવાયોગ્ય છું.

દામોદર ગુણમન્દિર સુન્દરવદનારવિન્દ ગોવિન્દ ।

भवजलधिमयमन्दर परमं हरमपनय त्वं मे ॥ ६ ॥

હે દામોદર ! હે ગુણમંદિર ! હે સુંદરવદનારવિન્દ ! હે ગોવિન્દ ! હે ભવસાગરના મથનમાં મંદર ! તમે મારા પરમ ભયને દૂર કરો.

नारायण करुणामय क्षरणं करवाणि तावकौ क्षरणौ ।

इति षट्पदी मदीये वदनसरोजे सदा वसतु ॥ ७ ॥

હે નારાયણ ! હે કરુણામય ! આપશ્રીનાં ચરણોનું હું શરણુ ગ્રહણ કરું છું. આ ષટ્પદી મારા મુખકમલમાં સર્વદા વસે.

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राचकाचार्यश्रीमच्छंकराचार्यविरचितं

षट्पदीस्तोत्रं संपूर्णम् ॥ ३ ॥

પરિશિષ્ટવિભાગ સંપૂર્ણ.

અગત્યના દોષોનું શુદ્ધિપત્રક
ઉપોદ્ધાતનું શુદ્ધિપત્રક

—□□□◆□□□□—

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭	૧૧	સામ્યપણું	સામ્ય
૭	૧૩	તત્વ	તત્વ
૮	૨૨	આધ્યામિક	આધ્યાત્મિક
૮	૨૮	સંસારિક	સાંસારિક
૯	૪	નીંદિત	નિંદિત
૯	૧૦	નીંદા	નિંદા
૯	૨૦	બાલિષ્ઠ	બાલિષ્ઠ
૯	૨૨	નીંદવાનો	નિંદવાનો
૧૦	૧૩	સર્જ્યું	સર્જ્યું
૧૦	૨૦	તારતમ્યતા	તારતમ્ય
૧૧	૧	જગત	જગત્
૧૧	૭	શારીરિક	શારીરક
૧૧	૧૧, ૧૩	સાકારી	સાકાર
૧૧	૧૬	નિરાકારી	નિરાકાર
૧૧	૨૦	ઋગ્વેદના	ઋગ્વેદના
૧૧	૨૧	સુક્તમાં	સુક્તમાં
૧૧	૨૨	૩. વે	ઋ. વે.
૧૨	૨૮	શારીરિક	શારીરક
૧૨	૨૯, ૩૧	અસ્તિત્વપણું	અસ્તિત્વ
૧૩	૪	અસ્તિત્વપણાની	અસ્તિત્વની
૧૩	૨૬	સંસારિક	સાંસારિક
૧૪	૩, ૫	અહંતાત્મક	અહંતામમતાત્મક
૧૪	૧૪	સંપત્તિ	સંપત્તિ
૧૪	૨૮	ઉપયોગી	ઉપયોગ
૧૫	૪	મીથ્યા	મિથ્યા
૧૫	૧૬	અલીકવત	અલીકવત્
૧૫	૩૦	ક્યોં છે	ક્યોં છે
૧૬	૨૬	ત્રિગુણાત્મક	ત્રિગુણાત્મિક
૧૭	૫	Nonemal	Nouemenal
૧૭	૯	ઉપનિષદ	ઉપનિષદ્
૧૭	૨૩	નિરાકારી	નિરાકાર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૮	૬	મહાત્મ્ય	માહાત્મ્ય
૧૮	૭	વિ,	વિ.
૧૮	૮	ખતાવવાનો	ખતાવવાનું
૧૮	૧૦	જેમકે	વળી
૧૮	૧૧	મહાત્મ્ય	માહાત્મ્ય
૧૮	૩૩	લીંગ	લિંગ
૧૮	૩૩	સુત્ર	સૂત્ર
૧૯	૫	નેહનાના	નેહનાના
૧૯	૨૨	વિ.	વિ.
૧૯	૧૩	ખોટાં	ખોટા
૧૯	૧૬	આયંક્તિ	આત્યંતિક
૧૯	૧૯	ખીંડમાંજ	ખિંડમાંજ
૧૯	૨૩	ગ્રંથ રહેલો	ગ્રંથ રહેલું
૧૯	૨૬	અનન્તા	અનન્તતા
૨૦	૨	વ્યવહારિક	વ્યાવહારિક
૨૦	૧૨	લીંગ	લિંગ
૨૦	૧૫	અસ્મિન્નુસ્વલુ	અસ્મિન્નુ સ્વલુ
૨૧	૩૦	મી	મિ.
૨૧	૧૯	પુર્ણ	પૂર્ણ
૨૨	૩૪	પામ છે	પામે છે
૨૩	૭	દેવતા	દેવ
૨૩	૧૧	નુપવત્તે	નુપપત્તે
૨૩	૧૩	પ્રવૃત્તિ	પ્રવૃત્તિ
૨૩	૨૨	સ્થિતિ	સ્થિતિ
૨૪	૬	ત્રિગુણાત્મક	ત્રિગુણાત્મિક
૨૪	૧૧	વિ.	વિ.
૨૪	૨૭	ક્ષેત્રની	ક્ષેત્રનું
૨૪	૨૭	તારતમ્યતા	તારતમ્ય
૨૪	૨૮	આવી	આવું
૨૪	૩૨	ચપિમાં	ચાપિમાં
૨૫	૧૪	ભણીતા	ભણીતાં
૨૫	૩૩	વચ્ચે	વચ્ચે
૨૫	૨૮	પાર્વતી	પાર્વતી
૨૬	૧	નહ તો	ન હતો
૨૬	૮	સુહૃદં	સુહૃદં
૨૭	૨૫	ધર્મ	ધર્મ:
૨૭	૩૩	કલ્પમત	ફલ્પમત

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૯	૧૬	ક ।	કા
૨૯	૩૩	હિદર્શયતિ	હિ દર્શયતિ
૩૦	૧૧	નિષ્કૂર	નિષ્કુર
૩૨	૭	અસંગ:	અસંગો
૩૨	૮	શારીરિક	શારીરક
૩૩	૪	આત્માથી	આત્માથી
૩૮	૩	યદ્વૈશ્ય	યદ્વૈશ્ય:
૩૮	૪	વિરાટ	વિરાટ
૩૮	૧૧	સ્ત્રીઓ	સ્ત્રીઓ
૪૦	૧૦	વ્યાવહારિક	વ્યાવહારિક
૪૦	૧૫	was	we
૪૦	૨૬	બ્રાહ્મણો પ્રભુ:	બ્રાહ્મણ: પ્રભુ:
૪૪	૮	દેવિધર્મ	દૈવિધર્મ

ॐॐॐॐॐॐ

તત્ત્વજ્ઞાનના નિબંધોનું શુદ્ધિપત્રક

ॐॐॐॐॐॐ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
		તત્ત્વજ્ઞાનના નિબંધો	તત્ત્વજ્ઞાનના નિબંધો
૧	૬	શા લાભ	શો લાભ
૧	૧૬	ધર્માનુયાયિકા	ધર્માનુયાયિકાને
૨	૨૧	નિહિધ્યાસ	નિહિધ્યાસન
૨	૨૩	જગત	જગત્
૨	૨૬	રૂપે	રૂપે
૨	૨૮	શક્તિમાન	શક્તિમાન્
૩	૫	તન્મર્ત્ય	તન્મર્ત્યમ્
૩	૧૨	જગત	જગત્
૩	૧૯	યમમાતરિ	યમ માતરિ
૩	૨૦	શ્વાન માહુ:	શ્વાનમાહુ:
૩	૩૧	(સ. સા. ૭)	(સ. સા. ૭.)
૪	૧	... ... પંચક ।	... ... પંચકમ્ ।
૪	૬, ૭, ૮, ૯	જગત	જગત્
૪	૧૨	... ... મયે	... ... મપ્ર
૪	૧૩	સહમાત્ર	સન્માત્ર
૪	૨૨	બાહ્ય	બાહ્ય
૫	૧	ભવતિ	ભવતિ
૫	૫	બહિર	બહિર્

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫	૬	અંતર	અંતર
૫	૬	તાત્વિક	તાત્વિક
૫	૬	... . રૂપે	... . રૂપે
૫	૬	રૂપી	રૂપી
૫	૧૦	બહિર	બહિર
૫	૨૮	નીતી	નિતિ
૬	૨	થરો	થાય છે
૬	૩	વિરુદ્ધ	વિરુદ્ધ
૬	૧૫	પુષ્ટી	પુષ્ટિ
૬	૨૨	મેકરમ્યુલર	મેકરમ્યુલર
૭	૧૪	પરીચ્છિન્નતા	પરિચ્છિન્નતા
૮	૭	મહાન	મહાન
૮	૯	મહાન	મહાન
૮	૧૭	જીવનમુક્ત	જીવનમુક્ત
૮	૩૨	શ્રીશંકરાનુયાયિક	શ્રીશંકરાનુયાયિ
૯	૨૨	કે:	કે:-
૯	૨૬	યોગ	સંયોગ
૧૦	૨૩	સ્વભાવવાળો	સ્વભાવવાળું
૧૧	૪	વિરોધ	વિરોધ
૧૧	૭	ક્યાં છે	ક્યાં છે
૧૧	૧૫	કાંઈ	કંઈ
૧૧	૨૫	ધાર્મિક	ધાર્મિક.
૧૨	૭	શ્રીમદ્	શ્રીમદ્
૧૨	૧૭	આવવા	આવા
૧૩	૫	... . વહવ	... . વ હવ.
૧૩	૭	રૂચીઓ	રૂચિઓ
૧૩	૧૨	અધોગતિ	અધોગતિ
૧૩	૨૬	ભગવાન	ભગવાન
૧૪	૮	અમ્મી	અમ્મિ
૧૪	૧૨	આધિદેવિક	આધિદેવિક
૧૪	૧૭	પુરાણિક	પૌરાણિક
૧૫	૪	ઋતેજ્ઞાનામ	ઋતે જ્ઞાનામ
૧૫	૫	અનુસ્મૃત	અનુસ્મૃત
૧૫	૬	શિવ: સોક્ષર:	શિવ: સેન્ન: સોક્ષર:
૧૫	૮	આધિદેવિક	આધિદેવિક
૧૫	૧૬	સમજના	સમજના
૧૫	૧૭	... છાહ મનુ...	... છાહમનુ...

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૫	૨૩	પરંભાવ.....	પરં ભાવ...
૧૫	૨૩	...વ્યય ય...	...વ્યય...
૧૫	૨૪	ઔદ્ભે	અર્થાત્
૧૫	૨૫	.	,
૧૫	૨૫	પર	પરસ્પરરૂપને
૧૬	૨	(કઉ)	(ક. ઉ.)
૧૬	૫	મનાવણુંકે	મનાવણું કે "
૧૬	૧૦	માનવાનહિ.	માનવા નહિ."
૧૬	૧૪	અધ્યાય	અધ્યાય
૧૬	૨૦	કંકાશ	કંકાસ
૧૭	૬	ઝમ	ઝમ
૧૭	૨૩	પરાયણુનિષ્ઠ	પરાયણુ
૧૭	૨૬	જગદ્ નિયન્તા	જગન્નિયન્તા
૧૭	૨૯	પુષ્ટિમાર્ગીય	પુષ્ટિમાર્ગીય
૧૮	૩	રૂવેકમાં	ઋવેકમાં
૧૮	૪	રૂવેકમાં	ઋવેકમાં
૧૮	૭	૩.	ઋ.
૧૮	૭	ઉપનિષદ	ઉપનિષદ્
૧૮	૧૪	સમાધીની	સમાધિની
૧૮	૨૨	હિક,	હિક,
૧૮	૨૩	(પ્રવે ઉ)	(પ્રવે. ઉ.)
૧૮	૨૮	વિ	વિ.
૧૮	૨૮	વિના	વિ. નો
૧૯	૨	૩.	ઋ.
૧૯	૧	(પ્રવે ઉ)	(પ્રવે. ઉ.)
૧૯	૪	ભીતી	ભીતિ
૧૯	૭	વેશ્નવો	વૈષ્ણવો
૧૯	૨૫	ચેદ્	ચ દ્વ
૨૦	૧૪	વેશ્નવ	વૈષ્ણવ
૨૦	૨૦	પરમ્ ॥	પરમ્ ॥
૨૦	૨૭	સહચર્ય	સાહચર્ય
૨૦	૨૯	જન્મ જન્મનિ	જન્મજન્મનિ
૨૨	૭	(છાં ઉ.)	(છાં. ઉ.)
૨૨	૨૫	રાષ્ટ્રીય	રાષ્ટ્રીય
૨૩	૮	નહિસ:	ન હિ સ:
૨૩	૧૬	સુચો	સુચ
૨૩	૨૩	શ્રીશાંસોશ્રી	શ્રીશાંસોશ્રી

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२३	२६	वि	वि.
२३	३२	(ते. ७)	(ते. ७.)
२३	३३	(यु. ७)	(यु. ७.)
२३	३३	(अ. ७)	(अ. ७.)
२४	५	वेदसः	वेद सः
२४	११	...ण्योम...	...ण्यो म...
२४	३०	तद्वा...	तद्वा...
२४	३१	तद्वा	तद्वा...
२५	६	आत्म व...	आत्मव...
२५	२२	शाक्तवाङ्मनी	शाक्तवाङ्मनी
२६	५	पाणिनीनुं	पाणिनिनुं
२६	३१	घोष	घोष
२७	३	प्रातश्चा	प्रतिष्ठा
२७	६	प्ररब्ध	परब्ध
२७	११	सिद्धातनुं	सिद्धांतनुं
२७	१३	जतिम	...जतिमां
२८	३३	ब्रह्म द...	...ब्रह्मद
२९	३३	स्तुती	स्तुति
३०	५	Hindu	Indian
३०	१०	प्रभक्षिपले	प्रभाक्षिपले
३१	२	सतत्	सतत
३१	१८	धर्मशास्त्रना	धर्मशास्त्रना
३१	२८	रासक	रसिक
३२	५	विद्वान्	विद्वान्
३२	१२	राष्ट्रीय	राष्ट्रीय
३२	१३	मतमतांतरी	मतमतांतरी,
३२	३१	विद्यते	विद्यते
३२	३२	उभयो रपि	उभयोरपि
३२	३२	...यो स्तं...	...योस्त...
३२	३२	दर्शिमिः	दर्शिमिः
३३	८	परीक्षाभवाङ्मने	परीक्षाभवाङ्मने
३६	६	अवनमुक्ता	अवनमुक्त
३६	२२	जगद् मिथ्या	जगन्मिथ्या
३६	१	परिणामात्।	परिणामात्।
४०	४	भूतचिंङना	भूतचिंङना
४१	२५	शक्तिमान्	शक्तिमान्
४२	१	निधर्मक	निर्धर्मक

शुद्धिपत्रक

१९९५

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
४२	१४	अलीमा,	अलिमा,
४२	१४	गरीमा,	गरीमा,
४२	२८	सिवाय ४७८	सिवाय ४७८
४४	२	अकमता	अकता
४४	२०	यावद्विकारं	यावद्विकारं
४४	२५	विभक्तमिव	विभक्तमिव
४५	१०	अधीकरणमां	अधिकरणमां
४५	१४	अत्रत	अत्र
४५	१८	कल्पनीक	कल्पनिक
४५	३०	हृदसे...	हृदशे...
४६	४	हीङ्	हिङ्
४६	५	तार्त्तिक	तार्त्तिक
४६	३३	चन्द्र म...	चन्द्रम...
४६	३३	...सौषा...	...सौ धा...
४८	१०	अः	अ.
४८	११	...म सं...	...मसं...
४८	१०	सिद्धांति	सिद्धांती
४८	२४	सिद्धांति	सिद्धांती
५०	२३	शुद्धअक्षनुं	शुद्धअक्षनुं
५१	७	सिद्धांति	सिद्धांती
५२	७	प्रतीती	प्रतीति
५२	१०	प्रतीती	प्रतीति
५२	१४	श्रीमान्	श्रीमान्
५२	२१	नतां... ..	न तां... ..
५२	२२	मूलए	मूल ए... ..
५४	१८	त्रिगुणात्मक	त्रिगुणात्मिका
५४	२६	कुंडलनो	कुंडलनुं
५४	२६	व्यवहारनो	व्यवहारनुं
५४	३१	न्यत्व	न्यत्व
५४	३२	भीत्या	भीत्या
५५	४	अहिर्कुंडलनो	अहिर्कुंडलनुं
५५	४	आध्या	आध्या
५६	८	तत्तयत्व	तदन्यत्व
५६	१६	तत्त्वघात वे...	तत्त्वघातवे...
५६	२८	आध्यात्मिक	आध्यात्मिक
५८	२	स्वाभाविक...	स्वाभाविक
५८	६	उपाधि	उपाधि

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૮	૮	અત્ર	અત્રે
૫૮	૩૩	બ્રહ્માત્મેક્યનું	બ્રહ્માત્મેક્યનું
૫૯	૨	ભગત	ભગવ
૫૯	૩૧	મહાન ૫૬	મહાન ૫૬
૬૦	૧	ગોવિન્દંભજ મૂઢમતે,	ગોવિન્દં ગોવિન્દં ભજ મૂઢમતે,
૬૧	૮	ઉપપત્તેષ્વ	ઉપપત્તે:
૬૩	૧૭	નાહ	નહિ
૬૩	૨૪	આદિનાં	આદીનાં
૬૪	૧૩	સંભવના	સંભાવના
૬૫	૧૧	નેદૃષ્ટુ	નેદૃષ્ટુ
૬૫	૨૧	જગની	જગતની
૬૫	૨૨	પ્રજાયેવ	પ્રચાયેય
૬૫	૩૩	યોન:	યો ન:
૬૬	૧	એવહિએ	એષ હિ એ...
૬૬	૨૬	... ક્ત સ્ત...	... ક્તસ્ત...
૬૭	૨	સ્વક્રીયા	સ્વક્રિયા
૬૭	૫	... કુંઠિત...	કુંઠિત
૬૭	૧૬	... વંપર: ...	... વં પર...
૬૭	૧૭	... ણાંસ ...	... ણાં સ...
૬૭	૨૮	રજસ અને તમસ...	રજસ અને તમસ
૬૮	૧	તનૈજતિ	તન્નૈજતિ
૬૮	૪	પ્રકૃતૌવત્વં	પ્રકૃતૈતાવત્ત્વં
૬૮	૨૦	માયીક	માયિક
૬૮	૨૨	નૈકસ્મિન્ન સં	નૈકસ્મિન્ન સં
૬૮	૨૫	ગ્રાવાણો પ્લવનતિ	ગ્રાવાણ: પ્લવન્તિ
૬૯	૩	ધન્દ્રીયાની	ધન્દ્રિયાની
૬૯	૬	સ્વમેવત	સ્વમેવત્
૬૯	૨૩	નિષ્કળ	નિષ્કળ
૬૯	૨૬	પ્રથમ	પ્રથમા
૭૦	૩	વિશ્વક્ષેન	વિશ્વક્ષેન
૭૦	૧૬	... કાવ્ય...	... કાવ્ય...
૭૧	૩	ઉપનિષદ	ઉપનિષદ
૭૧	૮	નિર્ધર્મક	નિર્ધર્મક
૭૧	૯	આહવત	આહ વ ત...
૭૧	૧૮	આભ્યાસુત	અભ્યાસુત
૭૧	૨૬	... નુ પ્ર...	... નુપ્રા...

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭૧	૩૧	કર:	કર,
૭૪	૧૬	વિદ્વાન	વિદ્વાન
૭૭	૬	... .. અમત્વને	... .. અમત્વને
૭૭	૧૯	... .. અદિ	... .. અદિ
૭૭	૨૫	કાંઈ	કાંઈ
૭૮	૧	વિગ્લાયન	વિગ્લાપન
૭૮	૧૦	વિશ્વક...	વિશ્વક...
૮૦	૮	... નૈધૃષ્ય	... નૈધૃષ્ય
૮૦	૨૧	સદ્વિતીય...	સ દ્વિતીય...
૮૦	૨૬	... નૈધૃષ્ય	... નૈધૃષ્ય
૮૦	૨૭	— નૈધૃષ્ય	... નૈધૃષ્ય
૮૧	૬	ઉક્ત્યાનુસાર	ઉક્ત્યાનુસાર
૮૧	૨૪	ધન્દ્રીઓથી	ધન્દ્રિયોથી
૮૩	૧૧	કૃતસ્મ	કૃત્સ્મ
૮૩	૧૩	નિરુપાધિક	નિરુપાધિક
૮૪	૮	મનમાં	મતમાં
૮૪	૩૦	અમા	અમે
૮૫	૪	સ્વાલોકવત	લોકવત
૮૫	૨૦	આસોચ્છવાસની	આસોચ્છવાસની
૮૭	૩	... ભૂમિ...	... ભૂમિ...
૮૭	૫	આત્મેશ્વરતા	આત્મેશ્વર
૮૮	૨	સંધકન	સંધકન
૮૮	૧૬	સહજ	સહજ
૮૯	૨૮	ક તારી	ક તારી
૮૯	૩૧	રાશી	રાશિ
૯૦	૪	ઉદભવ	ઉદ્ભવ
૯૩	૩૨	નિર્દિષ્ટ	નિર્દિષ્ટ
૯૪	૬	... તથેન	... તે થેન
૯૪	૧૦	પશ્યત...	પશ્યત્...
૯૪	૧૧	શૃણો...	શૃણો...
૯૪	૨૮	ઉદ્ભવ	ઉદ્ભવ
૯૫	૧૪	દિક	દિક્
૯૫	૧૫	... .. વાણી	... .. વાણી
૯૫	૧૬	... .. થીક	... .. થીક
૯૬	૧૮	રશ્મી	રશ્મિ
૯૬	૪	... સેસ્તા:	... તે રવા:
૯૭	૧૧	તિષ્ઠતિ	તિષ્ઠતિ

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
६७	१२	...सुठानिमा	...सुठानि मा-
६७	१४	आ३६	आ३६
६७	२१	शासन	शासन
६८	२६	सतत्	सतत
६८	२८	... .. जंतमः	... ज तमः
६९	३	भूतिनि	भूतिने
६९	४	त्मेवमे	...त्मेव मे
६९	१४	यित्वन	यित्वन
६९	३०	तंदिवि	...तं दिवि
१००	१३	...मिष्टाय...	... .. मिष्टाय
१०१	२	अभिरुचि	अभिरुचि
१०१	१६	उपनिषद्गी	उपनिषद्गी
१०१	छेखी	उभा	उभां
१०२	१	हृष्टीभत	हृष्टीभत
१०२	२	शैवीभ	शैवीभ
१०२	१५	पुत्राष्टिक	पौराष्टिक
१०४	१	भ्रांती	भ्रांति
१०४	११	सहस्र...	सहस्र... ..
१०४	११	सहस्राक्षः	सहस्राक्षः
१०४	१२	सहस्रपात्	सहस्रपात्
१०४	१२	(ऋ. म.)	(ऋ. सी)
१०५	८	रभस	रभस्
१०५	८	तभस	तभस्
१०५	२०	...नुर... ..	...न्नु र...
१०६	२३	उपपत्तेश्च	उपपत्तेः
१०७	२२	पर धर्मो	परधर्मो
१०८	७	प्रतिपत्तिने	प्रतिपत्तिने
१०८	२४	निर्वधि	निर्वधि
१०८	२७	शुद्ध सत्त्वा	शुद्धसत्त्वा
१०८	२७	ब्रह्म...	ब्रह्म...
१०८	२७	...पुपरांत... ..	...पु परांत...
१०९	५	...तोम... ..	...तो म... ..
१०९	८	...ऽभृतो	...ऽभृतो
१०९	९	अंथीय्ये।	अंथीय्ये।
१०९	२२	ततोमां	ततो मां
११०	५	अभवद्भस्मो।	अभवद्भस्मो।
११०	१३	विज्ञानधन	विज्ञानधन

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૧૦	૩૧	....વા. મૂ....	...વામૂ...
૧૧૧	૧૦	પરમાનન્દ	પરમાન્દ:
૧૧૨	૧૭	...હિત્તેરતા...	...હિતે રતાઃ
૧૧૨	૨૫	રાષ્ટ્રીય	રાષ્ટ્રીય
૧૧૨	૨૫	સંગઠન	સંગઠન
૧૧૨	૨૬	સહભાગ	સન્ભાગ

પરિશિષ્ટ

૧૧૬	૯	પંથા	ય:
૧૧૬	૩૦	સર્વત્યક્ત્વા	સર્વ ત્યક્ત્વા
૧૧૭	૩૧	તાવતા	તાઙ્વતા
૧૧૮	૪	ષરમં	પરમં

તા.૦ કું જગત, સતત, ભગવાન,-વાન,-માન, ઉપનિષદ, સિદ્ધાન્તિ, રજસ તમસ, ત્રિગુણાત્મક માયા, તત્ત્વ, ઇત્યાદિ જેવી અશુદ્ધિઓ વારંવાર આવે છે. તેને ઠેકાણે અનુક્રમે જગત્, સતત્, ભગવાન્,-વાન્,-માન્, ઉપનિષદ્, સિદ્ધાન્તી, રજસ્, તમસ્, ત્રિગુણાત્મિકા માયા, તત્ત્વ, ઇત્યાદિ શબ્દો વાંચવા.

કચ્છેદ સંસ્કારિકા

સંસ્કારિકા

આ લઘુ પુસ્તક સર્વ સનાતનધર્માવલંબી જ્ઞાતિઓને અપ્યત્ ઉપયોગી તથા અવશ્ય રાખવા યોગ્ય છે. કચ્છેદ સંહિતાના દરેક પ્રેરણામાંથી સૂટી કાઢેલો ઉત્તમ સૂક્તોત્તો સંગ્રહ શરઆતમાં એકત્રિત કરવામાં આવ્યો છે. જેનો ઉપયોગ શ્રાવણીના ઉપા-કર્મમાં કરવામાં આવે છે. બીજા વિભાગમાં ઐશ્વર્યશ્રી શ્રાદ્ધ તથા મહાલયશ્રાદ્ધવિધિ, સંકરપ તથા ગુર્જરાતી સમજાવિ સહિત આપવામાં આવ્યાં છે તે તેને પ્રાપ્ત પણ ત્રૈવર્ણિક પૂરણ અન્ય દ્રોણની મદદ વગર સંહિતામાંથી ઉપયોગ કરી શકશે તેમજ ત્રીજા વિભાગમાં અન્વેષ્ટિ સંસ્કારવિધિ બદ્ધપિઠાન વિ ગુર્જરાતી અર્થ સહિત સમગ્રવવામાં આવ્યા છે. દરેક ધર્મજ્ઞાનુ જ્ઞાતી આ પુસ્તક વાળું ઉપયોગી છે.

કિંમત રૂ. ૦-૧૨-૦

પ્રકાશક:

રા. જી. ચંદ્રવિદ્યાનંદ શ્રીકૃષ્ણાનંદ પંડ્યા, બી. એ
રિટાયર્ડ ગવર્નમેન્ટ પેન્શનર

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું—

નારાયણ મૂળજી બુકસેલર્સ,

કલ્યાણિની ઝવેરચામ-કુખાઈ.

